CEMİL KOÇAK

GEÇMİŞ AYRINTIDA SAKLIDIR

2. BASKI

TİMAŞ YAYINLARI
İstanbul 2012

timas.com.tr

GEÇMİŞ AYRINTIDA SAKLIDIR
Cemil Koçak

TİMAŞ YAYINLARI | 2678
Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 40

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Emine Eroğlu

EDİTÖR
Adem Koçal

DÜZELTİ
Tuğçe İnceoğlu

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Ocak 2012, İstanbul

2. BASKI
Mart 2012, İstanbul

ISBN
978-605-114-932-5

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alaykõşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

CEMİL KOÇAK

1956'da İzmir'de doğdu. Orta öğrenimini İzmir'de tamamladıktan sonra, 1978'de SBF Basın-Yayın Yüksek Okulu'ndan mezun oldu. SBF'de yüksek-lisans ve doktora eğitimine devâm etti (1978-1980). 1990 yılında Âfet İnan Târih Araştırmaları Ödülü'nü kazanan *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* yazarın doktora tezidir (1985). Kamu Yönetimi ve Siyâset Bilimi doktorasından sonra, 1991 yılında Siyâsal ve Sosyal Bilimler doçenti oldu. *Abdülhamid'in Mirası (1990)* ve 1991 yılında Sedat Simâvi Vakfı Sosyal Bilimler Ödülü'nü kazanan *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)* (1991) adlı araştırmaları yayınlandı. Makâleleri ve kitap tanıtma yazıları, başta *Târih ve Toplum* ve *Toplumsal Târih* olmak üzere çeşitli dergilerde yayınlandı. Samet Ağaoğlu'nun *Siyâsî Günlük (Demokrat Parti'nin Kuruluşu)* adını taşıyan günlüğünü 1992 yılında ve Haldun Derin'in *Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951)* adlı anılarını da 1995 yılında yayına hazırladı ve yayınladı. Sabancı Üniversitesi tarafından 1998 yılında yayınlanan *Birinci Meclis* adlı kitabın da editörlüğünü yaptı. *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)* (2003), *Belgelerle Heyet-i Mahsusalar* (2005), *İkinci Parti (Türkiye'de İki Partili Siyâsî Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950) (Cilt: 1)* (2010) *ile Muhalif Sesler* (2011) adını taşıyan kitaplarını ardı ardına yayınlandı. Çeşitli yazılarını bir araya getirdiği *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir* adını verdiği kitabını ise yine 2010 yılında yayınlandı. *Çağdaş Türkiye 1908-1980 (Türkiye Târihi, Cilt: 4)* adını taşıyan kitabın yazarlarındandır. 1984-1999 yılları arasında TÜBİTAK'ta çalışan yazar, hâlen Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak, yakın dönem siyâsî târihimiz ile ilgili araştırmalarını sürdürmektedir.

Sevgili hocam Ahmet Mumcu'ya

1983 yılında AÜ SBF'de tamamlamak için uğraş verdiğim doktora tezimi jüriye sunabilmem için öncelikle doktora tez danışmanına ihtiyacım vardı. O zaman danışmanım olan sevgili hocam Mete Tunçay, 1402 sayılı sıkıyönetim yasası uyarınca üniversiteden atılmıştı. Danışmanım olmaksızın tezimi jüriye sunmam yeni çıkarılan YÖK yasası uyarınca mümkün değildi; yeni kurulan Sosyal Bilimler Enstitüsü benden yeni bir danışman adı önermemi bekliyor, fakat önerdiğim isimleri de kabul etmiyordu.

Tam bu aşamada bana fiilen hocalık etmediyse de, o târihten sonra sadece hocalık etmekle kalmayıp, aynı zamanda ağabeylik de edecek olan sevgili Ahmet Mumcu, beni hiç tanımadan, sadece bu güç durumumu ona anlatan yakın dost ve meslektaşlarının ricası üzerine danışmanım olmayı kabul etti.

Jüri ilk kez tezimi reddettiğinde, önce jüride yeni bir başvuru hakkımın tanınması için çabaladı; sonra beni akademik hayatta tutabilmek için olsun, tezimi yeniden sunmam için olsun gayret göstermekle kalmadı; bu yıpratıcı uzun süreçte sabır ve metanet göstermem için destek verdi; fevrî davranışlardan uzak durmamı sağladı; dayanma gücümü artırdı; ardından ikinci jüri toplantısında tezimin pekiyi dereceyle ve oybirliğiyle kabul edilmesinde hiç kuşkusuz önemli pay sahibi oldu.

Aradan geçen bunca zamandan sonra burada sevgili hocam Ahmet Mumcu'ya bana göstermiş olduğu yakınlık ve ağabeylik için teşekkür etmek gecikmiş de olsa benim için yerine getirilmesi vicdan borcu olan bir görevdir. Eğer bugün akademik hayâtım (neredeyse yirmi yıllık bir gecikmeyle) devâm edebiliyorsa, bunda sevgili hocam Ahmet Mumcu'nun katkısını da burada belirtmek isterim.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 9

RESNELİ NİYÂZİ: BALKANLAR'DA BİR GERİLLACI 41
BİR İTİLÂFÇININ GÖZÜ İLE YAKIN TÂRİHİMİZ 46
İKİ İTTİHATÇININ HÂTIRÂLARI 50
EBUBEKİR HÂZİM TEPEYRAN: HAYÂTI VE HÂTIRÂLARI .. 58
BEZMİ NUSRET KAYGUSUZ'UN HÂTIRÂLARI 68
HÜSEYİN CÂHİT YALÇIN'IN ANILARI 79
HÜSEYİN CÂHİT YALÇIN VE PORTRELERİ ÜZERİNE BÂZI NOTLAR 82
BALKAN SAVAŞI ÜSTÜNE 92
HARB-İ UMÛMÎ VE ESÂRET HÂTIRÂLARI 95
GENERAL CEMİL CONK'UN BALKAN VE ÇANAKKALE SAVAŞI'NDA TUTTUĞU GÜNLÜK 101
GELİBOLU'DA OLMAK 106
ÇANAKKALE KİTAPLIĞI 113
GELİBOLU FİLMİ ÜZERİNE 120
BİR SİNEMACININ ANILARI 122
GENÇ TÜRKLER, MİLLÎ MÜCÂDELE, KEMÂLİZM, TÜRK DEVRİMİ VE İSLÂM DÜNYÂSI 131

SON PÂDİŞAH VAHDETTİN'İN TORUNU HÜMEYRÂ ÖZBAŞ İLE BAŞ BAŞA 136
OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE BİR SADRÂZAM ÂİLESİNİN ÖYKÜSÜ 162
TÜRKİYE'DE YAŞAMIŞ ASKER, DİPLOMAT VE BİLİMADAMI ALMANLARIN TÜRKİYE'YE İLİŞKİN DÜŞÜNCELERİ, VE YAZDIKLARI ÜZERİNE BÂZI NOTLAR: ANILAR VE DİPLOMATİK RAPORLAR 168
TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBAYI (NAZİ ALMANYASI'NIN ANKARA ATAŞEMİLİTERİ (1936-1944) GENERAL HANS ROHDE'NİN TÜRKİYE ANILARI ÜZERİNE OĞLU DR. DIETER ROHDE İLE BİR KONUŞMA) 220
NAZİ DÖNEMİNDE HAZIRLANMIŞ BİR DOKTORA TEZİNİN MÜBÂDELEYE BAKIŞI 256
ANTİ-NAZİ DİRENİŞ HAREKETİNİN İSTANBUL'DAKİ FAALİYETLERİ 259
YARIN'IN BUGÜNÜ 262
İSMET İNÖNÜ 268
ÇOK YÖNLÜ BİR YAZARDAN RENKLİ ANILAR 272
[SAMET AĞAOĞLU'NUN GÜNLÜĞÜ İÇİN] SUNUŞ 278
NİYÂZİ BERKES'İN ANILARI ÜZERİNE 291
İKİNCİ DÜNYÂ SAVAŞI'NDA KÂZIM KARABEKİR'İN CHP MECLİS GRUBU'NDAKİ KONUŞMALARI 299
SAYILARLA SOSYAL POLİTİKA TÂRİHİ 307
GOTTHARD JAESCHKE 320
GÂLİP KEMÂLİ SÖYLEMEZOĞLU'NUN ESERLERİNE TOPLU BAKIŞ (GOTTHARD JAESCHKE) 323
OSMANLI VELİAHDI ABDÜLMECİD'İN 16 TEMMUZ 1919 TÂRİHLİ LÂYİHÂSI 327
GOTTHARD JAESCHKE'NİN TÜRKÇEYE ÇEVRİLMİŞ OLAN ESERLERİ 335
GOTTHARD JAESCHKE BİBLİYOGRAFYASI 338

DİZİN 367

SUNUŞ

Bu derlemede yer alan yazılarımın en eskisi, çeyrek yüzyıl öncesine dek geriye gidiyor. Çoğu *Târih ve Toplum* dergisinde yayınlanmıştı. Sonra *Toplumsal Târih* ve diğer dergilerde de yayınlandı. Pek çoğunu bir araya getirdim. Ortak noktaları yakın târihimizin kaynaklarına yönelmiş olmaları. Bu amaçla târihçi için kaçınılmaz bilgi kaynağı olan bâzı kitapları gözden geçiriyorum.

Kaynaklar Üzerine

Târih ve Toplum dergisinin ünlü "kitâbiyat" bölümünü kim unutabilir? Orada pek çok yazım yayınlanmıştı. Bunların pek çoğu, o zamanlar artık neredeyse tamâmen unutulmuş, literatürde pek rastlanmayan, ama kanımca değerli bilgiler içeren "eskimiş" hâtıratları, günlükleri ve kitapları yeniden hatırlatmaya çalışan, bu arada içerikleri hakkında bilgiler de veren yazılardı. Bu kısa, ama tarz itibâriyle daha çok Gotthard Jaeschke'nin uzun yıllar önce yaptığına benzer yazılar, bir kaynak kritiği olarak da görülmeli ve hatırlanmalıdır. Kaynakların değerini, önemini ve anlamını ortaya koymaya çalışan bu yazılar, târihçiler açısından çok önemli bir metod sorunu olan kaynak eleştirisi bahsinde yer alır.

Târihçi için kaynaklar tehlikeli birer kuyudur. Çünkü içine hapsolmak gibi bir tehlikeyi içerirler. Kaynağın/kuyunun dibine inip oradan çıkamamak gibi bir riski her zaman berâberinde getirirler. Bu tehlikelerden sakınmak mümkündür, ama nasıl? Elbette kaynak kritiği denilen yöntem sâyesinde... Kaynaklar, bize yol gösterebileceği, ipucu sağlayabileceği gibi, eğer onlara gereken eleştirel gözle bakmayı ihmâl edersek bizi yanlış tarafa da yönlendirebilirler.

Kaynağın bilgisini bir diğeri ile karşılaştırmak, kaynağın bilgisini kendisi ile karşılaştırmak, bilginin iç tutarlılığını gözetmek, onu mevcut bilgi ve literatürün yanı sıra arşivle/belgelerle,günlük gazeteler ya da dergilerle ve başkaca kaynaklarla karşılaştırmak, bu bilgiyi mantık süzgecinden geçirmek, işte bütün bunlar, kaynak kritiği dediğimiz bitip tükenmek bilmeyen bir sürecin parçalarıdır.

Yakın târihimizle ilgili daha çok sayıda kaynağa ihtiyâcımız var. Hattâ daha açık bir tabirle bu kaynaklara muhtâcız. Bir kısmı kütüphânelerin ıssız köşelerinde bizi bekliyorlar. Bâzıları, dolap diplerinde, çekmecelerin arkalarında, tavan aralarında ulaşılmayı bekliyorlar. Bâzılarına artık hiç ulaşma imkânımız kalmamış olabilir. Ankara'da Millî Kütüphâne'nin 1980'li yıllarda eski katalog sisteminde yer bulmuş 1950 öncesi yayınlanmış kitaplar kartlarında epey zaman geçirmiş ve kendimce ilginç olabileceğini düşündüklerimi "kitâbiyat" köşesinde yayınlamak için çaba harcamıştım. Bu yazılar yeniden hayat bulurken, bugün dahi onların hatırlanmasına ve hatırlatılmasına ihtiyaç olduğu kanısındayım.

Eskimiş, solmuş, unutulmuş, köşede kalmış, zamânında dahi gözden kaçmış, bugün ise hatırlanması bile mümkün olmayan, dahası yayınlandığı sırada önemli bulunmuşsa da artık terk edilmiş, bâzıları tanınmamış, bâzıları zor hatırlanabilir kitaplar, günlükler, gazete tefrikası olup orada kalmış, dergi koleksiyonlarında saklanmış anılar, kısaca kaybolmuş seslerin yeniden duyulabilmesi, târihçinin ve araştırmacının himmetine kalmıştır.

Araştırmacıların yeni yeni kaynaklar bulmak bakımından heyecan verici avcılık dönemleri hiç sona ermemelidir. Türkiye'de bir araştırmacının zamânının çoğunu bu avcılık dönemi alır. Kütüphâneler, yeni bilgisayar neslinin jargonu ile ifâde edersek, genellikle hiç de kullanıcı dostu değildirler. Sizden ne aradığınızı bilmenizi isterler. Oysa, bir araştırmacı, bâzen ne aradığını bilmeyebilir, hattâ neyi nerede ve nasıl arayacağına ilişkin hiçbir fikri de olmayabilir. Yâni, bâzen olmaz. Olsa, zâten araştırmacı olmaz(dı). Bir şeylerin bir yerlerde olduğunu hisseder. Mantıken olmalıdır. Sonra, ne aradığını bâzen tam olarak bil(e)meden avcılığa başlar. Av

süreci, hem heyecanlıdır hem de meşakkatli... En zoru, nerede ne arayacağını bilememenin getirdiği ifâde zorluğudur. O meseleye âit bilmediğimiz, pek bilinmeyen, yeni, ama aslında epey eski kaynakları aramak, bu merâmı anlatmak hiç de kolay değildir. Aradığınız, yazarı belli, ismi belli bir kitap değildir sonuçta. Öyle olsa idi, yeni bir kaynak bulmak imkânsız olurdu. Sâdece yeni, el değmemiş bir kaynağın sizi çağırdığını hisseder ya da işitirsiniz. Aksi gibi, bu sese sizden başkası pek kulak vermediği gibi, bu türden bir sesin vâr olduğuna inanmakta da zorluk çekerler. Yardım almanız nerede ise imkânsızdır. Bu aşamada yapılabilecek tek şey, benim bir zamanlar Millî Kütüphâne'de yaptığım gibi, eski kataloglardaki kartları tek tek çevirmektir. Ayakta saatlerce, günlerce sürecek bir iştir bu... Size el sallayan bir kartı, istek kâğıdına yazmak ve sonra da onun size ulaşmasını beklemek... Denizdeki balık misâli, elinize geçen, çok kez sizin beklediğiniz tatta, kıvamda ve boyutta bir balık değildir. Bu durumda onu yeniden denize bırakmaktan başka çâre yoktur. Diğerini beklemek için yola koyulursunuz. Zorlu geçen zaman eğer size sabırlı olmayı öğret(e)memişse avcılıktan vazgeçmenizi öneririm. Sonra bir anda beklediğiniz, umduğunuz şeyi, hattâ hiç ummadığınızı elinizin altında bulursunuz. Artık yeni bir kaynağınız var demektir. Birisi ya da birileri, size yılların ötesinden yeniden seslenme imkânı bulmuştur artık... Size düşen onu dikkatle ve özenle dinlemektir. Dert ortağı olmanıza mâni olamam, ama yine de eleştirel okumadan geri durmamanız gerekir. Hukûkun aksine, "Aksi kanıtlanana dek hiç kimse mâsum değildir" ilkesini hiç unutmayınız! Bizim işimizde bu ilke işinize daha çok yarayacaktır.

Bâzen de işiniz görünürde daha kolaydır. Bildiğiniz bir kaynağın peşine düşersiniz. Şansınız varsa, onu bir meslektaşınızda ya da bir sahafta bulabilirsiniz. Kütüphâneler, en sona bıraktığınız mekânlardır. Zorunlu olmadıkça uğramak istemeyebilirsiniz. Fakat bunun da nihâyet bir sonu vardır. Kütüphâneler, hattâ internet çağında dahi, bir gün muhakkak aşındırmanız gereken yolun üzerinde yer alırlar. Ne kadar kaçmaya çalışırsanız çalışınız, unutmayın, kütüphânesiz de aslâ olmaz!

Kaynaklar ve Paradigma

Kaynaklar, paradigmamızı, yâni konuya yaklaşımımızı, konuya bakış açımızı tâyin eder ya da değiştirir. Her ikisi de mümkündür. Hangisinin başına geleceğine ise araştırmacının kendisi karar verir. Yanlı kaynaklar, zâten yansız olanı var mıdır ki, paradigmamızı daraltır, karartır ve bizi kör edebilir. Körlükten kastım, olanı göremez hâle gelmektir. Paradigma körlüğü, bizim bakış açımızı daraltmakla kalmaz, başka paradigmaları seçebilmemizi ve olguları görmemizi de engeller. Târihçi için bu bir felâkettir. Esir alınmış, zihni işgâle uğramış demektir. Yeniden düşünme süreci iflâh olmaz bir şekilde meflûctur.

Yeni kaynaklar, paradigmamızı sarsabilir, hattâ yıkabilir. Paradigma değişikliklerini tetikleyebilir. Bu bakımdan önemlidir. Ya da pek marjinal kalmış bir paradigmanın canlanmasına ya da hayat bulmasına yol açabilir. Ama sâdece avcılık yeterli midir? Elbette, hayır... Kaynak okuma, değerlendirme ve kritik etme sürecini başarı ile tamamlamadan, bir sonuç almak yanıltıcıdır. Bu bakımdan, yeniden başa dönmek ve süreci tamamlamak gerekir. Bu sürecin ayrıntılarından da aşağıda yeniden söz edeceğim.

Fakat bâzen yeni kaynaklar da sâdece eski bilgilerimizi doğrulamaktan öteye geçmez. Bu, onların değerini ya da önemini azaltmaz; aksine, mevcut paradigmanın yeniden test edilmesine ve bir kez daha onaylanmasına neden oldukları için değerlidirler. Sonuçta, kaynağın değeri, onun mutlaka yeni bir paradigmaya can vermesi ile ilgili değildir. Târihçi, bir paradigmayı onaylamak ya da reddetmek gibi, daha baştan sıkış(tırıl)mış, darlaş(tırıl)mış bir araştırma alanının içinde sıkışıp kalmak tehlikesini göze almamalıdır.

Kaynaklar, aksine, târihçinin varsayımını onaylayabilirler, ama tekzib de edebilirler. Varsayımı reddedilen araştırmacının başarısız olduğu söylenemez. Başarı, varsayımın ne pahasına olursa olsun onaylanması ile eşdeğer değildir. Varsayımını test eden ve onaylanmadığını gören araştırmacı için yollar açıktır. Ya onay buluncaya kadar gayretini esirgemez ya da varsayımını gözden

geçirmeye karar verir. Varsayımı mı yanlıştır, yoksa doğru olmakla birlikte, onu doğrulayacak kaynaklardan mı yoksundur, dolayısıyla ava devam etmeli midir, yoksa çabası ümitsiz midir? Araştırmacı, araştırma sürecinde, bu soruları hep kafasında taşımalıdır. Kesin karar vermek için erken davranmak hatâlı olabilir.

Paradigmamız ne olursa olsun, bilimsel yöntemden ayrılmadığımız sürece, varsayımlarımızı değiştirmeye hazır olmalıyız. İnançlarımızla değil, bilimsel yöntemin doğuracağı sonuçlar ile yazmalıyız. Bu mümkün müdür? Güç olduğunun farkındayım. Fakat diğer yandan, araştırmamızın sonucunda varsayımımızın yanlış çıktığını belirtmek de, bilimsel bir araştırmanın sonuçlarından biri olarak kabûl edilmelidir. Muhakkak varsayımımızı doğrula(t)mak için çaba harcamak ve sâdece bunu yapmak, bilimsel çabanın kötüye kullanılması anlamına gelir. Varsayımızı doğrula(t)mak için, onu yanlışlayan ya da yanlışlayabilecek olgulara sırtımızı dönmek doğru değildir. Bilimsel yöntem olarak da doğru değildir, etik olarak da... Aksine, yapılması gereken, varsayımımızı doğrulamayan, onunla çatışan ya da açıkça yanlışlayan daha çok sayıda olgu toplamaya çalışmak ve onlarla ayrıca hesaplaşmaktır. Kişi bundan kaçınabilir. Sâdece kendi varsayımını doğrulayacak sürüyle olguyu alt alta dizerek büyük bir zafer kazandığını da düşünebilir. Belki... Fakat başka araştırmacılar da vardır ve bir gün muhakkak o araştırmacılar, sizin gözden kaçırdığınız ya da sırtınızı dönmeyi tercih ettiğiniz olguları, varsayımınızı yanlışlamak üzere gündeme getireceklerdir! Yâni, korkunun ecele faydası olmaz. Belki biraz zaman kazanmak söz konusu olabilir. Bir paradigmanın hayâtını bu şekilde uzatmak akla gelebilir, ama her şeyin bir sonu vardır.

Araştırmacının görevi, varsayımını doğrula(t)mak değil, alanını olabildiğince geniş ve derin bir taramadan geçirdikten sonra, dürüstçe vardığı sonuçları açıklamaktır. İdeolojik/siyâsî görüşleri ile bütünleşmese ve örtüşmese dahi, vicdânen bunu yapabilmelidir.

Târihçi, öncelikle bağımsız/bağlantısız olmalıdır. Bu, etik bir görevdir de... Angaje bir ruh hâli, geçmişin yeniden kurgulanmasının önünde dev bir engeldir. Târihçi bu engeli ancak bağımsız bir

ruhla aşabilir. Bu rûha kavuşmak da güçtür. Nihâyet o da "hayâtın gerçekleri" ile çevrilidir. Kötü paranın iyi parayı kovduğu gibi, sahte târihçilerin de gerçek târihçileri kovabilmesi söz konusudur. Kovulmamak, rûhunu satmaktan geçiyorsa, bunu yapanları anlayabiliriz, fakat aslâ affedemeyiz! İşini yapmayanları bir nedenle affetmek, işini yapanları ya da yapmaya çalışanları kovmak anlamına geldiği için, bunu yapmamalıyız. Her meslek dalı gibi, târihçilik de kendi etiğini yaratmak, standardını yükseltmek ve akademik gelişmişlik seviyesini de tartışmak zorundadır.

Belgesel Târihçilik Üzerine

Son zamanlarda, özellikle de 2005 yılında gerçekleşen "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları" adlı konferans öncesinde, sırasında ve sonrasında, birdenbire belgesel târihçilik âdetâ yeniden keşfedildi. Târihçilerin ancak belgeleri ile ve neredeyse belgeleri kadar konuşmaları gerektiği her vesile ile hatırlatılmaya çalışıldı. Bunun sonucunda iş, bâzı târihçilerin belgesiz yazdıklarına kadar getirildi. Bu belgesel târihçilik söylemi o kadar yaygınlaştı ve yerleşti ki, neredeyse bütün geçmişin sanki yalnızca belgelere dayanılarak yazılmış olduğu, fakat bâzı târihçilerin arşivlere uğramadan ve hayatları boyunca da bir tek belge bile görmeksizin çalışmalarını ortaya koyduğu gibi bir izlenim doğmasına gayret edildi. Şimdi de biraz bu konuyu deşelim...

İyi ama *belge* nedir? Neye *belge* denir ve neye denmez? Bu sorulara yanıt vermeden, bu tartışmada bir arpa boyu yol almak imkânı da yoktur. Bâzıları *belge* denildiğinde, resmî kâğıtları anlamaktadır. Yâni, devletin resmî yazışmaları, onların gözünde belgedir. Elbette belgedir, fakat yanıldıkları şey, onların sorgusuz suâlsiz bu belgeleri tek gerçek olarak kabûl etme eğilimleridir. Devletin yazdıkları/yazdırdıkları, geçmişin tümünün hakikati olarak kabûl edilemez. Devlet denilen mekanizma, bir iktidar odağıdır ve tüm iktidar odakları gibi, siyâsî/ideolojik yargılarının ışığında belge üretir. O belgeler, ancak ilgili siyâsî/ideolojik analiz ışığın-

da incelenebilirse bir sonuca ulaşmak mümkün olabilir. Sâdece yazılanları değil, fakat yazılmamış olanları da bu gözle incelemek gerekir. Yazılmamış, atlanmış, geçiştirilmiş, görmezden gelinmiş, üzerinde susulmuş olanı da görmek için, târihçi olmaya ihtiyaç vardır. Yazılı bir doküman ancak dönemin genel şartları içinde analiz edilirse anlamlı olur. Belgeler kendiliğinden konuşmazlar, herkese de konuşmazlar, onları ancak konuşturabilirsiniz. Bunun için gereken formasyona sâhip olmak gerekir. Dönemin girdisini çıktısını bilen bir uzman açısından her yazılı doküman kıymetlidir. Dokümanın nasıl konuşacağı, onu konuşturan târihçinin formasyonuna, bilgisine ve soracağı sorulara bağlıdır. Sorular değiştikçe, yanıtlar da değişmeye başlar. Soru sormadan dokümanların yanıt vereceğini düşünmek ve sanmak, amatörlerin câhilliğidir. Hiçbir belge, kendisine anlamlı sorular sorulmadan konuşamaz. Belgenin dili, bizzat onu okuyan, analiz eden ve değerlendirendir. Belgeler dilsiz varlıklardır. Onların dilinden anlayan bir târihçiye ihtiyaç duyarlar. Bu bakımdan her önüne gelen, eline geçen bir "târihsel belge" ile yazılmış olan bütün târihi değiştiremez!

Belge denildiğinde yalnızca devlete âit kâğıtları anlayanları bir yana bırakacak olursak, aslında belge, çok daha geniş bir alanı kapsar. Bütün kurumsal dokümanlar belgedir. Kişisel evraklar belgedir. Mektuplar, kartpostallar belgedir. Karalama notları, basit kişisel notlar ve dokümanlar, kişisel ajandalar belgedir. Günümüzde maillerin tamâmı, kısa mesajlar, bilgisayar dosyaları belgedir. Anılar, günlükler, kişisel olan her şey belgedir. Dokümanlar üzerinde alınmış olan notlar, şerhler, haşiyeler belgedir. Kitaplar ya da makâleler üzerinde alınmış notlar, yorumlar, şerhler belgedir. Ses kayıtları belgedir.

Fakat geçmişi sâdece elimizde bulunan belgelere dayanarak kurmak yanıltıcı olacaktır. Belgeler de bize hakikatin tamâmını söyleyemez. Bunu hiç kimse söyleyemez. Ortada ciddî bir güçlük vardır: Hele yakın zamanlara geldikçe, elimizde bulunan neredeyse sayısız belge arasından neleri ele alacağımız, seçeceğimiz, hangilerini dışarıda bırakıp eleyeceğimiz gibi sorular, târihin epistemolojik

ve metodolojik sorunlarına ışık tutar. Belgeleri iskambil kâğıtları gibi üst üste dizerek, yan yana getirerek, geçmişin gerçeğini bulma çabasına girişmenin hiçbir anlamı yoktur. Çünkü bu, hiçbir sonuç vermez. Hangi iskambil kâğıtlarını seçerek, nasıl bir kurgu içinde, hangi mimârî formda geçmişi yeniden ayağa kaldıracağımız sorusuna belgeler tek başlarına hiçbir yanıt veremezler ve bu konuda maalesef hiçbir şekilde yol da gösteremezler. En azından doğru yolu gösteremezler. Belgeler, bir anlamda bizim kölelerimizdir. Onları istediğimiz gibi kullanırız. "Kullanırız" sözcüğü, elbette pejerotif anlama da gelebilecektir. "İstismâr etmek" anlamında elbette kullanmıyorum. Tabiî ki belgeleri istismâr edenler, onları kullananlar vardır ve şüphesiz her zaman da olacaktır. Fakat bu doğru bir yöntem değildir. Hem etik değildir, hem de bilimsel târih metoduna aykırıdır. Söylemek istediğim, belgeleri onların meydana geldikleri geçmişin bilincinde olarak kullanmak gerektiğidir.

Eğer hepimizin bildiği bir konuda hiçbir belge bulamazsak, bildiğimizin doğru olmadığı sonucuna mı varmalıyız, yoksa ısrarla bu konuda belge aramaya devâm mı etmeliyiz, yoksa bu konuda özellikle belge bulunmamasının bir anlamı olduğunu mu düşünmeliyiz? Elbette, doğru yanıt son iki şık olacaktır. Belgesi olmayanın gerçekliğinden kuşku duymak ne kadar yerinde bir davranışsa, her zaman gerçeğin belgesinin ol(a)mayabileceğinin hatırlanması ve hatırlatılması da o denli yerindedir.

Elimizde bulunan belgeler, biz târihçiler için hazırlanmış olan dokümanlar değillerdir. Onlar, tam da yazıldıkları sıranın/zamânın ürünüdürler ve geleceğe değil de aslında o güne ve geçmişe ilişkindirler. Elbette bâzıları geleceğe de kalırlar, ama onları vâr eden târihsel bir sesleniş değil, günlük bir sesleniştir. Yazıldığı ânın, yüzyılın, yılın, ayın, haftanın, günün ve hattâ saatin gerçeğini yansıtırlar öncelikle... Bu gerçek, kurumsal olabileceği gibi, kişisel de olabilir. Yâni, değişebilir! Kurumlar da, kişiler de, zamân içinde geçmişteki tutum, davranış, düşünce, görüş ve fikirlerini değiştirebilirler. Dokümanlar, bu değişimin nedenlerini daha az, ama kendisini daha çok gösterirler.

Dokümanlar kutsal varlıklar değildir. He ne kadar pek çok târihçi, biraz da içgüdüsel olarak, onlara kutsal varlık muamelesinde bulunsa dahi, öyle değildirler. Aslında alelâde yazılardır. Her gün yazdığımız, okuduğumuz şeylerin, aradan sâdece biraz zaman geçince belge olarak tanımlanacağını düşünmek ve bilmek, belgenin ne olduğunu ve ne olmadığını bize belki biraz daha iyi gösterir. Alelâdenin kutsallaştırılması, belge fetişizmine yol açar. Belge fetişizmi ile belgesel târihçiliği karıştırmamak gerekir. Belge fetişisti, sâdece belgeye kutsal varlık muamelesi yapmaz. Târihin yalnızca belgeler aracılığıyla yazılabileceğini ve yegâne bilgi kaynağının belgeler, yâni dokümanlar olduğuna inanır. Tabiî dokümanlar da daha çok resmî yazışmalardır. Bir dönemin bütün resmî belgelerini ardı ardına sıralamakla ve hattâ onları cilt cilt yayınlamakla, târihçilik yaptığını düşünür. Belgenin tadına varmak, onunla diyaloga girmek, hattâ belgeyi elinde tutmak, belge fetişisti tanımına girmez.

Hattâ belge fetişisti bunları hiç anlayamamış bile olabilir. Onun için yegâne târihsel hakikat, elindeki dokümanlarda vâr olandır ve onun dışında bir gerçeklik olabileceğini düşünemez ve anlayamaz. Belge fetişisti için, belgelerde yazılı olanların dışında bir hakikat, geçmişte bir yaşanmışlık yoktur. Ona göre, geçmişin tüm bilgisi işte bu dokümanlardadır; onları olduğu gibi yayınlamak, geçmişin tüm gerçeğini öğrenmemize neden olur. Bu bakımdan, târihsel hakikatin ancak ve sâdece belgelerde, belgelerin içinde yazılanlarda, yazıldığı şekliyle ve onun dışında hiçbir yerde bulunamayacağına ilişkin inanç, belge fetişizminin doğumuna neden olur. Belgesel çalışan târihçi ile belge fetişistini ayıran en önemli ayrım buradadır sanırım... Târihçi, sonuçta, sâdece ne olduğuna değil, bununla birlikte ne olmadığına da bakarak, nelerin neden olduğuna ve neden ol(a)madığına da açıklık getirmeye çalışan kişidir. Târih, son tahlilde, nihâyet geçmişe ilişkin bir değerlendirmeden

ibârettir. Târihçiyi bu değerlendirmeye götüren yola "târih metodolojisi" adını veriyoruz. Târihçi, bu alanda ancak epistemolojik ve metodolojik sorular sordukça ve onları yanıtladıkça yolunda ilerleyebilir ve değerlendirmesini olgusal olarak temellendirebilir. Temellendirilmemiş ve temellendirilmesi bilimsel târihçiliğin yöntemine uygun olarak yapılmamış olan tüm değerlendirmeler ve analizler, sonuçta havada kalmaya mahkûmdur. Onlar, siyâsî/ideolojik alana hastır. Ama kesinlikle târihçiliğe sığmaz. Zâten târihçinin belgesiz yazmasının ne anlama geldiği de sorulmaya değer bir sorudur. Hiç böyle bir şey olabilir mi?[1]

Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası kitabımda da gösterdiğim gibi, araştırmacıların belgelerin ve metinlerin mümkün olabildiğince orijinallerini görmeleri ve kullanmaları gerekir. Belgeler, birçok kez değişik metinlerde orijinalinden farklı şekilde yer alabilir. Metinler, kısaltılmış ya da değiştirilmiş olabilir. Bu, muhakkak kötü niyetle yapılmamış da olabilir. Gerçi bu da olmayacak bir ihtimâl değildir. *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir* kitabımda gösterdiğim gibi, târihsel gerçekliği düpedüz tahrif etmek, bozmak, değiştirmek, eğip-bükmek, deforme etmek amacıyla, yâni resmen kötü niyetle de bu türden operasyonlar yapılabilir. Fakat daha yaygın olanı, metin sâhibinin orijinal belge/metin üzerinde kendince kısaltma ya da düzenleme yapması, metni kendince Türkçeleştirmesidir. Hattâ metinde yapılan bâzı atlamalar da, sâdece dikkatsizlik ve özensizlikten kaynaklanabilir. Meselâ, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş öyküsünde hemen her kitapta yer alan Fethi Okyar'ın parti kurmak üzere Atatürk'e yazdığı mektubun âkıbeti, bu çerçeve içinde değerlendirilmelidir. Hattâ meşhur Dörtlü Takrir'in metninde dahi bu türden faklılıklar bulunabilir. Araştırmacılar, ilk elden malzemeye rağbet etmeli ve olabildiğince özgün metinleri kullanmalıdırlar. Kitaptan kitaba, metinden metine aktarmalar kolaydır, fakat bâzen yanıltıcı olabilir. Hele metin analizine soyunan

1 Bu konuda ayrıca bkz. Cemil Koçak, "Ertelenen Bir Toplantının Ardından Ertelenemez Gündem Maddeleri", **Târih ve Toplum (Yeni Yaklaşımlar)**, Sayı: 2, (Güz 2005), s. 149-153.

araştırmacıların, özgün olmayan metinlerin değerlendirilmesine ayırdıkları zamâna yazık olacaktır!

Anılar

Târihyazımında anıların önemi üzerinde durmak gereksiz bir çaba olurdu. Anılar, bu alanda önemli ve değerli bir kaynaktır. Zaman zaman da paha biçil(e)mez birer malzeme niteliğindedirler. Sanırım bu saptama ve değerlendirmeler üzerinde önemlice bir tartışma ve görüş ayrılığı olmaz. Asıl üzerinde durulması gereken konu, anılardan târihsel malzeme olarak yararlanma aşamasında ortaya çıkan/çıkabilecek metodolojik sorunların üstesinden gelebilmektir. Ben burada, bâzı somut örnekler de vermeye çalışarak, bu tür metodolojik sorunlara ve çözüm yollarına değinmek istiyorum.

Bir târihçi için anılardan yararlanmak, ele aldığı târihsel dilime/zamâna ve mekâna göre değişiklik gösterir. Elbette göreli olarak daha eski târihlerle meşgûl olan bir târihçi açısından elinde bulunan arşiv malzemesinin ölçeğine göre anılar, kaynak olarak nispeten ikinci derecede yer alır/alabilir. Daha da eskilere gidersek, hiç anı bırakılmamış devirlerden de söz etmek mümkündür. Ama ben burada hiç olmazsa sayıca hatırı sayılır derecede anı bulunabilecek daha yakın dönemlerden söz ediyorum. Daha da ötesi, anılarda ortaya konulanlar, arşiv malzemesinin sunduğu bilgilerle rahatça karşılaştırılabilir. Bu anlamda, iki kaynak birbirleriyle karşılaştırılarak test edilebilir. Bu da ayrı bir metodolojik sorundur. Bir anlamda resmî kayıtlarla kişisel ve özel olanın karşılaştırılmasından ve birbirleri ile test edilmesinden söz ediyoruz. Bu, o kadar da kolay değildir, çünkü kime güvenileceği belirsizdir. Muhtemelen her ikisine de tam anlamı ile güvenilemez. Yine de araştırmacının anılardan çok belgelere başvurmasını öneririm. Bir başka yöntem de üçüncü kişilerden kalan malzeme ile bu iki kaynağı denetlemeye çalışmak olabilir. Arşiv bilgileri ile anılar çelişebilir. Örneğin, Nazi Almanyası'nın Ankara Büyükelçisi von Papen'in anılarında yazdıkları ile zamânında Berlin'e ilettiği diplomatik raporlar arasındaki fark ve çelişki, Papen'in anılarına fazla güvenilmemesi gerektiğini

gösteren kuvvetli bir ipucudur. Târihçiler, yazarın sâdece anılarına dayanarak gerçeği aslâ ifâde edemeyeceklerdir.

Peki, ya neredeyse hiç denebilecek ölçüde arşiv belgelerinden yoksun çalışmak zorunda kalan târihçiler ne yapsınlar? Gerçi onlara târihçi sıfatını yakıştır(a)mayacak olan târihçiler de vardır. Ancak bu başka bir tartışma konusu olduğundan şimdilik geçiyorum. Ama bu da, burada yaptığım gibi, öyle kolaylıkla geçi(ştiri)lebilecek bir mesele değildir. Sanırım merâmımı anlattım. Özel bir alandan söz ediyorum. Türkiye'nin yakın dönem siyâsî târihi üzerine çalışanlar açısından bakıldığında, neredeyse hayatları boyunca üzerinde çalışabilecekleri, daha doğrusu çalışmakla bitiremeyecekleri kadar çok malzemenin üzerinde oturanlarla, ellerine çok zaman da tesâdüfen, genellikle resmî olmayan kanallardan, genellikle kişisel yollarla geçen her bir sayfa malzeme için altın mâdeni buldukları zahabına kapılanları yan yana getirmek hiç mümkün olabilir mi? Ben kişisel olarak ilk kategoride olanlara her zaman özenmiş ve onları kıskanmışımdır. Çünkü alanımda belge bulmak gerçekten de çok zordur.

Yine de artık eskisi kadar yetersiz durumda değiliz. Aksine, Ankara Demetevler'de bulunan Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Cumhuriyet târihi alanında araştırmacıların imdâdına yetişti. Bu arşiv, esas olarak ve kabaca erken Cumhuriyet dönemini (1923-1950) kapsıyor. Burada biraz daha eski târihli belgeler de bulunabileceği gibi, bu târihten sonraki bir belgeye rastlamak çok güçtür.

Ben yıllardan beri bu arşivde çalışıyorum. Bu bakımdan söz konusu arşiv hakkında biraz bilgi verebilirim. Bir arşivi tanımanın en iyi ve en kolay yolu, o arşivde bizzat çalışmaktır. Biraz sabır ve dikkat, iyi bir yol gösterici olabilir. Cumhuriyet Arşivi'nde önemli birkaç katalog bulunmaktadır: (a) Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü evrâkı yedi cilt hâlinde olup 1923-1951 yılları arasını kapsar. Başbakanlık'tan herhangi bir şekilde ve herhangi bir nedenle geçen bütün evraklar burada bulunurlar. Dolayısıyla devlet kuruluşlarına ve bakanlıklara âit çok sayıda yazışmanın geçtiği merkez olarak önemli dosyaları içerir. Meselâ, Heyet-i Mahsusalar ile ilgili

bütün yazışmaları bu dosyalar arasında bulmuştum. (b) Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Kataloğu da bu konuda önemlidir. Yine Başbakanlık'tan geçen evrâkı ihtiva eder ve 1924-1949 yılları arasını kapsar. (c) Başbakanlık Müşterek Kararlar Kataloğu ise 1923-1944 yılları arasındaki dosyaları kapsamaktadır. (d) Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu, 1920 yılından 1950 yılına dek hükûmetin ortak karar ve atamalarını içermektedir ki, bunlar *Resmî Gazete*'de de bulunabilecek dosyalardır. (e) Diyânet İşleri Başkanlığı Kataloğu, 1923-1945 yıllarını kapsamakla birlikte, içerik bakımından heyecan uyardırmaktan uzaktır. Örneğin, laiklik uygulaması ile ilgili bir araştırmaya veri sunmaz. Dahası, teşkilâtın târihine ilişkin olarak da bilgi bulmak imkânı yoktur ya da çok kısıtlıdır. Bu bakımdan ismi kadar heyacan verici bir araştırmaya konu olması güçtür. (f) Toprak-İskân Genel Müdürlüğü Kataloğu, 1918 yılından itibâren başlamakta olup, henüz araştırmacılarını bulamamıştır. Oysa sosyolojik bir araştırmaya kaynaklık edebilir.

Mübâdele ve iskân meseleleri ile ilgilenecek araştırmacılar için yepyeni ve geniş bir veri dosyası da nihâyet açıldı: Merâk edenler için çok sayıda doktora tezi yazılabilecek ölçüde geniş ve ayrıntılı veriler sunan mübâdele dosyaları da müstakbel ve gayretli araştırmacıları gözlemektedir. Enerji ve Tabiî Kaynaklar Bakanlığı'na âit dosyalar da hatırlanmalıdır.

Bu arada sona bıraktığım ve son zamanlarda neredeyse iki kat genişleyen CHP Kataloğu, alanımızın en bâkir ve heyecan verici dosyalarını içermektedir. Binlerce dosya içinde yüzbinlerce evrak bulunabilecek olan bu katalogda, CHP'nin târihine, sosyolojisine, merkez ve taşra örgütüne, milletvekili adaylarına, seçimlere, diğer partilere, partinin yazışmalarına, Halkevleri'ne/Halk Ocakları'na ve Türk Ocakları'na ilişkin çok sayıda veri bulunmaktadır. Dosyalar, pek çoğu bâkir olarak, müstakbel araştırmacılarını beklemektedir! Arşivde çalışacak olanlar, kendilerine yardımcı olmaya çalışan personelin yakın ilgisini de bulacaklarından hiç kuşku duymamalıdırlar. Bu bakımdan arşivde çalışmak, her açıdan kolay ve zevklidir. Çalışmalarınız sırasında arşiv görevlilerinin her birine

tek tek teşekkür etmek, yalnızca bir nezâket borcu değil, fakat hakikatin bir ifâdesi olacaktır.

Yakın dönem siyâsî târihimiz ile ilgilenenlerin ilk sorunu, yeterli sayıda anı/günlük bulma sorunudur. Şimdilik sâdece nicelik meselesini gündeme getirmek istiyorum. Sayılabilir ve hattâ tüketici bir çalışma yapmak üzere tamâmına yakın bir kısmının koleksiyonunun toplanabilir olduğu söylenirse, bilmiyorum, mübâlâğâlı bir tutum mu almış olurum?[2] Sayıca az olmak, malzemenin darlığını ortaya koyar. Bu nedenledir ki, her türlü araştırmanın kaynaklarında belli başlıklar yer alır. Yeni bir başlık keşfetmek bile başlı başına önem arz ede(bili)r.

Bu aşamada; (a) daha önce hiçbir yerde yayınlanma fırsatı bulamamış olan anıları keşfetmek, onları bulup çıkarmak, el yazması ya da daktilo hâlinde iken onlara hayat vermek, yayınlanmasını sağlamak; (b) daha önce bir gazete ya da dergide tefrika edilerek yayınlanmış, fakat aradan geçen uzun yıllar sonrasında gazete de, dergi de, anılar da unutulmuş iken, koleksiyon taraması sırasında bu anılarla yeniden buluşmak, onların yeniden yayınlanmasını sağlamak; (c) zamânında kitap olarak yayınlanmışsa da zamânın dönüşümü içinde artık yeniden basılmayan anıları hatırlamak gerekir. Meselâ, Rauf Orbay'ın hâtırâları önce *Yakın Târihimiz* adlı dergide tefrika edilmiş ve ardından birkaç kez yayınlanmıştır.

---

2 Elbette tam ve tüketici bir liste yapmak zordur. Yine de yıllar önce yapılmış olan bir çalışmayı burada hatırlamazsak vefâsızlık etmiş oluruz: Bkz. **Türk Dili, (Anı Özel Sayısı),** (Hazırlayan: İbrâhim Olgun), Yıl: 21, Cilt: XXV, Sayı: 246, (1 Mart 1972), s. 663-682. Bu çalışmayı günümüzde yineleyecek bir gönüllü hâlâ aranıyor! Ayrıca, anılar hakkında son zamanlarda kaleme alınmış bir yazıya atıfta bulunmakla yetineceğim: Ali Birinci, "Canlanmayan Hâtırâlar", **Müteferrika**, Sayı: 27, (Yaz 2005), s. 73-88. Bu arada Ali Birinci'nin "Hâtırat Türünden Kaynakların Târihî Araştırmalarda Yeri ve Değeri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 41, (Temmuz 1998) adlı yazısına da muhakkak bakılmalıdır. Elbette meraklı okuyucular, *Târih ve Toplum* dergisinin "kitâbiyat" bölümünü yeniden gözden geçirmelidirler. O, bir hazine değerindedir. Bu konuda yol göstermek üzere derginin dizinini öneririm: **Târih ve Toplum**, "Yazarlar ve Makâleleri Dizini: Ocak 1984-Aralık 2003/Sayı: 1-240)", (Özel Sayı), (Hazırlayanlar: Murat Koraltürk, Cemâlettin Yıldız ve Hasan Deniz), (Aralık 2003).

Anıları/günlükleri, üçe ayırmak mümkündür: (a) eski bir târihte basılmış ve artık piyasadan tamâmen kalkmış olanlar; (b) eski bir târihte basılmış, fakat piyasada yeni baskıları bulunabilenler; (c) yeni başlıklar altında yeniden basılanlar.

Anıların ne zaman yazıldığı çok önemlidir. Yazılmaktan kastım, ne zaman kaleme alındığı, anlatıldığı ya da banda kaydedildiğidir. Yayınlanmaktan söz etmiyorum henüz... Anıların ne zaman ortaya çıktığı, ne kadarlık bir süreyi içerdiği, yazılma yeri ve zamânı, tek bir hamlede mi yoksa uzun zaman aralıkları için de mi kaleme alındığı, bütün bunlar, metnin değerlendirilmesinde epistemolojik ve metodolojik sorunlara yol açar. Olup bitenlerin hemen hâfızalarda tâze iken kaleme alındığı anılar kadar, aradan çok uzun zaman geçtikten sonra, meselâ elli yıl sonra kaleme alınmış olan anılar da vardır ve bunların yarattığı yöntem sorunları farklıdır. Sıcağı sıcağına kaleme alınmış olan anılar, hâfızanın nispeten kuvvetli olduğu bir zamâna denk geldiğinden, çok daha ayrıntılı olabilir. Yerler, isimler, târihler, mekânlar konusunda yazar, nispeten yakın târihli hâfızasına güvenerek, güvenilir bilgiler verebilir. Görüşmeler daha ayrıntılı bir şekilde nakledilebilir. Bütün bunlar, yazılanların tamâmen doğru olduğunu göstermeyeceği gibi, her şeyin anlatıldığı anlamına da tabiî ki gelmez.

Kaleme alınmanın süresi de önemlidir. Çok uzun ve farklı konjonktürlerde yazılmış metinler içinde farklılıklar ve çelişkiler olabileceği unutulmamalıdır. Dolayısıyla, uzun yıllara yayılmış bir anı metni içinde aynı olayın farklı anlatımları ile karşılaşmak mümkündür. Hâfızanın yanılgıları, bu çelişkilerde ya da farklılıklarda kendisini gösterebilir. Ya da işin esâsında hâfıza ile ilgili bir sorun bulunmayabilir. Bizzat yazar, geçmişi, aradan zaman geçtikten sonra artık farklı hatırlamaya başlamış olabilir. Ya da artık farklı hatırlamayı tercih etmektedir. Ama ister onu hâfızası yanıltmış olsun, ister geçmişe ilişkin duygu ve düşüncelerini gerçekten değiştirmiş olsun, isterse duygu ve düşüncelerini kalbinin en derin yerine gömmek pahasına tutumunu en azından okuyucuya daha farklı duyurmayı tercih etsin, bütün bunlar araştırmacı için

değerli ipuçlarıdır. Hele araştırmacı, metnin bu farklılık arz eden noktalarının hangi farklı zamanlarda kaleme alındığını biliyor ya da tahmin edebiliyorsa, bu ipucu mekanizması daha da önem kazanır. Anılar, sanıldığının aksine, hep aynı kalmazlar, ama değişirler ya da değişebilirler. Geçmişin yeniden hatırlanması süreci, esas olarak hatırlandığı zamâna bağlı ve bağımlıdır. Bu bağımlılık ilişkisi, geçmişi bugünün kırılmasına uğratabilir. Yazar, geçmişini ne zaman anlattığına bağlı/bağımlı olarak farklı anlatabilir. Uzun zamâna yayılmış anı metinleri, eğer yeniden sıkı bir şekilde gözden geçirilmemişlerse, bu bakımdan içinde bâzı tuhaflıkları barındırabilir.

Sıcağı sıcağına yazılan anıların genellikle baş etmesi gereken, fakat bir o kadar da zor olan bir açığı vardır: Öznelliğin ve duygusallığın göreli olarak artma riski ve tehlikesi... Her anı özneldir, duygusaldır ve neredeyse kaçınılmaz olarak savunmaya yöneliktir. Savunmacı anı anlayışını yıkabilmek imkânsızdır, çünkü anılarını kaleme alanlar, bir bakıma kendilerine, fakat daha çok bugüne ve geleceğe hesap verme psikolojisi içinde davranırlar. Pek az anı sâhibi, duygu ve düşünceleri ile birlikte, geçmişinin tamâmını, hele karanlık olan kısımlarını okuyuculara açma konusunda hevesli davranır. Anı sâhipleri, kendilerinin hep haklı olduklarını ya da haklı çıktıklarını anlatma hevesindedirler. Nâdiren bu eğilimi kırdıklarında da bu durum ayrıntıda kalan bir çaba hüviyetindedir. Bu, anlayışla karşılanması gereken bir çabadır. Ama anlayış göstermek, yazarı haklı kılmak ile eşdeğer değildir ve olmamalıdır da...

Anı metni, sıcağı sıcağına yazılmış olabilir. Aradan zaman geçtikten sonra, yâni yayınlanmadan önce, yeniden gözden geçirilmiş, eklemeler ve çıkarmalar yapılmış da olabilir. Aslında metnin yayından önce başına gelenleri bilmek, ancak şanslı kullara nasip olabilir. Okuyucu ve araştırmacı, genellikle metnin yayın öncesinde başından geçenleri ilk elden bilemez, ancak ona yansıtıldığı kadarı ile bilebilir. Ona yansıtılanların ise gerçeklerle ne ölçüde örtüştüğü bilinemez. İşte bu noktada, anıların güvenirliği sorunu da gündeme gelir.

Hemen uyarayım: Bâzı anılar yoktan vâr edilmiş olabilirler. Türkçesi: uydurulmuş olabilirler... Hiç anılarını yazmayan bir beyefendinin, hanımefendinin, komutanın, politikacının anılarını okumak, ancak böyle mümkün olabilir. Hayalgücü zengin olanların kaleminden çıkan bu türden metinler, aradan zaman geçtikçe kalıcı ve gerçek bir niteliğe de bürünebilirler. Dolayısıyla, ilk yapılması gereken, anıların sahih olup olmadığını, gerçekten de yazarı tarafından kaleme alınmış olup olmadığını saptamaktır. Sahte anıları dikkatle ayıklamak sanıldığından daha zor olabilir. Sahteliğini keşfetmek de ayrı bir dikkat ve uzmanlık ister. Neyse ki ülkemizde bu türden yayınlar, ekonomik olmadığından, ancak siyâsal amaçlarla sahte anı üretimi söz konusu olabilir. Sahte anı üretmek için tek alan, gerçekten de çok bilinen, tanınmış bir şahsiyetin ismini kullanmaktır. Yine de bu alanda yol katedildiğini söyleyebiliriz. Araştırmacıların anıların gerçekliğini sorgulamaları ilk anda çok önemlidir. Herhâlde bu konuda ilk akla gelen örnek, II. Abdülhamid'in anılarıdır. Her baskısında daha da uzayan anılar, yadırgatıcı olduğu kadar, uyarıcı da olmalıdır![3]

Bu arada, gerçekten de kaleme alınmış ve yazarın hayâtında yayınlanma fırsatı bulamamış çok sayıda anı metni de bulunmaktadır. Bâzen anıların sâhibi, anılarını yayınlamak için bir kişi ya da kuruma teslim edebilir ve hayatta iken yayınlanmasını da talep edebilir. Ne var ki, koşullar, ya da bilemediğimiz nedenlerle, bu iş bir türlü gerçekleş(e)mez. Yazarın ölümünden sonra ise, metni, artık kimin ya da kimlerin elinde kaldıysa, bir başka mâcerâ beklemektedir. Metnin olduğu gibi yayınlanması gerekir, ama bunu kim denetleyecektir? Anıları yayına hazırlayanların işi oldukça güçtür. Bir yandan ellerinde bitmiş ya da yarım kalmış, notlar hâlinde bırakılmış ya da bütünüyle yayına hazır bir metin vardır, diğer yandan metnin içeriği... Aslında yapılması gereken, anı sâhibinden geride kalanı olduğu gibi ve eğer gerekiyorsa (ki sık

3 Yavuz Selim Karakışla, "Sultan Hamid'in Sahte Hâtırâtı", **Toplumsal Târih**, Sayı: 95, (Kasım 2001), s. 29-33 ve Ali Birinci, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi", **Divan, İlmî Araştırmalar**, Sayı: 19, (2005/2), s. 177-194.

sık gerekecektir) açıklamalarla ve notlarla okuyucuya sunmaktır. Bunu yaparken de yayına hazırlayanların nerede, ne yaptıklarını açık seçik anlatmaları beklenir. Yazar ile yayına hazırlayanın metne karışmaması esastır.[4]

Bu süreçte zaman zaman garipliklere rastlayabiliriz. Bir anı metni, olduğu gibi yayınlanmak yerine, yayına hazırlayan(lar)ın kendi üslûbuna ve siyâsî/ideolojik duruşuna göre de âdetâ yeniden şekillendirilebilir. Metin uzayabileceği gibi kısaltılabilir de... Şöyle ki, yayına hazırlayanlar, hiçbir açıklamada bulunmadan, metin ile istedikleri gibi oynayabilirler. Beğenmedikleri yerleri çıkarabilirler, metinde bulunmayan, ama bulunsa iyi olur düşüncesi ile metne eklemelerde bulunabilirler. Bu türden sorunlu metinleri bulup çıkarmak ve ayıklamak ancak meslekten usta olanların yapabileceği bir iştir. Bu bakımdan mimlenmiş metinlerden prensip olarak uzak durulmalıdır.

Anıların ne zaman yazıldığı kadar, ne zaman yayınlandığı da çok önemlidir. Bu târihlere çok önem verilmelidir. Bu târihler pek çok noktaya ışık tutabilir. Anıların yazım târihi ile yayın târihi arasında fark olabilir. Pek az anı yazılır yazılmaz yayınlanma imkânına kavuşabilir. Bu bakımdan yayın târihi, yazarın metnini yayın aşamasında bir kez daha ve yeniden gözden geçirmesine imkân sağlar ve gerçekten de bu aşamada metinler yeniden değişebilir ya da değiştirilebilir. Yazarın hayatta olması, ona bu imkânı sağlayacaktır. Her anı metni, genellikle yayınlandığı günün havasına uygun bir şekilde düzenlenme imkânına sâhiptir. Bunu her zaman yazarlar yapmazlar. Hattâ yazarların hayatta olmadığı bir zamanda, metnin yeni sâhipleri, editörler, yayına hazırlayanlar da bu yeni imkândan yararlanmak isteyebilirler. Okuyucular ve araştırmacılar, genellikle orijinal metni hiç görme fırsatına sâhip değillerdir. Bu bakımdan

4 Yayına hazırladığım bir günlük ile bir anıyı burada örnek olarak zikretmek isterim: Samet Ağaoğlu, **Siyâsî Günlük/Demokrat Parti'nin Kuruluşu,** (Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak), İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, (İkinci Basım: 1993) ve Haldun Derin, **Çankaya Özel Kalemi'ni Anımsarken (1933-1951),** (Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak), Târih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

özgün metinle yayınlanan metin arasında bir karşılaştırma imkânı mümkün değildir.

Dahası, özgün metin üzerinde bizzat yazar tarafından değişiklikler yapılmış olabilir. Eklemeler, çıkarmalar, düzeltmeler tabiîdir. Yayına hazırlayanların, bu değişiklikleri de bir şekilde metinde göstermeleri beklenir. Üzeri çizilmiş olan bir cümle, bir isim, karalanmış bir sayfa, değiştirilmiş sözcük ya da sıfat, yazılmış, fakat sonradan vazgeçilmiş bir anlatı, bir konuşma, bunlar hep okuyucuya yazarın kafasından geçenler olarak mutlaka sunulmalıdır. Okuyucu, metin içinde yazarın bütün düzeltmelerini görebilmelidir. O, elbette yazarın son metnini okuyacaktır, fakat düzeltmeleri görmek de hakkıdır.

Anıların üzerinde genellikle değişiklikler yapılır. Okuyucu bunları bilemez. Bu türden değişiklikler, ancak el yazmasının ya da hazırlık notlarının taranması ile anlaşılabilir. Önce yazılmış ve sonradan çıkarılmış olan kısımlar, sonradan yapılan eklemeler, değiştirilmiş fikirler, hattâ kelimeler, sıfatlar, inceltilmiş ya da vurgulanmış kısımlar, çıkarılmış isimler dikkate alınmalıdır. Târihçinin bu metni görebilmesi nâdirdir. O son hâli ile karşılaşır, ama belki de bu metnin bir öncesi olduğunu düşünmesi, ona ışık tutabilecektir. Eğer şanslı olarak eski metni görebilirse, bir karşılaştırma imkânı doğabilir. O zaman malzeme, sâdece bu metinlerle sınırlı olmaz; bir karşılaştırma her zaman malzemenin içeriğini ve derinliği zenginleştirir.

Lâkin bu çok sık rastlanan bir durum değildir. Çünkü yazar hayatta olduğu sürece ilke olarak özgün metin yayınlanacağından, yazarın metninde yer alan bu türden farklılıkları ve düzeltmeleri görmek ve değerlendirmek imkânı hiç olmaz. Ancak belki yazarın ölümünden sonra, eğer büyük bir şans eseri özgün metin hâlâ hayatta kalır ve bir şekilde bir arşivde koruma altına alınabilirse, araştırmacıların bu karşılaştırmayı yapma imkânı doğabilir. Bu türden nâdir şansların araştırmacılar tarafından mutlaka kullanılması gerektiğini bilmem yazmaya gerek olur mu?

Bir de, yayınlanmak üzere kaleme alınmış olan metinler olduğu gibi, hiçbir zaman yayınlanması düşünülmemiş, yalnızca kişisel olarak kaleme alınmış veyâ âileye bırakılmış ya da bırakılmak istenmiş anı metinleri de bulunabilir. Yayın için yazılmış metin ile hiçbir zaman kamuya açıklanması düşünülmeden yazılmış olan metin arasında bâriz farklar olacağı tabiîdir.

Bu türden âilelere kalan metinler de söz konusudur. Zamânında yayınlanmasına genellikle günün politik koşulları nedeniyle imkân bulunamamış anı metinleri, aradan zaman geçtikten sonra, yazarın vârisleri tarafından yayınlanabilir. Âileler, genellikle zâten zamânında politik bakımdan güç durumda kalmış olmalarından ötürü, anı metinlerinin yayınlanması sürecinde de sıkıntı içinde kalırlar. Bir yandan, vârislerin metinlerinin yayınlanması onlar açısından da mânevî bir sorumluluk, mirasın bir parçasıdır. Diğer yandan, zamânında politik bakımdan sıkıntılı günler geçirmiş olan yazarın, büyük bir ihtimâlle yayınlandığında hem bu sıkıntıları hatırlatacak ve hem de günün koşullarında yeni yeni sıkıntılar yaratacak olan metnini yayınlamaktan çekinebilirler. Bu psikolojik baraj, sık sık gelgitler yaratabilir. Âileler, hem büyüklerinin emeğini değerlendirmek ve onların hâtırâsını yaşatmak isteyecekler, fakat bir yandan da yeni yeni tartışmaların kendileri üzerinden yapılmasını da engellemeyi tercih edeceklerdir. Elbette bu yazdıklarım sâdece politik anılar için geçerlidir. Yoksa politik bir içerik taşımayan ya da sansasyonel tartışmalar yaratmaya aday olmayan metinler için bu türden endişelere hiç gerek yoktur. Belki içlerinde bâzı küçük düzeltmelerle tamâmını yayınlamak işten bile değildir. Hattâ çok kez yayınevine olduğu gibi teslimi bile söz konusudur. Zaman zaman vârisler, metinleri güvendikleri "târihçiler"e teslim etmeyi tercih ederler ve metinler bâzen suistimâle uğrayabilir. Öyle kötüye kullanılabilir ki, vârisler, metni kendileri yeniden yayınlamak zorunda dahi kalabilirler. Meselâ, Cemâl Kutay tarafından yayınlanan Fethi Okyar'ın anıları, sonunda ancak yeni baskısında özgün metin ile okuyucunun karşısına çıkabilmiştir.

Fakat asıl sorunlu olan metinler, politik olanlardır. Âileler, genellikle politik anlamda tartışma yaratacak ya da yaratabilecek olan kısımlardan uzak durmayı tercih edebilirler. Bu bakımdan sonradan yayınlanmış politik anıların, bu türden bir sansürden geçme ihtimâli, araştırmacıların hep hatırlamaları gereken önemli bir noktadır. Öyle ki, bu şekilde yayınlanmış olan anı metinleri, yayınlandığı günün politik koşullarına göre sansüre uğramış ya da uğratılmış olabilir. Bu sansür hiç bilin(e)meyebileceği gibi, çıkarılan kısımlar için, etik olarak, bir not da düşülmüş olabilir. Hiç olmazsa bu sefer, nereden ve ne kadarlık bir kısmın çıkarıldığını ve belki de çıkarılan kısmın ne ile ilgili olduğunu bilmek ve hissetmek mümkün olabilir. Etik, sansürlememeyi emreder. Eğer bu emri yerine getiremeyecek kadar cesur değilsek -ki hiç kimse olmak zorunda da değildir- hiç olmazsa çıkarılan kısımları itirâf etmeliyiz. Aradan geçen zaman, sansürün kalkmasına yardımcı olabilir. Anıların ilk baskısında yer almayan kısımlar, zaman içinde, politik koşulların değişmesi sonucunda, yeni baskılarda artık yer bulabilirler. Nitekim bâzı anıların yeni basımlarında bu durum açıklıkla ortaya konulabilmektedir. Meselâ, Samet Ağaoğlu'nun babasından kalan anıları yayınlaması, bu duruma güzel bir örnektir. Anıların farklı baskılarında, genişletilmiş olduğu hemen göze çarpmakta ve Samet Ağaoğlu da zâten bu duruma dikkat çekmektedir.

Dahası, yazılmış ve uzun yıllar sonra yayınlanması vasiyet edilmiş anılar da/metinler de farklı bir gözle değerlendirilmelidir. Bu tür metinler, muhtemelen siyâsî/ideolojik ya da kişisel boyutu ağırlıklı olan metinlerdir ve dikkatli yaklaşımı daha başından hak ederler, fakat aynı zamanda da renkli olma ihtimâlleri yüksektir. Daha başından yanlıdırlar ve polemikçi yanları büyük ihtimâlle fazladır. Bir cevap hakkı ihtiyâcını hissetmişlerdir. Târihçi, bu cevap hakkının nedenlerini ve koşullarını incelemelidir. Ne zaman yazıldıkları önemli olduğu gibi, üzerinde değişiklik yapılıp yapılmadığı da önemlidir. Meselâ, Rızâ Nur'un hâtırâtı bu kategoriye girer.

Hiç görülmemiş anı metinleri de vardır. Bunlar genellikle yazıldıktan sonra bir kuruma teslim edilen metinlerdir. Yazarı yayın-

lanmasını vasiyet etmiş olabilir. Fakat metni elinde bulunduran kurum, yayından bir şekilde çekinebilir. Meselâ, Mersinli Cemal Paşa'nın anıları Türk Târih Kurumu'na yayınlanmak üzere teslim edilmiş, fakat Ercüment Kuran tarafından okunduktan sonra yayınının uygun olmadığı görüşü nedeniyle yayınlanması mümkün olamamıştır.

Tabiî bir de zamânında yayınlanmasına çalışılmış, fakat bir aşamada yasaklanmış anılar da vardır. Meselâ, Rızâ Nur'un, Kâzım Karabekir'in anıları bu kategoridedir. Anılar üzerindeki yasağın sonradan kaldırılması söz konusudur.

Bir başka nokta da anıların yazılmayıp anlatılmasıdır. Bu tür anlatımlar, genellikle, (a) teybe ânında kaydedilir; (b) filme alınır veyâ (c) eski yazı ya da steno olarak kaleme alınır. Bu durumda "Filmden ya da teypten çözülmelerde atlama ve değiştirmeler var mıdır?" sorusu her zaman için gündemdedir. Fakat denetimi neredeyse imkânsızdır. Eski yazıdan ya da stenodan metne dönüşme aşamasında da aynı sorunlar gündeme gelir. "Hazırlanan son metin ilgili kişinin onayından geçmiş midir?" sorusunu da ciddîye almak gerekir. Dolayısıyla, "Eğer metnin son hâli anlatan tarafından görülmüşse, üzerinde yine değiştirme olmuş mudur?", "Farklar varsa, bunlar nelerdir?" gibi bütün bu sorular sorulmadan, bu türden metinlerin tamlığından da kuşku duymak yerinde olur. Eğer anıların sâhibi, anlattıklarını bir şekilde yeniden gözden geçirme imkânı bulamadıysa, bu takdirde anıları metin hâline getirenlerin hazırladıkları yayınla yetinmek zorunda kalırız. Genellikle özgün malzemenin nerede olduğu bile bilinmez artık... Yayına hazırlayanlar da genellikle yaptıklarını pek anlatmak hevesinde değillerdir. Meselâ, İnönü'nün anıları ile Âsım Gündüz'ün anıları yazılmamış, fakat anlatılmıştır.

Ânında not tutularak kayda alınan anı metinleri daha sorunlu olabilir. Teyp, hiç olmazsa karşılaştırılabilir bir kaynak olma işlevini sürdürmektedir. Video tipi filmler de korunabilir. Fakat sâde yazı üzerine kurulan anılar, sorunlu olmayı sürdürebilirler. Artık her şey, onu yayına hazırlayanların ferâsetine kalmıştır. Her zaman iyi

sonuçlar da alınmayabilir. Bu, yayına hazırlayanların niyetinden bağımsızdır. Özensizlik, imkânsızlık, dikkatsizlik, yanlış anlamalar, kolaycılık, sipârişi yetiştirme kaygısı, matbaa aşamasındaki yanlışlıklar, denetim yoksunluğu, mürettip hatâları, nihâyet basım kaygıları, bütün bunlar, yayına hazırlayanların niyetlerinden bağımsız faktörlerdir ve her zaman gündemin ayrılmaz bir parçasını oluştururlar. Nihâyet, elbette metni hazırlayanların öznel niyetleri her zaman özlenen düzeyde olmayabilir. Bütün bunlar metnin kaderini belirler.

Bir de hiçbir zaman yazılı metne dökülmemiş, âile içi öyküler olarak anlatılagelmiş anılar vardır. Nihâyet çocuklar ya da torunlar, bir gün bunları kağıda dökme ihtiyâcını duyarlar. Bu öykülerin denetimi ise artık imkânsızdır. Kulaktan kulağa aktarılmış, bozulmuş, bükülmüş, bir kısmı anlatıla anlatıla hâfızaya kazınmış, bir kısmı anlatılmaya anlatılmaya unutulmuş, bir kısmı çocukların kulaktan kulağa oyunu gibi, aktarılırken tamâmen değiştirilmiş, zaman zaman eklemelere de hedef olmuş bu öyküler, ne olursa olsunlar, ancak ikinci ve üçüncü el olarak kabûl edilmelidirler ve mümkünse uzak durulmalıdırlar. Çünkü kullanılmaları güç ve sorunludur. Gerçekle olan ilişkilerinin test edilmeleri de zordur. Hattâ neredeyse imkânsızdır. Öyküler ancak kendi iç tutarlılıkları açısından denetlenebilir. Zâten bu türden yayınlar, genellikle âilelerin geçmişleri ve büyükleri ile övünmek istemelerinin doğrudan bir sonucudur.

Yeniden yayınlanan anı metinlerinde farklılık olup olmadığına dikkat edilmesi gerekir. Kısaltma, çıkarma, değiştirme, öztürkçecilik sorunu, burada ciddî handikap olarak ortada duruyor olabilir. O nedenle karşılaştırmalar yapılmalıdır. Değişik târihli metinler farklı olabilir ve sâdece bu farklılıkların tesbiti önemli değildir, nedenleri üzerinde de durulmalıdır. Anı metinleri her yeni baskıda yeni yeni eklerle şişiyor mu? Eski metinler, yeni harflere aktarılırken, bu mekanizma olması gerektiği şekilde işlemiş mi? Eski târihli metinler okuyucu anlasın diye sâdeleştirilirken tahrif edilmiş mi? İlk bakışta dahi aynı olduğu izlenimini veren farklı

metinlerin yakından karşılaştırılması, bu türden değişikliklerin sık sık yapıldığını gösterir. Yayına hazırlayanların ya da derleyenlerin ve hattâ zaman zaman "yazarları"nın doğrudan müdahaleleri ile anıların şiştiği az rastlanır örneklerden değildir. Eski yazıdan yeni yazıya aktarmalarda ister istemez yanlış okumalar söz konusudur. Elbette hem orijinali ve hem de çevrimyazısı yayınlanan metinlerin denetlenmesi mümkün iken, aksi durumda okuyucunun metnin Türkçesini mantık zincirinden geçirmesi gerekebilir. Olmayacak bir sözcüğün anlamsız şekilde cümlenin içinde yer alması, yanlışlık olduğuna ilişkin bir karine oluşturur. İster eski yazıdan, isterse yeni yazıdan olsun, Türkçeleştirme ya da sâdeleştirme adı altında oynamalar, kaydırmalar yapılabildiği gibi, zâten bu aktarma işlemini yapacak kişilerin Türkçe bilgileri konusundaki yetersizlikleri de metinlerin değiştirilmesine neden olmaktadır. Bu türden çeviri işlemi sanıldığının aksine zahmetlidir. Eski sözcüğün tam anlamının yenisi ile karşılanabilir olduğu durumlar aslında istisnâîdir. Çünkü, Osmanlıcanın zenginliğini ve derinliğini yeni Türkçede bulmak neredeyse imkânsızdır.

Tavsiyem, birkaç baskı yapmış olan anıların her baskısının el altında bulundurulmasıdır. Böylece araştırmacı kullandığı metnin karşılaştırmasını kolayca yapabilir. Mümkünse ilk baskının temel alınmasında fayda vardır. İlk ve son baskı arasındaki yayınlar atlanmamalıdır. Her baskının bir özelliği bulunabilir. Bunu yapmak büyük bir zahmet de teşkil etmez. Zâten bir anı kitabı kaç defâ basılmış olabilir ki?

Kötü bir örnek karşımızda durmaktadır: Fâik Ahmet Barutçu'nun anıları, yakın dönem siyâsî târihimizle ilgili en kapsamlı anılardan biridir –eğer en kapsamlısı değilse... Çok kullanılmıştır. Metin özgün değildir, sâdeleştirilmiştir, ama dolgundur ve hacimlidir, aynı zamanda içerik bakımından da zengindir. Son baskısı ise karşımıza neredeyse iki misli kalınlaşarak çıktı. Örneğin bu metinleri karşılaştırmak lâzımdır. Günlük/anı karışımı olarak yazıldığından sözü edilen ilk basımın üzerinden yıllar geçtikten sonra, gerçekte metnin sâdece günlük olduğunu görmek ilginçtir.

Edebiyâtın değeri ve anlamı neredeyse unutulmuştur. Oysa hâtıratlar, aynı zamanda edebî bir lezzet de sunarlar ya da sunabilirler. Pek çok eski hâtırat, içerdiği bilgilerin dışında, çoğu zaman edebî tadı için dahi yeniden okunabilir. Lezzetli bir üslûp, sâdece geçmişin içinden çıkıp gelmez, fakat yazarın okuyucuya dokunabilmesine neden olur. Bu bakımdan anıların sâdece basit ve düz metinler olmaması gerektiğini belirtmek gerekir. Anılar, aksine, okuyucunun edebî zevkini de tatmin edebilirler. Böyle çok sayıda metin bulunmaktadır. Özellikle eski devirlerin anıları, bugünküler ile kıyas kabûl etmeyecek şekilde, hattâ bâzen edebî metinlerde dahi bulunamayacak derecede renkli üslûpları ile okuyucuyu daha başından sarmayı bilirler. Anılar, aynı zamanda edebî üslûbu devâm ettiren metinler de olmalıdırlar.

Anılardaki yöntem sorunlarına gelince... Anılarda mevcut bilgimize ya da paradigmamıza aykırı gelen yönlerin bulunup ayıklanması sorunu ilk akla gelendir. O zamâna kadar pek bilgimiz dâhilinde olmayan konuların ve kişilerin târihe katılmaları ancak böyle mümkün olabilir. Ya da bildiğimiz bir olayın ya da kişinin farklı bir anlatımı dikkat çekici olabilir. Elbette anlatılan her şeye inanmak ve onu kabûl etmek zorunda değiliz. Ancak yine de doğru olabilir mi diye üzerine gitmek gerekir.

Anılardan öykü olarak yararlanılması, bilgi bazında yararlanılması, çok kez sâdece bir dipnot ve atıf malzemesi olarak yararlanılması... Bütün bunlar yerindedir, fakat yeterli sayılamaz. Kanımca anılar, bütün bunların dışında, kaynak olarak târihçilere çok daha önemli bir bakış açısı sağlayabilir. Bu da anılarda çoğu kez kimsenin dikkatini çekmeyen ya da çekmemiş olan, araya sıkış(tırıl)mış ya da öyle görünen aykırı bilgi ve öykülerden hareket edilmesidir. Yararlanılması demiyorum, aksine hareket noktası olarak kabûl edilmesidir. Sıradan öykü ve bilgilerin târihçilere yol göstermesi sürecinden söz ediyorum. O zamâna kadar târihyazımında sıradanlaşmış ve neredeyse değişmez hâle gelmiş anlatımlara ilişkin sözünü ettiğim aykırılıklar, târihçinin kafasında; (a) önceki târihyazımına ilişkin önce kuşku ve ardından da, (b) bu kuşku

temelinde üzerine gidilmesi gereken, o zamâna kadar hiç üzerinde durulmamış bir bakış açısı ile, ya eski konunun üzerine gidilmesi sürecini başlatır ya da o zamâna kadar üzerinde hemen hemen hiç durulmamış yeni bir konu fark edilir.

Anılarda sâdece yazılanlar değil, ama bâzen hiç yazılmayanlar da önemlidir. Yazılanlar kadar ve hattâ bâzen ondan da önemli olan atlanmış kısımlardır. Yanıtlar kadar yanıtlanmamış kısımlardır. Flû bırakılmış olanlardır. Bu bakımdan okuyucu dikkatli olmalıdır. Yazarın bildiğinden emin olduğumuz olaylar, eğer anılarda önemi ölçüsünde yeteri kadar yer almıyorsa, bunun üzerinde durulmalıdır. Şöyle bir dokunulup geçiştirilmiş, ama yazarın bizzat içinde olduğu, yaşadığı önemli olayları hatırlamalıyız. Yazar, uzaktan tanık olduklarını uzun uzun anlatıyor, fakat içinde yer aldığını unutmuş görünüyorsa, araştırmacı bu unutkanlığı unutmamalıdır. Metinlerde yer alan unutkanlıklar, gerçekten de hâfızanın bir küçük oyunu olarak kabûl edilebilir. Fakat bunlar, genellikle unutulmak ya da unutturulmak istenenlerdir. Bir târihçi için bu türden boşluklar uyarıcı olmalıdır. Bâzen yazılmamış olan, yazılmış olandan daha anlamlı olabilir. Niçin hiç yazılmadığı sorusu tam da bu sırada sorulmalıdır. Yanıtını metinde bulamayız. O, artık târihçinin analiz gücüne ve değerlendirmesine, ferâsetine kalmıştır. Târihçi bir açıklamada bulunmak zorunda da değildir, fakat boşluğu tespit etmek onun görevidir. Meselâ, Hilmi Uran'ın anıları, yakın dönem siyâsî târihimiz açısından önemlidir. İlk baskısının üzerinden uzun yıllar geçtikten sonra nihâyet yeni baskısı da yapılmıştır. Uran'ın yazdıkları içinde meselâ Umûmî Müfettişlikler hakkında tek bir cümle yazılmamış olması hayret vericidir.

Bir de yazılmaya başlanmış, fakat tamamlanamamış anılar vardır. Bunları biliriz: Meselâ, Celâl Bayar'ın anıları (*Ben de Yazdım*), bu kategoride ele alınması gereken anılar içinde yer alır. Aslında Bayar'ın yazacaklarının ya da yazabileceklerinin yanında bu anılar bir girizgâh niteliğinde sayılabilir. Çünkü yazarın sâhip olduğu geçmiş bilgisinin pek az bir kısmını içerir. Bayar'ın uzun ömrüne karşı(n), anılarının tamâmını yaz(a)mamış olması düşündürücüdür.

Bir de hiç yayınlanma fırsatı bulamamış, fakat bir şekilde elde edebildiğimiz ve herhangi bir kaydı bulunmayan hâtıratlar olabilir. Elbette bu anı metinlerinden araştırmamızda yararlanırız. İş kaynak göstermeye geldiğinde durum güçleşir. Nereye atıfta bulunulacaktır? Metin kimin elindedir? Görmek mümkün müdür? Eğer metin araştırmacının elinde ise, hiç olmazsa birkaç sayfasının fotokopisini kitabına koyması, metne olan güveni kendiliğinden artıracaktır. Fakat yine de araştırmacı tüm metni kullan(a)mayacağına göre, "Geride kalan kısımların âkıbeti ne olacaktır?" sorusuna yanıt vermek güçtür. Bu bakımdan bu türden metinlerin bir şekilde tamâmının yayınlanması için çaba harcanması yerinde olur. Özelin kamuya mâl edilmesi gerekir.

Bâzı anılar ise, yazarın kendi gördükleri ve duydukları kadar, gazete havâdislerinden yararlanarak, geçmişe ilişkin kendi görüşlerini kaleme aldığı metinlere dönüşebilirler. Bu türden metinler, anı olmaktan çok, yazarın târihe bakışını bize yansıtır. Yararlı olabilir, fakat anı niteliği zayıflamıştır. Meselâ, Altan Öymen'in yayına başladığı anılarında bu yönde bir eğilim görülmektedir.

Yabancı dillerde kaleme alınmış olan anıların Türkçeye tercümesinde de sorunlar çıkabilmektedir. Yabancının gözünden ülke, toplum ve insan, pek o kadar da arzu edildiği şekilde işlenmemiş ve anlatılmamış olabilir. Hattâ yer yer ağır kritikler dahi metne yedirilmiş olabilir. Bu takdirde yayınevinin, anlaşılabilir nedenlerle, metne müdahalede bulunduğu, aykırı gelen kısımları rahatça metinden çıkarabildiği görülmektedir. Araştırmacının metnin orijinaline bakmasında bu bakımdan sayısız yarar olacaktır. Atlamalar ve çıkarmalar bu tür metinlerde daha çok olabilir. Eklemeler de olabilir. Aman dikkat! Yayınevleri nâdiren bu türden müdahalelerini okuyucuları ile paylaşma eğilimindedirler.

Günlükler

Günlüklere gelince... Günlükler, anılarla karşılaştırıldığında, çok daha az sayıdadır. Tıpkı anı yazma alışkanlığı ve kültürü gibi, günlük tutma alışkanlığı ve kültürü de yaygın değildir. Tabiî bunun

en başta gelen nedeni, toplumda okuryazar kesimin son derece düşük olmasıdır. Nihâyet askerler, memurlar ve tüccarlar dışında, anılarını yazmaya değecek, günlük tutmayı gerektirecek bir toplumsal gelişmeden söz edemeyiz. O hâlde bu düşük sayıya râzı olarak konuya girmemiz gerekir.

Günlükler anılarla kıyaslanmamalıdır. Sıcağı sıcağına, günü gününe, hattâ saati saatine yazıldıkları için, gelecekte olacaklardan etkilenmemiş metinlerdir. Bu bakımdan gerçeğe yakın olma ihtimâlleri daha fazladır. Günlük sâhibinin ne olursa olsun özellikle yanlış bir şeyi, yanlışlığını bilerek günlüğüne aktarması, pek de beklenilmeyen bir durumdur. Bu, günlüklerde yazılanların her zaman için doğru olduğu anlamına elbette gelmez. Fakat günlükte yazılı olan kayıtlar, en azından haftanın, günün ya da saatin haberleridir. Kronoloji esâsı neredeyse hiç bozulmaz. Bir önceki haber, belki ancak birkaç gün sonra bizzat yazar tarafından tekzib edilebilir. Târihsel kayıt bakımından, eğer şehven bir yanlışlık yoksa, kat'îyet arz eder. Ama olmamış, yaşanmamış olsa da tam o sırada ne gibi havâdislerin kulaktan kulağa yayıldığını ya da beklenildiğini öğrenebiliriz. Anılarda ise genellikle bu türden ayrıntılar artık atlanır ve doğrudan sonuca geçilir. Bu bakımdan günlükler, kronolojinin günü gününe izlenmesinde çok yararlıdır. Bâzen hiçbir yerde bulunma imkânı olmayan bilgiler sayesinde, küçüçük ayrıntılar ile günün anlam ve önemi açığa çıkarılır. Tabiî ki günlüklerin yanlış ve temelsiz haber içermeleri ihtimâli de yüksektir. Bu, bir niyet meselesinden öte, metodolojik soruna tekâbül eder. Bilgiler, duygular ve düşünceler, günlükte karışıktır ve özenle ayrılması gerekir. Olanla olması istenen arasındaki sınır ince bir çizgidir. Aynı konuda ve aynı târihlerdeki günlüklerin sayıca çok olması, karşılaştırma imkânını artırdığından, ayrıntı düzeyindeki bilgilerimizi çoğaltır. Küçük ayrıntılar, geçmişe ilişkin yaratılan efsâneler ile mücâdele çok yararlıdır.

Ancak günlüklerin her zaman târih kaydı ile tutulmadığı da gözlenir. Bâzen cep ajandasının içinde yer alan günlük notları, araya târihsiz çıkılmış notlarla da dolu olabilir. Cep ajandası sâdece bir

günlük değil, fakat aynı zamanda unutulmaması gereken notlar defteri olarak da kulanılmış olabilir. O zaman bu türden notları târihlendirmek mümkünse, bu, araştırmacıların dikkatine kalmıştır.

Günlükler, bir de kişisel yakın ilişkilerin açığa çıkarılması bakımından anlamlıdır. Çoğu kez akrabalıklar, yakın ahbaplıklar, dostluklar, âile bağları, günlüğün içinden çıkıp gelebilir. Anılarda yer bulamayan, kolayca unutulmuş, hâfızalarda yer etmemiş günlük gâileler, günlüğün içinde sıkışmış bizi beklemektedir.

Günlükler, gâlibâ daha ziyâde askerî târih açısından ağırlık taşıyorlar. Günü gününe not edilmiş cephe harekâtına ilişkin metinler bir hayli yaygındır. Atatürk'ünkiler de buna dâhildir. Günlüklerin daha çok, neredeyse tamâmının askerler ve asker kökenliler tarafından tutulması, öncelikle meslekî bir disiplini akla getiriyor. Anlaşılan askerlerin bu türden bir disipline daha bir yatkınlıkları vardır. Aldıkları eğitim ve yaşadıkları, onları bu konuda disiplinize ediyor olmalıdır. Siviller de günlük tutuyorlar elbette, fakat bizde sayıları daha azdır. Askerler arasında ilk akla gelen isimler, günlükleri son yıllarda yayınlanan İsmet İnönü ile Fevzi Çakmak'tır. Nihat Erim'in günlükleri de yine son yılların önemli yayınlarındandır. Âsım Us'un günlüğü ise siyâsî târihimiz bakımından özel bir yer teşkil eder.

Günlükler, ileride anıların yazılmasına temel teşkil etmek üzere de tutulmuş olabilir. Bâzı anılar, yıllar sonra bu günlüklere dayanılarak kaleme alınabilir. Eski küçük ayrıntılar, anı sâhibinin hâfızasını canlandırabilir ve geçmişin yeniden hatırlanmasında önemli katkı sağlayabilir. Böylece hem günlük hem de anı sâhibi olan yazarlarla da karşılaşabiliriz. Her iki metnin birden elimizde bulunması genellikle pek az rastlanan bir durumdur. Bâzı yazarlar, anılarının başında metnin eski günlüklerden yararlanılarak hazırlandığını da belirtebilirler. Hem günlüğün hem de anıların yayınlanmasına pek rastlamayız. Yine de merâk edilmesi gereken bir nokta olduğu gibi kalıyor: Acaba anı sâhibi, günlüğünden anıya geçerken, günlüğünü ne ölçüde kullandı, ne ölçüde kullanmadı? Günlükte yer alıp da anılarda artık yer almayan ayrıntılar var mıdır? Varsa nelerdir? Bu

aktarma işlemi sırasında hangi saiklerle davranıldı? Yazar, günlüğünde yer alan bâzı kısımları sansürleme gereğini duydu mu? Duyduysa eğer nerelerini ve neden? Acaba değiştirmeler de oldu mu? Bütün bu sorulara araştırmacının verebileceği yanıtlar çok kez olmayabilir. Yine de soruların gündemde kalması yararlıdır; belki bir gün bir başkasının buna verecek yanıtları olabilir. Unutulmuş sorular, yanıtları da imkânsız hâle getirir. Yanıt, soruda saklıdır. Soru, yanıttan önce gelir.

Günlüklerde rastladığımız ruh, genellikle anılarda rastladığımızdan daha naiftir. Güncelin heyecânı ve saflığı, en çok günlüklerde bulunur. Her satırı, bir yandan olanı, bir yandan da olması arzu edileni yansıtır. Kişinin içinde yer aldığı grubun, cemaatin, köyün, kasabanın, kentin ya da toplumun genel beklentilerini, arzularını, kinlerini, nefretini, sevinç ve üzüntülerini, tutumunu, dünyâ görüşünü açıklar.

Günlükler de tıpkı anıların âkıbeti ile karşılaşabilirler. Genellikle yayınlanmak üzere kaleme alınmadıkları için bir yerlerde unutulurlar ya da bırakılırlar. Sonra, genellikle mirasçılar bu günlüklerle karşılaştığında, onların yayınlanması ya da yayınlanmaması, artık onların karârına kalacaktır. Bâzıları bırakıldıkları yerlerde unutulmaya terk edilebilirler. Bâzıları bir şekilde elden çıkarılabilir. Metinlerin âkıbetleri artık şansa ya da tesâdüflere kalmıştır. Yayınlanmaları ancak bu sürecin sonucunda mutlu sona ermeleri anlamına gelir. Bâzılarını mirasçılar yayınlamak isterler. Fakat o zaman da, tıpkı anı metinleri gibi, günlüklerin bâzı kısımlarını değişik nedenlerle yayınlamaktan kaçınabilirler. Bunu açıkça yazanlar da vardır, sansürlenmiş kısımların aslâ bilinememesine neden olacak şekilde, hiçbir açıklamada bulunmayanlar da vardır. Günlüklerin kısaltılmış olup olmadıklarını anlamak çok güçtür. Bu bakımdan araştırmacının yapabileceği pek bir şey kalmamıştır. Orijinal metni olmayan bir günlükle baş başa kalmıştır çünkü... Yine de daha önce yazıldığı belirtilen bir cümle ya da olaya yapılan bir atıf, eğer çıkarılmışsa, araştırmacının dikkatini çekmelidir.

Hiçbir zaman yayınlanmayacağı düşünülerek kaleme alınmış olan günlüklerin saflığını, başkaca bir metinde bulmak neredeyse imkânsızdır. Kişinin kendisi ile dertleştiği, kendisini aynada aksettirdiği ve bundan dolayı bir çekinme de duymadığı satırlardır bunlar... Tabiî ki hiçbir metin sansürsüz olamaz. Günlükler de tehlikeli ve tehditkâr bir metin özelliliği ve potansiyeli taşıyabilirler, tıpkı anılar gibi... Günlük ve anı sâhibinin ve mirasçılarının bu bakımdan telâşa kapılmalarını gerektirecek koşullar da olabilir ve bu tutum anlayışla karşılanmalıdır. Herkesin kahraman olmasını beklemek gerçekçi sayılmaz.

Otobiyografi ya da biyografi yazacak olanlar için günlükler ve anılar, hiç kuşkusuz temel kaynaklardır. Bunlara özel evrak olarak adlandıracağımız, ama bizde hemen hemen hiç bulunmayan malzemeyi de eklemek gerekir. Zâten bu malzeme olmadığı içindir ki, biyografi, bizde hiç gelişmemiş ve bu malzeme olmaksızın da gelişme imkânı olmayan bir alandır.

Elbette burada mektuplardan söz etmemek olmazdı. Özel mektuplar ve mektuplaşmalar, araştırmacıların rüyâsını gördükleri malzemelerdir. Hattâ bunlara dilekçeleri dahi ekleyebiliriz. Bizde daha çok edebiyatçıların mektupları tanınmıştır. Ünlü edebiyatçılara âit çok sayıda mektup da yayınlanmıştır. Ancak özel mektupların yayını, biraz da bu alanla sınırlıdır. Başkaca mektuplaşmaların yayını istisnâîdir. Tabiî politik kişiliklerin özel mektupları, iştah açıcı malzeme niteliğindedir, ama ne var ki hayli nâdirdir.

Fotoğrafları da târihsel malzemenin bir unsuru olarak değerlendirmek gerekir. Toplu fotoğraflar, kişilerin geçmişteki ilişkilerini ele verir. Âile fotoğrafları, genellikle akrâbalık ilişkilerinin çözülmesine katkıda bulunur. Arkadaşlık ve yakın dostluklar, fotoğraf karelerinde kendilerini açığa vururlar. Eski fotoğraflar, kentlerin, kasabaların, köylerin eski hâllerine doğru bir yolculuktur. Kılık kıyâfetler, duruşlar, bakışlar, tebessümler ya da ciddîyet, bütün bunlar, geçmişin bir ânını ortaya çıkarmak ve analiz etmek için malzeme niteliğindedir. Mektupların ve kartpostalların üslûbu, ilişkinin yakınlık derecesini gösterir ve yazarın o andaki girdâbı, hepsi bu

sâyede yeniden canlanabilir. Hitap tarzları, alt-üst ilişkisini; saygılı üslûp ya da teklifsizlik, aradaki ilişkinin niteliğini gösterir; ricâlar, hatırlar, araya adam sokmalar, ısrarlar, tehditler, bütün bunlar, geçmişin kıvrımlarını bize aktarır. Kartpostalın seçilişi, mektup kâğıdının türü, inceliği, kullanılan mürekkep, elyazısının biçimi, zarfın üzerindeki adres, hitap tarzı, bütün bunlar incelenmeye değerdir. Her biri bize bir şeyler söyleyebilir. Fakat yine öncelikli husus, sorular sormayı bilebilmektir. Bu ince ayrıntılar olmadan, biyografi yazmaya kalkışmak, tatsız tutsuz bir metin hazırlamaya girişmek anlamına gelecektir. Ama bu türden bir karışımı kim okumak isteyecektir ki?[5]

Sâdece kişinin özel mektupları değil, kişiye gelen mektuplar da ve hattâ belki dilekçe olarak adlandırılabilecek talep mektupları da zikre değerdir. Kişiye gelen ricâ mektuplarının ayrıntılı bir tasnifi, dönemin pek çok alanında toplumun ve toplumun değişik kesimlerinde yer alan insanların bize hiçbir şekilde ifâde edemeyecekleri ve etmedikleri küçük hakikatleri aktarır. Hem önemli bir zâtın ilişki sistematiğini öğrenmek, hem de kendisinin hangi kapıları açabileceğine ilişkin bir izlenim edinmek ve nihâyet küçük insanların dertlerinin, ricâlarının, torpillerinin neler olduğunu bize göstermek bakımından bu çok yararlıdır. Küçük insanların dünyâsını anlamak ve onlara kulak vermek, ancak onların bu türden dilekçe benzeri yalvar-yakar mektuplarını anlamaktan geçer. Basit ve sıradan insanlar, bir yandan kamusal nitelikte dilekçeler yazarken, bir yandan da özel ilişkiler sistematiği dâhilinde, bir şekilde temas kurabileceklerine inandıkları ve sorunun çözümünde muhtaç gördükleri önemli pozisyondaki kişilere çok sayıda mektuplar yazmış olabilirler. Bu mektupların hitap şekilleri, saygı ifâdeleri, retorikleri, övgü standardı ve yaratıcılıkları, kendilerini tanımlama şekilleri, bütün bunlar bize dönemin günlük ve sıradan hayâtına nüfûz edebilme imkânı tanır.

5 Günlükler konusunda bkz. **Türk Dili, (Günlük Özel Sayısı),** Cilt: XI, Sayı: 127, (Nisan 1962).

RESNELİ NİYÂZİ: BALKANLAR'DA BİR GERİLLACI[1]

Hürriyet Kahrâmanı Resneli Niyâzi Bey'in Anıları, İkinci Meşrûtiyet'in ilânından hemen sonra, 1908 yılının Eylül ayında *Hâtırât-ı Niyâzi* adı ile yayınlanmıştı. Meşrûtiyet İnkılâbı'nın heyecânı içinde dönemin en çok satan ve heyecanla okunan yayınları arasında yer bulduğu tahmin edilebilir. Hele buna bir de kitabın yarı-resmî özelliği eklenirse (Anılar, İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi tarafından incelenmiş, doğruluğu ve uygunluğu 20/21 Eylül 1908 târihinde onaylanmıştır)[2], bu spekülatif düşüncenin doğruluk payı daha da artmış olur.

Niyâzi Bey, anılarına[3] yazdığı önsözde, Osmanlı târihinin özellikle çöküş dönemini son derece basit ve yüzeysel bir görüşle "tahlil" etmektedir. Bu "tahlil" denemesi, aslında Niyâzi Bey'in dar, sınırlı ve yüzeysel dünyâ görüşünü de ortaya koymaktadır. Kitabın daha sonraki sayfalarında da bu saptamayı doğrulayacak fikir malzemesi bulmak mümkündür.

Daha ilk sayfalarda kitabın basit bir anı kitabı olmadığı anlaşılmaktadır. Öyle görülmektedir ki, Niyâzi Bey, anılarını sâdece târihe

---

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 19, (Temmuz 1985), s. 68-69.

2 İttihat ve Terakki Cemiyeti, cemiyet üyelerinin cemiyete ve inkılâba ilişkin yayın yapamayacaklarını, ancak cemiyetin kendisine ve inkılâp târihine ilişkin resmî yayında bulunacağını kararlaştırmıştı. Ancak bu tür bir resmî yayın gerçekleşmemiştir. Bu açıdan bakıldığında Niyâzi Bey'in anıları, cemiyetin onayını aldığı için, bir bakıma yarı-resmî nitelikte sayılabilir.

3 **Balkanlarda Bir Gerillacı: Hürriyet Kahrâmanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları**, (Bugünkü dile çeviren: İhsan Ilgar), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

katkı olsun diye yazmamıştır. Hattâ tam tersine kitap, her şeyden önce bir polemik kitabıdır ve bir "dâvâ"nın savunulmasını amaçlamaktadır. Niyâzi Bey'in savunduğu "dâvâ" ise, 1908 Meşrûtiyet İnkilâbı'nın, içeride ve dışarıda iddiâ edildiği gibi, dar bir grup tarafından değil de bizzat "halk/millet" tarafından başarılmış olduğudur. Anıların değişik kısımlarında "dâvâ"sını kanıtlamak üzere Niyâzi Bey, kendi anılarını öne almak yerine, halkın/milletin hürriyet mücâdelesini anlatmayı tercih etmektedir.

Dönemin koşulları gereğince, İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında doğru dürüst bilgi verilmekten kaçınılmış, cemiyetin gizli faaliyetlerinden hemen hemen hiç söz edilmemiş ve hattâ bâzı konularda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muhtemelen bilerek onayladığı biçimiyle, yanlış bilgiler verilmiştir.

Bütün bunların ışığında, anıların aslında propaganda niteliğinde olduğunu belirtmek hiçbir biçimde abartı olmayacaktır.

Niyâzi Bey'in iyi bir yazar olmadığı açık, hattâ kötü bir yazar olduğu dahi söylenebilir. Ancak bu saptamada, kitabın yeni harflere ve Türkçeye "çevrilmesi"nin ne ölçüde rol oynadığını belirtmek de bir hayli zor. Çünkü günümüz diline "çevrilmesi" sırasında kitapta birçok yanlış, anlaşılmaz ve kötü kurulmuş cümlelere yer verilmiştir. Bu, okumayı güçleştirdiği gibi, kitabı sıkıcı bir hâle de getiriyor.

Anıların değişik yerlerinde ve özellikle de sonlarında yer alan belgelerin, gerek Niyâzi Bey'in yayınladığı mesaj ve tâmimlerin, gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi'nin Niyâzi Bey ile olan yazışmalarının ve gerekse mahalli yönetimin/yöneticilerin

saray ile olan yazışmalarının orijinallerinin metinde yer almamış olması da bir eksiklik olarak görülmektedir.

Niyâzi Bey, anılarında öğrencilik günlerinden ve ordu hayâtından da söz etmekteyse de, kitabın asıl geniş kısmı, Niyâzi Bey'in Resne'de 3 Temmuz günü dağa çıkışı ile başlayan ve 23 Temmuz'da Meşrûtiyet'in ilânına dek süren ayaklanma günlerine ayrılmıştır. Bununla birlikte, anılarda bâzı noktalar karanlıkta kalmış ya da sâdece kısmen aydınlanmıştır. Ancak anıların tamâmından bâzı ipuçları yakalamak da mümkündür.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, ayaklanmanın hemen öncesinde Rumeli'de artan otorite ve prestiji ile artık gizlilik koşullarına pek de önem vermiyor gibi görünmektedir. Her ne kadar Niyâzi Bey, inkılâpta halkın/milletin rolünü vurgulamak istemekteyse de, devamlı olarak (gizli) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ve onun kahraman fedâilerinden söz etmektedir. Zâten Niyâzi Bey'in askerî gücünü oluşturan "Resne Millî Taburu", ayaklanma süresince hükûmet birlikleri ile hiçbir silâhlı çatışmaya girmemiş, sâdece egemenlik kurduğu bölgede âdetâ propaganda gezisi yapmakla yetinmiştir. Niyâzi Bey'in askerleri ile birlikte her gittiği yerleşim biriminde, halkın -genellikle de topluca- törenle cemiyete katılması ise daha çok mahalli önderlerin tâlimâtı ve söz konusu mahalli önderlerle halkın o sırada güçlünün yanında olmak istemelerinden kaynaklanmış gibi görünmektedir.

Kitaptan anlaşıldığı kadarı ile, halk bu çatışmada seyirci gibidir; isyancılarla hükûmet güçleri arasında sıkışıp kalmış gibidir. Ancak her iki taraf da halk üzerindeki egemenliklerini yitirmemek için mücadele etmektedir. Niyâzi Bey'in bu sırada yayınladığı bildirilerde ve yaptığı konuşmalarda vurguladığı konu, ülkenin toprak bütünlüğünün korunması sorunudur. Ondan öteye siyâsal sorunların çözümü için getirilen öneriler, adâlet, eşitlik, anayasa, hürriyet gibi ebedî sözcüklerin dışında, derin bir kavrayıştan tamâmen yoksundur. Niyâzi Bey, siyâsal mücâdele sorununu, basitçe, kötüler-hırsızlar-korkaklarla iyiler-dürüstler-şerefliler arasında bir mücâdele olarak görmektedir.

Önemli bir nokta da Niyâzi Bey'in Reval'den hemen sonra alelacele ayaklanmaya karar vermesi ve yine alelacele asker toplayarak dağa çıkmasıdır. Niyâzi Bey'in "Millî Taburu"nda hiçbir asker nereye ve niçin gittiğini bilmeden, komutanlarının emri üzerine harekete geçmiştir. Niyâzi Bey, bir süre sonra, askerlerine eylemin gerçek neden ve hedeflerini açıklayacaktır.

Bu noktada Niyâzi Bey'in eyleminin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce ne ölçüde bilindiği karanlıkta kalmaktadır. Her ne kadar Niyâzi Bey, 1894 yılından sonraki bir târihte bir gizli örgüte (İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne?) katıldığını ve Resne Komutanlığı'na cemiyet tarafından atanmasının sağlandığını, eylemine kendisinin karar verdiğini, bunu cemiyete duyurduğunu ve onayını aldığını anlatmakta ise de İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi ile Niyâzi Bey arasındaki yazışmalar, bu konuda kesin bir fikir edinmeyi zorlaştırmaktadır. Çünkü Niyâzi Bey ile cemiyet arasındaki yazışmalarda, Niyâzi Bey ne yaptığını, kısaca amacını anlatmaya çalışmakta, cemiyete bağlılığını bildirmekte ve ona hizmetini sunmaktadır. Öte yandan da genellikle cemiyetin tâlimatları doğrultusunda hareket etmektedir. Eylemin plânlanması yönünde bir eşgüdüm çabası, söz konusu yazışmalarda görülmektedir.

Diğer yandan, Niyâzi Bey'in anılarında eylemin plânlanmış olmadığı izlenimi edinilmektedir. Bu konuda bir bağlantısızlık, tesâdüfîlik ve örgütsüzlük egemendir. Zaman zaman cemiyet ile Niyâzi Bey arasındaki fikir uyuşmazlıkları kendini göstermektedir. Niyâzi Bey için, açıkça görülmektedir ki, ülkenin parçalanmasının önlenmesi, diğer tüm siyâsal sorunların önüne geçmiştir. Ancak Osmanlıcı ideolojide ve bu ideoloji paralelindeki uygulamalarda, azınlık haklarına saygıda ve riâyette cemiyet, Niyâzi Bey'e göre daha titizlik göstermektedir.

Cemiyetin eylemin Avrupa basınından çıkacak yazılarla desteklenmesine verdiği önem ise abartılmış derecede yüksek ve bir hayli şaşırtıcıdır. Herhalde cemiyet, bunun saray üzerinde önemli bir baskı aracı olacağını düşünmüş olmalıdır. Bu nedenle Avrupa

basınına haber yollamak ve basını tâkip etmek konuları, yazışmaların bir kısmını oluşturmaktadır.

Niyâzi Bey'in eylemi sırasında sarayın aczi ve kararsızlığı da hemen dikkati çekmektedir. Sarayın tavrı sert değildir ve eylemi, mahalli yöneticilerin uyarılarına karşın, ciddîye almamış gibi görünmektedir.

Niyazi Bey'in anıları, 23 Temmuz günü Manastır'da Meşrûtiyet'in ilânı ile sona ermektedir.

Anıların en ilginç yönünün; bildiriler, mesajlar ve yazışmalardan oluşan belgeler kısmı olduğu rahatça söylenebilir.

BİR İTİLÂFÇININ GÖZÜ İLE YAKIN TÂRİHİMİZ[1]

Her ne kadar bir ölçüde eleştirel bir yaklaşımla kaleme alınmış olsalar da yakın târihimizle ilgili incelemelerin bir kısmında siyâsî yargılar, genellikle İttihatçılara daha bir yakındır. Tabiî bu yargıyı yalnızca özellikle son zamanlarda sayıları artma eğilimi gösteren yakın târihimizle ilgili ciddî ve akademik nitelikteki yayınlar için ortaya koymak gerekiyor. Genel yargılarda bir denge sağlamak bakımından herhâlde İtilâfçı çevrelerin de seslerine kulak verilmelidir. Burada bir itilâfçının, Ahmet Reşit Rey'in siyâsî hâtıraları ele alınacaktır.[2]

Ahmet Reşit Rey, 1870'te İstanbul'da doğmuş; 1888'de Mekteb-i Mülkiye'yi bitirmiş ve arkasından iki yıl muallimlik yapmış... Abdurrahman Şeref Bey, onu 1890'da Mâbeyn Başkâtipliği'ne götürmüş ve bu sûretle Rey, tam ondört yıl Mâbeyn'de kitâbet hizmeti görmüş (1890-1904). Bu arada, edebiyâta olan düşkünlüğünü de *Servet-i Fünun* ve *Edebiyât-ı Cedide* dergilerinde yayınlanan şiir ve edebî yazıları ile göstermiş... Bu yazılarda H. Nâzım takma adını kullanmış... Ancak Sultan II. Abdülhamid'in emri ile edebiyâta olan düşkünlüğünden de vazgeçmek zorunda kalmış ve sağa sola yazı yazması yasaklanmış (s. 50-60)...

Hâtıralar, Sultan II. Abdülhamid'in ayrıntılı bir tasviri ile başlamaktadır: Yazar, önce sultânın "vehim"ini ve "cehâlet"ini an-

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 28, (Nisan 1986), s. 63-64.

2 Ahmet Reşit Rey (H. Nâzım), **Gördüklerim-Yaptıklarım (1890- 1922), Canlı Târihler**, (13., 15., 17., 19., 21. ve 23. Fasiküller), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1945/1947.

latmakla işe girişiyor. Onun kendi gözleri ile gördüğü bâzı garip tutumlarını anlatıyor. Sultânı hafifçe eleştiren bu "girizgâh"tan sonra, Ahmet Reşit Rey, sayfalar sürecek biçimde, birdenbire onu övmeye ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile İttihatçılara saldırmaya başlıyor. Rey, sultânın vehme kapılmadığı zamanlar, ki bu zamanlar ona göre istisnâ değildir, siyâsî olaylara ve dış politikaya tamâmen vâkıf olduğunu ve siyâsal gelişmeler hakkında gâyet aklı başında ve mantıklı biçimde fikir yürütebildiğini belirtiyor. Yazar, sultânın kötüler arasında kaldığını, buna da sultânın vehminin neden olduğunu anlatıyor. Rey, sultânın hâfızasının gâyet güçlü olduğunu, fakat son derece muhafazakâr bir rûha sahip bulunduğunu, her türlü değişiklik fikrine karşı çıktığını açıklıyor. Sultan dış politikada son derece akıllı ve olumlu bir politika izlemektedir: Balkanlar'da Balkan ülkelerini dâimâ birbirine düşürücü bir politika izleyerek, aralarında birlik oluşturamamalarını sağlamıştır. Yine Balkanlar üzerindeki Rus-Avusturya-Macaristan rekâbetinden yararlanmıştır. İngilizlere karşı Almanlara dayanarak bir denge sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecini durdurmuştur. Trablusgarb'a göz koyan İtalya'nın amacına ulaşmasını engellemiştir. Rey, bir de târihî bir spekülasyon yapmaktadır: Ona göre, sultan, ne Balkan Savaşı'na yol açan bir politika yanlışlığına düşer, ne de Birinci Dünyâ Savaşı'na katılırdı ve tabiî böylece imparatorluğun parçalanmasına da engel olurdu. Maarife verilen önem vurgulanırken, yalnızca donanmanın ihmâle uğraması eleştirilmektedir (s. 4-48).

Rey, II. Abdülhamid'i bol bol övüyor. Ama bunu yaparken, az da olsa, onun hakkında eleştirel görüşler ortaya koyabiliyor. Bununla birlikte, Rey'in Abdülhamid savunmasını, tüm Abdülhamidçi savunmaların geleneksel ve klâsik noktalarını birleştiren iyi bir özeti olarak kabûl etmek de mümkündür.

Ancak sultâna yönelik eleştirilerin kaynağı İttihatçılık olunca, zâten istisnâî olan eleştirel yaklaşım da birdenbire kayboluyor ve onun yerini İttihatçılığa karşı partizanca ve militanca bir savaş alıyor (s. 14-33). Gerçi İttihat ve Terakki'nin programı ve Meşrûtiyet yönetiminin amaçları yazar tarafından da bir ölçüde paylaşılmaktadır; ama bu programın uygulanma zamânı ve bunu uygulayacak

olan siyâsal kadro hakkında Rey'in ciddî kuşkuları vardır. Rey'in İttihatçılık eleştirisi, yine İttihatçılığa yönelik klâsik ve geleneksel eleştirilerin bir özeti niteliğindedir (s. 124-128).

Ahmet Reşit Rey'in idârecilik hayâtına ilişkin hâtırâlarının bir değeri olduğu söylenemez: 1904 Kudüs Mutasarrıflığı, 1906 Manastır, 1907/1908 Ankara ve 1908 Halep Vâlilikleri (s. 60-115)...

Rey Halep Vâlisi iken Meşrûtiyet ilân edilir. Bunun üzerine, Makedonya'dan Anadolu kentlerine, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ... Şûbesi" adresine telgraflar yağmaya başlar. Oysa, İttihat ve Terakki'nin bir taşra örgütü bulunmadığından, bu telgraflar sâhipsiz kalır (s. 102-111).

Ahmet Reşit Rey, hâtırâlarının bu bölümünde, İttihat ve Terakki yönetimini sert biçimde eleştirmektedir: İttihatçılar, ondan devlet memurlarını kendi istedikleri biçimde değiştirmesini isterler. Bu konuda İttihat ve Terakki Kulüpleri, ki yerden mantar gibi bitmeye başlamışlardır, ön plânda yer alırlar. Rey, İttihatçılarla çetin bir mücâdeleye girer. Öte yandan, Meclis-i Mebusan intihâbı sırasında, İttihat ve Terakki Merkezi Umûmîsi, Selanik'ten bir telgraf çekerek, vâliden, mütegallibenin mebus seçilmemesi ve İttihatçılar lehine bir sonuç alınması için intihaba müdahale etmesini de ister. Rey, bu öneriyi de reddeder. İttihatçılarla yaptığı mücâdelenin sonunda Rey, 1909 yılı Eylül ayında vâlilikten alınır. Dâhiliye Nâzırlığı'nca siyâsî nedenlerle görevinden alınarak İstanbul'a dönen Rey, tensik komisyonu karârına karşı Şûrâ-yı Devlet'e başvurur ve karar sonunda bozulur (s. 115-122). Bu arada Rey, Galatasaray'da edebiyat muallimliği yapar ve 1911-1912'de iki cilt hâlinde *Nazariyât-ı Edebbiye* kitabını yayınlar.

Ahmet Reşit Rey, İttihatçılarla mücâdeleyi de bırakmaz: Baskıcı yönetime karşı muhalefeti örgütlemeye çalışır (s. 122-132). Önce İstanbul'da *Şehrah* gazetesinin çıkarılmasına önayak olur. Meclis-i Mebusan'da muhalefet fırkasının programını bizzat kaleme alır ve "hürriyet" uğruna Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulması çalışmalarında en önde yer alır. Fırkanın kurulmasından sonra da devlet memuru olarak siyâsete fiilen katılamadığından, fırkadan ayrı düşer (s. 127 vd).

Rey, Gâzi Osman Muhtar Paşa Kabinesi kurulduğunda, 1912'de İzmir'e vâli olarak atanır (s. 136-142). Balkan Harbi ile ilgili olarak yazdıklarında yeni bir bilgi bulmak zordur (s. 143-164). Ancak belirtmek gerekir ki, Rey, Balkan Savaşı ve sonraki siyâsi gelişmelerle ilgili, kendi nâzırlığı dönemindeki hükûmet faaliyetleri hakkındaki hâtıralarını, 1913-1914 yıllarında Pâris'te siyâsî sürgün iken sıcağı sıcağına kaleme almış ve ilk kez burada yayınlamıştır. Ahmet Reşit Rey, gerek Hürriyet ve İtilâf Fırkası, gerekse mensup olduğu hükûmetin faaliyetleri hakkında samimî eleştirilerde bulunmaktan da geri kalmamaktadır (s. 166-209). Bu arada, kabine üyesi olarak, Bâb-ı Âli baskınının az sayıdaki şâhitlerinden de biridir (s. 205-221). Bâb-ı Âli baskınından sonra gözaltına alınır; sonra İstanbul'dan İskenderiye'ye (Mısır), oradan da Venedik-Peşte yolu ile Pâris'e varır. Bir hafta sonra da Divân-ı Harb karârı ile gıyâbında idâma mahkûm olduğunu öğrenir (s. 226-229). Divan-ı Harb karârı, belge olarak kitapta verilmiştir.

Birinci Dünyâ Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Pâris'ten Cenevre'ye geçer. Savaş yıllarını burada geçirir (s. 228). Altı yıl yurtdışında gıyâbında idam karârı verilmiş bir siyâsî sürgün olarak yaşar.

Mütârekeden sonra Tevfik Paşa Kabinesi'nde yeniden Dâhiliye Vekili olur (s. 239-251). Hükûmet faaliyetleri hakkında verdiği bilgiler önemlidir (s. 251-277). Pâris'te Barış Konferansı için gelen Osmanlı Heyeti ile görüşmesi de ilginçtir (s. 244 vd). Vahdettin ile yapılan görüşme de ilgiye değerdir (s. 255 vd). Rey, mütâreke dönemi İstanbul hükûmetlerinin faaliyetleri hakkında da genel bilgiler vermektedir (s. 254-298). Sadrazamla Sevr Antlaşması'nın imzâlanması konusunda anlaşmazlığa düştüğünden Rey, 1920 yılında nâzırlıktan istifâ eder ve kendi ifâdesine göre, siyâsal hayattan da tamâmen çekilir. Zâten hâtırâlar da burada sona ermektedir.

Ahmet Reşit Rey'in siyâsî hâtırâlarının herhâlde yakın târihimizle ilgili kaleme alınmış önemli hâtırâlar arasında sayılması gerekmektedir.

İKİ İTTİHATÇININ HÂTIRÂLARI[1]

Ethem Rûhi Balkan'ın Anıları

İlk ele alacağım, İttihatçı Ethem Rûhi Balkan'ın anılarıdır. [2] Balkan, 1873'te İstanbul'da doğmuş... Dönemin geleneksel eğitimi sırasında Fâtih Askerî Rüştiyesi ile Kuleli Askerî Tıbbiyesi İdâdisi'ni bitirmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'ye devâm etmiş... Balkan, hâtıralarında, "inkılâpçılık rûhu"nun Kuleli'de kendilerine aşılandığını ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'de, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından olan Dr. İshak Sükûti'nin kendisine güvenerek, aralarına aldığını, böylece ilk İttihatçılardan olduğunu övünçle anlatıyor. Balkan'ın lâkâbı "Küçük Ethem" imiş...

Balkan, bu sıradaki eylemlerinden de şu örnekleri veriyor:

1) Harbiye Mektebi'nde kolağası Recep Bey, *Mahkeme-i Kübra* adında bir kitap yazmış... Kitap, II. Abdülhamid'in yargılanması ve ölüm cezâsına çarptırılmasına ilişkinmiş ve gizlice elden ele dolaşıyormuş... Kitabı taşbasması olarak çoğaltmışlar; bir kadir gecesinde bâzı câmilere dağıtmışlar; hattâ Balkan, Ayasofya'da dahi dağıtmış... Bu sırada "esnaf" adını verdikleri hafiyeleri de kolluyorlar ve fırsatını bulduklarında, bir tâne de onların arkalarına iğne ile iliştiriyorlarmış...

2) Tesalya Savaşı'ndan sonraki ilk bayramda, Osmanlı-Yunan savaşına ilişkin bir beyannâme dağıtmışlar... Beyannâmede, savaştan gâlip çıkıldığı hâlde, pâdişâhın aczi ve beceriksizliği nedeni

---

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 44, (Ağustos 1987), s. 61-63.

2 Ethem Rûhi Balkan, "Hâtıraları", **Canlı Târihler**, (26. fasikül), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.

ile, Tesalya'nın Yunanistan'a bırakıldığı ve dolayısıyla boşu boşuna kan döküldüğü anlatılıyormuş... Beyannâme, Eyüp-Sirkeci arasında dağıtılmış... Hattâ Balkan, Eyüp Câmii'nin duvarlarına da beyannâmeleri asmış; cemaat, namazı bırakıp beyannâmeleri okumuş ve tabiî İstanbul'un altı üstüne gelmiş... Ama aralarından hiç kimse yakalanmamış...

3) II. Abdülhamid'e bir de suikast plânı hazırlamışlar: Dr. Sabri Mekke, bir şeyh ile ilişki kurmuş... Şeyh, sultânın iki silâhşörünü ayarlamış... Sultânın hayâtını korumakla görevli iki silâhşör uygun bir fırsatta sultânı tabanca ile vuracaklarmış; fakat plândan okul öğrencisi Nâdir'e söz edilmiş... O da Zülüflü İbrâhim Paşa'nın ahbâbı imiş ve bir gazinoda rakı içerken sarhoş olup ve herhâlde dayanamayıp, "Bir iki gün sonra neler yapabileceğimizi göreceksiniz" demiş... Tabiî pâdişâha yapılan ihbar sonunda, Nâdir Mâbeyn'de sorguya çekilmiş ve kendisine anlatılanları aynen tekrâr etmiş... Adı geçenlerin hepsi tutuklanarak sürgüne gönderilmiş, fakat "Küçük Ethem"in adının söylenmesi unutulduğundan, o yine kurtulmuş... Balkan, hâtırâlarında, okulda gözünün önünde tek tek tutuklanan öğrenci arkadaşlarını izlerken sıranın ne zaman kendine geleceğini ya da gelip gelmeyeceğini yüreği ağzına gelerek beklediğini anlatıyor.

Ancak "Küçük Ethem"in şansı hep böyle yâver gitmemiş ve günün birinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından olmak ve muzır propaganda yapmak suçu ile okulda yakalanmış... Fakat gözaltına alındığı okul odasından kaçmayı başarmış... Hâfiyeler evini basmış, babasını tutuklamışlar, annesine de "tazyik" etmişler... İstanbul'da bir "hırsız-polis" kovalamacasıdır başlamış... Hâfiyeler, "Küçük Ethem"in iki defâ saklandığı evi basmışlar, ama o yine de kaçmayı başarmış... Nihâyet İngiliz tâbiiyetinde olan bir tanıdığının evinde saklanmış... Bir İngiliz gemisi ile yurt dışına kaçmayı plânlamış; fakat hâfiyeler izini bulmuşlar... Evi sarmışlar, ancak eve girememişler, çünkü İngiliz tâbiiyetinde bir kişinin evine hâfiyeler dahi, kapitülasyonlar dolayısıyla giremezlermiş... Ne var ki, evden ayrıldığı sırada, arabaya binerken yolda

yakalanmış... "Küçük Ethem" doğru Yıldız'a götürülmüş, sonra Taşkışla'da sorguya çekilmiş ve orada beş ay tutuklu kalmış... Tıbbiyeli, Harbiyeli ve Bahriyeli 78 kişi ile birlikte bir gece gemiye bindirilerek Trablusgarb'a sürgün edilmişler (1898). Aslında Balkan; Yusuf Akçura, Ahmet Cevat ve Dr. Ali ile birlikte idâma mahkûm olmuş, fakat cezâları pâdişah tarafından müebbet küreğe çevrilmiş; sürgünler bunu duyunca tabiî çok sevinmişler...

Balkan, Trablusgarb Kalesi'nde iki yıl kalmış... Kalede görevli olan subaylar, genellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Trablusgarb Şûbesi'ne dâhil olduklarından, sürgün edilmiş kişilere gâyet iyi davranmışlar... Sürgünleri muhafaza etmekle görevli İttihatçı subaylar, onlara yalnız iyi davranmakla kalmamışlar, ama aynı zamanda kaçmalarına da yardım etmişler... Bu gözlem, 1900 yılının başlarında dahi İttihatçıların subaylar üzerindeki etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir.

İlk bir yıl olaysız geçmiş; günün birinde "Küçük Ethem" hâfiyelerden birinin kafasında su testini kırınca, pâdişah irâdesi ile, üstelik ayağından zincirlenmiş olarak, onüç ay tek başına zindanda kalmış... Gıdası su ve ekmekmiş... Odanın tepesinde hava ve ışık giren bir de mangal varmış...

Günün birinde hapistekilerin bundan böyle kale içinde serbestçe dolaşabileceklerine ilişkin bir irâde çıkmış... Ama Balkan bundan istisnâ tutulmuş... İttihatçı subaylar padişaha telgraf çekmişler ve Balkan'ın da yeni bir irâde ile bu haktan yararlanmasını sağlamaya çalışmışlar. İrâde çıkmış, ama koşul olarak Balkan'ın "sadâkat yemini" etmesi istenmiş... Balkan ise yemin etmemekte direnince, bunun üzerine yemin etmese de yemin etmiş gibi işlem yapılmış...

Bu olağanüstü ihsânın nedeni, aslında İttihatçılarla II. Abdülhamid arasında Pâris'te Büyükelçi Sâlih Münir Paşa aracılığı ile varılan uzlaşmadır. Sultan, aleyhindeki Jön Türk yayınının kesilmesi için bir iyi niyet gösterisinde bulunmuştur. Jön Türkler'in talebi üzerine Trablusgarb'ta sürgün 78 kişiye kısmî af çıkmıştır.

Trablusgarb'ta Müşir Recep Paşa, Balkan'a para yardımında bulunduğu gibi, Balkan'ın kaçışı ile bizzat ve başyâveri Şevket Bey aracılığı ile ilgilenmiş.... Kaçış için onay verdiği gibi kaçış plânını da bizzat hazırlamış... Kaçış için araç bulunmuş ve Fransız yetkililerinin yardımı da sağlanmış... Münir Recep Paşa, kaçış günü Balkan'ı öpmüş ve kaçış için gerekli parayı da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Trablusgarb Şûbesi sağlamış... Paşa da buna 50 altın katmış...

Balıkçı kayığı ile Trablusgarb-Tunus sınırında bir kasabaya, oradan da Fransızların himâyesinde Tunus'a gelmişler. Kaçıştan sonra Müşir Recep Paşa, aksi istikâmette karadan ve denizden müfreze göndermiş... Tabiî müfreze eli boş geri dönmüş... Kaçaklar, Fransızlardan da, Araplardan da çok büyük yakınlık görmüşler; hattâ bu konuda Araplarla Fransızlar arasında bir rekâbet dahi olmuş; Fransızlar kaçaklara yüz Napolyon altını, Araplar ise 500 altın vermişler.

Önce Marsilya'ya, oradan da Cenevre'ye geçmiş (1900)... Burada İshak Sükûti ve Abdullah Cevdet ile *Osmanlı* gazetesini çıkarmış... Gazetenin Yazı İşleri Müdürü olmuş... Sükûti'nin Roma ve Cevdet'in de Viyana elçiliklerine tâyini ile birlikte, gazeteyi tek başına çıkarmak zorunda kalmış (1900)... Bir süre sonra Pâris'e gelerek, Dâmat Mahmut Celâleddin Paşa ve oğulları (Prens Sabahattin ve Lütfullah) ile tanışmış ve onlarla anlaşarak, birlikte çalışmışlar... Balkan, Pâris'te Dr. Nâzım ile de tanışmış; onu cemiyetin "en cevval, en atak, en faal" üyesi olarak tanımlıyor. "Küçük Ethem"i çok sever ve ona para yardımında bulunmaktan geri kalmazmış... Ancak arada sırada küçük kavgaları da olurmuş... Birlikte İngiltere'nin güney kıyısında Folkeston'da *Osmanlı* gazetesini bir yıl daha çıkarmışlar (1901)... Paşa'nın ve Sükûti'nin ölümü üzerine Balkan, sıkıntıya düşmüş, çünkü gazetenin yayını için gerekli olan parayı onlar sağlıyorlarmış... Ancak Prens Sabahattin ile "adem-i merkeziyetçilik" konusunda anlaşmazlığa düşmüşler ve bunun üzerine Balkan, Londra-Pâris-Marsilya-İskenderun üzerinden Kâhire'ye (Mısır) gelmiş ve burada Mısırlı Paşaların (Sait Halim Paşa, Abbas

Halim Paşa ve Mehmet Ali Paşa) yardımı ile burada *Osmanlı*'yı çıkarmış. Ancak bu sırada artık yayın yolu ile siyâsal bir sonuç almanın mümkün olmadığına karar vererek terör yoluna sapmış... Bu konuda, annesinin, kendisi ile İstanbul'da ilişki kurduğu için, onbeş yıl kürek cezâsına çarptırılmasının ve hapishânede ölmesinin, bir yıl sonra da babasının bu acıya dayanamayıp ölmesinin ve ardından evlerinin yağma edilmesinin önemli etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Mısır pasaportu ile Pâris-Viyana-Belgrad-Rusçuk-Vidin üzerinden Varna'ya (Bulgaristan) gelmiş... Burada İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilişki kurmuş ve görüşmeler yapmış... Bir suikast için İstanbul'a gidecek gönüllü sonunda bulunmuş ve İstanbul'a yollanmış... Balkan da düşündüğünü gerçekleştirmenin verdiği huzurla Mısır'a dönmüş... Ne var ki gönüllü İstanbul'da tanınmış ve kaçarak Bulgaristan'a dönmüş... Plân tam anlamı ile başarısızlığa uğramış...

Balkan, hâtıralarının bundan sonraki kısmında büyük ölçüde Bulgaristan'da geçen hayâtını anlatmaktadır. Burada ilginç bir gözlem, Bulgaristan'daki azınlık Müslüman Türklerin İttihatçılara hiç sempati beslemedikleri ve hattâ fırsat buldukça onları taşladıklarıdır.

Balkan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isteği üzerine, Bulgaristan'daki azınlık Türkleri örgütlemek üzere Bulgaristan'da kalmış... Bunun için önce Pâris Büyükelçisi Sâlih Müşir Paşa'dan Bulgaristan'da bir iş istemiş... Sultânın talebi kabûl etmesi üzerine, kendisine Bulgaristan Fevkâlâde Komiserliği'nde başkâtiplik görevi verilmiş... Görevi Balkanlar'daki siyâsî durum üzerine raporlar hazırlamakmış (1904)...

Balkan, bu sırada da boş durmamış... Yıldız'daki bombalı suikâste karışmış... Her ne kadar kendisi olayın fâili olmadığını söylüyorsa da, olayın gerçek fâillerinin Bulgaristan'dan İstanbul'a geçmelerine resmî görevini kullanarak yardımcı olmuş... İş meydana çıkınca, Balkan "taltif" için İstanbul'a çağrılmış; bunun pek de hayra alâmet olmadığını hemen anlayan Balkan istifâ etmiş ve Filibe'ye gitmiş... Orada haftalık *Rumeli* gazetesini çıkarmış... Ken-

disine bu konuda Bulgaristan Fevkâlâde Komiseri Sâdıkulmüeyyet Paşa da destek olmuş... Ancak sultânın emri ile gıyâbında ikinci kez müebbet kelebentliğe mahkûm olmuş (1906)...

Balkan da bunun üzerine tâbiiyetini değiştirmiş, ama Bulgarlar buna karşın onu sınırdışı etmişler. Balkan, yine de bir yolunu bulup, sınırdışı edildiği Sırbistan'dan Bulgaristan'a dönmüş... Filibe'de altı ay sonra günlük *Balkan* gazetesini çıkarmış...

İkinci Meşrûtiyet'ten sonra, yine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isteği üzerine, Bulgaristan'daki Türkleri örgütlemek üzere Bulgaristan'da kalmış... Ancak Bulgarlar onu Türk dâvâsı gütmekten tutuklamışlar ve baskı altına almışlar... Hattâ iki kez de suikasta uğramış...

1911 yılında Selânik'te kolağası Atatürk ile ilk kez karşılaşmış ve tanışmış... Bu sırada kendisi Makedonya'da İttihat ve Terakki nâmına konferanslar vermekte imiş... Seferberlik ve Balkan Savaşı sırasında Bulgaristan'da tutuklu kalmış; savaştan sonra Bulgaristan'da iktidârın değişmesi üzerine, yeni iktidar partisinin içindeki tanıdıkları aracılığı ile serbest kalmış... Hattâ kişisel dostu Bulgar Başbakanı Gospodin Radoslavof, onun İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Bulgaristan Hükûmeti arasında barış için aracılık yapmasını önermiş ve Balkan, öneriyi kabûl ederek, İstanbul'a gelmiş... İttihat ve Terakki Cemiyeti yetkilileri ile görüşmüş ve barış için aracılık yapmış...

I. Dünyâ Savaşı'nda Veliaht Vahdettin'in Almanya (Berlin) seyahatinde onu Sofya'da karşılamış ve bu arada hem veliaht ve hem de Atatürk ile görüşmüş... Atatürk, veliahdı hayırlı bir yola sokacağını ümit ettiğini ve Osmanlı Devleti'nin savaşı yitireceğini Balkan'a söylemiş... Balkan, 1920 yılında Bulgaristan'da vatana ihânet suçundan idâma mahkûm olunca, bir İngiliz vagonu ile Türkiye'ye kaçmış...

Balkan'ın hâtıraları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ve bir İttihatçının hayâtını anlatması bakımından ilgiye değerdir. Dikkat edilmesi gereken bir başka nokta da, Balkan'ın Bulgaristan'daki

faaliyetinin İttihat ve Terakki ile yakın ilgisi dolayısıyla, onun Teşkilât-ı Mahsusa ile ilişkili olabileceğini düşündürtmesidir.

Kadri Râşit Anday'ın Anıları

Sözünü etmek istediğim ikinci İttihatçı ise Kadri Râşit Anday'dır.[3]

Anday, 1876'da İstanbul'da doğmuş; dönemin geleneksel eğitiminden, Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi ile Kuleli Askerî Tıbbiyesi İdâdisi'nden geçerek, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye devâm etmiş... Okulun üçüncü sınıfında Jön Türklük piyasaya çıkmış ve tabiî hemen moda olmuş... Anday, okulla ilgili olarak çok ilginç bir bilgi veriyor: O zaman Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de tâtil günleri Pazar günü imiş... Cumartesi akşamı izinli çıkılır ve Pazar akşamı okula dönülürmüş... Sonradan bu değiştirilmiş ve Cumâ günü tâtil olmuş...

Günün birinde okul idâresine topluca yapılan bir şikâyet nedeni ile Anday, bir ay hapsedilir ve sonra bu haksızlık üzerine Avrupa'ya kaçmaya karar verir. Anday, henüz o sırada Avrupa'ya kaçma modasının olmadığını ve bu modanın kendi kaçışı ile başladığını anlatarak övünüyor.

Dr. Sabri, ayrılmadan önce, kendisine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mesajını vermiş; buna göre, Pâris'te İttihat ve Terakki'nin Pâris Şûbesi kurulacak ve Ahmet Rızâ da başkan olacaktır. Anday, önce İstanbul'dan gemi ile Marsilya'ya gelir ve oradan Pâris'e geçer. Hâtırâlarında Dr. Nâzım'ı cemiyetin en faal üyesi olarak tanımlamaktadır. Anday, cemiyetin gizli yazışmalarını düzenler ve *Meşveret*'in çıkarılmasına yardım eder. *Meşveret*'i Fransız postahânesi kanalı ile İstanbul'a yollarlar. Söz konusu Fransız postahânesi, aynı zamanda gazetelerin üzerine yazılı olan adreslere göre dağıtımını da yaparmış... Ahmet Rızâ, "dürüst, fedâkâr, lâkin biraz hodbin" olarak tanımlanıyor. Tavırları azametli imiş, İngiliz lordlarına benzermiş... Çok defâ da "fikren pozitivist olmakla iftihâr ederim" dermiş...

3 Kadri Râşit Anday, "Hâtırâları", **Canlı Târihler**, (26. fasikül), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.

Anday, Pâris'te tıp fakültesini bitirmiş (1900)... Bu sıralarda cemiyet içinde başlayan tartışmalar dolayısıyla cemiyetten ve siyâsetten soğumuş, İttihatçılarla her türlü ilişkisini kesmiş ve cemiyetten de ayrılmış... Anday, anlattıklarından yola çıkarsak, İttihatçılığa şöyle bir dokunmuş gibi görünüyor. Zâten 1901'de İstanbul'a dönmüş...

İkinci Meşrûtiyet'ten sonra Anday, daha önce atandığı Mülkiye Tıbbiyesi'ndeki görevinden ayrılmak zorunda kalacaktır. Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderleri "dâvâya ihânet etmiş olan" Anday'ın yeni yönetimde akademik bir görevde kalmasını uygun görmemişlerdir. Anday, cemiyetin Merkez-i Umûmîsi'nin ve özellikle de Dr. Nâzım'ın kendisine düşman kesildiklerini anlatıyor. Fırkaya yeniden girmesi için yapılan önerileri de reddedince, akademik görevine son verilmiş ve başka bir yere basit bir hekim olarak atanmış... Bunun üzerine yedi profesör atamanın haksızlığını protesto etmek için istifâ etmeye kalkmışlar, fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti, "Ya istifâlarınızı geri alırsınız ya da Divân-ı Harb'e gidersiniz" deyince, iş kendiliğinden yatışmış...

Anday, İttihat ve Terakki tarafından yalnızca siyâsal nedenlerle görevinden alınmış bir akademisyen olarak, gelecek nesillere şu nasihatta bulunuyor:

> "İlim ve fennin terakkisi için, ister Darülfünun deyiniz, ister üniversite deyiniz, herhâlde bunların istiklâliyeti behemahâl şarttır."

EBUBEKİR HÂZİM TEPEYRAN: HAYÂTI VE HÂTIRÂLARI[1]

Ebubekir Hâzim Tepeyran, yalnızca bir idâre ve siyâset adamı değil, aynı zamanda değişik konulara yakın ilgi duyan bir kişiydi. Edebiyat merâkı ve yazarlığı, 1910 yılında basılmış *Küçük Paşa* adlı romanı (ikinci basım: İnkılâp Kitapevi, Millî Mecmua Basımevi, İstanbul, 1946), yine aynı yıl basılmış *Eski Şeyler* adlı öykü kitabı, Fransızca kaleme aldığı şiirlerini kapsayan ve 1927 (1931?) yılında basılmış *Les Fleurs Degenerees* [Yozlaşmış Çiçekler] ile 1932 yılında basılmış -bu kez Türkçe şiirlerini kapsayan- *Kar Çiçekleri* adlı şiir kitapları, ayrıca Türkçe ve Arapça idârî ve içtimâî makâlelerini derlediği *Sânihat* adlı bir başka kitabıyla kendini gösterir. Bunların dışında, oğlu hakkında *Hasan Hâzim* adında bir eseri, Arapçadan tercüme edilmiş *Güzel Sözler* adını taşıyan müntehâbâtı (seçmeler) ile *Aşkın Zaferi* adlı taslak hâlinde bir romanı daha vardır. Tepeyran, müzikle de ilgilenmiş ve piyano çalmayı öğrenmiş, fotoğrafçılığa ilgi duyarak, memuriyet hayâtında dolaştığı yörelerde bol bol fotoğraf çekmiş ve nihâyet yağlıboya resimler yapmıştır.

Çok yönlü bir kişi olduğu kendiliğinden anlaşılan Tepeyran'ın ben burada yalnızca idâre ve siyâset adamlığının öyküsünü anlatan hâtırâlarını tanıtmaya çalışacağım. Tepeyran'ın idâre adamlığı dönemine âit gâyet ayrıntılı ve uzun hâtırâları, 1944-1945 yıllarında Türkiye Yayınevi tarafından her ay bir fasikül çıkarılmak sûretiyle toplam altı fasikülde yayınlanmıştır.[2]

---

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 8, (Ağustos 1984), s. 70-72.

2 Ebubekir Hâzim Tepeyran, "Hâtırâları", **Canlı Târihler**, (1., 3., 5., 7., 9. ve 11. fasiküller), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1944-1945. [Toplam 400 sayfayı aşan anıların

Anıların yanında, yazarın bizzat kaleme aldığı metin, kendi onayından geçirilerek, sâdeleştirilmiştir. Ancak metin, Gelibolu hâtırâlarından sonra (5. fasikül ve s. 157'den itibâren) sonuna dek yazarın kaleminden çıktığı gibi, yalnızca bâzı imlâ düzeltmeleri yapılarak korunmuştur.

Tepeyran, 1864 yılında Niğde'de doğmuş... Soyadının Tepeyran olmasının nedeni, Niğde'nin Tepeviran denilen semtinde dünyâya gelmiş olmasıdır. Tepeviran adı, halk dilinde Tepeyran olarak geçtiğinden, o da bu telâffuz biçimini soyadı olarak kabûl etmiş... Yazar, hâtıralarında, doğumundan 1901-1902 yıllarına kadarki hayâtını tatlı bir üslûpla anlatmaktadır.

Babasının memuriyeti dolayısıyla Niğde'den ayrılmış ve Isparta ile Antalya Rüşdiyesi'nde okumuş, daha sonra son sınıfı Niğde Rüşdiyesi'nde tamamlamış... Tepeyran, anılarında, pek tembel ve yaramaz bir öğrenci olduğunu yazmaktadır. Okuldan kaçmaya kadar varan haylazlıklar sonunda güç-belâ ve zorla devâm ettiği okulunu daha sonra yola gelerek iftiharla bitirmiş... Okulunu bitirdiğinde kendini çok beğenen Niğde Mutasarrıfı Hasan Mazhar Paşa, babasına kızını oğlu ile nikâhlamayı önermiş... Böylece Tepeyran'ın İstanbul Mülkiye Mektebi'nde öğrenim görmesi sağlanacakmış... Babası bu öneriyi kabûle yanaşmış, fakat annesi, kız "çirkin ve saralı" olduğu için, reddetmiş... Tepeyran, 16 yaşında büyük teyzesinin 13 yaşındaki kızı ile nişanlanmıştır. Daha sonra bu evliliğinden üç çocuğu olacaktır. Yüksek öğrenim kısmet olmayınca, Rüşdiye mezunu olarak geleneksel biçimde memuriyet hayâtına başlamış: Önce Tahrirat Kalemi'nde stajyer memur olarak çalışmış, daha sonra da 1879'da, onbeş yaşında iken, Tahrir-i Emlâk Kalemi'nde Senedat ve İlâmat Katipliği'ne başlamış... Tepeyran'ın babası da Niğde Tahrirat Müdürü imiş... Kısa zamanda İnşaat ve Tahsilât Kâtiplikleri görevini üzerine almış; 1881'de babası onu Tahrirat Kalemi Birinci Mümeyyizliği'ne almış ve buna ek olarak

---

yeni basımı için bkz. Ebubekir Hâzım Tepeyran, **Hâtırâlar**, (Hazırlayan: Fâruk Ilıkan), Pera Yayıncılık, İstanbul, 1998].

da kendisini Rüşdiye'de öğretmen olarak görevlendirmiş... Aynı yıl öğretmenliğinin yanında Bidâyet Mahkemesi Zabıt Kâtipliği'ne tâyin edilmiş, Cezâ ve Hukuk Dâireleri'nde ve bizzat savcının yanında çalışmış (s. 13-24)...

1883'te denetim için Niğde'ye gelen Konya Vâlisi ("İngiliz lâkabıyla mâruf") Müşir Mehmet Sait Paşa, Tepeyran âilesinin evinde misâfir kalmış ve bu sırada genç Tepeyran'ı pek beğenerek, kendisini Konya'da bizzat kendisinin başkanlığı altında toplanan Maarif Meclisi Kâtipliği'ne ve vilâyet gazetesi muharrirliğine getirmiştir (s. 25-42). 1886'da Kastamonu Vâlisi Abdurrahman Paşa, (çok daha sonra 1902 yılında Abdurrahman Paşa, kendisine önerilecek olan Sadrâzamlığı reddedecek, fakat Sait Paşa'nın kurduğu kabinede Adliye Nâzırı olacaktır), Tepeyran'ı Kastamonu'ya Mektupçu Kalemi Mümeyyizliği'ne ve vilâyet gazetesi muharrirliğine tâyin etmiştir. Tepeyran, Konya'daki memuriyeti sırasında kendi kendine ve tamâmen kişisel gayretleri ile Fransızca da öğrenmeye başlamıştır. Kastamonu'da Mektupçu Vekilliği görevinde de bulunmuştur (s. 43-72).

1889'da Kastamonu'dan denetim için Sinop'a gitmiştir. Yazar, Sinop'taki bundan sonra hâtırâlarında sık sık rastlanacak olan yolsuzluk-suistimâl-rüşvet öykülerini anlatmaktadır: Örneğin, Sinop İdâdi Mektebi'nin gerekenden daha fazla tahsisat gönderildiği hâlde bitirilememiş olmasının nedeni, okulun yapımına memur edilen komisyon üyelerinden üçünün kendilerine mükemmel birer ev yaptırmalarıdır. Umûmî Hapishâne adı verilen ünlü Sinop Kalesi'ni ve kale zindanlarını da gezen Tepeyran, burada gördüğü manzaraları son derece akıcı bir dille tasvir etmektedir. Tepeyran'ın hapishâne ve adliye tasvirleri ile Ahmet Şerif'in *Anadolu'da Tanin* adlı kitabında[3] anlattığı hapishâne ve adliye öyküleri arasında fark bulmak güçtür. Tepeyran'ın Sinop hâtırâlarındaki ilginç bir nokta da annesi Türk ve Müslüman olup Türkçe bilen Sinop'taki tek

3 Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin**, (Baskıya Hazırlayan: Çetin Börekçi), Kavram Yayınları, İstanbul, 1977.

konsolos olan Rus Konsolosu Suhetin ile dostluğu ile Suhetin'in onsekiz-yirmi yaşlarındaki kızı Matmazel Suhetin'e olan mâsum aşkını pek tatlı bir dille anlatmasıdır:

> "Onsekiz-yirmi yaşlarında olan Matmazel Suhetin'e gelince... Matmazelle konuşma mevzularımız, fotografi, resim, edebiyat olmakla berâber, ikimizin de gençliğimiz, karşılıklı sempati için, başka vâsıtaya, hattâ birbirimizin dilini anlamaya da hacet bırakmayan bir sebepti. Orta boyu, düzgün vücûdu, beyaz rengi, altın gibi sarı saçları, mâsum bakışlı yeşil-mâvi gözleriyle bu kızın beni büyüleyeceğini anladığımdan, kendisiyle mümkün olduğu kadar az konuşmaya karar verdim. Münevver ve fazla güzel bir genç kızla ilk defâ konuşuyordum. Beni cesâretlendiren (...) matmazelin çiçekler arasından yeşil ışıklı bir çift dişi ateş böceği gibi parlayan gözleriydi.. Bu fevkâlâde cüret ve talâkatimin sebeb-i mayası, kaynamaya başlayan münâsebetsiz bir sevginin mûcizesi olduğunu ve bunun daha evvel matmazelin mâsum kalbinde başladığını sonra anladım."[4]

Bu mâsum aşk mâcerâsının sonu, Matmazel Suhetin için hüsrân olmuştur. Çünkü o târihte Tepeyran bekâr değildir, evli ve iki çocuk babasıdır, hattâ üçüncü çocuğu da bir ay sonra doğacaktır ve yakında da Sinop'tan ayrılacaktır (s. 72-93).

Yazar, 1892'de Mektupçu Kalemi Mümeyyizi olarak Kastamonu'dan İzmir'e gelir (s. 94-119). 1893 yılında İzmir Vâliliği'nden Edirne Vâliliği'ne atanan Abdurrahman Paşa, tıpkı İzmir'de yaptığı gibi, Tepeyran'ı Edirne'de de yanına alır. 1894'te Tepeyran Edirne Vâli Muavini olur. Yazar, anılarının bu kısmında da Edirne'de gördüğü emsalsiz yolsuzlukları anlatmaktadır (s. 120-156).

Tepeyran'ın Edirne ile ilgili anlattığı en ilginç öykü, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderlerinden ve Sadrâzam olacak olan Talât Paşa ile ilgili olanıdır: 1896 yılında yapılan bir aramada evlerinde "zararlı evrak ve gazete" bulunduran asker ve sivil

4 Tepeyran, **age**, (1. fasikül), s. 89-91.

kişiler tutuklanmışlardır. Tutuklanan siviller arasında "Edirne Posta Müdürlüğü Kâtiplerinden Talât Efendi" de bulunmaktadır. Ele geçen evrâkın incelenmesi sırasında Tepeyran da vardır ve Maarif Müdürü ile kaş göz işâretleriyle anlaşarak, "gençleri ithâm ettirecek mâhiyette" görecekleri kâğıtları gizlemeye karar verirler. "En muzır" yazıları ceplerine doldurarak ve daha sonra da "abdesthâneye götürüp" yırtarak atarlar:

> "Talât Efendi'nin yazısıyla bir tek kâğıt çıkmadı. Onun, postahânede bulunmak dolayısıyla, Avrupa'daki Genç Türkler'in gönderdikleri gazeteleri bâzı kimselere vermesinden başka bir suçu da yoktu." (s. 145)

Tutukluların hepsi birer yıl hapse mahkûm olurlar. Bu öyküyü Tevfik Çavdar biraz farklı anlatıyor: Bir kez târih olarak 1895 yılını gösteriyor. Ayrıca, Talât Efendi, üç yıl kalebentliğe mahkûm olmuş...[5]

1897'de Tepeyran, Dedeağaç Mutasarrıflığı'na tâyin olmuştur (s. 163-242). 1898'de ise II. Abdülhamid'e hakkında bir jurnal verilir. Jurnalde, Tepeyran'ın Jön Türkler'in ileri gelenlerinden olduğu, Avrupa'daki Jön Türkler ile haberleştiği, Pâris'ten zararlı kitap ve gazeteler getirdiği, dinî inancı olmadığı, astronomiye meraklı olduğu, hattâ bir büyük rasat dürbünü dahi bulunduğu, "taaddüd-i zevcat aleyhinde bir kitap" yazdığı, pâdişâhın âzâ-yı hümâyûnları ile eğlendiği ve Mithat Paşa'nın lehine "pek mütecâsirâne sözler söylediği" yolunda suçlamalar vardır.

Oysa, Tepeyran, fotoğrafçılıkla ilgilendiği sıralarda, Dedeağaç'ta bizzat kendi çektiği fotoğraflardan oluşan bir fotoğraf albümünü, bir ârîzâ ile birlikte, Sultan II. Abdülhamid'e takdim etmişti:

> "İki sene zarfında devlet hazinesinden bir para verilmeksizin Dedeağaç'ta vücûda getirdiğim âsâr-ı nâfiânın fotografilerini hâvi bir albümü, tâzimât-ı ubeydâne ile takdim ediyorum." (s. 234)

---

5 Tevfik Çavdar, **Talât Paşa, (Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü)**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1984, s. 37 vd.

Sultan II. Abdülhamid, bu vesile ile fotoğrafçılıkla ilgilenmeye başlamış ve bu amaçla da Harem Dâiresi'nde küçük bir fotoğraf atölyesi kurdurtmuştur. Sultânın jurnale aldırış etmediği ve Tepeyran'ı Bâlâ rütbesiyle vâli tâyin ettiğini, ayrıca 2. rütbeden Osmanî nişânı da verdiğini hemen belirtelim. Tepeyran, bu olaya fotoğraf albümü hediyesinin neden olduğunu düşünüyor.

Tepeyran'ın hâtırâlarının bundan sonraki kısmı, yalnızca Musul Vâliliği'ne ayrılmıştır (s. 243-394). 1898'de İstanbul'dan Musul'a gider. Musul ile ilgili anlatılan pek çok şirin öyküden rüyâ-fal ile ilgili olanı oldukça ilginçtir:

> "Erâzi-i seniye komisyonunun o vilâyet halkından olan reisi Ziyâ Paşa, Hazine-i Hassa Nezâreti'nde kaybolan bir kasa anahtarının nerede ve kimde bulunduğunu keşif için Musul'da falcılık eden mâruf bir adama fal baktırılması hakkında aldığı şifreli bir telgrafı gizlice bana göstermiş ve bu hâle pek şaştığımı görünce, birkaç sene önce yine o nezârette yitirilen bir kasa anahtarının bu adamın falı ile bulunduğu nezâret erkânınca mâlûm olduğunu söylemişti."[6]

"Hamidiye Süvâri Alayları" hakkında verilen ilginç ve ayrıntılı bilgiler mutlaka zikredilmeye değerdir (s. 321-327, 333-336 ve 388-389).

Tepeyran, 1901 yılında Musul Vâliliği'nden alınır; bir başka vilâyete de vâli olarak ataması yapılmaz. İstanbul'da Devlet Şûrâsı Tanzimat Dâiresi'ne üye olarak atanır ve birkaç ay bu görevde kalır. 1902'de II. Abdülhamid'e verilen bir başka jurnal nedeni ile, istediği hâlde, Ankara Vâliliği'ne getirilmez.

Tepeyran'ın hâtırâları bu noktada kesilmektedir.

Tepeyran, daha sonra 1904'te Manastır Vâliliği'ne, ardından Bağdat Vâliliği'ne atanacaktır. Bu arada I. rütbeden Osmânî ve Mecidî nişanları alacaktır. Bağdat'a giderken de murassa (pırlantalı) Osmânî nişanı ile ödüllendirilmiştir. Önce Sivas'ta ve 1909'da da Ankara'da vâlilik yapmıştır. 1910 yılında İstanbul Şehremini olacaktır. O sırada İstanbul'da vâlilik olmadığından fiilen vâlilik

6 Tepeyran, **age**, (9. fasikül), s. 307.

görevini de görmekte idi. Şehremini iken, 31 Mart 1325 (1909) Ayaklanması'nı tâkiben, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra, malına ve parasına el koymaya hükûmetçe karar verilmiş ve bu karar, Mebusan ve Âyan Meclisleri tarafından da onaylanarak, yeni pâdişâhın (Sultan Reşad'ın) irâdesi ile bu konuda görevlendirilen komisyona Tepeyran başkan olmuştur (s. 235). Ancak, Şehreminilik görevinden isteği ile istifâ edecek ve bundan sonra Hicaz ve Beyrut'ta vâlilik görevlerinde bulunacaktır (1910-1912).

Tepeyran, Gâzi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi'nin kendisini usûlsüz olarak Halep Vâliliği'ne tâyinini protesto etmek için, bu göreve gitmemiştir. 1913'te ikinci kez Beyrut Vâlisi olmuştur. İzinli olduğu bir sırada yerine bir başkasının atanması üzerine, bu görevden ayrılmış ve 1915'te Şûrâ-yı Devlet Mülkiye ve Maarif Dâiresi Başkanı olmuştur. Sağlık durumunu gerekçe göstererek görevinden ayrılınca, 1918'de Bursa Vâlisi olacaktır. Fakat iki ay sonra Damat Ferit Paşa Kabinesi'nin Dâhiliye Nâzırı tarafından görevinden alınmıştır. Damat Ferit Paşa Kabinesi'nin düşmesinden sonra, 1919'da yeniden Bursa Vâlisi olacaktır. Böylece onbir ay içinde iki kez Bursa Vâliliği yapmış oluyordu.

1920 yılının Şubat ayında Tepeyran, Ali Rızâ Paşa Kabinesi'nde Dahiliye Nâzırı oldu. Ali Rızâ Paşa Kabinesi'nden sonra kurulan Sâlih Paşa Kabinesi'nde de bu görevini sürdürdü. Sadrâzamın ve kabinenin genel politikasını onaylamadı ve birkaç ay sonra kabinenin toptan istifâsı ile bu görevden ayrıldı.

Tepeyran'ın Musul Vâliliği'nden söz konusu istifâsına kadar olan (1902-1920) idâre ve siyâsetle ilgili hâtıralarını yazıp yazmadığını bilmiyorum. Bundan sonraki hâtıralarını yazmış olduğuna göre, bu kısımları da yazmış olmalıdır. Ama yazdıysa da bu hâtırâların yayınlanmadığı anlaşılıyor.

Yazar, kabineden istifâsından sonra başına gelenleri, *Zâlimâne Bir İdam Hükmü*[7] kitabında, bütün ayrıntıları ile ve heyecanlı bir dille anlatmıştır.

7 Ebubekir Hâzim Tepeyran, **Zâlimâne Bir İdam Hükmü**, Millî Mecmua Basımevi, İstanbul, 1946. [Kitabın yeni basımı için bkz. Ebubekir Hâzim Tepeyran, **Zâlimâne**

Tepeyran, ikinci kez Dâhiliye Nâzırı olduğu Sâlih Paşa Kabinesi'nin 1920'de istifâsından birkaç gün sonra, yeni kurulan Damat Ferit Paşa Kabinesi tarafından tevkif listesine alınmıştır. Önceleri durumdan haberli olup saklanmasına karşın, daha sonra Anadolu'ya geçmeyerek evine dönmesi üzerine yakalanmış ve tutuklanmıştır. Kendisine yöneltilen suçlamalar, Bursa Vâlisi ve daha sonra Dâhiliye Nâzırı iken, Kuvâ-yı Millîye'ye taraftâr olması, onlara yardım etmesi ve bu arada bu konuda basına da beyânatta bulunmasıdır. Tepeyran, mahkemede, İstanbul Şehremini iken, Yıldız Sarayı'nda görevli olduğu komisyonun faaliyetleri nedeni ile de sorguya çekilmiş ve suçlanmıştır ("Yıldız Yağması" sorgusu).

Yazar, *Zâlimâne Bir İdam Hükmü* kitabını tutukluluğu sırasında günü gününe tuttuğu notlardan ve daha sonra kaleme aldığı hâtırâlarından oluşturmuştur:

> "Bu kitap, yirmi yıl önce umûmî hapishânede, geceleri küçük kâğıtlara yazılarak, yatak altında saklanmak, akrâba ve dostlarımdan hapishâneye gelenlere parça parça verilerek, dışarıya kaçırılmak sûretile vücûda gelmişti."[8]

24 Mayıs'ta tutuklanan Tepeyran, ilk kez 15 Haziran'da "Nemrut lâkâbıyla mâ'ruf, bir numaralı Mustafa Paşa Divân-ı Harbi'ne verildi". Yazar, mahkeme ve sorgusunu tüm ayrıntıları ile ve günü gününe tuttuğu notlara dayanarak, âdetâ zabıt örneği biçiminde vermektedir. Mahkeme sonunda beraat etmeyi beklerken, gazeteler, 1 Ağustos'ta kendisi hakkında idam hükmü verildiğini yazdılar. Ama kendisine karar tebliğ edilmediğinden, bu karardan haberdâr olmadı. Karârı daha sonra tesâdüfen ve şifâhen öğrenecektir. Karâra göre, ayrıca malı mülkü de haciz edilecekti. İdam cezâsı bir hafta sonra, muhtemelen devlete ve millete yaptığı hizmetler göz önüne alınarak, pâdişah tarafından küreğe tahvil edildi. 10 Ağustos'ta *Takvim-i Vekâyi*'de bu konuda Pâdişah Vahdettin'in emri yayınlandı. Ancak Tepeyran, hükmün değiştirildiğini de öğrenemedi ve

---

Bir İdam Hükmü, Pera Yayıncılık, İstanbul, 1997].

8 Tepeyran, **age**, s. 1.

götürüldüğü askerî tevkifhânede konulduğu ölüm hücresinde bir süre kaldı. Tepeyran, ölüm hücresinde idâmı beklerken geçirdiği saatleri ve o sıradaki ruhsal durumunu açıklıkla tasvir ediyor. Daha sonra idam cezâsının küreğe tahvil olunduğu kendisine de tebliğ edildi. Yazar, hakkındaki idam kararnâmesini de kitabında aynen veriyor (s. 168-219).

Damat Ferit Paşa Kabinesi'nin düşmesinden sonra, yeni kabineyi kuran Tevfik Paşa, Divân-ı Harb kararlarını temyiz ettirmiş ve Askerî Temyiz Dâiresi, Tepeyran'ı yeniden yargılayarak, beraatine karar vermiştir.

Tepeyran'ın Millî Mücâdele yılları ile ilgili hâtıraları ise bir başka kitapta yayınlandı.[9] Tepeyran bu kitabında, Dâhiliye Nâzırlığı'nı nasıl kabûl ettiğini ve nâzırlık günlerini, belgelere dayanarak anlatmaktadır (s. 11-52).

Bu kısımda yer alan; (I) Sadrâzam Sâlih Paşa'nın 1920'de Tepeyran'a Dâhiliye Nezâreti'ni öneren ve yanıtını beklediğini bildiren telgrafı (s. 139); (II) Sadrâzam Ali Rızâ Paşa'nın Tepeyran'a Dâhiliye Nezâreti'ne atandığına ilişkin telgrafı (s. 139); (III) Ali Rızâ Paşa Kabinesi'nin programı (s. 140-142); (IV) Kabinenin güvenoyu alışının sadrâzam tarafından vilâyetlere tâmimi (s. 143); (V) Dâhiliye Nâzırı Hâzim Bey'in 15 Şubat 1920'de *Yeni Gün* gazetesine verdiği demeci (Tepeyran, bu demeçte, sadrâzamın ve kabinenin izlediği siyâsetle uyuşmadığını ortaya koymaktadır) (s. 144); (VI) Pâdişah Vahdettin'in Damat Ferit Paşa'yı kabineyi kurmakla görevlendiren irâdesi (s. 146-147) ve bâzı fetvâlar (s. 148-150); (VII) 11 Nisan 1920'de *Peyâm-ı Sabah* gazetesinde çıkan Damat Ferit Paşa Kabinesi'nin yayınladığı beyannâme (s. 151-152), önemli ve değerli belgelerdir.

Dâhiliye Nâzırı Hâzîm Bey'in Son Osmanlı Meclis-i Mebusânı'nda kurulan Felâh-ı Vatan Grubu ve Rauf (Orbay) Bey ile olan görüşmesi (s. 15-18); İstanbul'un işgâli (s. 19-29); Müttefik

9 Ebubekir Hâzim Tepeyran, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları**, (Baskıya Hazırlayan: Sâdi Borak), İstanbul, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.

Devletler Komiserleri'nin işgâl münâsebetiyle Sadrâzam Sâlih Paşa'ya verdikleri nota ve yayınladıkları beyannâme (s. 22-24) ve cevâbî nota (s. 24-26); kabinenin müttefik notası karşısında resmî tebliği (s. 26); General Wilson'un İstanbul halkına bildirisi (s. 27) ile resmî tebliği (s. 28-29); Tepeyran'ın Dâhiliye Nâzırı iken Mustafa Kemal Paşa ile olan gizli yazışmaları (s. 30-35); Biga olayı ve yazarın pâdişah ile son siyâsal gelişmeler üzerine olan görüşmesi (s. 35-47) ve Sâlih Paşa Kabinesi'nin toptan istifâsı (s. 48-52), anlatılan ilginç siyâsal olaylardır.

Hapishâneden sonra Anadolu'ya geçen ve Ankara'ya gelen Tepeyran (s. 53-56), 1921 yılı Mayıs ayında Sivas Vâliliği'ne tâyin olur (s. 57-68). "Ümrâniye (Koçkiri) Hâdisesi ve Nûrettin Paşa" adını taşıyan bölüm (s. 69-79) gerçekten çok ilginçtir. Yine Nûrettin Paşa hakkında yazılanlar da öyle (s. 80-85)... Tepeyran Sivas'ta ikibuçuk ay kalmıştır. 1921 yılı Ağustosu'nda Trabzon'a vâli olarak gelir. Yazar, bu kısımda da yine ilginç olaylardan söz etmektedir: Trabzon Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti ve Ardahan mebusu Hilmi Bey (s. 94-98) ve Yahyâ Kaptan Olayı (s. 106-114 ve 121-131).

1922 yılında Dâhiliye Vekili Fethi (Okyar) Bey'den gelen bir telgraf üzerine, Şûrâ-yı Devlet Başkanlığı'na atanmak üzere görevinden altı ay boyunca izinli sayılmıştır (s. 132-135). Böylece Tepeyran'ın uzun memuriyet hayâtı noktalanmış olmaktadır.

Tepeyran'ın idârecilik hayatı bitmiştir, ama siyâset adamlığı devâm edecektir: II. dönem TBMM'de 1923 yılında Niğde mebusu olur. Siyâset hayâtı, fâsılalı da olsa sürer: VI. dönem (1939-1943) ve VII. dönem (1943-1946) de TBMM'de Niğde mebusu olarak bulunmuştur. Ebubekir Hâzim Tepeyran 1947 yılında ölmüştür.

Tepeyran'ın 1922-1947 yılları arasındaki hâtırâlarını yazıp yazmadığını da bilmiyorum.

Tepeyran'ın idârecilik hayâtı ile ilgili hâtırâları, Osmanlı Devleti'nin son yıllarına âit güzel bir inceleme sayılabilir. Gözlemleri canlıdır ve genellemeye açıktır. Canlı bir üslûpla yazan Tepeyran'ın hâtırâları, sosyal târih yönünden olduğu kadar, siyâsal târih yönünden de zengindir.

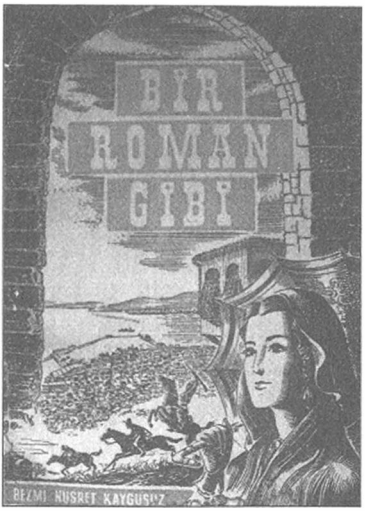
BEZMİ NUSRET KAYGUSUZ'UN HÂTIRÂLARI[1]

Bezmi Nusret Kaygusuz, anılarına[2] onbeş yaşında iken devâm ettiği İzmir İdâdisi dördüncü sınıftan itibâren (1905) başlıyor. Kendisi 1890 yılında Girit Adası'nda doğmuş...

Anılar, başlıca şu sekiz bölümden oluşuyor:
İstibdat Devrinde (s. 5-30)
Meşrûtiyet Devrinde (s. 33-52)
Demokrasi Yolunda (s. 55-104)
Aralık Faslı (s. 107-128)
Maarifte (s. 131-152)
Millî Mücâdelede (s. 155-214)
Ticârette (s. 217-246)
Mâliyede (s. 249-268)

Bezmi Nusret Kaygusuz, anılarına, gençlik yıllarında özellikle İzmir'de yayınlanan ve kendisinin de tâkip ettiği edebî yayınlar hakkında bilgi vermekle başlıyor. O dönemde İzmir'in mahalli basın ve yayın organları, matbaaları, edebiyat akımları ve edebî şahsiyetleri hakkında ayrıntılı bilgi vermesi bakımından, anlatılanların özellikle basın ve edebiyat târihçilerinin işine yarayabileceğini belirtelim (s. 5-52).

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 13, (Ocak 1985), s. 68-71.
2 Bezmi Nusret Kaygusuz, **Bir Roman Gibi**, İhsan Gümüşayak Matbaası, İzmir, 1955.

Yaz tâtilini geçirmek üzere gittiği Girit'te buraya serbestçe giren Avrupa kaynaklı Jön Türk yayınlarını nasıl izlediğini anlatan Kaygusuz, kendisinin Jön Türkler'in iç kavgalarında Ahmet Rızâ'ya karşı Prens Sabahattin'in yanında yer aldığını açıklamaktadır. Şöyle yazıyor: "Hayâlen Arabistan'a, Irak'a, Sûriye'ye, Trablusgarb'a, Arnavutluk'a birer Osmanlı Prensi gönderiyordum. Sonra, İngiliz câmiâsı gibi bir imparatorluk kuruyordum." (s. 15-16).

1905'te üç kafadar arkadaş, modaya uyarak, Avrupa'ya kaçmaya karar verirler. Ne var ki, diğer iki arkadaşı, Kaygusuz'u kandırırlar ve onun parasını da alarak, ama ona haber vermeden kaçarlar. Bunun üzerine Kaygusuz, İzmir İdâdisi'ni bitirmeden İstanbul'a gider ve orada zar zor Ticâret Mektebi'ne girer. Ancak İzmir'de oturmaya da devâm eder. İzmir'de gazetecilik ve yayın hayâtına katılır; değişik yazıları yayınlanır; hattâ İstanbul'da dergi de çıkarır. Bu arada pek merâkını çekmeyen Ticaret Mektebi'nden de bir süre sonra ayrılır ve hukuka girer.

Bu sırada (1910) Demokrat Fırkası ile ilgilenir. Kendi ifâdesi ile: "ve çölde demokrasiyi arayıp bulmaya çalıştım." (s. 52)

Bezmi Nusret Kaygusuz, hâtırâlarının bu bölümünde (*Demokrasi Yolunda*) İkinci Meşrûtiyet sonrasındaki siyâsal hayatı tasvir etmekte ve yeri geldikçe de dönemin siyâsal örgütleri (Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti ve Ahrar Fırkası) hakkında bilgi vermektedir. Ancak asıl geniş bilgi, tabiî Demokrat Fırkası'na ilişkindir: Fırka, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından İbrâhim Temo, Abdullah Cevdet ve Fuat Şükrü tarafından 1909'da kurulmuştur ve "yeni fırkanın dâhili nizamnâmesi ile siyâsî programı Doktor İbrâhim

Temo tarafından kaleme alınmıştır" (s. 59). Kitapta, fırkanın siyâsî programının bir özeti verilmekte ve bâzı eksik noktalarının da zamanla tamamlandığı belirtilmektedir.

> "Bu program, şimdiki görüşle kısa ve noksan sayılır. Fakat yazıldığı zamânı nazar-ı itibâre alırsak, daha fazlası beklenemez. Bir defâ saltanat fiilen mevcuttur. Sâniyen devlet muhtelif unsurlara istinâd etmektedir. Her şeyden evvel bu iki mühim noktayı esas tutmak lâzımdır. Demokrat ismini taşıyan bir fırka, din ve ırk farklarını gözetmemek, bütün vatandaşları müsâvi görmek mecbûriyetindedir. Binâenaleyh, memlekette tatbik edilebilecek demokrasi rejimi, ancak İngiltere'deki sisteme müşâbih (benzer) olabilir.
>
> Mezkûr programa göre, âmme hâkimiyeti, parlamentarizm usûlüyle memlekette teessüs edecek ve bunu da umûmî ve bir dereceli seçim temin eyleyecektir. Hükümdârın elinde âlet olan Âyan Meclisi lağvedilecektir. Anâsır arasındaki muhalefetlerin izâlesine, Osmanlılık mefkûresinin kuvvetlenmesine, her vatandaşın diğerini sevmesine çalışılacaktır."[3]

16 Mart 1909'dan beri faaliyettte bulunan Demokrat Fırkası, 24 Kânun-i Sâni 1909'da resmen kurulmuştur. Fırkanın resmî başvuru yazısı belge olarak mevcuttur (s. 60). Öte yandan, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin yayın organı olan *Volkan*, Said-i Kürdî ile Mûtedil Hürriyetperveran Fırkası ve Ahâli Fırkası hakkında verilen bilgilerin yanında (s. 62-65), dönemin önemli siyâsal gelişmelerine de değinilmiştir. 31 Mart Ayaklanması'nın yarattığı siyâsal sonuçlar, Demokrat Fırkası'nın etkinliğinin ve faaliyetlerinin azalmasına neden olacaktır (s. 64).

Demokrat Fırkası, 1910 yılının Mayıs ayından itibâren *Türkiye* isminde bir gazete çıkarmaya başlar (s. 65-66). Meclis-i Mebusan'da fırkaya üye ancak bir tek mebus vardır (s. 66). Kaygusuz, diğer yandan, Osmanlı Sosyalist Fırkası hakkında verdiği bilgilerle,

3 Kaygusuz, **age**, s. 59-60.

Târık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyâsî Partiler* kitabında konu ile ilgili verilen bilgilerde bâzı düzeltmeler de yapmaktadır (s. 77-78).

Demokrat Fırkası ile İttihatçılar arasında aradan kısa zaman geçtikten sonra büyük bir kavga başlar: Her muhalif fırka gibi, Demokrat Fırkası da İttihatçıların çeşitli baskılarına mâruz kalır. Fırkanın yayın organları, *Türkiye Selâmet-i Umûmiye* ve *Hâkimiyet-i Milliye* sıra ile kapatılırlar (s. 70-74). Fırkanın şûbelerini açanlar tutuklanır ve hapse atılırlar. Yayın organlarının sorumluları da aynı âkıbete uğrarlar. Oysa Demokrat Fırka, diğer İttihatçı düşmanı muhalif fırkalarının yanında bayağı ılımlıdır.

Baskılar karşısında daha fazla dayanamayan Demokrat Fırka, 30 Kanun-i Sâni 1910'da, İbrâhim Temo'nun karârı ile, faaliyetine son verir. Bu sırada İzmir'de bulunan Bezmi Nusret Kaygusuz, karar üzerine yeniden İstanbul'a gelir ve fırkanın yeniden canlandırılmasını temin etmek için girişimlerde bulunur. 21 Nisan 1911'de fırkanın yeniden vücut bulması için bir toplantı yapılır ve fırkanın yeni yöneticileri seçilir (s. 87). Bu kez Kaygusuz, fırkanın Murahhas-ı Mesûl ve Kâtib-i Ụmûmîsi olur. Ertesi gün fırkanın ikinci kez kurulduğu Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilir. Ancak bu kez fırkanın bir yayın organı olmayacaktır.

Kaygusuz, fırkanın ikinci faaliyet dönemini şöyle değerlendirmektedir:

> "İkinci devrenin başlıca muvaffakiyeti, birinci devrenin mağdurlarını kurtarmaya muvaffak olmasıdır. Buna mukâbil, ikinci devrenin en büyük kusûru da, âzânın çoğaltılması için çalışılmasıdır. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse, bu hususta çok kabahatliyiz. Gâyemiz, çokluktan ziyâde az, fakat temiz arkadaşlara mâlik olmaktı. (...) Ondan maada, bizim fırka, meslekî bir parti idi. Plânımızda, muhalefetten ziyâde, demokrasiye önem verilmişti. İlmî bir siyâsetin tâkibi, muhalefeti ikinci bir dereceye bırakıyordu. O sebeple de, İttihad'ın muhaliflerini bir türlü saramadık, içimize alamadık. Ve tatmin edemedik"[4]

4 Kaygusuz, **age**, s. 92.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulması ile bütün diğer muhalif fırkalar bu örgüte katılırlar. 22 Teşrin-i Evvel 1911'de Demokrat Fırkası da son toplantısını yapar ve Kaygusuz'un muhalefet etmesine karşın, çoğunluk yeni kurulan fırkaya katılmaya karar verir. Kaygusuz karâra katılmaz ve "tamâmile hür ve müstakil" kalır (s. 95). Tavrını 1912 yılında kaleme aldığı ve sonra da yayınladığı *Fırkalar ve Ben* isimli bir kitapçık ile belli eder. Kitapta, bu küçük kitapçık, bütün olarak ve belge biçiminde sunulmuştur (s. 98-104). Anılarda, fırkanın önde gelen yönetici ve kişilerinin bundan sonraki hayat hikâyelerine de yer verilmektedir (s. 91-98).

Kaygusuz için fırkacılık faslı kapanır. Kendisini yeniden derslerine verir ve sonunda 1913'te Hukuk'u bitirir. İzmir'e döner; burada uzun zamandır yaşadığı büyük aşk büyük bir hayal kırıklığı ile sona erer. Ancak birbiri ardından yeni aşklar filizlenmekte de gecikmeyecektir (s. 114-115). İzmir'in sosyal hayâtı hakkında yazdıkları ilginçtir:

> "İzmir eskisinden daha sönük idi. Yâhut ki bana öyle görünüyordu. İçtimâî hiçbir inkişâf olmamış, bilâkis ortalığı derin bir hüzün ve melâl kaplamıştı. Sabahtan akşama kadar günlük meşgâleler arasında dolaşmak ve geceleyin sigara ve nargile kokularile dolu kahvehânelerde oturmak... İzmir'de geçirilen hayat bundan ibâretti. Müslümanların yaşayışı o kadar yeknesak idi ki, başka bir muhite alışanlar için bu hayâta tahammül etmek müşküldü.
>
> Koca şehirde bir tiyatro yoktu. Bir konser verildiği veyâ edebî bir müsâmere yapıldığı vâki değildi (...) Müslümanlarla Hıristiyanları ayıran hatt-ı fasıl üzerinde oturanlar, mesâfenin nispeten azlığından istifâde ederek, bâzı geceler İzmir'in en mâruf semti olan Kordon'a giderlerdi. Kordon'da fazla görülen şeyler, uzun bir sâhil, onun çevresinde sıralanan Kramer, Posidon, Klonaridis, Kafekorso ve emsâli gazinolarla sinemaların elektrik ziyâları ve gezintiye çıkan Rum dilberleri idi. Vapur ile İzmir'den geçen bir yolcu, bu mebzul elekrik ışıklarını karşıdan görünce, burada refah ve saadetin kaynaştığını zannederdi. Heyhat ki, o refah ve saadet yalnız Hıristiyanlara münhasırdı. Onlar aralarında husûsî müsâmereler tertip ederlerdi. Onların edebî içtimâgâhları, hattâ avcılığa âid

kulüpleri bile vardı. Evleri ekseriyetle havagazı ile tenvir olunurdu. Bizim evlerde beş numaralı lâmbalar yanar, ışıktan ziyâde, etrâfa pis pis petrol kokuları saçardı."[5]

Birinci Dünyâ Savaşı'na bedel-i nakdî vererek katılmaktan kurtulur. Bir işe girmek ister. İzmir-Bornova Nâhiye Müdürlüğü'ne tâlip olur. Fakat İzmir Vâlisi Rahmi Bey, kendisinin İtilâfçı olduğu düşüncesi ile, talebini geri çevirir. Alman İdâdisi'nde muallimlik yapar ve yine bu sırada, âilesinin karşı çıkmasına karşın, Baise Hanım ile evlenir (s. 107-128). Bu sırada İzmir'de yayın hayâtı ile de ilgilenir, değişik gazete ve dergilerde yazılar yazar.

Günün birinde yakın bir arkadaşının yardımı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmir Kâtib-i Mesûlü Celâl (Bayar) Bey ile görüşür ve Celâl Bey'in İzmir Vâlisi Rahmi Bey'e tavsiyesi üzerine Kaygusuz, Maarif Müdürlüğü'nde bir memuriyete atanır ve aynı zamanda da muallimlik yapmaya devâm eder (s. 131-150). Savaş yıllarının sonunda, mütârekenin başlangıcında, İzmir'de Maarif Müdürlüğü'nde değişik görevlerde bulunur; ancak mütârekeden sonra, İttihatçı yöneticiler, Kaygusuz'un memuriyet kadrosunu lağvederler ve kendisi İttihatçı olmadığından açıkta ve işsiz kalır (s. 154). Bunun üzerine yeniden İstanbul'a gider. Amacı Dâhiliye Nâzırlığı'nda bir kaymakamlık görevi alabilmektir. Ne var ki, Dâhiliye Vekili Cemâl Bey, henüz İttihatçılar yönetimden tamâmen ayrılmadıkları için, talebi geri çevirir. 1919'da Damat Ferit Paşa Kabinesi kurulduğunda, nâzır olan Mehmet Ali Bey'e, başka nâzırlardan da tavsiye alarak, müracaat eder ve sonunda Alaşehir kazâsı kaymakamlığına tâyin olunur (1919). İzmir üzerinden Alaşehir'e gelir (s. 155-160).

Bezmi Nusret Kaygusuz, işgâl öncesi İzmir'i pek güzel anlatmaktadır (s. 158-160). Görev yapacağı Alaşehir'deki hükûmet mekanizmasının dökülmekte olan hâlini de (s. 160-162), işgâl şaşkınlığını da (s. 161-167), Alaşehir'in işgâl öncesi ruh fırtınalarını da ve işgâle karşı mukâvemet girişimlerini de (s. 168-169), ilk Kuvâ-yı

5 Kaygusuz, **age**, s. 115.

Millîye teşkilini de, aynı heyecanlı dille anlatıyor (s. 171-175). Çerkes Ethem ile ilgili gözlemleri de ilginçtir (s. 184-187). Yine Alaşehir Kongresi (s. 189-190), Çerkes Ethem'in Alaşehir baskını (s. 192-193), ilk elden gözlemlerle açıklanmaktadır. Bu sırada Kaygusuz, Alaşehir Kaymakamı iken, Ankara'da toplanacak olan TBMM'ye mebus seçilmek yolunda aldığı bir öneriyi de reddeder (s. 210-202).

Kaygusuz, yeni görevinde, bir yandan Fransız komutanını, bir yandan İngilizleri, bir yandan Rum azınlık temsilcilerini, bir yandan bağlı bulunduğu İstanbul Hükûmeti'ni ve bir yandan da, elinden geldiğince yardımcı olmaya çalıştığı Kuvâ-yı Millîye ve Ankara Hükûmeti'ni ve Çerkes Ethem ve Demirci Efe gibi mahalli çeteleri idâre etmek zorunda kalmıştır:

> "Her tarafı kollamak ve kudretim nisbetinde her şeyi tapajsız ve gürültüsüz millî âmâle imâle edebilmek... İşte benim o zamanki prensibim... Bu siyâsetin ikiyüzlülük sayılması da mümkündür. Nitekim Allah'ın budala bir mahlûku, günün birinde beni ikiyüzlülükle tavsif ve ithâm etmekten çekinmemiştir. Halbuki ben bizzat itirâf ederim ki, o sırada iki değil, beş on türlü yüzüm ve siyâsetim vardı. Yalnız kalbim birdi. O da ancak memleket için çarpardı. Düşünmelidir ki, o zamanda beni arkalayacak hangi kuvvet ve kudret mevcuttu? İstanbul Hükûmeti bir irâde ile azil edilebilir, Heyet-i Temsiliye küçük bir hatâ veyâ isnâd üzerine kovalayabilir, Çerkes Ethem, Demirci Efe öldürülebilir ve nihâyet Fransız ve İngilizler her türlü müşkülâtı çıkarabilirdi. Onun için dâimâ tetikte bulunmak ve basiretkârâne hareket etmek lâzımdı."[6]

22 Mayıs 1920'de Alaşehir'e, daha sonra Ankara Hükûmeti'nde Dâhiliye Vekili olacak olan Câmi Bey ile bir arkadaşı gelirler. Ama Kaygusuz onlarla ilgilenmez. Onlar da kazâda birkaç gün kalırlar ve sonra dönerler. Fakat bu ilgisizlik tabiî hoş karşılanmaz ve Kaygusuz'un Kuvâ-yı Millîye lehinde olan bir başka yönetici ile değiştirilmesi önerilir (s. 204-206).

---

6 Kaygusuz, **age**, s. 195.

24 Haziran 1920'de Alaşehir de Yunan işgâline uğrar (s. 208). Tabiî bir göç de başlar. Bezmi Nusret Kaygusuz da kazâdan ayrılır, Uşak'a binbir güçlükle varır, oradan Afyon'a geçer. 2 Temmuz'da İstanbul Hükûmeti'ne ve Dâhiliye Nezareti'ne başvurur. İşgâle ilişkin raporunu yollar. 5 Temmuz'da yeni bir görev talep eder, ama hiçbir cevap alamaz (s. 211). 14 Temmuz'da Antalya'ya gider (s. 212). Buradan da Dâhiliye Nezareti'ne başvurur, ama yine bir karşılık alamaz. Parasız da kalmıştır. Üstelik burada hastalanır. Ankara Hükûmeti'ne başvurur:

> "Anadolu gazetesi sâhibi eski arkadaşım Haydar Rüştü ile bir odada yatıyorduk. Benim bu kadar zahmet çektiğimi gördükçe, 'Sen İzmir'e âilenin yanına git... Burada öleceksin... Dâhiliye Vekâleti'nden hayır bekleme... Değil mi ki Câmi Bey Dâhiliye Vekilidir. Seni hiçbir tarafa tâyin etmez. Bir defa kazâna gelmiş... 'Hoşgeldin' bile dememişsin... Sonra bu adam eski bir İttihatçıdır. Seni muhalif, yâni hâin-i vatan tanıyor. Daha ne istiyorsun ve ne bekliyorsun?' demekte idi. Ben memleketin şu felâketli günlerinde hâlâ İttihatçılık, muhaliflik gibi boş şeylerin düşünüleceğine, eski infiâl ve husûmetlerin aklımıza ve hislerimize hâkim olacağına ihtimâl vermiyordum. Meğerse rahmetli Haydar Rüştü'nün söyledikleri çok doğru imiş... (...) Ne garip bir tecellidir ki, işgâl üzerine dâhile çekildiğimden dolayı, 15 Ağustos 336'da Vahideddin'in irâdesiyle azil olunduğumu İstanbul gazeteleri yazıyordu. Ona mukâbil millî hükûmet, beni himâye etmekten sarf-ı nazar, mürâcaatlarıma cevap bile vermiyordu. Şu hâle göre, biz ne İsâ peygamberi mutlu edebilmişiz, ne de Hazreti Muhammed'i..."[7]

Ve sonunda 7 Eylül'de İzmir'e dönmeye karar verir. Hasta olarak işgâl altındaki İzmir'e gelir (s. 217). Babaevinde tedâvi olur, dinlenir. Bu arada karısını yitirir. Bektâşi olur. Yâkup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Nur Baba* romanını eleştiren bir risâleyi 1922 yılında yazar ve yayınlar. Nişanlanır. Millî Mücâdele yıllarını İzmir'de babaevinde geçirir. İzmir'in kurtuluşundan sonra yine İzmir'de Mâliye Vekâleti'nde küçük bir memuriyete girer (s. 229). 1923'te

7 Kaygusuz, **age**, s. 212-213.

ikinci kez evlenir. Âşâr vergisinin kaldırılması üzerine, söz konusu işle görevli olduğundan, memuriyet kadrosu lağvedilir. 1925'te zorunlu olarak memuriyetten ayrılır. Aynı yıl bir görev almak için yeniden Dâhiliye Vekâleti'ne başvurur. Alaşehir Kaymakamlığı'na ilişkin rapor istenir. Ancak aleyhte rapor verilir. Çünkü, raporu veren Câmi Bey ile o zaman Alaşehir'e gelen Müştak Lütfi Bey'dir ve o sırada Manisa Vâlisi'dir (s. 231).

Rapor üzerine, Dâhiliye Vekili Cemil Bey, 1925'te konu ile ilgili olarak bir soruşturma açtırırsa da, aradan bir yıldan fazla bir süre geçmesine karşın, bir sonuç alınamaz (s. 231-232). 1926'da Bezmi Nusret Kaygusuz işi takip etmek üzere Ankara'ya gelir. Tanıdıkları aracılığı ile sonunda evrâkını bulur. Tam işler yoluna girerken, 26 Mayıs 1926'da Millî Mücâdele'ye katılmayan memurlar hakkında yasa Meclis'te kabul edilir (s. 233). Artık sorunun çözümü Heyet-i Mahsusa'ya kalmıştır.[8] 15 Hazirkan 1926'da evrak Heyet-i Mahsusa Başkanı'na verilir.

> "12 Temmuz [1]926'da Heyet-i Mahsusa'dan beni çağırdılar. Gittim. Heyet, Vilâyet Konağı'nda şu zevâtın huzûru ile teşekkül etmişti: Reis Ankara Vâlisi Âtıf Bey, âzalar: Süreyyâ, Nâfiâ Vekâleti Memurin Müdürü Şevket, Sıhhiye Vekâleti Memurlar Müdürü Doktor Fuat Kemâl, Adliye Vekâleti Zat İşleri Başmuavini Kâsım, Baytar Umum Müfettişi Âdil Beyler. Lisânından Karadeniz uşağı olduğu anlaşılan Âtıf Bey, tek bir suâl sordu: 'İzmir'e gidecek yerde, ne için Ankara'ya gelmediniz?' Şu cevâbı verdim: 'Çünkü, işgâl üzerine vazifem bitmişti. Param yoktu. Sıhhatim bozuktu. İzmir'de bana bakacak anam, babam, âilem vardı. Bunlar herhangi yerde olsaydı, oraya gidecektim. Ankara'ya gelip de ne yapacaktım? Afyon'dan, Antalya'dan beş altı defâ Dâhiliye Vekâleti'ne mürâcaat ettim. Memuriyet aradım. Cevap veren olmadı. Ankara'ya şahsen gelişimin ayrı bir tesiri olacağını aklım almadı.' Başka bir şey

8 Heyet-i Mahsusa'lar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mete Tunçay, "Heyet-i Mahsusa'lar (1923-1938), Cumhuriyete Geçişte Osmanlı Asker ve Sivil Bürokrasisinin Ayaklanması", **Armağan, Kânun-u Esasî'nin 100. Yılı,** Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1978, s. 308-329 ve Cemil Koçak, **Belgelerle Heyet-i Mahsusalar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

sorulmadı. Zabıt da tutulmadı. İşi pek ciddî bulmadım. Oradan ayrılınca, Ulus Matbaası'nda Hakkı Târık'a [Us] mülâki oldum. Hâdiseyi olduğu gibi anlattım. Hakkı Târık [Us], telefonu açtı. Heyetin hakkımdaki intibâını Âtıf Bey'den sordu. Müsbet olduğu şeklinde cevap aldı. Müsterihâne otele döndüm."[9]

Ve karar açıklanır:

"Esbak Alaşehir Kaymakamı Bezmi Nusret Bey'in vazifede iken istifâsı kabûl edilmeksizin, Yunan işgâlinde bulunan İzmir'e gitmesi hasebile, kânunun üçüncü maddesi mûcibince, bir daha devlet hizmetinde kullanılmamasına, 24 Temmuz [1]926 târihinde müttefikan karar verildi."[10]

Kaygusuz, yıllar sonra İsmet Paşa hakkında şöyle yazmaktan kendini alamamış:

"İşte İsmet Paşa'nın mârifetleri... Senelerce tâkip ettiği dâhilî siyâsetin hülâsası: Kendisine mümâşat etmeyen, muhalefet yapabilme kudretine mâlik bulunan vatandaşları ezmek için sebepler ihdâs etmek, memleket içinde dâimâ korku yaratmak ve ortalığı sindirmek... Buna istibdat, yapana da müstebit derler. Bunların başka isim ve mânâsı yoktur."[11]

İzmir'e eli boş döner ve babasının verdiği sermâye ile Urla'da ticârete başlar. Önceleri işler iyi de gider. Nihâyet bir gün, "Birinci Teşrin [1]929 sonlarına doğru, zulmün ve haksızlığın birer numûnesi olan Heyet-i Mahsusa kararlarını tetkik etmek üzere, Ankara'da Âli Karar Heyeti nâmiyle bir komisyonun teşekkülü hakkında bir kânun neşrolunur."[12] Tabiî Kaygusuz da aleyhindeki karârın düzeltilmesini sağlamak üzere girişimde bulunur. Devlet Şûrâsı Başkanı Süleyman Emin Paşa, Âli Heyet'in başkanıdır. Kaygusuz, sürecin sonucunu şöyle anlatmaktadır:

9 Kaygusuz, **age**, s. 234.
10 Kaygusuz, **age**, s. 235.
11 Kaygusuz, **age**, s. 235.
12 Kaygusuz, **age**, s. 238.

"24 İkinci Teşrin [1]929'da Süleyman Emin Paşa'dan bir telgraf aldım. Heyetin 23 İkinci Teşrin [1]929 târihli içtimâında Heyet-i Mahsusa karârının ref ve iptâl edildiği ve coşkun bir samimîyet ile kendisinin beni tebrik eylediği bildiriliyordu."[13]

TC Âli Karar Heyeti'nin konu ile ilgili karar metni kitapta belge olarak verilmiştir (s. 240-243).

1933 yılında baba-oğul ticârette iflâs ederler. Kaygusuz, yeniden memuriyete girmenin yollarını arar ve memuriyete girmesi için zar zor Cumhuriyet Halk Partisi'nden izin alınır (s. 249). Sonunda 18 Temmuz 1934'te Mâliye Vekâleti'nde memur olarak göreve başlar (s. 249). Bir ara Ankara'da da görev yapar, sonra yine İzmir'e döner. Kaygusuz, 14 Temmuz 1954 târihinde emekli olur.

Hâtıralar şu satırla son buluyor:

"Bir romanı andıran hayâtım, ibret verici bir roman gibi de okunmak zevkini verirse, o da bir hizmet etmiş olur."[14]

Ancak, Bezmi Nusret Kaygusuz'un anılarını kanımca asıl ilginç kılan nokta, İkinci Meşrûtiyet, Millî Mücâdele ve Cumhuriyet'in ilk yıllarının anlatıldığı kısımlardır. Bu bölümlerde özellikle siyâsal kadroların taşıdığı süreklilik gözler önüne serilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Bezmi Nusret Kaygusuz'un anıları, bütün bu dönemlerin iç içe geçmiş ve birbirini tamamlayan bir târihsel sürecin halkaları olduğunun ve nihâyet aralarında hiçbir yönden ve hiçbir biçimde bir târihsel kopukluk olamayacağının önemli bir göstergesidir.

13 Kaygusuz, **age**, s. 239.
14 Kaygusuz, **age**, s. 268.

HÜSEYİN CÂHİT YALÇIN'IN ANILARI[1]

Hüseyin Câhit Yalçın'ın mutlakiyet dönemini anlatan *Edebiyat Anıları*, ilk kez 1935 yılında yayınlanmıştı; ikinci baskısı Türkiye İş Bankası tarafından yapıldı.[2] Anılar, Rauf Mutluay tarafından günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

Yalçın'ın siyâsal anıları ise Meşrûtiyet, Birinci Dünyâ Savaşı, Mütâreke, Malta ve Cumhuriyet'in ilk dönemini kapsamak üzere, değişik zamanlarda ve değişik yayın organlarında, ama Yalçın'ın ölümünden önce yayınlanmıştı.

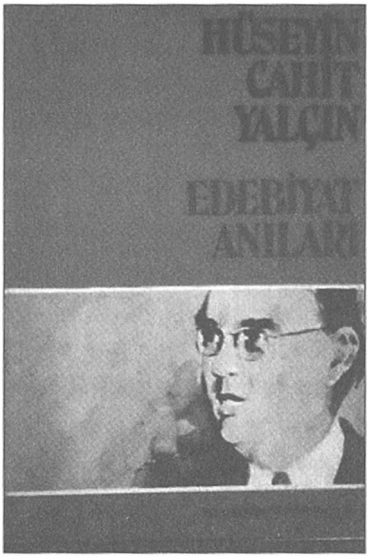
Kitaptan saptayabildiğim kadarı ile önce *Tanin*'de (1925), *Fikir Hareketleri*'nde (1933-1940), *Yedigün*'de (1934-1935: Cilt IV ve V/ Sayı: 87-121-toplam 35 tefrika), *Halkçı* gazetesinde (1955: 48 ve 128 tefrika/son tefrikanın târihi 10 Ağustos 1955'tir) ve son olarak *Yeni Ulus* gazetesinde yayınlanan *Siyâsal Anılar*, Türkiye İş Bankası tarafından ve yine Rauf Mutluay'ın kısaltması ve Türkçeleştirmesi ile basılmıştır.[3]

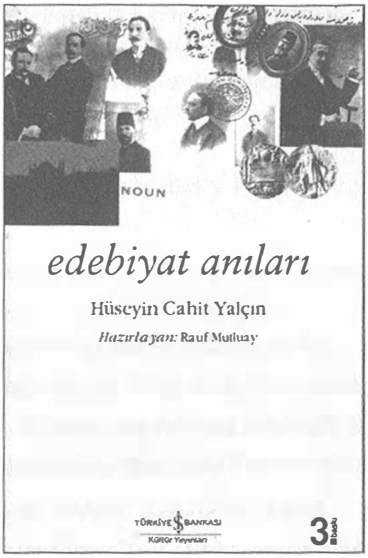
Anıların büyük kısmını, 290 sayfanın 256 sayfasını, mütârekeye kadarki dönem oluşturuyor. Yâni âdetâ kitabın tamâmı, Birinci Dünyâ Savaşı'nın sonuna kadar geliyor ve ondan sonra Malta anılarına sâdece on sayfa ve Cumhuriyet dönemi anılarına ise yine sâdece 24 sayfa ayrılıyor. Dolayısıyla, hiç haksızlık etmeden söylemek mümkündür ki, Yalçın'ın *Siyâsal Anıları*, esas itibâriyle,

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 37, (Ocak 1987).

2 Hüseyin Câhit Yalçın, **Edebiyat Anıları**, (Türkçe Sâdeleştirme: Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1975.

3 Hüseyin Câhit Yalçın, **Siyâsal Anılar**, (Kısaltma ve Türkçe Sâdeleştirme: Rauf Mutluay), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1976.

İkinci Meşrûtiyet ile Birinci Dünyâ Savaşı yıllarını kapsamaktadır. Daha sonraki yıllar için tatmin edici bir anı zenginliği bulmam mümkün değildir.

Ancak bu noktada, kitabın tamâmının araştırmacılar için *nasıl* kullanılması gerektiğini belirtmek gerekiyor: Öncelikle yazmak gerekir ki, kitap olduğu gibi, tek başına bir kaynak olarak kullanılamaz! Ancak kitabın bir yardımcı başvuru kaynağı olarak değerlendirilmesi pekâlâ mümkündür ve bu bakımdan da gâyet yararlıdır. Çünkü Rauf Mutluay, özetleme ve kısaltma yaparken, bunu nerede yaptığını belirtmiş ve bu kısımlarda nelerin anlatıldığını da okuyucuya özetleyerek aktarmıştır. Dahası, bu özeti okuyan araştırmacı, eğer çalıştığı bir konuda Yalçın'ın özetlenerek aktarılan bir anısına rastgelir ise, bu durumda Mutluay, bu tefrikanın nerede bulunacağını da not etmiştir. Bu bakımdan Yalçın'ın anıları, okuyucu için fikir verici bir kitap hâline gelirken; araştırmacı için ise asıl gitmesi gereken kaynağı işâret eden ve gerçekte belki de onu uzun zaman alacak zahmetli okumalardan kurtaran bir başvuru kitabı niteliğine bürünüyor.

Kitabın tamâmını okuduktan sonra beni en çok etkileyen yerlerini not etmekle yetineceğim:

İkinci Meşrûtiyet, bir halk ihtilâli ya da yığınsız bir devrim olarak adlandırıldı. Yalçın'ın anılarının ilk sayfaları, uzun uzun bu "devrim"in İstanbul'daki etkisini anlatıyor. Yalçın için Temmuz İhtilâli, gerçekte "sâhipsiz devrim"dir. Devrimin Makedonya'da, Selânik'te destekçileri ve en önemlisi sâhipleri vardır, ama İstanbul'da ne desteği, ne de sâhibi vardır. Uzun süre olmamıştır da... Nitekim bunun en iyi kanıtı da, yine Yalçın'a göre, 31 Mart Ayaklanması'nın hiçbir ciddî direnme görmeden gelişebilmesidir. Sonuçta, 31 Mart'tan sonra Selânik, İstanbul'a sâhip çıkmak zorunda olduğunun bilincine varmıştır.

Gerçekten de "sâhipsiz devrim"... Devrimin gerçek bir sâhibi olsaydı, hiç Yalçın Yeni Câmi önünde bir iki arkadaşı ile birlikte Selâmlık töreninden dönerken askerleri seyretmek için gelişigüzel toplanmış olan halkın arasına karışarak, Meşrûtiyet'in doğuşunu ne olursa olsun kutlamak arzusunu, "Yaşasın özgürlük!" yerine, "Pâdişâhım çok yaşa!" diye amigoluk yaparak tatmin etmek zorunda kalır mıydı?

Yalçın'ın İttihatçı kişiliği, onu gözü kapalı bir İttihat Terakki savunucusu hâline getirmemiştir. Aksine, Yalçın'ın her dönemde anılarını eleştirel bir gözle kaleme aldığını, yer yer, zaman zaman özeleştiride bulunduğunu görmek gerekir. Yalçın'ın eleştirileri bittiğinde, şu yargıda bulunmak yanlış olmayacaktır diye düşünüyorum: Yalçın, İttihatçıları bir şey yaptıkları için değil, aksine hiçbir şey yapmadıkları, yapamadıkları için sertçe eleştiriyor!

Anıların en canlı kısmı, sanırım, 31 Mart Ayaklanması sırasında Yalçın'ın kaleme aldığı olaylardır. Bütün bir kentin öldürmek için kendisini aradığı bir insan, ne hisseder, ne düşünür ve ne yapar; bunu Yalçın, gâyet ustalıkla kaleme almış...

Yalçın'ın anılarında bir iki küçük ve ayrıntı sayılabilecek önemsiz olay dışında bilinmedik bir yön yok. Hele Cumhuriyet döneminin başlangıcında, hattâ Cumhuriyet'in hemen öncesi dönemde Yalçın'ın ön plânda yer aldığı olayların gâyet sıradan biçimde, âdetâ geçiştirilmiş olması, bu konular ile yakından ilgilenenleri, ilgilerini tatmin etmekten çok uzak bir anı derlemesi ile karşı karşıya bırakıyor.

HÜSEYİN CÂHİT YALÇIN VE PORTRELERİ ÜZERİNE BÂZI NOTLAR[1]

"Felsefe-i Mücâdele
Hayatta en çok mübârezeyi severim.
En mest günlerim, en şiddetle hücûma uğradığım,
en şiddetle hücum ettiğim zamanlardır.
O zaman damarlarımda hayat veren bir ateş
tutuşur, hayâtın solukluğu silinir ve
gözümün önünde bir gâye canlanır, mübârek ve muazzez bir gâye...
Vatanın hayrı için, fenâlığı ezmek ve iyiliği
galebe ettirmek için bir mücâdele...

Bütün etrâfıma bu ateşten bir parça vermek isterim.
Fenâlığa karşı müsâmahakâr, lâkayd veyâ
müsaadekâr duranları sarsmak,
hepsini bu mübâreze meydanına çekmek isterim.
Yalnız fenâ olmamak kâfi gelir fikrinde değilim.
Fenâlığı ezmek için uğraşmak lüzûmuna iman ediyorum.

Bâzen, 'Sana ne?' derler...
Bu hodgamâne felsefeden nefret ederim.
Çünkü, onun memleketi mahvettiğine kâniim.
Gördüğüm şahsî fenâlık için değil, memlekete
gelen umûmî fenâlık için,
kalbimde tükenmez bir gayz vardır.
Ne vakit fenâlığa karşı herkes bir fikri taavvün ile müttefikan çalışırsa,
ancak o zaman kurtulacağımızı zannediyorum.
İşte bunun için hücumlarımda her vakit fenâ
bir galeyan ve biaman oldum ve
en büyük hazzı vicdâniyeyi buldum."

Hüseyin Câhit Yalçın/Nevsâli Millî[2]

---

1 Hüseyin Câhit Yalçın, **Tanıdıklarım**, YKY, İstanbul, 2001, s. 7-19.
2 Uygur Kocabaşoğlu'nun katkısıdır.

Hüseyin Câhit Yalçın, uzun yaşamının çok önemli bir kısmını siyâsetin içinde geçirdi. Doğuda bunun bir şans mı, yoksa bir tâlihsizlik mi olduğu sorulmaya değer bir sorudur. Ancak yanıtlanması kolay değildir. Yalçın, her iki yanıtın da kendisine yeteri kadar argüman bulabileceği zengin bir siyâset tecrübesi geçirmiştir. Gazetecidir, ama gazeteciliğin nerede bitip, siyâsetin nerede başladığının pek belli ol(a) madığı, aradaki sınırın belli belirsiz kaldığı bir geleneğin iyi bir örneğidir. Gençlik yıllarını bir edebiyatçı olarak tamamladığı söylenebilir. Kendisinin ve döneminin edebiyat yaşamını, ilk kez 1935 yılında yayınlanan, *Edebî Hâtırâlar* adlı kitabında canlandırmıştır.[3]

Yalçın'ın yaşamında edebiyattan siyâsete kayışın önemli bir dönüm noktası olduğu kabûl edilirse, gerçi edebiyat ile siyâset arasındaki yakın ilişkiyi de gözden uzak tutmamak gerekir, ama bunu şimdilik bir tarafa bırakıyorum, İkinci Meşrûriyet'in ilân târihi olan 1908, her bakımdan önemlidir. Yalçın, İkinci Meşrûtiyet'in başından itibâren on yıl boyunca *Tanin* gazetesinde, iktidar partisinin (neredeyse) resmî yayın organının başında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin milletvekili olarak bulunacaktır. Yalçın'ın bu dönemi anlatan *Siyâsal Anılar*'ı zikre değerdir.[4]

3 **Edebî Hâtırâlar**'ın yeni basımı, dili Rauf Mutluay tarafından günümüz Türkçesine uyarlanarak, **Edebiyat Anıları** başlığı altında, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından, ikinci kez 1975 yılında ve nihâyet son kez de 1999 yılında İstanbul'da yapılmıştır.

4 Yalçın'ın ilk kez gazete ve dergilerde tefrika edilerek yayınlanan anıları, **Siyâsal Anılar** adı altında, yine Rauf Mutluay tarafından günümüz Türkçesine uyarlanarak, ilk kez Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından, 1976 yılında ve nihâyet son kez de 2000 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.

Hüseyin Câhit Yalçın gibi, hayâtı âdetâ yazı yazarak geçmiş bir kişinin yazdıklarından geriye sâdece bunların kalmış olması sâdece şaşırtıcı değil, ama aynı zamanda yadırgatıcı da olmalıdır. Yalçın'ın değişik gazete ve dergilerde tefrika edilmiş ve koleksiyonlarda kalmış anılarının yanında, binlerce makâlesi de yine aynı âkıbete uğramış durumdadır. İhtimâl makâlelerinin tamâmının yayınlanması düşünülemez, fakat hiç olmazsa önemli siyâsî makâlelerinin bir derlemesi düşünülebilir. Yeteri kadar vakti ve sabrı olanlar, onun makâlelerinin bir indeksini de yapabilirler.

İttihatçı Yalçın'ın erken dönem Cumhuriyet'in İttihatçı kadrolarının iktidârında siyâsî muhalefete "düşmek" zorunda kalması, hâdiseye uzak olanların pek de açıklamayacakları bir gelişme olabilirdi. Ne var ki, bugün bu sonucun neden ve nasıl ileri geldiğini biliyoruz. Yalçın, İttihatçı kadrolar arasında meydana gelen çekişme ve çatışmada, Ankara'nın yeni iktidar sâhiplerinin yanında ya da arkasında kalmayı tercih etmemişti. Bu, onu, muhtemelen bir zamanlar kendisinin de yakından tanıdığı ve bildiği, pek de sürpriz olmayan bir gelişme ile karşı karşıya bırakacak ve İstiklâl Mahkemesi karşısında kendisini savunmak zorunda kalacaktır. Yalçın için bu gelişme, hem gazeteciliğinin ve hem de dolayısıyla politikacılığının uzun bir süre için kesintiye uğraması anlamına geliyordu. Atatürk döneminde bir daha kendi anladığı anlamda gazetecilik yapamayacaktır. *Fikir Hareketleri*[5], bu dönemin yegâne faaliyeti olarak görülmelidir.

Hüseyin Câhit Yalçın, siyâsî yaşamımızdan portreler sunuyor. Portreler deyince, hiç Samet Ağaoğlu'yu anmamazlık edebilir miyiz? Bu vesile ile, Ağaoğlu'nun siyâsî ve edebî portrelerini de

5 Hüseyin Câhit Yalçın'ın 1933 ile 1940 yılları arasında tek başına yayınladığı **Fikir Hareketleri** dergisi için bkz. Cemil Koçak, "Hüseyin Câhit Yalçın ve Fikir Hareketleri", **Târih ve Toplum**, Sayı: 68, (Ağustos 1989), s. 86-94.

Fikir Hareketleri dergisinin koleksiyonu (pek çok başka yerde bulunabileceği gibi) Ankara'da SBF kütüphânesinin periyodik yayınlar kısmında, büyük boy ve siyah cilt takımları içinde bulunmaktadır. Ben on yılı aşkın bir süre önce bu yazıyı hazırlarken söz konusu takımı kullanmıştım. Eksiksiz bir takımdır. Yalçın, dergide anılarını (*Edebî Hâtırâlar* ve *Meşrûtiyet Hâtırâları*) tefrika ediyordu.

hatırla(t)mak istedim.[6] Ağaoğlu'nun yazıları, okuyucusuna, bir yandan edebî bir lezzet sunarken, diğer yandan da siyâsî ve edebî kişiliklerin derin bir analizini yapar ve bunun yanında, birkaç kalem damlası ile, bizlere buğulu siyâsî atmosferin ayrıntı gibi görünen, ama aslında genel bütünlüğünü de yansıtan bir çercevesini sunar. Yalçın'ın portreleri de böyledir. Yazarın üslûbu ve edebî gücü, Ağaoğlu'nunkiyle belki kıyaslanabilir, belki kıyaslanamaz. Bence zaman zaman Ağaoğlu'nunkiyle aşık atar. Fakat siyâsî analizlerinin ve anılarının/anekdotlarının ondan geri kaldığını herhâlde söyleyemeyiz. En azından Yalçın'ın portreleri, Ağaoğlu'nunkilerden yıllarca önce kaleme alınmıştır ve sâdece bu bakımdan bile, Ağaoğlu'ya bir örnek teşkil etmiş olabilir.

Elinizde tuttuğunuz metin, *Yedigün* dergisinin değişik sayılarında ve 1936 yılında tefrika edilerek yayınlanmıştır. İlk kez kitap hâline gelirken, metnin orijinal sırası Ömer Fâruk Şerifoğlu tarafından yeniden düzenlenmiştir. Toplam 39 tefrikada 32 portre ile karşı karşıyayız. Bâzılarını sâdece ismen biliyoruz, bâzılarını bir hayli daha yakından tanıyoruz. Ama Yalçın'ın satırlarını okuyunca hepsini yeniden canlandırmak mümkün... Ayrıca, metne eklenen karikatür ve fotoğraflar, bu canlandırmayı daha da kolaylaştıracaktır.

Metin, Alman imparatoru ve son dönem Osmanlı târihi açısından da ünlü ve önemli bir isim olan II. Wilhelm ile başlıyor. "Liberal Garbî Avrupa devletlerinin Türkiye'de ıslâhat icrâsı ve keyfî idâreye nihâyet verilmesi için yaptıkları teşebbüsler" cümlesi, sanırım, yüzyıl öncesinden bugüne bağlanıyor. Târihin yanı başımızda olduğunu unutmak mümkün mü hiç? Bu tefrikanın son

6 Samet Ağaoğlu'nun bu bahisteki eserleri için bkz. Samet Ağaoğlu, **Âşinâ Yüzler**, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1965; Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1956 (ikinci basım: Nebioğlu Yayınevi, 1958; üçüncü basım: Ağaoğlu Yayınevi, Baha Matbaası, İstanbul, 1969 (ilâvelerle) ve son basım: İletişim Yayınları, İstanbul, 1998).

Samet Ağaoğlu'nun **Babamın Arkadaşları** adlı eserinde, Hüseyin Câhit Yalçın'ın da portrelerine aldığı kişilerden, Ziyâ Gökalp ile Ömer Nâci'yi bulabiliriz. Diğer yandan, merâk edenler, Samet Ağaoğlu'nun aynı eserdeki Hüseyin Câhit Yalçın portresini de okuyabilirler.

cümleleri de tanıdık gibi: "Toplar gürlerken, gazetecilerin sesinin çıkamayacağını söyledim. Pek doğru bir cevap olmasa gerek... Çünkü toplar gürlemeden de gazetecilerin sesi kısılabilir." Yalçın, bunu daha genç yaşında yaşayarak öğrenmiş olmalıdır! Bu, bütün hayâtı boyunca da sık sık karşılaşacağı ve doğrulanacak bir önermedir.

Yalçın'ın Enver Paşa[7] ile ilgili yazdıklarının başlangıcı, âdetâ bu cümlenin devâmı sayılabilir. Enver Paşa'nın "stil"i, bu satırlarda göze çarpar. Sâde ve mütevâzı hayat tarzı ile siyâset anlayışı arasındaki farklılık, Yalçın'ın değerlendirmelerinde de kendisini hemen gösterir. Bütün eleştirel yaklaşımı ile Yalçın, Enver Paşa'ya karşı mesâfelidir. Ama Talât Paşa[8] için yazdıklarında derin bir farklılık görüyoruz. Talât Paşa'nın da sâde ve mütevâzı hayat tarzı, Yalçın'ın vurgulamak istediği bir noktadır. Diğer yandan, siyâsî alandaki ılımlı tutumunu da över. Enver Paşa için yazılanlarla kıyaslandığında, Yalçın'ın Talât Paşa'ya olan yakınlığı hemen görülür. Okuyucu, Harb-i Umûmî'de Ermeni tehciri konusunda Dâhiliye Nâzırı Talât Paşa'nın misyonu ve genel olarak Ermeni tehciri konusunda Yalçın'ın yazdıklarından dikkatli bir metin analizi yapmayı başarabilirse, kendisine belirgin ipuçları sağlayabilir. Cemâl Paşa'nın[9] gösterişli hayat tarzı, diğerleri ile karşılaştırıldığında, âdetâ vurgulu bir edâ ile anlatılıyor. Bununla birlikte yazar, Cemâl Paşa'ya da yakındır. Yalçın'ın, eski dâvâ arkadaşları olan ve İttihat ve Terakki'nin bu üç ünlü paşasına karşı yazdıkları, kanımca, bir hayli yumuşak, samimî ve içtendir. Eleştirel ton neredeyse saygılı bir üslûp içinde eritilmiştir. Bir anlamda denge kurulmak istenmiştir. Ama yine de okuyucu, Yalçın'ın anekdotlarından yaklaşımını çözebilir.

---

7 Enver Paşa'nın anıları için bkz. **Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)**, (Yayına Hazırlayan: Halil Erdoğan Cengiz), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991. Ayrıca bkz. **Enver Paşa'nın Özel Mektupları**, (Yayıma Hazırlayan: Arı İnan), İmge Kitabevi, Ankara, 1997 ve **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, (Yayına Hazırlayan: M. Şükrü Hanioğlu), Der Yayınları, İstanbul, 1989.

8 Talât Paşa'nın anıları için bkz. **Talât Paşa'nın Anıları**, (Baskıya Hazırlayan: Mehmet Kâsım), Say Yayınları, İstanbul, 1986 (ikinci basım: (Baskıya Hazırlayan: Alpay Kabacalı), İletişim Yayınları, İstanbul, 1990).

9 Cemâl Paşa'nın anıları için bkz. **Cemâl Paşa, Hâtıralar**, (Tamamlayan ve Düzenleyen: Behçet Cemâl), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977.

İttihat ve Terakki'nin kurucusu ve ideoloğu Ahmet Rızâ Bey[10], belli ki Yalçın'ın gözünde sinik ve pasif bir kişiliktir. Ondan politikacı olarak söz etmek bile zordur. İttihat ve Terakki'nin Kâtib-i Umûmîsi Mithat Şükrü Bleda[11] için yazılanlar ise tamâmen farklıdır. Bleda'nın ılımlı kişiliği ve siyâsî anlayışı övülür. Sadrâzam Sait Halim Paşa[12] için yazılanlar da aynı yaklaşımın ürünüdür. Bu aristokrat siyâset adamının yukarıda adı geçen bâzı İttihatçılarla nasıl olup da aynı kayıkta bulunduğuna yazar da, biz de bir anlam verememekte gâlibâ mutâbıkız. Yine bir başka Sadrâzam Küçük Sait Paşa için yazılanlar, Yalçın'ın geçmişe bakışının insânî yönlerini hatırlamamıza vesile oluyor. Yalçın, hayâtında kendisine iyilik eden yegâne insan olarak tanımladığı Küçük Sait Paşa'yı gazetesinde eleştirmek zorunda kalmasından dolayı insânî üzüntüsünü ve belki de vicdan azâbını yazarken, biz yazarı insan olarak da tanırız. Bir üçüncü Sadrâzam Hüseyin Hilmi Paşa için yazılanlar da sıcak ve duygusaldır. Neredeyse bir vefâ borcunun ödenmesidir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticilerinden ve ideologlarından, Türk milliyetçiliğinin babası sayılabilecek olan Ziyâ Gökalp, Yalçın'ın kaleminden anlatılınca, ortaya daha ziyâde ruhsal bir analiz çıkıyor. İdeolojisine ilişkin şu değerlendirme ise dikkat çekici: "Garb tefekkür ve felsefesine dalan Ziyâ, tamâmen bir Şark ananesi ile yoğrulmuş bir müfekkire idi." Daha ilginç bir kişilik, belki de Ubeydullah Efendi'dir.[13]

Ömer Nâci konusunda Yalçın'ın yazdıklarını okuyunca, tipik bir İttihatçı genci yakından tanımak mümkün olabilir. Ömer Nâci bir istisnâ mıdır, yoksa İttihatçı modeli mi? Bu soruya verilecek yanıt, bir neslin anlaşılmasına yardımcı olabilir. Salâh Cimcoz, biraz

10 Ahmet Rızâ Beyin anıları için bkz. **Ahmet Rızâ Beyin Anıları**, Arba Yayınları, İstanbul, 1988.

11 Mithat Şükrü Bleda'nın anıları için bkz. Mithat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.

12 Bkz. Sait Halim Paşa, **Buhranlarımız**, (Baskıya Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

13 Ubeydullah Efendi'nin anıları için bkz. **Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hâtıraları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989 (ikinci basım: 1997).

yüzeysel mi geçiştirilmiştir? Yalçın, Atatürk döneminin Değişmez Dâhiliye Vekili/İçişleri Bakanı Şükrü Kaya hakkında, henüz siyâsî hayâtının zirvesinde iken yazabilmiştir. Bu bile başlı başına dikkat çekicidir. Bu tefrikada yazılanlar, eski dâvâ arkadaşlarının bir kavşak noktasındaki ayrılıklarını hissettirir. Bu, sâdece siyâsî bir ayrılık değildir, eski dostlukların da sonuna gelinmiştir artık...

> "Gâlibâ dünyâda her şey bir rakkas hareketine tâbi... Bir an birbirine yaklaşanlar, aradan bir zaman geçtikten sonra, hiç farkında olmadan, birbirlerinden uzak kalıyorlar. Elverir ki, bu uzaklıkları dolduracak samimî hâtırâlar yaşasınlar..."

Dâhiliye Nâzırı Hacı Âdil Bey için yazılanların daha ilk satırları, bir inkılâbın sosyolojik ve günlük analizine ayrılmış gibidir:

> "İnkılâp devirlerinin garip husûsîyetleri oluyor. Taş taş üstünde kalmıyor. Tabiî bu kargaşalıktan insanlar da kendilerini kurtaramıyorlar, herkes yerini şaşırıyor. Sanki alaycı ve göze görünmez bir el, bizi avucunun içine alarak, eğlenmek için, rastgele, şuraya buraya atıyor. Göz açtırmaz bir kasırga uğultusu içinde sürükleniyoruz. Sonra, ayaklarımız altında sarsılan toprağın çırpıntıları sükûnet buluyor, her şey tabiî ve mantıkî cereyânını, mevkiini alıyor. Gayri sâbit bir müvâzenette kalmış olanlar, yuvarlanarak tutunacak noktaya geliyorlar, fırtınadan sendelemiş olanlar doğruluyorlar, bir müvâzene, âhenk, nihâyet teessüs ediyor."

Birbirinden bu kadar farklı kişiliklerin, bir anda kendilerini aynı kayık içinde bulmaları, ancak bu türlü olağanüstü atmosferlerin bir ürünü olmalıdır.

Meclis-i Mebusan'ın ünlü üyesi Karasu Efendi'yi kim tanımaz? Yalçın, onun zenginliğini kişilik özellikleri ile neredeyse iç içe geçmiş bir şekilde anlatıyor.

Ama Bahattin Şâkir için yazılanlar bir hayli dikkat çekicidir. Bu İttihatçı "Jakoben"in Ermeni tehcirindeki misyonunu, yazar şöyle tasvir ediyor:

"Tehcir işinde Bahattin Şâkir'in rolü nedir? En husûsî toplantılarımızda bile bu mesele tasrih edilmemiştir, aydınlanmamıştır. Açık, kat'i bir kanaatim yok, fakat başka meseleler konuşulurken, ağızdan çıkmış bir kelimeden, sızmış bir fikirden, zaptedilememiş jestlerden, hâsılı gözle görülmeyen, fakat insanda bir şüphe uyandıran ince ve hafif delillerden, bende kuvvetle peydâ olan zanna göre, tehcir işinin en büyük âmili ve hâliki odur.

Yalnız başına Şark vilâyetlerini dolaşarak zemin hazırladığını, esâsı kararlaştırdığını ve şahsî kanaatlerini tatbike çalışırken, hâiz olduğu mevki dolayısıyla, emirlerinin Merkezi Umûmî ve hükûmet emirleri diye telâkki olunduğunu ve nihâyet hükûmetteki bâzı nâfiz arkadaşlarını da sürüklediğini kuvvetle zannediyorum. Onun için, bir gün Bahattin Şâkir'in hâtırâsını ihyâ etmek lâzım gelirse, onun heykeline Şark vilâyetleri göğüslerini minnetle açacaklardır."

Yalçın'ın Şeyhülislâm Musâ Kâzım Efendi ile hafifçe dalga geçen satırlarının hemen ardından, bu kez de Nâfiâ Nâzırı Hallacyan Efendi'ye yönelik alaycı bir tutum görülür. Maarif Nâzırı Emrullah Efendi de aynı yaklaşımdan payını alır. Levâzım Reisi İsmâil Hakkı Paşa için yazdıkları da eleştireldir. Balkan Harbi'nde olsun, Harb-i Umûmî'de olsun, ordu levâzım reisinin misyonunu yeterli görmediği yazdığı her satırdan bellidir.

Ahmet Ağaoğlu[14] için yazılanlar, gâlibâ yalnızca siyâsî plânda, pek de Ağaoğlu'nun hesâbına olumlu değildir. Hattâ hiç değildir. Onun siyâsî hayattaki zayıflığı ve başarısızlığı, Yalçın için fazlasıyla vurgulanması gereken yönler olarak kabul edilmiş olmalıdır:

"Bir aralık onu Matbuat Müdürlüğü'nde gördük. Eskiden zâlim hükümdar ve hükûmet tazyiklerine dayanarak silâha sarılanları ve ormanların, dağların içinde hür bir ferdiyetçilik hayâtı sürenleri kır serdarı yaparlar ve kırların âşâyişini temin vazifesini, onların cesâret ve tecrübelerinden beklerlerdi. Matbuat hürriyetinin bu

14 Ahmet Ağaoğlu'nun anıları için bkz. Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hâtırâları**, Ağaoğlu Yayınları, 1950 (ikinci basım/ilâvelerle, İstanbul, 1969 ve son basım: İletişim Yayınları, İstanbul, 1994).

ezelî şuridesini Matbuat Müdürlüğü'nde görünce, bu eski ananeyi hatırlıyordum. Bu ananenin pek esassız bir şey olmadığına kanaat getirdim. Hakikaten üniforma, makam, mevki ve vaziyet, bir insanı, az çok bir inzibat ve çerçeve içine alıyor. Ağaoğlu arkadaş da, Matbuat Müdürlüğü'nü kendisine az çok benimsedi ve bir Matbuat Müdürü gibi düşündüğü zamanlar oldu."

Buna karşılık, İkinci Meşrûtiyet'in mebusu ve Nâzırı Ahmet Nesimi için yazılanlar, Ağaoğlu için yazılanların neredeyse aksidir.

Osmanlı Meclis-i Mebusan Reisi ve Hâriciye Nâzırı Halil Menteşe[15] için de olumlu değerlendirmeler söz konusudur. Onun Yalçın'ın karşısında olduğu siyâsî pozisyon içinde yer alması dahi, bu değerlendirmeleri değiştirmemiştir. İsmâil Hakkı Babanzâde de aynı çerçeve içinde yer alır. Yalçın, portrelerinde, İkinci Meşrûtiyet'in Meclis-i Mebusanı'nda bulunan ve daha az bilinen isimlere de yer vermiştir. İttihat ve Terakki içinde açık muhalefeti ile tanınan ve bilinen Mebus Habib Bey için yazılanlar ise olumlu sayılamaz. Buna karşılık, Mebus Seyid Bey, biraz alaycı bir üslûp içinde de olsa, Yalçın'ın samimî duygularına eşlik eder. Lûtfi Fikri Bey, ki daha sonra İstanbul Barosu Başkanı olarak, Cumhuriyet'in ilânından sonra, Hilâfet sorunu nedeniyle İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanacak ve mahkûm olacaksa da affedilecek ve yeniden eski görevine seçilecektir, Yalçın tarafından, karışık duygularla tasvir edilir. Bir yandan, ondaki siyâsî hırsı eleştirir, bir yandan da belki de gerek Meşrûtiyet yıllarındaki, gerekse Cumhuriyet'in erken dönemindeki bu muhalif kişiliğe saygı duyduğunu belirtir, hattâ över.

Mebuslar Buşo ile Gümülcineli İsmâil ise aynı yaklaşımla ele alınmazlar. Hattâ aksine, epey tahkire yaklaşan benzetmeler dahi söz konusudur artık... Ya Kozmidi Efendi hakkında yazılanlar... Yalçın, son portreleri ile, İkinci Meşrûtiyet döneminde şekillenmesini büyük ölçüde tamamlayan İttihat ve Terakki'nin Türk milliyetçiliğini neredeyse gözümüze sokuyor. Rum mebusların

15 Halil Menteşe'nin anıları için bkz. **Halil Menteşe'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

milliyetçi açıdan kaleme alınmış portreleri, Türk milliyetçi ideolojisinin belirgin köşe taşlarını hatırlamamıza vesile olacaktır. Yazarın dalga geçtiği iki mebus da İsmâil ile Rızâ Paşalardır. Her ikisi de İkinci Meşrûtiyet dönemi mebusudur. Yalçın, İkinci Meşrûtiyet Meclisi'nden söz ederken, "sarıklılar fırkası"ndan da bahseder ve bu noktada umûmî bir değerlendirmede ve eleştiride bulunur. "1324 Meclis-i Mebusânı bir sarıklı meclisiydi." Söz gelimi Hoca Kâsım Efendi ile Ömer Fevzi Efendi ve Zeynelâbidin Hoca ile Sabri Hoca... Yalçın, bu hoca takımını sâdece alaycı ifâdelerle eleştirmez, aynı zamanda pozitivist ve rasyonalist İttihatçı bakışı ile şiddetle yere vurur.

Hüseyin Câhit Yalçın'ın sağda solda dağınık kalmış anılarının ve geçmişe bakışını dile getiren metinlerinin biraraya toplanması için bu çalışma, umarım bir öncü olur. Hüseyin Câhit Yalçın gibi siyâsî/basın târihimizin ünlü ve öncü bir kişiliğin yazdıkları, herhâlde hâlâ dikkate değer olmalıdır.

BALKAN SAVAŞI ÜSTÜNE[1]

Balkan Savaşı'nda önce 3. Kolordu ve daha sonra da 2. Ordu Komutanı olan Mahmud Muhtar Paşa'nın Balkan Savaşı'na âit günü gününe tutulmuş notlarını (4 Ekim-5 Kasım 1328/1912) içeren kitap, ilk kez 1331/1915'te İstanbul Kanâat Matbaası'nda basılmıştır.[2] Yeni baskının girişinde, Mahmud Muhtar Paşa'nın kızı Emine Fuad Tugay'ın ifâdesine göre, paşanın askerî ve siyâsî hayâtına âit bilgilere de yer verilmiştir.

Mahmud Muhtar Paşa, kitabının ilk baskısına yazdığı önsözde, "savaş olaylarına dâir yayınlanan belgeler[in], savaş meydanlarında müsveddesiz, acele ile ve bâzen de korku içinde yazılmış veyâ yazdırılmış şeyler olduğun[u] [ve bu nedenle de], düzen, bağlantı ve sıra itibâriyle gözler önüne konmaya müsâid bir hâle getirilmesi[nin] daha uygun görülerek, o şekilde dercedilmiş [olduğunu]; fakat çok az olarak meydana gelmiş olan bu gibi düzeltmeler[in] esas ve mânâ itibariyle hiçbir değişikliği gerektirecek şekilde" olmadığını belirtiyor.

Mahmud Muhtar Paşa'nın notları, 3. Kolordu'nun ve daha sonra da, 19 Ekim'de komutanı olduğu 2. Doğu Ordusu'nun muharebelerini günü gününe anlatmaktadır. Kitabı askerî târih açısından önemli kılan sâdece bu yönü değil, fakat daha önemli ölçüde yeri geldikçe orijinal askerî emir, tâlimat ve raporlara da yer vermesidir. Bu bakımdan kitap, Balkan Savaşı'nın askerî açıdan tasvir edilmesi

---

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 25, (Ocak 1986), s. 55-57.

2 Yeniden basım için bkz. Mahmud Muhtar [Paşa], **Balkan Harbi**, (Üçüncü Kolordu'nun ve İkinci Doğu Ordusu'nun Muharebeleri), (Hazırlayan: M. Ziyâettin Engin), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1979.

ve değerlendirilmesi yönünden önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

Mahmud Muhtar Paşa'nın 5 Kasım'da cephede vurularak yaralanması üzerine notlar kesilmektedir.

Kitapta pek nâdir geçen siyasî bahislerden biri şöyledir:

> "Ertesi gün [28 Ekim] acele olarak Sadrâzam Kâmil Paşa tarafından Bâb-ı Âli'ye çağrıldım. Meğer Nâzım Paşa bir gün evvel, bu ordu ile savaş yapmak imkânı olmadığını bildirerek, her ne şartlarla olursa olsun sûlh yapılmasını tavsiye etmiş imiş..."

Mahmud Muhtar Paşa, bu öneriye katılmamış ve Vekiller Meclisi'nde görüşlerini savunarak, onları da kendi görüşleri doğrultusunda iknâ etmiş...

Mahmud Muhtar Paşa, Balkan Savaşı'nda Alman subayların gösterdiği yararlılığa da değinmeden edemiyor:

> "Nihâyet Yarbay von Losov Bey'in gayret ve himmetiyle yaptırılan temizlik ve düzenleme sonucu, birkaç gün sonra müthiş kolera görüntüsü ortadan kaldırılmıştı."

Mahmud Muhtar Paşa, bu dönemde önemli tartışmalara neden olan ordu-siyâset ilişkileri konusunda da şöyle yazmaktadır:

> "Bir ordu için en büyük felâket, genç subayların, askerî vazifelerinin dışında olarak, ordunun veyâ memleketin düzenlenmesine kalkışmaları, kânun ve nizâmı değiştirmeye kalkmak, hükûmeti kontrol altına almak, devletin siyâsî işlerine etkide bulunmak gibi maksatlara dayanan kulüpler ve cemiyetler teşkil etmeleridir. Mülkü uçuruma götürmekte olan bir hükûmete karşı ihtilâle girişmek her milletin meşrû hakkıdır. Millet topluluğu içinde bu hakkı kullanmaya muktedir başka bir unsur mevcut olmayınca, o vazifenin orduya düşmesi zarûrî bir emirdir. Fakat o hareketi idâre

edenler, ciddî olarak bir vatan hissi ile hareket etmişlerse, maksat hâsıl olunca, şahıslarını bertaraf ederler ve meşrûtiyetin rûhunu teşkil eden siyasî düşünce ayrılıkları dışında kalıp, hiçbir tarafa yönelmeyerek, yalnız kendi vazifeleri ile meşgûl olurlar ve orduda kahraman, mücâhid, fedâi gibi lâkaplarla anılan kimseler bulunmaz. Gerçi insanlık âleminde gerekli alçakgönüllülük ve tam tarafsızlık aranamazsa da, subayların hattâ pek az bir kısmının bile farklı siyâsî işlere bağlı kalmasında ve ihtilâle iştirâk eden subayların ayrı bir topluluk teşkil etmelerinin meydana getireceği tehlikeli sonuçlar cümlece takdir olunarak, bu gibi hâllerin yok edilmesine ve normal hâlin iâdesine çalışmak, işbaşında bulunanların en başta gelen önemli vazifesi olduğunun bilinmesi gerekir."[3]

Mahmud Muhtar Paşa, kitabının sonuna, Balkan Savaşı'nın kaybedilmesinin nedenlerini analiz etmeye çalıştığı bir "Mülâhazat" bölümü eklemiştir. Bu bölümde, Balkan Savaşı ile ilgili olarak hemen bütün kaynaklarda rastlanan dramatik tasvir ve anlatımlara rastgelinmektedir. Bununla birlikte, Mahmud Muhtar Paşa, yenilgiyi sâdece askerî ya da siyâsî nedenlere bağlamıyor, tam tersine değişik etkenlerin rolünü belirtmeye çalışıyor.

Mahmud Muhtar Paşa'nın hâtıraları, Balkan Savaşı'nın askerî bakımdan bir tasvirî olması bakımından önem taşımaktadır. Balkan Savaşı'na katılmış Alman subaylarının yazdıkları hâtıralar da bu konuda herhâlde değerli ve önemli kaynaklar arasındadır.

3 Mahmud Muhtar Paşa, **age**, s. 168.

HARB-İ UMÛMÎ ve ESÂRET HÂTIRÂLARI[1]

Hilmi Dilmen'in Anıları

Öncelikle Hilmi Dilmen'in öyküsüne[2] kulak verelim... Baştan belirtmek gerekir ki, anılar bizzat yazarın kaleminden çıkmamış... Kitapta Mehmet Aldan tarafından Hilmi Dilmen'in yaşamöyküsü anlatılmıştır. Bu nedenle kitap için bir biyografidir denilebilir.

Hilmi Dilmen (Hasan Hilmi), savaşın patlak vermesinden sonra, 1915'te Yakacık Yedek Subay Talimgâhı'nda eğitim görmüş, 1916'da İhtiyat Zâbit Vekili (Asteğmen) olmuş ve aynı yılın Temmuz ayında da Galiçya Cephesi'ne gönüllü olarak gitmiş...

Dilmen, yolda Türk askerî birliklerinin düzensizliğine karşı, Alman ordu birliklerinin düzenine hayran olmuş... Avusturya Macaristan'da Türk birliklerinde koca bakır karavanlar toplattırılmış ve her ere yemek kabı verilmiş... Yine birliklerin yemek kazanları alınmış ve hayvanları ile birlikte mutfak arabaları sağlanmış... "Mahrûtî çadırlar", Avusturya portatif çadırları ile değiştirilmiş... İâşe işleri, Avusturya ordusunda uygulanan pratik yöntemlere bağlanmış... Askere et-yağ-patates-şeker-ekmek verilmiş, fakat bu durum, "Tâyinat Kânunnâme-i Hümâyûnu" ile saptanandan farklı olduğundan, Türk kumandanlarını bir hayli düşündürmüş ve canlarını sıkmış...

---

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 31, (Temmuz 1986), s. 63-64.

2 **Galiçya ve Sonrası,** Hilmi Dilmen'in Öyküsü, (Yayına Hazırlayan: Mehmet Aldan), Ankara, 1984.

Dilmen, cephede Ruslarla çarpışmış... Savaşa rağmen askere bol kalorili yemeklerden başka, her gün subaylara sigara-şarap ya da rom-kahve ve çikolata, erlere ise sigara-şeker ve kahve verilmekteymiş...

1917 kışında Rus İhtilâli'nden sonra Rus siperleri ile kurulan ilişkiler, siperler arasında gidip gelmeler ve ikramların başladığını okumak, savaşın garip psikolojisini anlamak bakımından da şaşırtıcı...

Dilmen, Rus Cephesi'nin çökmesinden sonra, 4 Eylül 1917'de İstanbul'a döndükten sonra, Sûriye'deki 8. Kolordu'ya, yâni bu kez de güney cephesine tâyin edilmiş ve burada da İngilizlere karşı savaşmış... 1918 yılının Eylül ayında İngilizlere esir düşmüş ve Mısır'a getirilmiş... 22 ay, yaklaşık iki yıl esârette kalmış ve 1920 yılının Temmuz ayında yeniden İstanbul'a dönebilmiş...

Hilmi Dilmen'in öyküsü, bizzat Dilmen tarafından yazılmadığı için, kuru bir anlatımdan öteye geçemiyor. Zâten kitabın sâdece dörtte biri konumuzla doğrudan doğruya ilgili... Geri kalan kısım, sâdece Dilmen'in eğitici yönüne ayrılmış[3]...

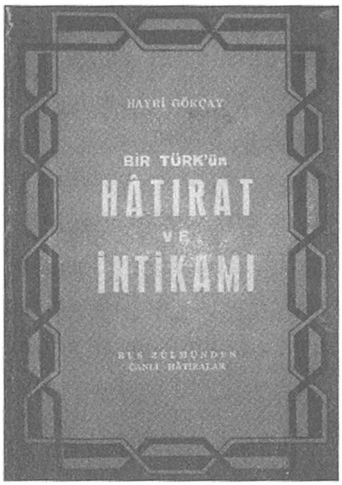
Hayri Gökçay'ın Anıları

Hayri Gökçay'ın kitabının[4] esas olarak üç ana kısımdan oluştuğu söylenebilir: Kitabın pek az sayfasının ayrıldığı Balkan Savaşı ile ilgili bölüm, Birinci Dünyâ Savaşı'nda Kafkas Cephesi savaşları-

3 Bu vesile ile Balkan ve Birinci Dünyâ Savaşı anılarına ilişkin olarak bir başka küçük kitapçığa daha dikkat çekmek istiyorum: General Hüsâmettin Karaoyrat, "Hâtıralar", **Canlı Târihler**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946.

4 Hayri Gökçay, **Bir Türk'ün Hâtırat ve İntikâmı,** (Rus Zulmünden Canlı Hâtıralar), Sıralar Matbaası, İstanbul, 1958.

nın anlatıldığı ikinci bölüm ve Rus esâretinin anlatıldığı en uzun olan üçüncü bölüm...

Kitap, Gökçay'ın Harbiye son sınıf öğrencisiyken katıldığı savaşa ilişkin olarak yazdıklarını içeren Çatalca Cephesi'nden daha çok, Birinci Dünyâ Savaşı'nda Teğmen olarak görev aldığı Doğu/Kafkas Cephesi anılarına ayrılmıştır. Özellikle de Sarıkamış harekâtını tasvir eden sayfalar ilginç ve dramatiktir:

"Bir gün gene tâlimle meşgûldüm.
Yanıma bir er gelerek, karlar altında bâzı cesetlerin görüldüğünü haber verdi. Haberi kayıtsızlıkla karşılayamazdım. Gidip vaziyeti tetkik ettim. Bir de ne göreyim? Bunlar, köprücük vazifesini gören bir geçitte bir kış evvel şehit düşmüş askerlerimizin cesetleri değil mi? Vakit geçirmeden, cesetlerin toplanmasını emrettim. Bilir misiniz kaç ceset toplandı? Tam 88...

Şurasını da ilâve edeyim: 1914 yılında hayâta gözlerini kapayan şehit kahramanların, 1915 yılında karlar altından çıkarıldıktan sonra, üzerlerinden çıkarılan elbiseleri birliğimize getirildi. Bunların tevzi ve taksimi sırasında, 'Sana çok, bana az düştü; bana daha yenisi, bana daha eskisi isâbet etti' gibi tatsız tartışmalar oldu. Yâni ölü elbiselerini bile paylaşamayacak kadar kötü durumda idik."

Yazarın 1916 yılı kışında Ruslara esir düşmesi ile başlayan kitabının ikinci yarısında ise esâret günleri anlatılmaktadır. Bu konuda gerçekten de şaşırtıcı şu bilgi vardır:

"Ruslar, ellerine düşen astsubaylara ellişer, üstsubaylara da yetmişbeşer Ruble aylık veriyorlardı."

Yazar, aylıkların zamânında ödenmediğinden de şikâyet etmektedir!

Aynı yılın yaz aylarında esâretten kaçarak tek başına Rusya içinde Kafkasya'ya geri dönmeye çalışan Gökçay'ın yer yer inanılması bir hayli zor olağanüstü mâcerâlar biçimine bürünen başından geçenleri okumak gerçekten zevkli...

Kitabın son sayfalarında anlatılanlar ise biraz karışık... Anlaşıldığı kadarı ile Gökçay, zar zor gelebildiği Kazan'da Alman gizli teşkilâtından yardım görmüş:

> "Kazan'a geldim. Almanların gizli teşkilâtının yardımına mazhâr oldum. Artık işimi plânlamak, hayâtımın istikâmetini tâyin edebilmek bana düşüyordu. Sarıkamış muharebelerinde 9. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'yı bu yakınlarda Rus esâretinden kaçıranlar, ya bu gizli Alman teşkilâtıdır yâhut Türk Müslüman Kardeşler Birliği'dir... Ali İhsan Paşa'nın Rus esâretinden nasıl kurtulduğunu bütün tafsilâtiyle Rus zâbitlerinden öğrenmeye muvaffak oldum."

Bu sırada Rusya 1917 İhtilâli'ni yaşamaktadır ve siyâsal bakımdan karışık bir dönemdedir. Kazan'da Müslüman Tatar Türklerden bağımsızlık amaçlı bir askerî milis örgütü kurmak için Beyaz Ordu generalleri ile işbirliği yapar ve böylece Gökçay savaş esiri olmaktan resmen kurtulur. Resmî görevli olur. Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'da ne olduğu pek de anlaşılmayan resmî görevler alır. Söz konusu faaliyetlerin hedefi, bağımsız Türk devletlerinin kurulmasıdır. Bu faaliyetlerin söz konusu bölgelerde bu sıralarda yoğun biçimde faaliyet gösteren İttihat ve Terakki ve Teşkilât-ı Mahsusa ile ilgili olması ihtimâli de vardır. Nihâyet söz konusu faaliyetlerin, Türk ordusunun Bakü ve Azerbaycan'a ilerlemesi sırasında yoğunlaşması, bu görüşü doğrular mâhiyettedir. Ancak yazar, bu konuları âdetâ saklamak istermiş gibi, hiç esaslı ve kesin bilgi vermemeye de âzamî ölçüde dikkat etmiş görünüyor.

Yazarın anıları, bu noktada birdenbire, bıçakla kesilmiş gibi sona eriyor. Daha sonra neler olduğu ve ülkesine nasıl geri döndüğü

yazılmamış... Tıpkı kitabın başlığında bulunan "intikâm"ın ne olduğunun açıklanmadığı gibi...

Oysa, herhâlde asıl ilginç ve değerli olan, yazarın son sayfalarda anlattığı olaylar hakkında geniş bilgi vermesi olurdu. Her nedense bu yapılmamış ve hâtırat, kişisel bir yaşamöyküsü kesiti ile, âdetâ bir câsusluk romanı arasına sıkışıp kalmış...

Hüsâmettin Tugaç'ın Anıları

Hüsâmettin Tugaç'ın anılarını[5] okuduktan sonra, Hayri Gökçay'ın anlattıklarına inanmamak için hiçbir neden kalmamış görünmektedir. Çünkü hem Gökçay'ın ve hem de Tugaç'ın öyküleri birbirine o kadar çok benzemektedir ki, bu şaşırtıcı benzerlik, öykülerde bir mübâlâğâ payı bile olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Tugaç'ın öyküsü de, Gökçay'ın öyküsünün bir benzeridir: Tugaç, 9 Ocak 1915'te Kafkas Cephesi'nde Sarıkamış Meydan Muharebesi'nde Ruslara esir düşer ve tıpkı Gökçay gibi Sibirya'nın bir kasabasına götürülür. Uzun süre esârette kaldıktan sonra, 1917 yılında kaçar ve kaçış mâcerâsı sırasında anlattıkları ile Gökçay'ın anlattıkları arasındaki benzerlikler o kadar şaşırtıcıdır ki, insan ister istemez bu iki yazarla aynı kaderi paylaşan, fakat anılarını yazmaya zaman ve fırsat bulamamış diğer savaş esirlerinin de vâr olduğunu düşünmeden edemiyor.

Teğmen rütbesi ile esir olan Tugaç, Kuzey Rusya'ya, Sibirya'nın Samara-Kuybişef şehrine götürülür. Tıpkı Gökçay gibi tifüse tutulur ve tıpkı onun gibi ölümden zor kurtulur. Rusların Müslüman savaş esirlerine Cumâ namazı için ibâdete resmen izin verdiklerini belirten yazar, Rusların kendilerine aylık verdiklerini anlatıyor ve böylece Gökçay'ı da doğrulamış oluyor.

Tugaç'ın ilk kaçış denemesi, 1916 yılının Ocak ayında son bulur. Yakalanır ve esâret yeri değiştirilir. Bu kez Çin sınırında bir kasabaya götürülür. 1917 yılının Ağustos ayında ikinci kaçış denemesine

5 Hüsamettin Tugaç, **Bir Neslin Dramı,** (Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyası'nda Tutsaklıktan Anılar), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975 (ilk baskı: 1966).

girişir ve bu kez başarılı olur. 1918 yılının ilk günlerinde Trabzon'a varır. Yeniden orduya katıldığında, rütbesi yüzbaşı olmuştur.

Tugaç da, kaçışı sırasında, Gökçay gibi Türk illerindeki (Tugaç Kırgız bölgesindeki) bağımsızlıkçı siyâsal hareketlere katılır. Bu faaliyetine Taşkent ve Türkistan'da da devâm eder. Bu bölgelerde mahalli bağımsızlık yanlısı Türk kökenli Müslüman önderlerle tanışır ve onlara destek olmaya çalışır. Söz konusu çabaları Bakü civârında da devâm eder. Ancak Tugaç'ın Gökçay'dan ayrılan bir noktası, bu konularda hayli ayrıntılı bilgiler vermesi ve kitabının birçok sayfasını bu kısma ayırmasıdır. Dolayısıyla, Gökçay'ın anlatmaktan kaçındığı siyâsal eylemlerinin neler olduğunu ya da olabileceğini, benzer diğer ayrıntılardan yola çıkarak, Tugaç'ın kitabından ve anlattıklarından çıkarmak mümkündür.

Tugaç, bu kitabı anılarının birinci cilti olarak düşünmüş olmalıdır. Çünkü ikinci cilti de yazma hazırlığına girişmiş, fakat buna ömrü yetmemiştir. Kitabın ikinci basımında, yazarın el yazması hâlinde kalan ikinci cilt için hazırladığı notlar da eklenmiştir. Bu kısmın tamamlanmadan kalması büyük bir tâlihsizlik, çünkü yazar, yeniden orduya katıldıktan sonra, "Erkân-ı Harbiye'nin/Kurmay Heyeti'nin I. Şûbesi'nde 'Teşkilât-ı Mahsusa/Özel Haberalma Kurulu'na bağlı olarak" çalışmıştır. Herhâlde anılarında bu çalışmalardan da söz edecekti. Belki de çok değerli bu bilgilerin açıklanamamış olması üzüntü duyulacak bir başka noktadır.

GENERAL CEMİL CONK'UN BALKAN VE ÇANAKKALE SAVAŞI'NDA TUTTUĞU GÜNLÜK[1]

Bir târihçi için hâtırâlar, değerleri ve önemleri ne olursa olsun, vazgeçilemeyecek târihsel kaynaklardır. Oysa günlükler, bâzen hâtıralârdan da önemlidir. Çünkü hâtırâlar, genellikle aradan uzun zaman geçtikten sonra kaleme alındıklarından, çok kez hatâ, eksiklik ve yanlılık gösterirler. Olaylar çok kez farklı biçimde anlatılır ya da yansıtılabilir. Günlük ise, bir bütünlükten genellikle yoksun olmakla birlikte, dönemin günlük siyâsal ve psikolojik havasını olduğu gibi yansıtması bakımından önemlidir. Günlüğün bir başka yarârı da aradan zaman geçtikten sonra unutulan ya da artık önemsenmeyen bâzı küçük ayrıntıları gün ışığına çıkarmasıdır. O küçük ayrıntılar ki, bir târihçi için bâzen çok önemli târihsel malzeme oluşturabilir ya da buna kaynaklık edebilir.

Burada söz konusu olan günlük bir askere âit... General Cemil Conk, 1873'te İstanbul'da doğmuş... Dönemin geleneksel eğitim kurumlarından geçmiş; sonra Üsküdar Paşakapısı Askerî Rüşdiyesi'ni ve Kuleli Askerî İdâdisi'ni bitirmiş... 1889'da girdiği Harbiye Mektebi'nden 1892'de mülâzım (teğmen) rütbesi ile mezun olmuş... Askerlik hayâtının bir bölümünde (1896) Prusya ordusunda bulunmuş... 1903'te kaymakamlığa (yarbay) terfi etmiş... 1906'da "pâyitaht-ı saltanat-ı seniyenin âsâyişini ihlâl" suçu ile Trablusgarb'a sürgün edilmiş ve askerlik rütbesi de kaldırılmış...

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 52, (Nisan 1988), s. 60-62.

Ancak 1909'da, yâni İkinci Meşrûtiyet'ten sonra sürgünden dönmüş ve yarbaylık rütbesi kendisine iâde edilmiş...

Ne var ki, bu sırada rütbelerin tasfiyesi kânunu ile binbaşılığa geri dönmüş... 1914'te Alman Askerî Islâhat Heyeti refâkatına tâyin olmuş... 1916'da albaylığa terfi etmiş... Millî Mücâdele yıllarında tümen komutanlığı yapmış; 1931'de de emekliye ayrılmış...

Conk, 1912-1913 Balkan Savaşı'nda Gümülcüne ikinci sınıf Redif Alayı Komutanı olarak Edirne'de bulunmuştur. Bu sırada tuttuğu günlük yayınlanmıştır.[2]

Günlük 1 Ekim 1912'de (18 Eylül 1328) seferberlik emrinin alınması ile başlamaktadır. Conk, 1 Ekim'de seferberlik ilânı ile birlikte, İttihat ve Terakki'nin savaş lehine halkı gösteriler düzenlemeye teşvik ettiğini, ancak gösterilerin zorâki bir hava içinde geçtiğini gözlediğini belirtiyor. Öte yandan, aynı gün tâyin olduğu alayın yerini öğrenmek için gittiği Merkez Komutanlığı'nda karşılaştığı muamele, yakın dönem siyâsal târihimizde pek sık geçen ünlü "İttihatçı-İtilâfçı" çatışmasının bir somut örneğini daha bize aktarmasına fırsat vermektedir: Yeni kabinenin "adamı" Merkez Komutanı Saffet Bey, Conk'u İttihatçı sanmış ve göreve gitmesinde ona türlü zorluklar çıkarmış... Hattâ Conk, alayının yerini dahi öğrenememiş... Bir yandan alayın Trakya'da olduğu iddiâ ediliyormuş, ama sonra alayın Yemen'de olduğu anlaşılmış... Bunun üzerine Conk, Edirne'deki görevine atanmış... Conk, İttihatçı olduğundan ya da öyle sanıldığından kendisine hiç yakınlık gösterilmediğini açıklıyor.

Balkan Savaşı'nda Bulgar ve Sırp ordularına karşı savaşan Conk, askerin deneyimsiz ve eğitimsiz olduğunu, sürekli olarak geriliediğini ve hattâ savaşmasını dahi bilmediğini; oysa Bulgar ordusunun muntazam ve eğitimli olduğunu, bol silâh ve cephâneye sâhip bulunduğunu anlatmaktadır. Bulgar ordusunun savaş yöntemi ve

2 Cemil Conk, "Balkan Seferi 1912-1913", **Canlı Târihler**, (25., 27. ve 29. fasiküller), Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.

yeteneği övülmektedir. Ancak Bulgar ordusu genellikle savunmada kalmaktadır.

Osmanlı ordusunun asıl amacı ise, mevcut mevziilerini tutmak ve gerilememektir. Ancak Osmanlı topçu bataryalarının yeteneksizliği açıkça gözler önüne serilmektedir. Osmanlı ordusunun topçu menzili düşman hedeflerine dahi erişemezken, Bulgar topçusu attığını vurmaktadır. Günlüğün 26 Kasım (13 İkinciteşrin) târihli kısmında, savaştan kaçanların cezâlandırılması için bir yol önerildiği yazılıdır. Buna göre, bölüklerin sıraya dizilmesi, sağdan saydırarak, tesâdüfen şu kadar sayanların ayrılması ve idâm edilmesi önerilmektedir. Ancak öneri reddedilecektir.

Günlüğün siyâsal gelişmelerle ilgili ilginç kısımları da vardır: 2 Kasım'da (20 Birinciteşrin), geçen gün kabinenin düşeceğine ilişkin yoğun söylentiler olduğu ve bugün de Kâmil Paşa'nın Sadrâzam olduğu haberi yazılıdır. Günlüğün bundan sonraki kısımlarında da görüleceği gibi, İstanbul'daki siyâsal gelişmeler cepheye pek geç ulaşabilmektedir. Gerçekte Kâmil Paşa 29 Ekim'de hükûmeti kurmakla görevlendirilmiş ve 30 Ekim'de kabinesini açıklamıştır.

2 Aralık'ta (19 İkinciteşrin), onbeş gün önce mütâreke söylentilerinin başladığı ve bugün de mütâreke görüşmeleri için düşman temsilcilerinin geldiği, ancak görüşmelerden sonuç alınamadığı anlatılmaktadır. Aslında Osmanlı-Bulgar mütâreke görüşmeleri, 28 İkinciteşrin'de (Kasım) başlamıştı. Aralık'ta da (21 İkinciteşrin), Yunanistan dışında, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ ile mütâkere imzâlandığı yazılıdır. Mütâkere ise aslında 3 Aralık'ta imzâlanmıştır. Mütâreke sırasında muhasara altında olan Edirne'den Bulgar trenlerinin geçmesine Türk makamlarının izin vermesi de ayrıca ilginçtir.

18 Aralık'ta (5 Birincikânun), Kâmil Paşa'nın Sadrâzamlık'tan düşürüldüğü yolunda söylentiler olduğu belirtilmiştir. Gerçekte Kâmil Paşa, 10 Kânun-i Sâni'de (23 Ocak) ünlü Bâb-ı Âli baskını ile istifâ edecektir. 27 Aralık'ta ise (9 Birincikânun), İstanbul'da ihtilâl olduğu ve Canbolat'ın idâm edildiği yazılıdır. 4 Ocak (22 Birincikânun) 1913'te, kabinenin düşmesi için İstanbul'da çatışmalar

olduğu ve kabinenin düştüğü, İttihat ve Terakki'nin hükûmeti ele geçirdiği belirtilmektedir. Ancak kabine değişikliğinden cepheye haber verilmemiştir. Amaç, "parti gürültüleri"nin cepheye bu vesile ile sıçramasını önlemektir. 5 Ocak'ta ise Londra'da sürmekte olan barış görüşmelerinin çıkmazda olduğu ve Bulgaristan'ın bundan sonra her an saldırıya geçebileceği yazılıdır. Esâsen Londra'daki barış görüşmeleri, 6 Ocak'ta gerçekten de kesintiye uğramıştı. Hattâ bu sırada Avrupa, Bulgar ve Türk gazetelerinde konu ile ilgili olarak bâzı yazı ve haberler özet biçiminde aktarılmaktadır.

24 Ocak'ta (11 İkincikânun), Mahmut Şevket Paşa'nın Sadrâzam olduğu yolunda yoğun söylentilerin dolaştığı açıklanmaktadır. Mahmut Şevket Paşa, aslında Bâb-ı Âli baskınının yapıldığı 23 Ocak günü Sadrâzam olmuştu bile... 1 Şubat'ta (19 İkincikânun) nihayet mütâkere feshedilir. Bulgaristan aslında 30 Ocak'ta mütârekeye son verdiğini açıklamıştı bile... 2 Şubat, mütârekenin son günüdür. Mütâkere 62 gün, muharebe ise 47 gün sürmüştür. Aynı gün savaş yeniden başlar. Muhasara altında Edirne'de açlık vardır; süpürge tohumu ile atlar vurularak yenilir, askerler donarak ölür. Nihâyet 26 Mart'ta (13 Mart) Edirne düşer ve muhasabat tâtil edilir.

Conk'un 127 sayfa tutan Balkan Savaşı günlüğünün dışında, yine günlük olarak tutulmuş not ve anılardan oluşan Çanakkale Savaşı'nın anlatıldığı bir başka günlük daha vardır (Cemil Conk, "Çanakkale Seferi", Cânlı Târihler, (29. ve 31. fasiküller), Türkiye Yayınevi, 1947.)

Anılar, 2 Ağustos 1914'te seferberlik ilânı ile başlamaktadır. Conk, seferberlikten önce Alman Askerî Islâhat Heyeti'nde olduğundan olacak, General Liman von Sanders'in komutanlığını yaptığı 1. Ordu'ya, Sanders'in yâverliğine atanır. 20 Kasım'da yarbay olarak alay komutanlığına getirilir. 1914 yılının Aralık ayında İzmir'de bulunmaktadır.

Conk, 5 Mart 1915'te İngiliz donanmasının İzmir'i bombaladığını; filo amirali Pyrs'in vâli Rahmi Bey'e, 9 Mart'ta kentin İngilizlere teslim edilmesi gerektiği, aksi hâlde kentin bombalanmaya devâm

edileceği yolunda bir ültimatom yolladığını ve bunun reddedildiğini, söz konusu belgeleri de yayınlayarak anlatmaktadır. Bu olay nedeniyle Conk, 3 Nisan'a dek İzmir'de kalmıştır.

Çanakkale günlüğü, 15 Mayıs 1915'te başlamaktadır. Conk, Temmuz ayında yaralanmış ve İstanbul'da tedâvi görmüştür. Bu sırada Enver Paşa ile de görüşmüştür. 28 Temmuz'da yeniden Çanakkale'ye dönmüş, bu kez Atatürk ile yanında Enver Paşa olduğu hâlde görüşmüş ve onun komutası altında savaşmıştır. 24 Ağustos'ta Sanders'in cepheyi ziyâreti sırasında da kendisi ile konuşmuştur. 5 Birinciteşrin 1915'te Anafartalar Şimal Grubu'na atanmış ve cepheden fiilen ayrılmıştır.

Conk'un Çanakkale günlüğü, Balkan Savaşı günlüğü kadar geniş ve ilginç değildir. Zâten bir hayli de kısadır. Anılarla biraz genişletilmek istenmiştir. Yalnızca askerî târih açısından bir değeri olabilir.

Conk'un Balkan Savaşı günlüğü, askerî târih bakımından önemli olduğu kadar, çünkü günlükte askerî emirlere ilişkin belgeler de bulunmaktadır, dönemin heyecanlı siyâsal havasını günü gününe yansıtması bakımından da ilginçtir.

GELİBOLU'DA OLMAK[1]

Bu yıl Çanakkale Savaşı'nın 90. yıldönümü vesilesiyle Gelibolu Yarımadası'na gösterilen ilgi doruk noktasına ulaştı. Bir yandan, "Çanakkale gerçeği", değişik yayın organlarında ve tabiî radyo-televizyon programlarında işlendi, diğer yandan resmî törenlere epey ağırlık verildi. Bu kampanya Çanakkale Savaşı hakkındaki yayınları da canlandırdı. Neredeyse tek tük sayılabilecek Türkçe Çanakkale kitaplığına, abartısız bir o kadar daha kitap ekleniverdi. Artık bunca çabadan sonra kamuoyunun Çanakkale hakkında yeterince bilgilendi(rildi)ğini varsaymamız için elde yeteri kadar neden varmış gibi görünüyor.

Tuhaf olan nokta, târihte pek çok başka benzer konuda olduğu gibi, Çanakkale'ye ilişkin olarak da Türkiye toplumunun değişik katmanlarının kendilerine göre bir gerçek yaratmaları ve Çanakkale gerçeğinin çoktan seçmeli bir test sorusuna benzemiş olduğudur. Çanakkale gezi rehberliği konusunda son bir iki yıldır gündeme gelen tartışmalar, işte bu farklı gerçekliklerin yarattığı bir sonuç olarak değerlendirilmelidir. Eğer bir gün yolunuzu Gelibolu'ya düşürmek niyetiniz varsa, bunu sakın ola bir haftasonuna rast getirmeyiniz! Tecrübemizin gösterdiği gibi, her yıl daha da genişleyen bir haftasonu kalabalığı Gelibolu'nun dar yollarını istilâ ediyor. Abartısız yüzlerce gezi otobüsü, yurdun çok farklı bölgelerinden, ama belirli bir düzen ve organizasyon içinde, binlerce kişiye kendilerinin Çanakkale gerçeğini aktarmaya çalışıyor. Bu grupların farklı dinî cemaatlere mensup olduklarını tahmin et-

1 **Toplumsal Târih**, Sayı: 138, (Haziran 2005), s. 26-31.

mek için dedektif olmaya ihtiyaç yok; görüntü kendi gerçeğini ele veriyor. Bir anlamda, bu grupların gözünden Çanakkale Savaşı, esas olarak bir imân savaşı olarak değerlendiriliyor. Her türlü öykü, mistik bir kalıba bürünerek, imân gücünün zafere olan nihâî katkısını biraz daha kanıtlıyor. Şehitliklerde okunan fâtihalar da buna eklenmelidir. Çanakkale'de tam olarak nerede, ne zaman, ne oldu sorularına ve tabiî yanıtlarına, bu gerçeklik içinde pek yer bulamıyoruz. Bu anlamda ne bir gezi plânı var, ne de böyle bir gezi plânını oluşturacak şekilde ortaya konulabilecek bir savaş târihi anlatımı söz konusu... Gelibolu Yarımadası'nın insan rûhunu derinden okşayan atmosferinde buna pek de ihtiyaç duyulmuyor. İngiliz askerlerini alıp götüren beyaz bulut öyküsüne, evliyâların İngiliz top mermilerini havada yakalayarak iâde ettikleri inancı ekleniyor. İnanç ve imânın gücünün her adımda yinelendiği bir gerçeklik anlatımına, birkaç adım ötede küçük öğrencilerine Çanakkale Savaşı'nda Mustafa Kemâl Atatürk'ün başrol oyunculuğunu ve kahramanlığını anlatmaya çalışan öğretmenlerin sesleri karışıyor. Tabiî herkes sâdece kendi gerçeğini seslendiriyor; kalabalık gruplar, sâdece kendi gerçeğini dinlemek istiyor. Türkiye toplumu, bugünü nasıl farklı değerlendiriyorsa, geçmişi de aynı ölçüde farklı değerlendiriyor. Aralarında pek de bir ilinti yok...

Bu anlamda her yıl "bizim grup", bütün bu kalabalık arasında farklı bir görüntüye sâhip: Eğitim vermeye başladığı ilk altı yıl içerisinde Sabancı Üniversitesi'nde (SU) beşinci kez (artık geleneksel) Çanakkale gezisini gerçekleştirdik. Her yıl Mayıs ayında bir günümüzü, üniversite birinci sınıf öğrencilerinin aldıkları "İnkılâp Târihi" (HIST 191/192) dersi (ama İngilizcesi: "Modern Türkiye'nin Oluşumu") kapsamında, bütün üniversite öğrencilerine, çalışanlarına ve misâfirlerimize yönelik Çanakkale gezisine ayırıyoruz. Her yıl daha kalabalık bir grubumuz oluyor. Bu defâ 450 kişiye yakındık! SU, İDO'dan bir deniz otobüsü kirâlıyor ve öğrencilerin bir kısmını kampüsten ve bir kısmını da Bostancı'dan alarak, sabah 8'de Bostancı'dan ayrılıyoruz. Tıklım tıklım dolu bir deniz otobüsü ile yaklaşık dört saat süren bir yolculukla doğrudan

Gelibolu'ya varıyoruz. Ama bu dört saat de dolu dolu geçiyor. Şarkılarla, türkülerle ya da oyun havaları ile değil...

Sabahın bu erken saatinde herkesin biraz ayılmasını bekledikten sonra, deniz otobüsünde Çanakkale Savaşı'na ilişkin uzun süren bir derse başlıyoruz. Gezinin organizatörleri ve rehberleri olarak, SU Yüksek Lisans ve Doktora Târih programından Halil Berktay, Akşin Somel ile bendeniz, gezinin teorik arka plânını, katılımcıların dikkatine sunuyoruz. Önce ben Birinci Dünyâ Savaşı'na giden yolu ve bu meyanda Osmanlı Devleti'nin savaşa katılımını ve 1915 yılındaki cepheleri ve askerî harekâtları anlatıyorum. Bu anlatım, 1915 yılının Mart/Nisan aylarında Çanakkale'nin birdenbire neden bu kadar önem kazanacağının bilinmesi açısından önem taşıyor. Böylece dünyânın genel gidişâtından başlayarak yerele doğru inmenin ve genel ile özel arasında her zaman kurulması gereken bağların inceliklerini görme fırsatının bulunduğunu düşünüyoruz. Çanakkale, Birinci Dünyâ Savaşı'nın 1914/1915 genel atmosferi bilinmeden hiç anlaşılamaz.

Sonra sıra Halil Berktay'ın açıklamalarına geliyor: Berktay, Çanakkale Savaşı'nın önce bir kronolojik açılımını yapıyor. Bu önemli, çünkü neyin, ne zaman, nerede olduğunun bilinmesi bu net bilgiden geçiyor. Nasıl olup da Çanakkale Boğazı'nın sâdece donanma ile zorlanması görüşünün ortaya çıktığı, bu görüşün nasıl ağırlık kazandığı, plânlanan ya da düşünülen ve öngörülen ile gerçekleşe(bile)n arasındaki farklılıklar, nihâyet 16 Mart'ta sabahtan akşama kadar olan bitenler, hangi aşamada nelerin gündeme geldiği, bu girişimin önemli anahatları... Ardından, donanma harekâtının başarısızlığının nasıl olup da bir kara harekâtını zorunlu kıldığı, bu beklenmeyen durumun yol açtığı yeni plânlamaların neler olduğu anlatılıyor. Berktay, 24/25 Nisan sabahı başlayan kara harekâtının iki ana cephesinin, gerek Gelibolu Yarımadası'nın en uç noktasındaki Seddülbahir Cephesi'nin, gerekse yarımadanın Ege Denizi'ne bakan orta noktasında bulunan Anzak Cephesi'nin aynı anda, benzer kader çizgilerini nasıl taşıdığına da değindikten sonra, savunma gruplarının askerî harekâtlarını açıklıyor. Bu arada,

Berktay'ın uzun konuşmasını dinleyenlerin elinde daha önceden hazırlanmış ve bütün katılımcılara dağıtılmış olan bir Çanakkale harekâtı haritalarının fotokopi dosyası bulunuyor. Anlatılanlar, aynı anda haritalar üzerinden de rahatça izlenebiliyor. Bütün Çanakkale harekâtının anlatımı iki saate yakın bir zaman alıyor. Böylece geziye katılanlar, gezecekleri alanların neler olduğunu daha en başından öğrenme fırsatını buluyorlar.

Öğle saatlerinde deniz otobüsü Gelibolu'ya varıyor. Burada daha önceden organize edilmiş olan otobüslere binilerek hemen hareket ediyoruz. Her otobüste SU Yüksek Lisans ve Doktora Târih programı öğrencilerinden birer rehber bulunuyor. Rehberler, otobüslerle gezilirken, bir yandan da biraz önce dinlenilenlerin hatırlanmasına ve mekânların anlamlandırılmasına katkıda bulunuyorlar. İlk durak, Seddülbahir'de büyük anıt... Buradan deniz savaşının geçtiği bütün alanı görmek mümkün: Gözlerimizin önünde Boğaz girişi ile mayına çarparak batacak olan zırhlıların manevra yaptığı karanlık liman, Erenköy Limanı da uzanıyor. Bu denli dar bir bölgede bu kadar çok zırhlının birlikte yan yana, art arda bulunmasının ne denli güç olacağını düşünmeye çalışırken, gözlerimizi biraz yana çevirdiğimizde Seddülbahir Cephesi'nin Morto Koyu'ndaki çıkarma plajı ile karşı yarımadanın anıta bakan yönündeki çıkarma plajını görmek mümkün olabiliyor. Zâten yakındaki mezarlıklar çıkarmanın anlamını yeterince ortaya koyuyor. Anıtın altındaki müze buradaki son durağımız. Burada gördüklerimiz, anlatılanların canlandırılmasında çok önemli..

Yeniden hareket ederek Morto Koyu'nu sıyırıyor ve Yahyâ Çavuş Şehitliği'ne geliyoruz. Ama önce İngiliz mezarlığını ziyâret ederek, siperlerin her iki tarafında da bulunanların kayıplarına eşit ölçüde saygı gösteriyoruz. Bu bölgede Boğaz'ın girişinde bulunan ilk Osmanlı savunma topçu bataryalarını da görme fırsatımız oluyor. Büyük boy bir Krupp topu hâlâ orada; yıkık dökük.. Her iki yanda donanma ateşinden korunmak için içine girilen ve topçular ile piyâde açısından hayatta kalmanın biricik koşulu sayılan kazumatlara bir göz atmadan geçmek olmaz. Toprağın altına inşa

edilmiş olan bu büyük mağaralar, topçu ateşinden içindekileri korumak amacıyla yapılmış... 16 Mart sabahı burası ilk tahrip edilen bataryalardan biriydi. Bu yüksek bölgeden Seddülbahir çıkarma bölgesinin büyük kısmını yukarıdan izlemek mümkün: Eskihisar yıkık dökük hâlde gözümüzün önünde... Hemen önümüzde, altımızda çıkarmanın dehşetini barındıran bir başka mezarlık daha... Küçük ve harika görünen koy, 25 Nisan sabahından itibâren nasıl olup da kan denizine dönüşmüş, buradan anlamak daha kolay... Savunma kuvvetlerinin kalbi Alçıtepe, buradan kuş uçuşu sâdece birkaç kilometre... Otobüslerle onbeş dakikada içinden geçip gidiyoruz. Bu kısa yol için onbinlerce gencin, şimdi bu mevsimde artık gelinciklerle süslenmiş bu arâzide öldüklerini hayâl etmek dahi zor... Seddülbahir Cephesi, demek ki, bu kadar küçük, küçücük bir alana sıkışıp kalmış olan bir bölgeymiş...

Bu kadar kalabalık olmasak, Alçıtepe Köyü'ndeki ülkemizin gâlibâ ilk özel müzesini de ziyâret ederdik. Burada civardan toplanmış savaş araç gereçleri son derece dağınık bir şekilde sergileniyor. Bir karı koca bu müzeyi işletiyor. Müzeye destek olmak için bir ziyâret ücretini esirgemiyoruz. Etrafta yine civardan toplanmış küçük şarapnel parçalarını, kurşunları, benzeri hatırâ eşyalarını az bir ücretle satın alabilirsiniz.

Biraz uzun yol gideceğiz: Anzak çıkarmasının yapıldığı Anzak Koyu'nu otobüsten hiç inmeden, ama yavaşça katediyoruz. Önce sâhilden, plânlanan çıkarma bölgesi Kabatepe ve Kapatepe'ye giden hafif meyilli arâziyi görüyoruz. Sâhilin darlığını duymuştuk; ama görünce bir kez daha anlıyoruz ki, dar, burasını tasvir etmekte yeterli bir kelime değilmiş... Aylarca bu sâhilde onbinlerce gencin nasıl tıkılıp kaldığını tahayyül etmeye çalışanlar epey yorulacaklar. Sonra çıkarma bölgesinin tam karşısındaki geçit vermez dik yamaç ve tepeleri de görüyoruz. Demek ki aşılması gerekenler bunlarmış...

Zamanımız azalıyor, ama artık Conkbayırı'na doğru tırmanmaya başlıyoruz. Şimdi sıra savunma kuvvetlerinin gözleriyle bakmaya geldi. Yolda 57. Alay Şehitliği'ne uğradık. 25 Nisan sabahı Anzak kuvvetlerini karşılayan grup buydu. Hani şu Yarbay

Mustafa Kemâl Bey'in sâkince ölmeyi emrettiği birlik... Sembolik mezar taşlarının üzerinde yazılı isimlerden, Osmanlı savunma kuvvetlerinin sâdece Müslüman ve Türklerden oluşmadığını bir kez daha hatırlıyoruz. İçlerinde Ortodokslar, Gregoryenler, Katolikler, Yahudiler de vardı. Yine içlerinde Türklerin dışında Ermeniler, Araplar da vardı. Osmanlı dünyâsının gerçeğini bu mezar taşlarında buluyoruz. Gelibolu Yarımadası'nın bütün sırtlarını tutmuş ve burayı kaptırmamak için aylarca mücâdele etmiş olan Osmanlı birlikleri ve komutanlarının, bayırın aşağısında bulunan kuvvetleri oldukları yerden daha da aşağıya itmek için yaptıkları saldırıları buradan canlandırmak mümkün... Demek Anzak Cephesi de nihâyet bu kadar küçük bir alanmış... Burada da onbinlerce genç karşı karşıya geldiğinde, bu dar alana sıkışmışlardı. Bu bölgede yerleri hâlâ özgün olan, ama sonradan sembolik olarak onarılmış siperleri de görmek mümkün... Siperler elbette böyle yarım metre derinliğinde değildi; onları bir insan boyundan daha derin ve çok daha geniş olarak yeniden hayâl etmek gerekiyor. Demek savunma kuvvetlerinin son savunma mevzileri buraya, sırtların tam tepesine kadar gerilemiş... Burada her metre için ne büyük bir mücâdele gücü var. Kanlısırt ve Bombasırtı'ndan bakacak olursak, bu bölgedeki yarları da görebiliriz. Çanakkale'de kara savaşlarını anlamak, özellikle Anzak Cephesi'ni anlamak için, coğrafyayı görmek bu nedenle de şart... Bu yükselti ve iniltileri görmeden ve geçit vermez arâziyi kuşbakışı da olsa seyretmeden, burada cereyân eden savaşları anlamak imkansız...

Kabatepe Müzesi'nde her yıl dururuz. Orada sergilenenlere şimdi bütün bu bilgilerin ışığında bakacağız. Gördüğümüz her şey daha bir anlam kazandı. Siperlerin yakınlığını gözle gördükten sonra, havada çarpışan mermiler, sâdece tabloyu tamamlıyor. Eğer cesâretten söz ediyorsak gâlibâ herkese hakkını teslim ediyoruz demektir.

Artık Gelibolu'ya dönme zamânı geldi. Akşam olurken bu sevimli ve insanda güzel duygular uyandıran balıkçı lokantalarını dolduruyoruz. Herkes dinlediklerinin ve gördüklerinin etkisinde

akşamın inmesini seyrediyor. Gezimizin rotası tesâdüfen çizilmiş değildi; aksine, Çanakkale Savaşı'nın özgün sürecini gözler önüne serebilmek için özenle hazırlanmıştı. Böylece geziye katılanlar, okuduklarını, dinlediklerini, karmakarışık bir demet olmaktan çıkardılar. Şimdi herkes, Gelibolu'nun dokuz ayın başından sonuna kadar, kendi iç düzeni içinde, bütün bu târihsel tüneli içinden geçerek yaşamış olmanın tecrübesine sâhip... Gelibolu, bir anlatım olmaktan çoktan çıktı, aksine yaşanan bir gerçeklik olarak algılandı. Gelibolu bir efsâne olmaktan çıktı, insanların yarattığı bir târih sahnesine dönüştü. Gelibolu içselleştirildi. Artık hiç kimse geride bıraktıklarını hatırlamamazlık edemez.

Birçok kişi, elinde bulunan, hazırladığımız açıklayıcı fotokopi demeti olmasa, bütün bu geziye rehberlik edebilecek kalitede bir kılavuz bulunmadığını fark ediyor. Almak isteseniz de, ancak size hiçbir şey anlatmayan, Çanakkale Savaşı konusunda karmakarışık efsaneleri art arda dizen bir iki anlamsız kitapçıkla yetinmek zorunda kalacağınızı fark ediyorsunuz. Şansınız varsa anıtta bulunan müzeden hiç olmazsa orta kalitede bir harita edinebilirsiniz. Gerçek bir Çanakkale ve Gelibolu rehberi mi? İnşallah bir gün, meselâ yüzüncü yıldönümünde o da olur!

ÇANAKKALE KİTAPLIĞI[1]

Çanakkale savaşları ile ilgili kitaplar son zamanlarda çoğaldı. Çoğalmak fiili, her zaman olumlu çağrışımlar uyandırmamalıdır.

Çanakkale, hâlâ efsâneler ile kahramanlık masalları üreten bir kaynak olma özelliğini koruyor. Efsâne üretmek kolay, en zoru efsâneyle baş etmek... 250.000 şehit edebiyâtı, bir bilgi olmaktan çıktı, bir inanç ve daha da fenâsı bir öykünme konusu hâline geldi. Oysa bu efsâne karşısında Genelkurmay Başkanlığı bir açıklama yapma ihtiyâcını duymuş ve şehit sayımızın 65.000 civârında olduğunu bildirmişti. Ama bu açıklama rağbet görmedi. Nedeni, muhtemelen Çanakkale'nin muazzam bir savaş olduğunu bu rakama dayanarak açıklama içgüdüsü olabilir. Yâni, ne kadar çok ölüm varsa, savaş o derece değerli hâle geliyor -bu mantığa göre... Oysa Millî Mücâdele'deki kaybımız (şehit sayımız) bu rakamın yanında devede kulak kalıyor. Üstelik bir de Çanakkale'nin sâdece sekiz ay, diğerinin ise üçbuçuk yıl kadar sürmüş olmasını da hesâp etmek lazım... Şimdi ölü sayımız az diye, Kurtuluş Savaşı'nı muazzam saymaktan vaz mı geçmek gerekecek? Bir diğer neden, muhtemelen savaşı ve ölümü kutsamak refleksi... Zafer, ancak ölüm rakamı ile orantılı olarak büyüyor. Her ikisi de yanlış...

Bütün bu hengâme, ölü/şehit ile zâyiat arasındaki anlam farkında gizli: Askerî terminolojide, her kim ki savaşamaz duruma düşer, o zâyiâta sayılır. Sâdece ölenler değil, ama yaralılar (sonradan ölseler de, kurtulsalar da), hastalananlar (hastalıktan ölseler de, iyileşseler de), firar edenler (hiç kimse sözünü etmese de, en zor

1 **Toplumsal Târih**, Sayı: 138, (Haziran 2005), s. 32-33.

den biri cepheden firarları önlemektir; hattâ Türkler bile firar eder), esir olanlar ya da esir düşenler; hepsi savaş zâyiâtıdır. 250.000 deyince işte bütün bunlar sayılmaktadır. İyi ki gerçek rakam bu değil, o zaman savaşı sürdürmek çok daha güç olurdu.

"Çanakkale'de daha az zâyiat verilebilir miydi?" gibi mâsum bir soruyu hâlâ hiç gündeme getirmek istemeyen bir tavır da yine bu övünç edebiyâtını izliyor. Oysa, Çanakkale'de savaşmış olan komutanların anı ve yazdıklarına bakılacak olursa, bu soru daha o zaman dahi sorulmuştu. "Yakın mesâfeden cephe taarruzunun yarârı var mıydı?" sorusuna bu kitaplarda yanıt aranmıştır. Bugün zaferle övünmek, soru sormayı imkânsız kılan bir psikoloji yaratıyor ki, insan düşüncesini zayıflatan ve daraltan bir karabasana dönüşmekte... Oysa kaybedilen savaşlar için, faraza Sarıkamış için daha çok konuşuluyor.

Savaş târihine karşı kayıtsızlık bu bakımdan iki yönlü ve birbirini tamamlıyor: Zaferle çıkılmış savaşlar için, eşyânın tabiatı gereğince, sorgulama ihtiyâcı duyulmuyor; hezimetler ve başarısızlıklar ise bir an önce unutulması tercih edilen kara deliklere dönüşüyor. Hatırlatanlar olsa da tersleniyorlar. Sanki bunu özellikle yapıyorlarmış gibi davranılıyor. Böylece bugün geçmişe değil, geçmiş bugüne hükmetmeye başlıyor.

Bir de bâzen farkında olmadan gerçeğin tamamını görmeme/göstermeme eğilimi var. Bütün Çanakkale Savaşı boyunca cephe komutanının bir Alman (Liman von Sanders) olduğunu unutma eğilimi ya da bu cephede (ve tabiî diğer cephelerde de) savaşmış ve ölmüş Alman subay ve askerlerinin gözden ırak tutulması gibi... Ya da anlatımda bir miktar özensizlik olunca, kaçınılmaz olarak sanki bütün cephenin komutanı ve hep oymuş gibi Yarbay Mustafa Kemâl Bey'in herkesten daha fazla ön plâna alınması... Savaş, bütün detaylarından silinip bir efsâne hâline geldikçe, özensizlik ve gerçekler konusundaki umursamazlık devâm ettikçe, savaşta herkesin ve her şeyin yerli yerine konulması imkânı da ortadan kalkıyor. Seddülbahir Cephesi'nde Esat Paşa'nın rolü unutuluyor. Deniz savaşında Alman deniz subaylarının stratejisi güme gidiyor.

Çanakkale'nin geçilmezliği vurgulandıkça, İngiliz denizaltılarının Boğaz'dan geçerek denizaltı ağlarına rağmen Marmara'ya gelişleri ve Marmara'da Osmanlı gemi sevkiyâtını engellemeleri, bu nedenle Çanakkale'nin denizden desteklenmesinin imkânsız hâle gelişi hiç hatırlanmıyor.

En başından itibâren Alman komutanların hazırladığı Çanakkale savunma düzeneğine yönelik eleştiriler, savaşın komutasının yabancılara bırakıldığı yönündeki suçlamalara karışıyor. Fakat Yarbay Mustafa Kemal Bey'in Anzak Cephesi'ndeki üstlerini kaale almaz tutumu nedeniyle görevden alınmasına karşı, onu bir Alman komutanın, Liman von Sanders'in Türklere karşı koruması ve ona Arıburnu komutanlığını vermesi yine göz ardı ediliyor. Sanders olmasa, belki de Atatürk, daha bu sırada askerlikten ayrılabilirdi. Rakipleri onu tasfiye edebilirlerdi. Bir yarbayı silmek işten bile değildi. Sanders'i bu bakımdan övmek niçin kimsenin aklına gelmiyor? Atatürk'ü bir komutan olarak ilk tanıyan ve ona değerini biçen komutanın bir Alman olmasının, ama Türk olmamasının, biraz garipsenecek bir tutum olmasından mı acaba? Atatürk'ün Conkbayırı'nda Ağustos saldırısı sırasında bir şarapnel parçası ile parçalanan cep saatini Sanders'e hediye etmesinin bir anlamı olması gerekir mi, gerek mi? Ne çok soru var.. Tabiî sormasını bilene!

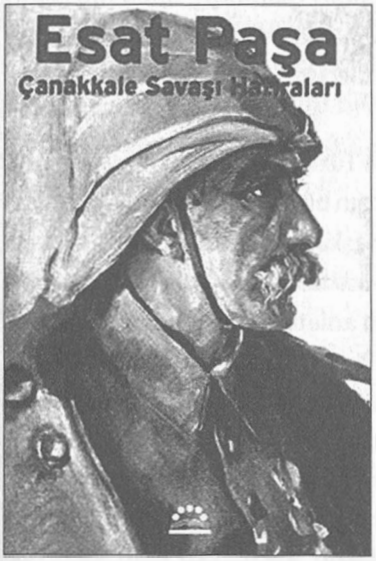
Ya çekilme öyküsüne hiç yer verilmemesine ne demeli? Bölgeyi görenler, oradaki onbinlerce askerin karşı tarafa hiçbir şey hissettirmeden, bir gecede ortadan kaybolmasını nasıl değerlendiriyorlar acaba? Yukarıdaki sırtlardan her şey meydanda iken, nasıl olup da savunmanın bu açığı görememiş olduğu da hiç sorgulanmıyor. Herhâlde zaferin tadını kaçırmamak için olacak... "Geldikleri gibi giderler" cümlesi, zâten her türlü soru işâretini kaldırmaya yarayan bir araç hâline getirildikten sonra, şimdi bunları sormanın sırası mı?

Bir de Gelibolu'yu imân tâzeleme güdüsü ile dolaşanların hiç sorgulamadıkları noktalar var: Örneğin, beyaz bulutun İngiliz askerlerini kapıp götürmesinin hiçbir askerî târih kitabında yer almamış olmasının nedenleri ya da evliyâların düşmanın top mermilerini havada yakalayıp iâde etmeleri ve imân gücüyle kazanılan

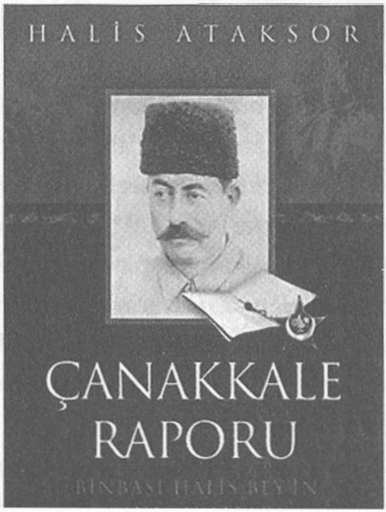
bir Çanakkale'nin yanı sıra, aynının niçin başka cephelerde, örneğin Sarıkamış'ta ya da Kanal seferinde olmadığının akla gelmeyişi gibi... Oralarda imân mı yoktu; yoksa evliyâlar bütün cephelere mi yetişememişlerdi soruları yine akla gelmeyenler arasında...

Aslında her konuda benzer bir yaklaşımı toplum olarak muhafaza etmekte büyük bir savaş veriyoruz (yarış mı demeliydim). O da eleştirel ve sorgulayıcı bir bakışa sâhip olmamak konusundaki ortak zaafımız. Târihsel bilgiyi, bir inanç (imân mı demeliydim) unsuru hâline getirmek konusundaki derin endişe ve kaygımız... Bugüne olduğu gibi, geçmişe de eleştirel bir bakışın yaratabileceği olası yıkıcı sonuçlardan uzak, huzûr içinde ve inançları ile baş başa kalabilmek... Bir bütünü tam olarak görmek yerine, arzu edilen ve tercih edilen bir parçanın gerçeğin tamâmını aksettirdiği inancını içselleştirmek ve bunu bir doktrin olarak nesiller boyunca sürdürmenin siyâsî ve ideolojik zeminini yaratabilmek kaygısını taşımayı amaç edinmek... Bütün bunlar, Çanakkale için de özel olarak doğru... O nedenle Çanakkale kitapları da ancak bu kadar olabiliyor.

Çanakkale hakkında yazılanların büyük çoğunluğunun (ezici çoğunluğunun mu demeliydim) yabancı kaynaklı olmasına da şaşmamak gerekir. Zaferi kazananların Çanakkale'ye verdikleri mânevî değer, bölgeyi ziyâret edenlerin gerçeği algılamasına yetecek kadardır. Çanakkale Anıtı'nın gecikilerek yaptırılması, hiç tamamlanamaması; estetik değerlere kayıtsızlığın iyi bir örneği olması; buna karşılık sâdece devâsa olmanın getirdiği etkileyici atmosferine; bir de şehitliklerin o da ancak son yıllarda ve sembolik olarak yaptırılması eklenecek olursa, kaybedenlerin Çanakkale'ye verdikleri önem ve anlam daha bir açıklık kazanır. İngiliz, Fransız ve Anzak askerlerinin mezarlıkları ile bizimkilerin karşılaştırılması yeteri kadar bir fikir verecektir. Çanakkale'de ölenlerin tamamının bir isim listesinin dahi bulunmaması (basit askerlerden de vazgeçtik, bâri subayların bir listesinin hazırlanması gerçekten mi imkânsızdır) üzücü... Ölenlerin anısına karşı da haksızlık! Bizde bir meçhûl asker anıtı kültürünün olmaması, belki de bu sonuçları

Esat Paşa
Çanakkale Savaşı

HAYAT
MÜCADELELERİ
SELÂHATTİN ADİL PAŞA'NIN HATIRALARI

HALİS ATAKSOR
ÇANAKKALE
RAPORU
BİNBAŞI HALİS BEY'İN

yaratıyor. Devâsa heykeller yerine, daha mütevâzı ama etkileyici, isim listeleri bulunan tören anıtları olabilirdi. Ama anlaşılan Çanakkale'yi anlatmak yerine, daha etkileyici olduğuna inanılan devâsa anıtların dikimine devâm edilecek... Ama onlar ziyâretçilere bir şey anlatmıyorlar ki!

Çanakkale Deniz Savaşı ile ilgili Türkçe yazılmış kitaplar içinde en teknik, fakat aynı zamanda savaşın bütün gelişmesini ayrıntıları ile anlatan kitap, Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayınlanmış olan üç ciltlik bir seridir (*Çanakkale Deniz Savaşı*). Ardından yine aynı şekilde kara savaşlarının anlatıldığı seri gelir: *Çanakkale Cephesi Harekâtı*... (Ama zamânı az olanlar için bunun bir de tek ciltlik bir özeti bulunmaktadır). Atatürk'ün *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, belirli bir dönemi ve komutanın askerî harekâtını izlemek bakımından benzersizdir. Çanakkale anıları çok değil; ama yine de zikredilmelidir: Sanders'in anılarından başlayarak Esat Paşa'nın anılarına, Cemil Conk'un günlüğüne, Selahattin Âdil Paşa'nın anılarına, Şefik Aker'in yazdıklarına, Binbaşı Hâlis Bey'in raporuna ve Kanlısırt günlüğüne kadar bir dizi metin elimizin altındadır. Dönemin basınında Çanakkale Cephesi'ni veren *İkdam* gazetesinin Çanakkale havâdisleri de bu kısma eklenmelidir. Ama bütün bu anı ve günlükleri okumak, maalesef Çanakkale Savaşı'nın tam bir tablosunu anlamak bakımından yeterli olmaz. Çünkü hepsi de yalnızca kendi cephe ve savaşlarını anlatırlar. Bütünün parçalarından ibârettirler. Yeni yeni çıkan kitaplar ise, yeni bir araştırmaya dayanmaktan çok, vâr olanların üzerinden yeni bir okuma metni yaratma çabasından öteye geçememektedir. Bu durumda Çanakkale, ister istemez esrârengiz bir savaş olarak kalmaya mahkûm oluyor. Ama boynu bükük bir şekilde!

Yabancı yazarlardan Türkçeye kazandırılanlar arasında Moorehead'in *Gelibolu* eseri ile Steel ve Hart'ın *Gelibolu* çalışması ve henüz Türkçesi bulunmayan M. Hickey'nin *Gallipoli* adlı eseri tavsiyeye şâyandır. Ne var ki, bütün bu kitaplar, sonuç olarak karaya çıkanların öyküsünü anlatırlar. Bizim öykümüzün bilgi temelindeki zayıflığı ve zaafı ise bu genel meraksızlık kültürünün beslediği bir

sonuçtur. Toplumun büyük bir kısmının merâk etmediği, merâk edenlerin de büyük çoğunluğunun sâdece inancını pekiştirecek bir metinle yetinme alışkanlığı, yeni bir bilgi talep etmeme, yeni bilgiyi reddetme, gerekirse bilgi ile savaşma kültürü, bütünün tamâmını görme ihtiyâcının üzerini örtüyor. Geriye kalan ise yabancıların bizi bizden çok merâk ederek araştırdıklarına ilişkin zaman zaman güçlenen hayıflanmalar...[2]

2 [Belirtmeliyim ki, son zamanlarda Gelibolu ile ilgili gerçekten de tatminkâr yayınlar yapıldı: Fezâ Toker ile Tolga Örnek'in **Çanakkale Savaşı Gerçeği: Gelibolu** (Ekip Film Yayınları, İstanbul, 2005) kitabı ile Gürsel Göncü ve Şâhin Aldoğan'ın **Çanakkale Savaşı: Siperin Ardı Vatan** (3. Basım: MB Yayınevi, İstanbul, 2006) ve **Çanakkale Muharebe Alanları Gezi Rehberi** (MB Yayınevi, İstanbul, 2006) kitapları, pek çok bakımdan kaliteli yayınlardır.]

GELİBOLU FİLMİ ÜZERİNE[1]

Gelibolu filmi, pek çok reklâmla vizyona girmişti. Üstelik tam da zamânında... Çok sayıda seyirci çekmesine hayret etmemek gerekir. Bu bakımdan başarılıydı. Ama içerik bakımından da başarılıydı. Çanakkale Savaşı'nı bir kere düzgün olarak anlatıyordu. Düzgün derken, savaşı başından sonuna kadar doğru bir sıralama ve belirli bir mantık içinde anlatmasını başardığını kastediyorum. Film, uzun bir belgeseldi. Belgesellere alışığız; doğrusu bu konuda çok da başarılıyız. Gelibolu, sanırım başarılı tanımının az geleceği bir belgeseldir. Buna belgesele eklenen filmi de eklemek gerekir. Belgeselden filme geçişlerde de bir kopukluk yoktu. Kamera da, çekimler de övülecek düzeyde...

Gelibolu, kameranın daha çok "onlar" cephesine yönelik olduğuna ilişkin epey eleştiri aldı; görebildiğim kadarı ile, aldığı bir başka önemli eleştiri de olmadı. Belgeselin dışarıya yönelik hazırlanmış olması bir eleştiri konusu oldu. Nedense evrensel ölçekte düşünmek yerine, yerele sıkı sıkıya sarılma içgüdüsü burada da yakamızı bırakmadı. Bu eleştiri sanırım sâdece görünüşte doğruydu. Fakat bu doğru, bir yanlışa işâret ediyordu: Kamera, Çanakkale'yi yansız bir şekilde sunmakla kalmamıştı, fakat aynı zamanda herkesin hakkını teslim etmek gibi bir endişeye de sâhipti.

Belgesel demek, kaynak demektir. Kaynak demek, elimizde olanla yetinmek zorunda olmak demektir. Gelibolu da aynı sıkıntıyı ve kısıtı yaşamıştı. Türkiye'de Çanakkale'nin şâşâası dışında, elde pek de bir malzeme olmadığını görmek için böyle bir belgesele

1 **Toplumsal Târih**, Sayı: 138, (Haziran 2005), s. 34-35.

sıvanmak gerekirdi. Oysa, dışarıda Çanakkale hakkında belki de istemediğiniz kadar malzeme toplamak söz konusuydu. Belgesel ister istemez, bu kısıtın içinde kalmak zorundaydı.

Cephenin her iki tarafının önemli bir farkı da burada görülüyor: Askerler arasındaki kültürel uçurum, yıllar sonra kendisini malzeme bolluğu ve yoksunluğu şeklinde gösteriyor. "Onlar"ın malzeme zenginliği, öncelikle sıradan askerlerin yazılı kâğıt bırakacak eğitim seviyesine işâret ediyor. Zengin mektup koleksiyonu bununla ilgili... Osmanlı askerlerinin okuma yazma bilme oranı ile bu kıyaslanamaz bir zenginlik... Ardından yazılanların içerikleri sorunu gündeme geliyor. Türklerin yazdıklarından bir dramatik belgesel çıkma ümidi çok zayıftır. Basit satırlar bunu başaramaz. Oysa "onlar"ın mektuplarında insana âit olanlar çok daha derindir. Bu bakımdan dramatik bir anlatıma uygundur. Dramatik anlatım, insan öyküsünü savaşın başından sonuna kadar izlemek demektir: Türk askerleri için bu izleme oranı çok düşüktür. Daha orada şehit düşenlerin isimlerini bile bilmiyoruz. Kayıt, malzeme demektir. Elde bulunan Türk subaylarının yazdıklarından ancak bu kadar olabiliyor. Gerisi filme haksızlık olur.

Gelibolu, savaşın değişik cephelerini gerçek ağırlıkları ile sunuyor. Çanakkale'nin iki ayrı ve büyük cepheden oluştuğunu açıkça belirtiyor. Cephe komutanlarını olduğu gibi veriyor. Herkesin hakkını teslim etmeye çalışıyor. Sırtların üzerinde savunma yapanları da, o sırtlara tırmanmaya çalışanları da, kendi gözlerinden okumaya çalışıyor.

BİR SİNEMACININ ANILARI[1]

İlk Türk sinemacılarından Cemil Filmer de anılarını yayınladı.[2] Uzaktan bakıldığında, anıların yalnızca Türk sinema târihi açısından önemli olduğu gibi yanlış bir kanı uyanabilir. Oysa Filmer'in bu son derece akıcı ve içten yazılmış anıları, yalnızca sinema târihi açısından değil, fakat aynı zamanda siyâsal ve sosyal târih bakımından da önemli ve ilginçtir.

Filmer, anılarına çocukluk ve ilk gençlik yıllarını anlatarak başlıyor. Ama asıl ilginç ve heyecanlı târihsel ayrıntıların anlatıldığı kısım, Birinci Dünyâ Savaşı'na denk düşen yıllar... Daha sonra mütâreke ve Cumhuriyet dönemindeki ilginç sinemacılık öyküsünü kaleme almış...

Cemil Bey'in babası Ahmet Şükrü Bey, alaydan yetişerek Sultan II. Abdülhamid'in Süvâri Muhafız Alayı Komutanlığı'na dek yükselmeyi başarmış... Tam beş kez evlenmiş ve oniki çocuğu olmuş... 1894 yılında İstanbul'da doğan Cemil Bey'in annesi Fatma Hidâyet Hanım, babasının üçüncü eşi imiş ve aynı anne-babadan yalnızca üç kardeşlermiş (s. 7-13)...

Ünlü bombalı Yıldız suikastında Ahmet Şükrü Bey de görevli olarak sarayda bulunuyormuş; patlama o denli şiddetli olmuş ki, tâ Şişli'deki evlerin camları kırılmış (s. 13)... Cemil Bey, babası tarafından Cumâ selâmlığına muntazaman götürülürmüş; her defâsında Yıldız Sarayı'nın etrâfının muhafızlarla kuşatıldığını ve kordon altına alındığını anlatıyor. Selâmlık resmi bitip de pâdişah na-

1 **Yapıt**, (Toplumsal Araştırmalar Dergisi), Sayı: 7, (Ekim-Kasım 1984), s. 90-96.
2 Cemil Filmer, **Hâtıralâr**, İstanbul, 1984.

mazdan çıktıktan sonra, babası onu saraya götürür ve Harem'e bırakırmış... Kendisi Harem'de pek sevilirmiş... Bir keresinde de Sultan, onu elinden tutarak marangozhânesine götürmüş ve orada bir süre Sultan ile yalnız kalmış (s. 16)...

Cemil Bey, dönemin geleneksel eğitiminden sonra, Beşiktaş Askerî Rüştiyesi'ne girmiş... 31 Mart Ayaklanması'nda okul yönetimince rüştiyenin tâtil edildiğini, subay adayı olan mektepli gençlerin can güvenliklerinin sağlanması için tüm öğrencilerin evlerine yollandıklarını anlatıyor (s. 19-25). Daha sonra Kuleli Askerî İdâdisi'ne devâm etmiş... İkinci Meşrûtiyet'ten sonra İttihatçıların, her hâli ile dökülmekte olan askerî okullara çok önem verdikleri, hem okullara ve hem de askerî öğrencilere çok itinâ ettikleri ve dikkat gösterdikleri anlatılmaktadır (s. 26). Okulda öğrenci sayısının artması üzerine bir yıl Edirne'de okumuş... Son sınıfta iken Balkan Savaşı sırasında bir ara da Harbiye'ye gönderilmiş ve bu sıradaki eğitimlerde ağır bir şekilde hastalanması üzerine, âilesinin ısrârı ile, 1913'te askerî okuldan ve tabiî askerlikten ayrılmak zorunda kalmış (s. 24-36)... Cemil Bey yine de şanslı sayılır, çünkü onun hastalandığı askerî eğitimlerde askerî öğrenciler epey de zâyiat vermişler!

Askerlikten ayrı düşmek zorunda kalan Cemil Bey, âilesinin bâzı İttihatçı yakınları aracılığı ile, sivil hayatta çalışmaya başlamış: "Kısmi Siyâsî"de... Görevi Talât Paşa'nın dosyalarına bakmakmış:

> "Teşkilâtın kırk fedâisi vardı. Kışın sobanın başında toplanır, dışarıda gördükleri vazifeden dönünce, tabancalarının namlu

dumanını bize doğru üflerlerdi. Gözlerini budaktan sakınmaz, gizli işleri gören, muhalifleri temizleyen Rumelili korkunç adamlardı."[3]

İlk görevi, lüks gazino ve eğlence yerlerini dolaşarak, buraya gelen câsusları tâkip etmekmiş; kendisine bu görev dolayısıyla arzu ettiği kadar para harcama yetkisi de tanınmış... Cemil Bey için, içinde hanımların da vâr olduğu, "tatlı bir gece hayâtı" başlamış... Günün birinde Talât Paşa fırkaya alınmasını istemiş, ama Cemil Bey, babasının, "Oğlum Cemil, partiye girme, bugün biri gelir, yükselirsin, öbür gün öteki gelir, yerinden olduğun gibi, canından da olursun, sakın ha..." (s. 37) biçimindeki nasihatına uyarak, fırkaya girmemiş ve görevinden istifâ etmiş... Kısa süre için bankada memur olarak çalışmış... Ama ticâret hayâtı daha câzip geldiğinden, bu görevden de istifâ edip, Edirne'de bir dükkân açmış ve ağabeyi ile birlikte ticârete başlamış... Epey de para kazanmış... Ne var ki, Cemil Bey'in ticâret hayâtı da uzun sürmeyecektir. Seferberlik ilân edilmiştir. Cemil Bey, İstanbul'a döner ve askere alınır (s. 37-42). Yakacık Yedek Subay Tâlimgâhı'nda eğitim görür. Çanakkale'ye, teğmen olarak cepheye gönderilecektir:

"Ben uzun boylu olduğumdan sıra başı dururdum. Komutanlar, ip gibi tabur nizâmına dizili askeri teftiş ettiler. Tabur komutanı benim önüme gelince döndü ve bana: 'Bir adım öne' diye emir verdi. Ben, o bin kişinin içinde bir adım öne çıkarak durdum. Ne olduğunu, niye böyle bir emirle karşı karşıya kaldığımı çıkaramıyordum. Arkadaşlarım harbe, ölüme gidiyorlardı. Ben niçin ayrılmıştım? Diğerlerine yürümeleri için emir verildi ve gittiler. Hepsi de Çanakkale'yi kanlarıyla sulayan yiğitlerden oldular. Daha sonra bana Orgeneral Waytman'ın Emir Subaylığı'na seçildiğim söylendi. Bu, kaderin bir cilvesidir. Bin kişi arasında benim seçilmiş olmam, belki de ölümden kurtuluştu."[4]

Tesâdüfen İstanbul'da kalan Cemil Bey, burada geçirdiği tatlı geceleri açık kalplilikle anlatmaktadır:

3 Filmer, **age**, s. 35.
4 Filmer, **age**, s. 45.

"Bir gün (...) generalin yanına çıkmıştım. İçeride İsmet Bey'i (İsmet İnönü) selâm vaziyetinde buldum. General fena hâlde öfkeli idi. Elindeki gümüş kırbacı masaya vuruyor, sinirli sinirli konuşuyordu. Arkası bize dönüktü. İsmet Bey de ayaktaki durumunu bozmadan onu dinliyordu. General bana bâzı emirler verecekti. Ben orada öyle bir elim başımda selâm vaziyetinde dururken çok tuhaf bir şey oldu. Tam karşıma gelen açık pencereden bir kız gördüm. Karşıdaki evin penceresinden bana bakıyordu. Bir süre sonra bana işâretler vermeye, göğsünü açıp göstermeye başladı. O devirde bir kızın göğüslerini görmek müthiş bir şey idi. Ben bulunduğum selâm vaziyetini bozmamaya çalışırken, habire terliyordum. Sonradan bu kız ile arkadaş olduk. Bahriye Nâzırı Cemâl Paşa'nın yâverinin dostu imiş... Paşa Şam'a gidince yâveri de gitmiş ve onu yalnız bırakmış... Babamın romatizmalarının azdığı, bu sebeple Bursa'ya gittiği bir gün, onu Vaniköy'deki eve götürmüş ve güzel bir gece geçirmiştim."[5]

Bir başka romantik aşk öyküsüne daha göz atabiliriz:

"Bölüğün hemen bitişiğinde bir Paşa âilesi oturuyordu. Sanırım Dürzü idiler. Paşanın onyedi yaşlarında Çamlıca Kız Lisesi'nde leyli okuyan güzel bir kızı vardı. İsmi Muazzez'di. Eve geldiği akşamlar, benim bölüğe bakan pencerede saçlarını tarar, göz göze bakışırdık. Bir süre sonra bu mâsumâne ilişki ilerledi. Kendisi ile mektuplaşmaya başladık. Beyaz atıma biner, onu liseden izinli çıktığı günlerde kapıda karşılardım. Onlar bırıçka araba ile evlerine dönerler, ben biraz geriden onları tâkip ederdim. Asker yattıktan sonra, balkondan el ele tutuşmaya, konuşmaya başlamıştık. Bir süre sonra annesi mektuplarımızı yakalamış, babası da beni Alay Komutanı'na şikâyet etmişti. O günlerde bizim taburu Filistin Cephesi'ne gönderdiler."[6]

Cemil Bey, Filistin Cephesi'ne gitmek üzere, İstanbul'dan güneye doğru inmeye başlar. Trendeki gözlemleri acıdır:

5 Filmer, **age**, s. 46-47.
6 Filmer, **age**, s. 51.

"Almanlar bizim müttefiklerimiz olmalarına rağmen, onların neferleri bile trende birinci mevkide, kadife koltuklarda seyahat ediyor, bizler, bizim binbaşılar bile, ikinci mevkide gidiyorlardı."[7]

Ancak son anda emir değişir ve Cemil Bey'in birliği Urfa-Viranşehir dolaylarında asker kaçağı eşkıyâları bastırmak ve âsâyişi sağlamakla görevlendirilir. Halep'e dek gelmiş olan Cemil Bey, yeniden Viranşehir'e döner. Fakat bu sırada birliğini yitirir, bir daha da bulamaz (s. 51-60). Bölgede yakaladıkları eşkıyâ reislerinin rüşvetle nasıl serbest kaldıklarını yana yakıla anlatmaktadır. Bu arada, "doğuştan tüccar ruhlu" olduğundan olacak, savaş içinde dahi askerken ticâretle uğraştığını ve bundan da para kazandığını yazıyor (s. 61-62). Bu arada, Halep'te bir genç kızla birlikte geçirdiği gecenin duygusal anlatımını da burada okumak mümkün (s. 63)...

Bu sırada Cemil Bey'e yeni bir şans tesâdüf eder ve izinli olarak İstanbul'a gelir. İstanbul'da savaş yıllarının ekonomik ve sosyal hayâtını şöyle tasvir etmektedir:

"Biz ayrılalı İstanbul bir başka olmuştu. Savaşın üçüncü senesi olmalıydı. Bir sürü harb zengini türemişti. Okuması yazması olmayan adamlar milyonlarla oynuyorlardı. Azınlıklar, İranlı acemler, memleketin ticâretini ellerine iyice geçirdikleri gibi, pek çok yolsuzlukla keselerini dolduranlar da vardı. Bâzı semtlerde 'Bulgur Palas, Pirinç Palas' diye tâbir edilen ve hangi yolla yapıldığı böylece belirlenen büyük hanlar, apartmanlar yükselmişti. Tokatlıyan Oteli'nin müşterileri bile değişmişti. Yemeğe gelen zatlar, listeden okuyarak yemek söylemek yerine, 'En pahalısından getir, onu da, bunu da getir, yanında bir de cacık getir' gibi sözler ediyorlardı. Adamlar, paralarını gündüz gözü Galatalı sırık hamallarına kecgere ile taşıtarak gösteriş yapıyorlardı. Kurtuluş, Beyoğlu gibi semtlerin eğlence hayâtı alabildiğine genişlemişti."[8]

Sonra yeniden cepheye hareket eder. Bir süre için Adana'da kalır. Ama bir hovardalığının ortaya çıkması üzerine Gazze Cephesi'ne

7 Filmer, **age**, s. 52.
8 Filmer, **age**, s. 65.

dönmek zorunda kalır. Halep'e, oradan da Şam'a, Nablus'a ve Kudüs'e gelir (s. 68-73). Yollarda başından geçen mâcerâları akıcı ve heyecanlı bir dille anlatmaktadır. İngiliz saldırısı karşısında Kudüs'te büyük bir karışıklık vardır. Kentin düşmesi an meselesidir ve kent tahliye edilmektedir:

> "Alman konvoyları yolu doldurmuştu. Ancak ne bir yaralı, ne bir asker alıyorlardı. Düşmanca bir tutum sayılacak derecede sâdece kendilerini düşünüyorlardı. Kamyonların üzerinde kuş kafesleri, yiyecek, türlü eşyâlar gidiyor da, yaralıları almıyorlardı."[9]

Cemil Bey de, canını kurtarmak için, nereye gittiğini bilmeden kaçmaya başlar. Başına neyin geleceğini bildiğinden ana yoldan ayrılır ve tarlaların arasından kaçar. Bu, isâbetli bir karar olmuştur. Çünkü İngiliz ordusunun öncüleri Hintli süvâriler, ana yoldan kaçanlara yetişmişler ve onları mızraklamışlardır. Sonunda yeniden bir askerî birliğe rastlar ve onlarla İngilizlere karşı bilfiil savaşır. Sonra, ricat hâlinde önce Nablus'a ve oradan da Şam'a gelir (s. 74-83). Cemil Bey, gerek cephede ve gerekse cephe gerisindeki mâcerâlarını heyecanlı bir öykü gibi nakletmektedir. Birliği ile Adana'ya gelir ve orada birkaç ay kalır.

Fotoğrafçılıktan anlayan bir subay olarak, İstanbul'a Ordu Film Merkezi'ne atanır (s. 85). Dönemin ilkel fotoğrafçılık yöntemlerini anılarında okumak mümkündür (s. 89-91). Kozlu Linyit Ocakları hakkında ilk çektikleri hareketli filmi, Talât, Enver ve Sait Halim Paşalar da seyretmiştir. Cemil Bey, daha sonra Enver Paşa'nın Ortaköy'deki sarayında kendisinin, Nâciye Sultân'ın ve çocuklarının hep birlikte fotoğraflarını çekmiş; hattâ bahçede dolaşırlarken hareketli olarak filmlerini de almış (s. 89)...

Nihayet günün birinde savaş biter:

> "Harbiye Müsteşarı İsmet Bey (İnönü) idi. Bir gün bizi Harbiye Nezâreti'nin bahçesine topladılar. Ölmeyip, sakatlanmayıp, sağ kalan yedek subaylar... Binlerce kişiden doksan, yüz kadar

9 Filmer, **age**, s. 74.

yedek subay kalmışız. Bize, artık harbin bittiğini, memleketin kötü durumda olduğunu, açılan yaraları bizlerin saracağı, çok çalışmamız lâzım geldiğini, ölenlere rahmet, kalanlara sıhhat dileyerek sona eren bir konuşma yaptı. Artık resmen görevimiz sona eriyordu. Terhis olmuştuk ve her birimizin cebinde on lira var veyâ yoktu."[10]

Mütâreke dönemi İstanbul'unda Cemil Bey, sıkıntılı günler geçirir. İşsizlik, parasızlık ve karanlık bir gelecek... Sinemacılık mesleğine girer. Anılarında o dönemin sinema tekniğine ilişkin ayrıntılı ve ilginç bilgiler veriyor (s. 91-98).

Ünlü Sultanahmet Mitingi'ni ve Hâlide Edib Adıvar'ı (daha sonra eşi olacak olan ve o sıradaki nişanlısı Sabahat Hanım, Adıvar'ın sekreteri imiş) İngilizlerden gizli olarak ve hareketli filme almış (s. 100)...

Anıların bundan sonraki kısmı, genellikle Cemil Bey'in sinemacılık yaşamı ile ilgilidir (s. 100 vd). Ama bu kısımda anlatılan bâzı ilginç öyküleri şöyle sıralamak mümkündür:

1) Cemil Bey, Sabahat Hanım ile evlendikten sonra, kayınvâlidesini ziyâret etmek için evlerine gelen Atatürk ile ilk kez tanışmış (1919) (s. 106)...

2) İstanbul'a giren Refet (Bele) Paşa ile Türk ordusunun Kabataş İskelesi'nde hareketli filmini çekmiş (s. 110)...

3) İzmir'in kurtuluşundan sonra, fakat Cumhuriyet'in ilânından önce, İzmir'e gelen Atatürk ve o sırada yeni evlendiği Lâtife Hanım ile Göztepe'de Muammer Bey'in köşkünde görüşmüş:

"Masada içki devâm ediyor ve çok içenler, birer birer ayrılıyorlardı. Saat epeyce ilerlemiş ve masa tenhâlaşmaya başlamıştı. Vâsıf Çınar, bir ara kalkarak zeybek oynadı. Atatürk bana da içki ikrâm etti. Kendi eli ile bir zeytin tânesi verdi. Ben espri olsun diye, kendilerine, 'Paşam, biliyorsunuz içki yasağı var. Ben buradan kalkıp eve giderken yalpalarsam, sonra komiser beni yakalar.'

10 Filmer, **age**, s. 91.

dedim. Gülerek 'Sen iç, iç... Ben o yasağı bu mereti ağzından içenlere değil, burnundan içenlere koydum.' diye cevap verdi."[11]

4) Bir başka gün de yine İzmir'de Atatürk'e, Hâlide Edib Adıvar ile birlikte cepheyi denetledikleri sırada çekilmiş hareketli filmlerini göstermiş (s. 123)...

5) Bir gün de Atatürk, cephe filmlerini seyretmek için İzmir'de Cemil Bey'in sinemasına gelmiş:

"Daha sonra eğilerek, alt salondaki seyircilere baktı. Hepsi erkekti. Yine döndü ve 'Niçin aralarında kadın yok?' dedi. Ben, 'Paşam, Sâdece salı günleri yalnız kadınlara bir matine yapıyoruz' dedim. 'Başka gün yasak!' Bunu duyunca, yâverine, 'Muzaffer, aşağıya in ve dışarıdaki kadınları içeri al' dedi. Yâver gitti ve bir süre sonra sinemanın içi tıka basa kadın doldu. Türkiye'de ilk olarak orada, Ankara Sineması'nda kadınlarla erkekler ve Atatürk bir arada film seyrettiler."[12]

6) Cemil Bey, kurtuluştan sonra İzmir'in ekonomik ve sosyal görünüşünü de şöyle anlatıyor:

"İzmir'in Yunan işgâlinden kurtarılmasından sonra şehirde sefâletle ihtişam bir arada yürümeye başlamıştı. Çünkü, bu süre zarfında yağmacılık hareketleri olmuş, dost düşmana karışmış, Rumların büyük kısmı ve azınlıklar şehri terk etmiş, birtakım düşük seviyeli kimselerin eline bol para geçmişti. Bu para bolluğu üç yıl sürdü. İzmir halkının büyük bir kısmı, vur patlasın para yemeye başladı. Öyle ki, sinemaya vereceği elli kuruşu cebindeki paraların arasında bulamayan ve bir liralık banknot atıp, üstünü almayan adam sayısı pek fazla idi. Ayrıca âsâyiş de iyi sayılmazdı."[13]

7) Anılarda, farklı dönemlerdeki sinema/film sansürü hakkında bilgi edinmek de mümkün:

11 Filmer, **age**, s. 122.
12 Filmer, **age**, s. 126.
13 Filmer, **age**, s. 127.

"Sansürde beni en çok meşgûl eden film, E. Hemingway'in 'Çanlar Kimin İçin Çalıyor?' filmi olmuştur. Hemingway'in solculuğu bahane edilerek, filme izin vermediler. Vâliye, İçişleri Bakanı'na kadar çıkarak, zorla izin alabildim. İkinci Dünyâ Savaşı'na doğru sansür daha da artırıldı. Daha sonraki yıllarda bir süre bu yüzden ağır cezâya düşmemiz vardır. Bize muntazaman gelen Paramound Jurnalleri'nden biri de Stalin'in ölümü üzerine idi. Filmden önce gösterilen Stalin'in ölümü merâsimlerine âit kısa bir gösteri, ihbar kabûl ediliyor ve biz mahkemeye çağrılıyoruz. İznin alınmış olduğunu ispât ediyorum, böylece yakamızı sıyırıyoruz."[14]

"Rus filmleri de peşinden sökün etti. Ancak sansür kuş uçurmuyor. Gelen filmlerden ancak bir tânesine izin verebildi ve onu gösterdik."[15]

8) İkinci Dünyâ Savaşı yıllarında sinema/film propagandası hızlanmıştır. Cemil Bey, başından geçen ilginç bir olayı şöyle naklediyor:

"O yıllarda da Almanlar, İstanbul'da dehşetli beşinci kol faaliyetleri yürütüyorlardı. Subaylarımızdan, askerî doktorlarımızdan pek çoğu, Alman ile evli idi. Bir gün bu doktor binbaşılardan biri, yanında şişman eşi ile beni (...) ziyârete geldiler. Hoşbeşten sonra, kadın bana şunları söyledi: 'Efendim, von Papen'in mahsus selâmları var. Sizin Alman aleyhtârı filmler gösterdiğinizi biliyoruz. Almanlar, Polonya'ya girdiklerinde, ilk iş olarak, Alman aleyhtârı film gösteren sinemacıları sinemalarının kapıları önünde astılar. Bunu bilmenizi istiyor.' dedi."[16]

Görüldüğü gibi, Cemil Filmer'in anıları, son derece canlı ve ilginç... Filmer, kendi yaşamını anlatırken, değişik dönemlerin ekonomik, sosyal ve kültürel yanlarına da dokunmuş... Anıların ilginçliği ve önemi de buradan geliyor zâten... Hele hâtırâ okumayı sevenler için, gerçekten okumaya değer bir kitap Filmer'in anıları...

14 Filmer, **age**, s. 173.
15 Filmer, **age**, s. 174.
16 Filmer, **age**, s. 179.

GENÇ TÜRKLER, MİLLÎ MÜCÂDELE, KEMÂLİZM, TÜRK DEVRİMİ ve İSLÂM DÜNYÂSI[1]

Pek çok kitabın kaderi, yayınlandıktan çok kısa bir süre sonra kitapçıların arka raflarına kalkmak oluyor. Kimileri de hızla depolarda birikiyor. Maalesef bâzen önemli kitaplar da bu kaderi paylaşıyorlar. Yukarıda işâret ettiğim kitap[2] da bu kadere râzı olanlardan... Belki de sorunlu ve özensiz çevirisi, berbat sayfa düzeni, bir o kadar da kötü dizgisi, onun bu kaderine katkıda bulunmuş olabilir. Ama kitap, içerdiği bilgiler bakımından, üzerinde durulmayı gerektirirdi.

Kitap, esas itibârıyla, Genç Türkler'in, Millî Mücâdele'nin, Kemâlizm'in ve Türk Devrimi'nin İslâm dünyâsı üzerindeki etki ve yankılarını inceleyen sekiz ayrı tebliğden oluşuyor.

Editörlerin kaleme aldıkları şekliyle ifâde edilirse;

> "Bu dosyanın amacı, somut bir vak'anın incelenmesi yoluyla, bir ideoloji ve siyâsal uygulama olarak Kemâlizm'in kendi millî sınırları dışındaki yayılışını ve algılanışını elden geldiğince anlamaya çalışmaktadır. (...) Bu metinler, esas olarak, Kemâlizm'in İslâm dünyâsının siyâsal ve düşünsel seçkinlerinin üzerindeki etkilerini vurgulamaktadır."

İlk tebliğ Georgeon'a âid... Bu metinde yazar, Genç Türk/İttihat ve Terakki hareketinin İslâmî dünyâ ve İslâm ülkeleri üzerindeki

---

1 **Toplumsal Târih**, Sayı: 19, (Temmuz 1995), s. 53-54.

2 İskender Gökalp ve François Georgeon (Editörler), **Kemâlizm ve İslâm Dünyâsı**, (Çeviren: Cüneyt Akalın), Arba Yayınları, İstanbul, 1992.

etkilerini kuşbakışı toparlamaya çalışıyor. Daha sonra da kendisinden sonra gelecek tüm metinlerin esas temalarına değiniyor ve ana soruları ile yanıtları saptamaya çalışıyor.

Yazara göre, Osmanlı Devleti'nde İttihat ve Terakki iktidârının modernleşme hareketi, İslâm dünyâsında olumlu yankı bulmuş ve desteklenmişti. Çünkü, "İslâm dünyâsının büyük bölümü, Türk Devrimi'nde, İslâm dünyasının kendi başına, büyük güçlerin vesâyeti olmadan, kendisini modernize edebileceğinin kanıtını buldu." Ama yazar, Osmanlı Devleti'nin Arap dünyâsını (Sûriye, Irak ve Filistin'i) bu genellemenin dışında tutmak gerektiğini de vurguluyor. Çünkü bu sırada Arap milliyetçiliği de atağa geçmiş durumdaydı ve Osmanlı'ya karşı herhangi bir hayranlık duyulması mümkün değildi.

Georgeon, Kemâlizm'in İslâm dünyâsı üzerindeki etkilerini ele alırken, bunu iki ayrı döneme ayırarak yapmanın anlamlı olacağını belirtiyor. İlk dönem 1919-1924, ikinci dönem ise 1924-1938'dir. "Bu iki zaman dilimi, Hilâfet'in kaldırılması ile birbirinden ayrılmıştır."

1922-1923 yıllarında Mustafa Kemâl, İslâm dünyâsının "en popüler kişisi"dir. Çünkü zafer, "her şeyden önce, İslâm'ın Hıristiyanlığa karşı kazandığı bir zafer olarak" algılanıyordu. Diğer yandan, Millî Mücâdele de kendisini İslâm dünyâsında bir İslâm hareketi olarak sunmaya çalışıyordu.

> "Hilâfet'in kaldırılması, Türkiye'nin Müslüman geçmişinden kopuşun ve İslâm dünyâsının geri kalan bölümü ile ilişkilerini köklü biçimde değiştirmenin de bir aracı idi."

Bundan sonra Türkiye, o zamâna değin kendisini şiddetle desteklemiş olan ve kendisine hayran İslâm dünyâsı ile ilişkilerini radikal bir biçimde koparacaktır. Ama bu kopuşu da genelleştirmemek gerekir. İslâm dünyâsının tutucu kanadı, Mustafa Kemâl'i ve Türk Devrimi'ni mahkûm ederken, pek çok yerde de Kemâlizm'i destekleyen gruplar ortaya çıkacaktır.

Mustafa Kemâl'in popülerliği ve itibârı hâlâ çok büyük olmaya devâm etmekle birlikte, görüntüsü yavaş yavaş değişti.

> "Muzaffer Şef, İslâm'ın kahraman tipi, yerini giderek daha sivil ve dünyevî bir tipe bıraktı: Bir dizi cesur reform sâyesinde ülkesini birkaç yıl içinde Ortaçağ'dan modern uygarlığa geçiren devlet adamı tipine..."

Bir tebliğ, Sûriye ve Irak'taki Arap milliyetçilerinin Kemâlizm karşısındaki tutumlarını inceliyor ve 1950'den sonra bu iki ülkenin Türkiye'nin modernleşme projesini benimsediklerine dikkat çekiyor. Arap milliyetçileri, ilk başta, Kemâlizm'i ve Türk milliyetçiliğini destekleyeceklerdir. Çünkü, her iki milliyetçilik de, kendisini Osmanlı'dan koparmaya çalışıyor ve bu noktada buluşuyordu. Bununla birlikte, 1924 yılında, Hilâfet'in kaldırılmasının sonucunda, Türkiye'nin Araplarla olan ilişkilerinde kendiliğinden bir soğuma görülecektir. Bu, dine bir saldırı olarak görüldüğü için, Arap dünyâsındaki Kemâlist yanlıları da zor duruma düşmüşler ve hayal kırıklığına uğramışlardı. Ama Kemâlizm'e sempati gösteren başka aydın grupları bu tavırlarını sürdüreceklerdir. Kemâlizm, onlar için, millî bağımsızlık ve modernleşme örneğiydi. Diğer yandan, Türkiye'nin Sûriye ve Irak ile olan sınır sorunları da, bu sürece olumlu ya da olumsuz katkıda bulunacaktır.

Kemâlizm'in İran üzerindeki etkileri ise bir başka tebliğ konusu... Kemâlizm'in dine bakışı, bâzı İran aydınlarını heyecanlandırmakla birlikte, iki komşu ülke arasındaki olası sınır sorunları, bu heyecânı azaltıyordu. Bununla birlikte, Rızâ Şah döneminde, Kemâlist reformlardan çok etkilenilecek ve pek çok örnek, İran'da

da uygulamaya konulacaktır. Ancak, her iki ülkenin modernleşme mâcerâsının tamâmen farklı bir ekonomik/toplumsal/siyâsal temeli vardı ve bu farklar da sonuçları etkileyecektir.

İlber Ortaylı'nın Kemâlist kültür politikasının Sovyetler Birliği'nin Türk kökenli bölgeleri üzerindeki etkilerini incelediği kısa tebliğ, özellikle Latin alfabesinin kabûlü ve etkilerine ayrılmış görünüyor.

Mısır, ayrı bir tebliğ başlığıdır. Hilâfetin kaldırılması, Mısır'da da gerek modernleşmeci, gerekse muhafazakâr gruplar tarafından eleştirilecektir. Türkiye'de İslâm'a karşı gerçekleştirilen her hareket, Mısır'da Türkiye'nin İslâm dünyâsından ayrılması olarak değerlendirilecektir.

Diğer yandan, Nâsır rejimi için yapılan şu değerlendirme üzerinde dikkatle durulmalıdır:

> "Modernleşmeci akım tarafından tanımlanan dünyevîleşme kavramını yeniden ele alan Nâsır oldu.
>
> Bu rejim, tıpkı Türkiye'de olduğu gibi, Mısırlı modernleşmeciler tarafından talep edilen reformları, devlet müdahalesiyle gerçekleştirdi.
>
> Ancak Nâsır rejimi, Kemâlizm'den farklı olarak, İslâmî gelenekten kesin çizgilerle kopmadı ve onu, siyâsetin meşrûiyet kazanma sürecine kattı."

Hindistan'ın durumu da ilginçtir. Feroz Ahmad'ın tebliği, Hindistan'ı ele alıyor ve Hint Müslümanları'nın gerek Osmanlı döneminde, gerek Millî Mücâdele'deki ve gerekse Kemâlist reformlara karşı olan tepkilerini söz konusu ediyor. Bu tepkilerin sınırlı olduğu görülüyor:

> "Nehru, Mustafa Kemâl'in yeni Türkiye'de giriştiği reformları arzu edebilirdi. Fakat bu reformların Hindistan'da geçerli olan koşullara uygun olmadığını kabûl etmek zorunda kaldı."

Günümüzde hayli gündemde olan Cezâyir üzerine olan tebliğde ise sorun şöyle özetleniyor:

> "Kemâlizm'den değil, Kemâl'in, Gâzi'nin etkisinden söz edilebilir. Cezâyirliler, yalnızca işgâlciye karşı direnişin sürecini akıllarında tutmuşlar, (fakat) Kemâlist önlemlerin içeriğini unutmak istemişlerdir."

Türk Devrimi'nin Malezya'daki etkileri de son tebliğde ele alınıyor.

Genel olarak bakıldığında, yakın dönem siyâset mâcerâmızın İslâm dünyâsı üzerindeki yankı ve tepkilerini kısaca ve kuşbakışı olarak izlemek hayli yararlı...

SON PÂDİŞAH VAHDETTİN'İN TORUNU HÜMEYRÂ ÖZBAŞ İLE BAŞ BAŞA[1]

Hümeyrâ Hanım'la yaptığımız sohbetin ufak bir öyküsü de var. Ekim ayında gazeteci Güneri Cıvaoğlu, *Sabah* gazetesindeki köşesinde, Fransa'da yaşayan ve son Osmanlı veliahtı olduğu iddiâ edilen Selim Bey'in *Paris Match* dergisine verdiği mülâkattan bâzı bölümler nakletti. Cumhuriyet'i destekleyen fikirleri ve iddiâsız akılcı cevaplarıyla, sanırım Selim Bey kamuoyunda epey sempati topladı. Kısa bir süre sonra da Prof. Doğu Ergil *Milliyet* gazetesinde yayınlanan ve hânedanla ilgili bir yazı dizisinde gene bu Selim Bey'den bahsetti.

Benim de merâkımı uyandıran zat hakkında, arada bir ziyâret ettiğim sayın Hümeyrâ Özbaş'tan biraz bilgi istedim. Bana anlattıkları (aşağıda okuyacağınız gibi) bu konuya açıklık getirecek nitelikte bilgiler içeriyordu. Bu duyduklarımı, üstelik de Hümeyrâ Hanım'ın ağzından ve onun üslûbu ile yazıp yayınlayabilmeyi arzu ettim. Selim Bey üzerine yaptığımız sohbetten yaklaşık bir hafta sonra, tesâdüfen *Târih ve Toplum*'un eski sayılarını, arkadaşım Cemil Koçak'ın Şefik Okday'ın kitabını *(çerçeve yazıya bakınız)* tanıtan yazısını okudum. O yazısında Cemil, Hümeyrâ Hanım'ı çok ilgi çekici bulduğunu da belirtiyordu. Bunun üzerine Cemil'e telefon ederek, Hümeyrâ Hanım ile mülâkat yapmak isteyip is-

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 79, (Temmuz 1990), s. 9-17 (Röportaj, arkadaşım ve meslektaşım Soli Özel ile birlikte gerçekleştirilmiştir).

temeyeceğini sordum. Onun da bu konuyla ilgilenmesi üzerine, Hümeyrâ Hanım'dan bizimle konuşmalarını ricâ ettim. Hem Selim Bey'in öyküsünü anlatmasını, hem de âilesinin Türkiye dışındaki yaşantısını ile kendi yaşamından bazı ilginç kesitleri, hâtıraları kayda geçmesini arzu ettiğimizi belirttim. Sağolsunlar kabûl ettiler. Projenin ilk ortaya çıkışından yaklaşık 5 hafta sonra, Hümeyrâ Hanım bize İzmir Kısmet Oteli'ndeki dâirelerinde konuşmak üzere randevu verdiler.

Yaklaşık iki saat süren ve bitmesini hiç arzu etmediğimiz enfes bir sohbetin sonunda ortaya aşağıda okuyacağınız metnin ana hatları çıktı. Daha sonra bazı ayrıntılar ve açıklayıcı bilgiler de ilâve edilerek metin son halini aldı. Sanıyorum ki ortaya çıkan, tam bir (Engin Ardıç'ın deyimiyle) *"Cumhuriyet Vatandaşı Osmanoğlu"* portresi oldu.

Hümeyrâ Hanım'ın bize ikrâm ettiği pasta ve böreklerin lezzeti de, kendilerinin konuşma ve anlatma üslûbundan alınan hazzı da burada tasvir etmek mümkün değil. Şu kadarını söylemekle yetineyim. Nezâket zoru olmasa herhâlde biz sabaha dek bu sohbete devâm ederdik. Dilerim okurlar da yazılı metinden buna yakın bir zevk alırlar.

Soli Özel

Hanedanın bir üyesi ve son pâdişah Mehmet Vahdettin'in torunu olarak, 1924 yılında ülkeden ayrıldıktan sonraki gündelik hayâtınızdan söz eder misiniz?

1924'de annem, üvey pederim ve ben evvelâ Pâris'e, oradan daha önce San Remo'ya yerleşmiş olan şahbabamla birlikte olabilmek için, İtalya'ya gittik. Gider gitmez bir otele yerleştik. Şahbabam, iki ayrı pavyon şeklinde, bahçe içinde bir evde, hemşiresi Seniha Sultan ile birlikte oturuyordu. Biz arada kendisini ziyârete giderdik. Hattâ pavyonun birinde hayâtımın ilk korkusunu geçirmiştim. Büyükbabamın yanında, şahsî doktoru, yüzelliliklerden Dr. Reşat Paşa vardı ve bu pavyonun salonunda intihar ettiği rivâyet edilirdi. Bir başka rivâyete göre de, Zeki Bey adındaki vekilharcı tarafından

vurulmuştu. Bu konu her zaman için karanlıkta kalmıştır. O küçük pavyonların birinde, Paşa'nın vurulduğu yerde, halının üzerinde başından sızmış olan kanın lekesi dururdu. Çocukluğumda orada gördüğüm bu manzarayı aslâ unutmadım, bir daha da o salona aslâ uğramadım.

Daha sonra birlikte "Villa Manolya" isminde büyük bir mâlikâneye taşındık. Tenis kortları, personel binâları, balo salonları olan ve kat kat apartman şeklinde yapılmış bir köşkten müteşekkildi. Bu apartmanlardan birinin üçüncü katında biz oturuyorduk. Aynı binânın birinci katında dördüncü haremi ve başkadın efendi ile birlikte Şahbabam otururdu. Diğer katlarda dayım Ertuğrul Efendi, vâlidesi, ikinci kadın efendi ve kalfalar, haznedarlar ikâmet ederlerdi. Teyzem Sabiha Sultan ise, son Halife Abdülmecit Efendi'nin oğlu Fâruk Efendi ile evli idi ve Nice'de otururdu. Biz San Remo'ya geldikten sonra da orada kaldılar. Acı bir tesâdüf, teyzemin üçüncü kızı Neclâ Sultan'ın doğduğu günün gecesi büyükbabam müjdeyi alıp torununun ismini koyduktan sonra vefât etti.

Çok ilginizi çekeceğini sandığım bir olay hatırlıyorum... Bu sırada, daha önce bir yerlerde gene anlatmıştım. Ben İstanbul'dan çıkmadan, yâni daha küçücük bir çocuk iken, bir şarkı öğrenmiştim: "Yaşa Mustafa Kemâl Paşa Yaşa"... Refet Paşa'nın İstanbul'a gelişi sırasında ve sonrasında yapılan şenliklerde sıkça söylenirdi. Hâlâ hatırlarım o şarkıyı. Bir gün, dayımla Şahbabam'ın balkonunun altında, bahçede oynarken, bu şarkıyı bağıra bağıra söylüyordum. Kalfaların biri gelip, "Aman cicim, sus... Şahbaban yukarıda, duyacak, kızacak..." diyerek beni uyardı. Ben çocuk, yine söylemeye devâm edince, "Aman" dedi, "mâdem tutturdun söylüyorsun, bâri "Kahrolsun Mustafa Kemâl" diye söyle, o zaman sana şeker de verir Şahbaban..." Artık şeker gelecek diye ben daha kuvvetli bir sesle söylemeye devâm ettim. Bir baktım balkondan sert bir ses, "yukarı gel" diyor. Büyükbabam beni çağırıyor. Ben de memnunum, uçuyorum, taltif edileceğim, şekerler verilecek diye... Öylece koştum yukarı... Büyük bir odası vardı. Uzanılan bir kanepe, yanında ufak bir masa... O masa hâlâ bendedir. Masanın üzerinde çukur, içi

Hümeyra Özbaş

su dolu bir büyük Kütahya tabla ve hiç unutamadığım bir ses... Tablo aynen şöyle: bir sigara, masa üzerinde içi dolu olan tabla, bir de kocaman teneke kutularla "Regis Turque" sigarası... Ekleme içerdi... "Tıs" sesi... Biten, ağızlıktan suya atılır, yerine yenisi takılır. Gene böyle, bir bulut sisi arkasında, fevkâlâde kızgın, kaşları çatık... Hayâtımda ilk defâ böyle sert bir tavırla karşılaşıyorum. "Sen ne şarkısı söylüyorsun? Nereden öğrendin bu şarkıyı ve niye sözleri değiştirerek söylemeye başladın?" Anlattım: "Kalfa böyle söylememi tembih etti" dedim. Gözlerimin içine baktı, "Bir daha böyle şeyler duymayacağım. Bilhassa ikinci kısmını duymayacağım. Sen kimin için şarkı söylediğini biliyor musun?" diye sordu. "Hayır" dedim ben. Nereden bileyim ki; artık beş yaşında mıyım, altı yaşında mıyım? "O kahrolsun dediğin benim askerim ve benim Paşamdı, hiç kimse bir Türk askerine kahrolsun diyemez. Bir daha da duymayacağım. Çık şimdi dışarı." dedi. İşittiğim ilk ve son azar olduğu için bende iz bıraktı bu olay...

Bir de vefâtını çok iyi hatırlıyorum. En üst katta olmamıza rağmen çığlılar duyduk ve aşağı koştuk. Bütün haremleri, kalfaları, harem ağaları koridora dizilmiş ağlıyorlardı. Bizde âdettir, bilirsiniz, çocukları sokmazlar, elletmezler, ama ben aradan sıvışıverdim ve aşağı inerek herşeyi seyrettim. Ondan sonra hatırladığım ise, uzun zaman kalkmayan ve girişte duran bir tabuttur. Alacaklılar haciz koymuştu. Hazin, acı dolu günler. Zâten az parası olan Şahbabam'ın varlığını, ayrılmış olduğu hanımlarından birinin kardeşi olan vekilharç Zeki Bey'in San Remo gazinolarında kumarda kaybettiği anlaşılmıştı. Sonunda cenâze Abdülmecit Efendi'nin girişimleri ile İslâm âleminden temin edilen yardımlarla kaldırılabildi.

Bu arada ya da daha sonraları babanız ile nasıl ilişki kurabildiniz?

Babamla annem ayrılmışlardı. Ben kendisiyle San Remo'da iken mektuplaşıyordum. Daha sonra biz San Remo'dan ayrıldık. Monte Carlo'ya gittik ve orada yaşadık. Annemin bütün sandık eşyâları, bana ayırmış olduğu çeyizlikler, hepsi biz orada iken depoda cayır cayır yandı. Maalesef elimizde son kalan hâtıra dolu varlıkları da bu şekilde yitirdik. Daha sonra Manton'a geçtik. Burası daha sâkin bir yer idi. Ancak mâlî durumumuz çok bozulmuş, satılacak pek bir şey de kalmamıştı. Mısır'da belki âileden kalma mal varlığı bulunur diye oraya göç ettik. Maalesef sâdece hayrat vakıfları kalmış, onlardan da bir fayda yok. Gene de Mısır hânedan âilesinden yardım gördük. Gelenlere geçinme imkânı sağlamaya çalıştılar. Ben önce Kâhire'de, sonra İskenderiye'de yaşadım.

O zaman âile olarak ne yaptınız? Yine birbirinize yakın oturmaya devam edebildiniz mi?

Hayır, o zaman Mısır'da âile olarak o kadar da kalabalık değildik. Diğerleri bilâhire geldiler. Çoğu zâten Beyrut'a, Fransa'ya gittiler. Bulgaristan'a, Romanya'ya, hattâ Amerika'ya kadar dağıldılar. Ama çoğu gençler bugün kendilerini kurtardı. Okudular ve çalışıyorlar. Ama tabiî bu arada sıkıntı çekildi... Çok, pek çok...

Sonra 1933'te babanız sizi Türkiye'ye aldı, değil mi?

Babam askerdi. Askerlikten hâriciyeye geçti. Hâriciyeye geçince de tabiî dâimî dışarı gitme fırsatı hâsıl oldu. Kendisi de İstiklâl Harbi'nden geldiği için, tanıdığı pek çoktu. Başta Atatürk tabiî...

Benim vaziyetim oldukça ilginçtir. Ben iki defâ memleketimden atıldım. Herkes bir defâ geldi, ben iki defâ... İlk geldiğimde, babam Moskova'da vazifeli iken, Atatürk babama, "Kızını pasaportuna koy getir. Bir şey olursa da, bana haber ver." demiş. Oradaki sefire haber verilmiş... Babamın pasaportuna resmim kondu. Bunun hemen akabinde babamın Bulgaristan'a tâyini çıktı. Bu şekilde ben de Bulgaristan'dan Türkiye'ye İsmâil Hakkı Okday'ın kızı Hümeyrâ Okday olarak girdim. Fakat sonra tekrar anneme ve Mısır'daki mektebime dönmem icâb ettiğinde, bana diplomat çocuğu olarak bir diplomatik pasaport verdiler ve ben bu pasaport ile cirit atmaya başladım. Anneme, Mısır'a, babama, rahatlıkla gidip geliyordum. Bu sık gidişler "iki aylı kapı"nın (o zamanki millî istihbâratın) nazarı dikkatini celb ediyor. Kim olduğumu anlayınca, beni yakalayıp tekrar çıkarmak istiyorlar. Atatürk o sıralar çok hasta ve Dolmabahçe'de yatıyor. Gidecek, dert anlatacak kimse yok. İki alternatif vardı: ya tâyin olan babamla Bari'ye gidecektim ya da evlenip Amerika'ya... Evlendim...

Buna rağmen, beni götürdüler, hırsız, kâtil ve bilumum cânilerin arasında, numaralar kondu, resimler çekildi, parmak izleri alındı. "Suçun ne?" diye sordular. "Memleketime girmek" diye cevap verdim. Hayretle yüzüme baktılar. Daha sonra tüm evrâkımı yeniden tetkik ettiler. Ama bütün bu olanlar çok ağırıma gitti. İlk gidişim ne de olsa çocuktum, işin farkında değildim. İkincisinin ne kadar acı geldiğini anlatmak için kelime bulamıyorum. Neyse, bir defâlık pasaportumu elime vererek, beni tekrar yolcu ettiler.

Ben New York'a giderken Atatürk vefât etmişti. Altı ay sonra New York'ta "World Fair" açıldı. Dostlarım, bu meyanda Ahmet Emin (Yalman) Bey'in ve o zamanki büyükelçimiz Münir Ertegün Bey'in tavassutları ile, bana fuarda, Türk pavyonunda bir iş verildi.

Hümeyra Özbaş New York'taki Dünya Fuarı'nda

Enver Paşa'nın çocukları da o sırada benim gibi Türkiye'ye giremiyorlardı. Bir yandan babam, bir yandan da Enver Paşa'nın birâderi Nûri Paşa, bizi tekrar Türk vatandaşlığına sokabilmenin yollarını bulmaya çalışıyorlardı. Babamın yakın dostu olan Refik Saydam, o zaman Başvekil ve babama söz vermiş: "Hiç merâk etme İsmâil, ben kânunu çıkartacağım..." Nitekim kısa sayılabilecek bir zaman sonra bu vaadini gerçekleştirdi. Bir gün fuara gitmek üzere trenden indim, baktım Ahmet Emin (Yalman) Bey ve eşi kollarını açmışlar; "Müjde, müjde, çıktı çıktı, kânun çıktı" diyerek, bana doğru koşuyorlar. O hârikûlâde haberi, ben bu çok sevdiğim iki insandan aldım. O zaman Enver Paşa'nın üç çocuğu, bir de Kâmil Bey'in, yâni birâderinin kızı, böylece onlar dört, bir de ben, beş, âilede vatandaşlık haklarına kavuşan ilk kişiler olduk.[2]

Fuardaki bâzı ilginç anılarınızı da bize anlatabilir misiniz acaba?

Avlusunda fıskiyeler, havuzlar bulunan ve Türk mimârisinin gerçekten çok güzel örneği olan fuardaki pavyonumuz, Sedat Hakkı Eldem'in eseriydi. Tüm pavyonlarla birlikte o da yıkıldı, fakat sebili hâlen fuarın alanında durur.

Fuarın açılışı muhteşem olmuştu. Açılış günü yapılan yürüyüşe Türk kolonisinin güzel hanımları, Topkapı'dan gelen üç etekli, şalvarlı, cepkenli kıyâfetleri, oyalı yemenileri giyip, gümüş ziynetleri takarak katıldılar. Erkekler ise iki grup halinde yürüdüler. Bir kısmı efe kıyâfetleri giyerek, bir diğer bölümü ise üzerine bir bayrak şeridi geçirilmiş sivil kıyâfetleri ile boy gösterdiler. Kalabalık olan grubun en önünde ise, bayrağımızı taşıyan ve yakışıklılığı yüzünden kendisine bu görev verilen Mihri Belli yürüyordu. Millî dansların yapılacağı platforma çıktığımızda, gösterimimize ancak İngilizce öğrenmiş olan İsmet Paşa'nın hayatta verdiği ilk İngilizce konuşmayı dinledikten sonra başlayabildik. Bilâhire, bu danslar her gece Türk pavyonunda tekrarlanıyordu.

2 [Bu kânunla ilgili olarak bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938–1945),** (2. Cilt), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 45-46].

Bu arada, Cumhuriyet pavyonunda bir Sultan torununun çalıştığını her nasılsa öğrenen Amerikalı gazeteciler de, bu yüzden harıl harıl beni arıyorlardı. Önceleri kendilerini atlatıyordum. Bana gelip, "prenses nerede?" diye soruyorlardı. Ben de kendilerine şuraya gitti, birazdan gelecek filân diyerek, başımdan savıyordum. Bu meyanda, radyodan da bir mülâkat için dâvet aldım. Bu konuda pavyonumuzun idârecileri ve hâriciyeciler ile Ahmet Emin Yalman arasında büyük bir tartışma çıktı ve sonunda, "ne olursa olsun bu Türk pavyonu için güzel bir reklâmdır" diyen Yalman'ın dediği oldu ve ben William Helden ile aynı programda Amerikalılara hitâp etme imkânı buldum. Bunun akabinde gerçekten de pavyonda hemen her gün izdiham yaşandı.

1933'te Türkiye'ye kaçak olarak geldiğinizde iki olay olmuş: Bir, Şükrü Saracoğlu'nun size bir kupa vermesi, diğeri Atatürk'ün dans partneri olmanız...

Ben tenis oynardım. Fakat, bir kızcağız vardı, Tenis Eskrim Dağcılık'taki tenis hocası Rus Grodeski'nin kızı, bütün erkekleri de siler süpürürdü. Gelirim, gelirim finale, Mina (Muallâ oldu sonra adı) bizi süpürür geçer. O zaman Şükrü Saracoğlu çok meraklı idi, sporu teşvik ederdi. Hattâ zannedersem, ilk profesyonel futbol takımını kuranların başında idi. Ateşgüneş diye bir kulüp kurmuştu. Bizden bir arkadaş Galatasaray'dan, oraya gitti de afaroz etmiştik, oradan hatırlıyorum. Gelir, kupa dağıtır. "A kızım, sana ne zaman birincilik vereceğim, süpürüver şu karıyı..." O, öyle argo konuşurdu. Biraz efe adamdı. Oradan ahbaplığım var. Hattâ kayınpederim korkmuş... Halil ile evleneceğim zaman... Hânedan, manedan, koşmuş Şükrü Bey'e, "Aman" demiş, "Şükrü Bey, böyle böyle başımıza bir belâ gelmesin..." Şükrü Bey de, "Yok, yok, ondan birşey gelmez, onun babası hâriciyeci idi, çok da iyi tanırım kızı, sen hiç merâk etme..." diye cevap verip, yüreğine su serpmiş...

Ben, Park Otel hâlâ bizim olduğu için, oraya gidip geliyordum. Atatürk de sık sık gelirdi. Bir keresinde biz orada yemek yiyorduk. Şükrü Bey beni gördü, işâret etti, masaya gel diye... "Gelemem"

dedim. Tamam, Atatürk, zamânında "İsmâil Bey, koy pasaportunu al gel" demiş, demiş, ama içkili zamanda... Ben bunu anlatırım da, o ya hatırlar ya hatırlamaz belli değil ki... Ne olur ne olmaz, bir fâciâ olmasın diye ben masaların altından geçerek, amcamın odasına gidip saklandım. O olay böylece geçti...

İkincisinde de, otelde dans ediyoruz. Edvard do Bianko orkestrası çalıyor. Atatürk geldi, kapıdan girer girmez karşıda bir masa vardı, oraya oturdu. Yine Şükrü (Saracoğlu) Bey orada. Ben de pistteyim. Atatürk dansı durdurdu. Herkes çepeçevre dizildi ve geldi, herkesin damını aldı, bir kere dans etti. Ben de o meyanda dans edeceğim tabiî, bu yüzden zangır zangır titremeye başladım, "aman Allahım, ya bir şey sorarsa, ederse" diye... Neyse, Allahtan ki, bir tur atıp bırakıyor. Bunu da böyle atlattık. Gene Şükrü (Saraçoğlu) Bey gel işâreti yapıyor. Ben gene masa altından yok oldum. Bu arada şunu da ilâve edeyim: Atatürk fevkâlâde güzel dans ederdi, fevkâlâde...

Türkiye'ye kanun çıktıktan hemen sonra mı geldiniz?

Hayır, çünkü harb vardı ve vâsıtalar kadın kabûl etmiyorlardı. Amerika'da fuar bittikten sonra, şimdi "Amerika'nın Sesi" olan "Office of War Information" radyosunda tercüman ve spiker olarak çalıştım. Orada çok yoruldum. Sabah sekizden her gece sabah ikiye üçe kadar çalışırdık. Sonra yine işe... Ben böyle 43 kiloya falan düşmüşüm, hayâli fener gibi... Princeton Üniversitesi'nde Amerikan subayları için verilen lisan ders programına transferimi istedim. Kabûl ettiler ve oraya geçtim.

Princeton'da ikinci eşim Halil Özbaş ile tanıştım. "Ben Söke'liyim" diyor, "Söke neresi?" diyorum. "Bizim dalyanlarımız var" diyor, "Dalyan nedir ki?" diye soruyorum. Sonra hepsini görmeye karar verdim ve evlendik.

Ne zaman geldiniz?

1945'te 40 gemilik bir konvoya dâhil bir yük gemisi ile tam 24 günde geldik. Biz Cebelitârık'ta iken, harbin bittiği ilân edildi.

Bizim konvoydaki vapur ayrıldı. Romanya'ya gidiyordu. Kaptanımız hiç Yunan adalarından geçmemiş... Aksi gibi Yunan adaları da daha teslim olmamıştı, dolayısıyla kendileri ve etrafları zifiri karanlık... Karanlıkta, gâyet sıkıntılı bir yolculukla bitirdik biz dönüş mâcerâmızı... Beni deniz tuttuğu için iyiden iyiye iğne ipliğe dönmüştüm. O sırada üç aylık da hâmileyim, Halim'e... Ancak o kadar zayıftım ki, geldiğimde kayınpederim, baktı baktı, "Nerede?" diye sordu.

Babanız o sırada Türkiye'de...

Babam o sırada Türkiye'de idi. Bakınız ne tesâdüf: Babam Viyana'da görevli idi. Savaşın sonuna doğru Viyana'daki Türk diplomatlarını Almanlar enterne edip, Schwarzwald'da bir yere göndermişler. Harbin bitmesi üzerine de bir İsveç vapuru [Drottningholm] ile hepsini Türkiye'ye yollamışlar. Babam bizden birgün evvel inmiş İstanbul'a... Benim hiçbir şeyden haberim yok, çünkü biz babamla ancak Kızılay vâsıtasıyla haberleşebiliyorduk. Ben evleneceğimi bile babama Kızılay vâsıtasıyla bildirmiştim.

Valideniz...

O, Mısır'da idi. Zâten ben radyoda çalışırken, o beni her gün dinlerdi ve çıkmadığım günler veyâhut tâtilde olduğum günler, "Hasta mısın?" diye telgraf çekerdi.

Anneniz yaşantısını nasıl devâm ettirdi?

Annem, Mısır'da hayâtını ikinci zevci ile devâm ettirdi. Ülkeden çıkmadan önce Zülüflü İsmâil Paşa'nın oğlu ile evlenmişti. İki anne, iki babaya sâhip olduğum hâlde, maalesef kardeşim yok.

Siz yeniden Türkiye'ye geldiniz...

Türkiye'ye geldim. Söke'nin nerede olduğunu, dalyanın ne olduğunu öğrendim. Çok şeker bir âileye intisâp ettim. Kayınvâlidem Talât Hanım, benim gibi, hasbelkader Söke'ye gelin gelmiş, İstanbullu bir Paşa kızı idi.

Peki anne tarafından akrabalarınız ile yeniden buluşmaya ne zaman başladınız?

Ben hepsini gidip görüyordum. Zâten Mısır'da çoğu ile beraberdik. Biz birbirimizi arayan, birbirimize düşkün bir âileyiz. Teyzemin çocukları da hep berâberdiler ve o zamanlar Mısır'da fevkâlâde güzel bir hayatları vardı. Tabiî, hepsi birer Mısırlı Prens ile evliydi. Ne yazık ki, onlar bir defâ da, 1952'deki askeri darbeden sonra, ikinci vatanlarından çıkmaya mecbur edildiler. Ben de artık oraya gidemez oldum. Bir müddet sonra, annem ve zevci Türkiye'ye geldiler. Söke ve İzmir'de benimle birlikte yaşadılar. Evvelâ üvey pederimi, birkaç sene sonra da annemi kaybettim.

Hümeyrâ Hanım, bu zorluk çekilen yıllarda, 30'larda, 40'larda, âilede yeniden Devletlû olma arzusu var mıydı? Ya da "Başımıza ne geldi?" türünde yakınmalar?

Birincisi hiç olmadı. İkincisi, aa tabiî, o kadar olur, kaçınılmaz. Bir kere sıkıntı çekiyorsunuz, acı çekiyorsunuz, vatan hasreti var, yoksulluk var, hattâ açlığa kadar giden yoksulluklar var. Bütün bunlara rağmen tutumlarına bakınca, bir âile ancak bu kadar vakur, bu kadar az şikâyetçi olabilir gibime geliyor. Hele bir yabancının önünde aslâ ne şikâyet, ne isyân ettikleri duyulmuştur. Ama âile arasında, yok desem yalan... Gene de çirkin bir şekilde değil. Yâni, ah vahlar, nedenler, "biz buna lâyık mıydık, ne vardı" falan filân... Bunun olmaması mümkün mü ki? Hani Fâruk Efendi için o kadar söylerlerdi, gelip de iktidâra tâlip olmak istermiş... Bir gün bile duymadım enîştemin ağzından böyle bir şey... Ama hasret büyük... "Hani ne olur bize müsaade etseler de, vatanımıza dönsek" türünden yakınmalar hiç eksik olmazdı.

Âilemizin Orhan'dan önceki reisi, Vâsıf Efendi, bir gün İngiltere'den Mısır'a giderken, gemisi İzmir limanına uğradı. Gittim. "Vâsıf dayı, inin basın şu toprağa ayağınızı, benle bir çay için" diye ricâ ettim. Oradaki görevli de, artık polis mi, yoksa gümrükçü mü, her ne ise, o da "Buyurun efendim, ricâ ederim" dedi. Vâsıf Efendi, "kat'iyen" dedi. "Geleceğim, geleceğim, ama pasaportumla

çıkacağım. Türk olarak, istenmeyen olarak değil..." Adımını attıramadım o gün... Ama sonradan geldi. Kuşadası'na geldi, kaç defâ kaldı. Belirttiğim gibi, önce sultanlar ve şehzâdeler için çıktı kânun ve maalesef çok arzu edenlerin birçoğu yetişemediler. Ne yazık!

Geçen gün Orhan Efendi ile konuşuyorduk. "83 yaşıma geldim, artık nasıl geleyim ben?" dedi. "Anfizenim var". Ama ardından da kahkahayı bastı. Selim'i sordu, kim olduğunu anlayınca da gene gülmeye başladı.

Sizin II. Abdülhamit'in mirası konusunda bilginiz var mı?[3]

Biliyorsunuz, hânedan mensuplarının yurtdışına gönderilmesi karârından sonra hanımlara bir sene kalma müsaadesi verildi ve "malınızı mülkünüzü tasfiye edin" dendi. O zamanlar vekillere bırakanlar oldu. Satanlar oldu. Vâlidelerine bırakanlar oldu. Bunu yapabilenlerin malları kurtuldu. Ya gelip gidip sattılar ya da zâten annelerinden kendilerine miras kaldığı için, mallarına tekrar kavuştular. Ancak pâdişah malı hiçbir şey kalmadı. Hattâ annemin, teyzemin evleri vardı, şimdi sanıyorum Şişli Terakki Lisesi oldu biri, diğeri de yıkıldı ve yerine bir pasaj yapıldı. Şimdi bu evleri onlara Sultan Vahdettin, kat'îyen hazineden değil, kendi az olan gelirinden almış... Buna rağmen, "hazine malıdır" diye el koydular.

Bu mülk işleri biraz da hassas konular aslında. Geçenlerde gazetelerde bâzı haberler, yorumlar çıktı, bizim dışarıda kalmış mülklerimizle ilgili ve Musul petrollerinin sâhipliği ile ilgili... Yazılan birçok şey, ya asılsız ya da doğru bilgilere, tefsirlere dayanmıyor. Geçenlerde kuzenim Neslişah Sultan telefon etti bana... "Mısır'a gidiyorum oğlumla, ancak gazetelerde çıkan bir habere çok canım sıkıldı" dedi. Şimdi, dışarıda olan mülk için gerçekten bir Amerikan avukatlık şirketi bize bir teklifte bulundu. Yalnız, iyi anlamak lâzım, bu teklif Musul petrollerini geri almak için filân değil. Bugüne kadar kullanılmış olan hak üzerinden pay almak

3 Bu konuda ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Abdülhamid'in Mirası**, Arba Yayınları, İstanbul, 1990.

için. Bu işin ceremesini çekecek olan, uğraşacak olan onlar. Kim hayır der buna? İmkanı var mı?

Yalnız şunu söylemek lâzım ki, Sultan Abdülhamit Han müthiş akıllı bir adam. Yâni, zekâyı bir tarafa bırakın, bir de "business" kafası var kendisinde. Düşünün, daha kimsenin petrolü, Musul'u bilmediği devirde, ileriye yönelik böyle bir yatırım yapmış olması, bana fevkâlâde önemli geliyor.

Sizce Cumhuriyet hükûmetlerinden miras haklarınızı almanız konusunda destek görmemeniz neye bağlı? Acaba Cumhuriyet'in tam yerleşmemesinden dolayı bir çekinme mi vardı? Para gelmesi hâlinde, hânedan da geri gelmek ve siyâsî hak talep etmek isteyebilir diye düşünmüş olabilirler.

Ben öyle düşünmüyorum. Hânedanın gelmesi meselesi değil bu... Sâdece varlığın ve özel mülkiyet haklarının tanınması söz konusu olan... Ayrıca, daha önce de ifâde ettim, Cumhuriyete karşı çıkmak için ne görünürde bir niyet, ne de bu işi yapabilecek cerbezeli bir şahsiyet, âile içinde yoktu. Halife Abdülmecit, bence biraz hayalperest ve siyâsî sağduyusu da pek kuvvetli değil... Zannediyordu ki, Halifelik ile birşey elde edilebilir. Olacak iş değil, çünkü, zâten cihan harbinde hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya çıkmıştır ki, Araplar bizi sevmiyorlar. Ne seviyorlar, ne Halifeliğimizi tanıyorlar, ne de böyle birşey istiyorlar. Yâni, kime güvenip de Halifeliği yeniden iktidar payandası olarak kullanabilecek ki? Olacak şey değil... Ne taraftan baksanız olmaz. Kendisinin böyle bir düşüncesi ve onu destekleyenleri vardı, ancak pek de gerçekçi değildi.

Efendim, 1924'te halifeliğin ilgâsına kadar Abdülmecit Efendi'nin İstanbul'da bir iktidar odağı yaratma çabaları da var. Ancak, herhâlde siz de bileceksiniz, 1952 yılında hânedanın dönmesi ile ilgili kânun Mecliste görüşülürken, birçok milletvekili, diğer azledilmiş krâliyet âileleri gibi, yeni rejim aleyhine entrikalara girmedikleri için, Osmanlı Hânedanı lehine konuşmalar yapmışlar. Sizce Abdülmecit Efendi'nin çabaları ve ümidi ne kadar sürmüştü?

Hümeyra Özbaş'ın babası İsmail Hakkı Okday.

Çok az sürmüştü. Birkaç sene... Başlarda epeyce çaba gösterdi, canlı ve ümitli idi. Sonra ne bir yardım gördü, ne de destek... Bırakın politik yardımı ve desteği, para yardımı bile bir tek Haydarâbad'dan geldi. Az bir miktar...

Hümeyrâ Hanım, henüz konuşmaya resmen başlamadan, sizin sorduğunuz bir soru var. Buna sizin cevap vermenizi ricâ etsek... Sizce hânedana karşı olan yoğun bir ilginin birdenbire gündeme gelmesinin sebebi nedir?

Bilemiyorum... "Acaba mal mülk hikâyeleri mi?" diyordum,. ama değil... Çünkü, daha evvel *Milliyet* gazetesi bize mürâcaat etti. Bir hayli oldu. Hani yazılar çıkmadan bir hayli evvel... Birkaç defâ oldu. Sonra dizi çıktı. Fakat bu sefer de Selim'in ortaya çıkışı, onun üstüne geldi. Bu Amerikan avukatlar... Hep üst üste geldi, ama bir rastlantı da olabilir.

Ancak, bu yepyeni bir ilgi değil... Sanki son on yıldır artarak gelişen bir ilgi var. Ne dersiniz?

Doğru ve ben size bir şey söyleyeyim... O, bir târihî ilgi gibi geliyor bana... Çünkü, çok bastırıldı bu konu... Çok susturuldu, hiç konuşulmadı, çekinildi, korkuldu. Biz bile daha rahat konuşuyoruz. Eskiden böyle konuşamazdık. "Ay, birşey zannederler" falân diye...

Saltanata karşı duygularınız?..

Şimdi, "Sen nesin?" diyorlar. "Ben Royalistim" diyorum. Ama çok geniş mânâda... Bir restorasyon hevesim olduğundan değil, hele teokratik bir restorasyon hevesim aslâ yok. Yâni, benim sempatim bugün krâliyet ananenelerine... Bunları seviyorum. Futbol takımlarını bile öyle tutarım. (kahkahalar!). Hollanda'yı,

İngiltere'yi tutuyorum. Sırf krâliyet takımı diye... Bunu kimse benim içimden alamaz ki... Ama bugün "Türkiye cumhuriyetten başka bir şey olacak"deseler, aklım ermez. Anlatabiliyor muyum? Olamaz... Olmaması lâzım. Hele bu teokratik emellerle kulanılacaksa... Olamaz...

Âilenin bugünkü kuşakları hâlâ birbirleri ile görüşüyorlar mı, yoksa bir kopukluk oldu mu?

Hayır, kimse kayıp değil, ancak bizden sonraki nesil, maalesef bizim aramızdaki kadar sıkı ve yakın bağları devâm ettirme imkânına sahip değil...

Sizinle birlikte Türkiye'ye dönen Enver Paşa'nın çocukları neler yaptılar, döndükten sonra?

Oğlu Ali Enver, Galatasaray'ı bitirdikten sonra, Türk Hava Kuvvetleri'nde pilot oldu. Maalesef genç yaşında, Avustralya'da bir dağ kazâsında vefât etti. Büyük kızı Mahipeyker doktor oldu ve hâlen İstanbul'da yaşıyor. İkinci kızı Türkân Mayatepek, kimya mühendisi olduktan sonra, Ankara'da hocalık yaptı ve bir büyükelçi ile evlidir. (Türkân Mayatepek, geçenlerde, bu söyleşinin üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra, vefât etti.) Bir de Râna var, Kâmil Bey'in kızı... O da Sedat Eldem'in birâderi büyükelçi Sâdi Eldem ile evli ve İstanbul'da oturuyor.

Atatürk ile Tevfik Paşa'nın barışma sahnesini bize anlatır mısınız?

Evet, ben Atatürk ile Tevfik Paşa'nın barışmasına şâhit oldum, Park Otel'de... Anladığım kadar, Atatürk Londra Konferansı'ndan evvel Tevfik Paşa'ya haber göndermiş, "Gitmesin, İstanbul Hükûmeti olarak bize bıraksınlar bu işi" diye... Onun üzerine de Tevfik Paşa, "Ben hâlâ Sadrazamım... Pâdişâhım hâlâ başımda ve hükûmet de var. Gitmememe imkân yok." demiş... Gerçekten imkân yok gitmemesine... Çünkü, vazifeşinas bir adam, dürüst... Onun üzerine küsmüş Atatürk...

Bu olaydan seneler sonra, büyükbabamın gözü az görmeye başladı. Gidip Ayazpaşa'da, eski köşkü olan Park Otel'de kalmak istedi. Etrâfını flu olarak görebiliyordu. Yemeklerini yukarıda yemek odasında yerdi. Atatürk de bâzı geceler yemeğe gelirdi. Bir akşam kuzenim ve ben büyükbabamla yemek yerken, içeri Atatürk girdi. Yanında Şükrü Kaya ve birkaç kişi ile birlikte, bir masaya oturdu. Yanındakilere bâzı şeyler sorduktan sonra, kalkıp Tevfik Paşa'nın masasına geldi ve hatırını filân sordu. Büyükbabam ayağa kalkmak istedi, kalkamadı, çünkü Tevfik Paşa'yı kollarından tutarak kaldırıyorlardı artık... Çok dokunaklı bir andı.

Ne zaman oldu bu karşılaşma?

Tevfik Paşa'nın ölümünden iki sene kadar önce bir yaz vakti.

Siz hem hânedandan geliyorsunuz, hem de babanız Cumhuriyet döneminde yönetici..

Onun için biz gâyet, esnek bir nesil olduk.

Cumhuriyete çok olumlu bakıyorsunuz, "herhangi bir sorunum yok" diyorsunuz?

Hiçbir derdim yok. Aksine, Türkiye'de cumhuriyetten başka bir idâre olabileceğine, yâni Türkiye'nin selâmeti için olabileceğine kâni değilim.

Monarşik idârede sevdiğim ise, işin sembolik yönleri... Yâni, bir anane, sembol seviyorum. Meselâ, benim gözlerim falan yaşarıyor, bir resmi geçit gördüğüm zaman... Benim de kendime göre tuhaflıklarım, acâyipliklerim vardır, herkes gibi... Bu meyanda babamın İstiklâl Harbi'ne gitmiş olmasını çok doğal buluyorum. Çünkü, asker milletiz biz. Yâni, evvelâ memleket gelir herşeyden evvel, âileden evvel, hilâfetten evvel... Belki İslâm dünyâsı için de sembolik bir ruhânî lider düşünülebilir, o kadar...

Âileden Millî Mücâdele'ye sâdece babanız mı katılmış? Başka katılan yok mu?

Katılmak isteyenler olmuş... Fâruk Efendi'yi kabûl etmemişler... Geç kalmış... Ondan evvel Halife'ye teklif etmişler, gitmemiş...

Diyorum ya size, siyâsî değerlendirmeleri çok zayıf Abdülmecit Efendi'nin... Git, git, hiçbir şey için değilse bile, memleketin için git... Yâni, bir şey bekleme karşılığında, git... Ve âilede hiç kimse de babama kızmamıştır, küsmemiştir. Hiç kimse... Ne annem, ne de Şahbabam... Bana babamdan bahsederdi Şahbabam... Sevgi ile... Yâni, hiçbir zaman, "Vay efendim, bana ihânet etti. Kızımı, yâni zevcesini, kendi kızını bırakıp kaçtı." şeklinde konuşmadı. Babam, gece cüce Şâmil'i alarak kaçmış, âilesini resmen bırakmış... Arkasından da boşanmışlar. Bu, aslında başka bir hikâyedir. Öyle icâb ettiği için resmen boşanmışlar, ama babam bunu kabûl etmemiş, daha sonra kendisi mahkeme açmış...

Ama bana babamın Millî Mücâdele'ye katılması çok doğal gelir. Keşke hepsi daha evvel gitselerdi. O zaman ayaklansaydılar... Bizim gençeler hepsi gitse idi. Bugün babamın hakkını Mustafa Kemâl Paşa tanıdıysa, bu yüzden tanımıştır. Başka bir şey için değil. Babamın iki tâne İstiklâl madalyası var. Herkesin bir tâne var, onun iki tane var. Hâlim'de duruyor. Atatürk birini kendi eli ile takmış...

Ama İsmet Paşa gene de şüphe edermiş babamdan, dâmat olduğu için... Atatürk, erkânı harbiye müzârekelerinde kendi yanına çağırdığında, İsmet Paşa sokmak istemezmiş babamı... Atatürk de, bilâkis, "İsmâil Bey siz ne dersiniz?" diye fikrini sorar, itibâr edermiş, doğru bulurmuş babamın söylediklerini... İsmet Paşa'yı takine etmesini severmiş...

Biraz babanızdan söz eder misiniz?

Babam kariyere girmiş hâriciyede... Hâriciyeci mi idi? Babam resmen câsustu, askerî câsus... İstihbârattan hâriciyeye geçme... Babam resmen istihbâratçıdır. Beni bile Bulgaristan'da ne hâllere soktu idi. Birlikte seyahat ederdik. Gelip beni dansa kaldırdıklarında, Bulgar zâbitlerine, "Bunlar burada kaç kişilermiş?" filân diye sormamı isterdi. Hiç rahat duramazdı, hep istihbârat ararda. Bir keresinde Brindizi'de hapse attılar bir günlüğüne... Kuşkulanıyorlardı istihbâratçı olduğundan... Biliyorlar hattâ... Bulgaristan'da konsoloshânenin etrâfında bile asker beklerdi. Kim giriyor, kim çıkıyor, tâkip edebilmek için...

Soldan sağa, Nilüfer Hanım Sultan (Sultan Murat'ın torunu), Neslişah Sultan (Faruk Efendi'nin kızı), Hanzade Sultan (Faruk Efendi'nin kızı), Sabiha Sultan (Vahdettin'in kızı ve Neslişah ile Hanzade Sultan'ın anneleri), Semire Sultan, Fevziye Sultan (Tevfik Efendi'nin kızı), Hümeyra Özbaş ve Osman Fuat (Sultan Murat'ın oğlu)

Babam bir kitap yazdı. *Yanya'dan Ankara'ya* diye... Onu tekrar bastıramıyorum, çünkü onu basan adam, Sebil Yayınevi'nin sâhibi Almanya'ya kaçtı. Türkçe manuskript ve fotoğraflar ve belgeler ortada yok. Bende Almanca manuskript var. Bana her zaman diyordu ki, "Bunu basayım, ikinciye geçiyorum." İkincinin çok enteresan olması gerekir, çünkü artık Cumhuriyeti anlatıyor. Yeni döneme geçişin hikâyesi veriliyor.

Babam vefât ettiği zaman, biz bu kitabın notları ile ilgilenmek istedik, fakat bâzı aksilikler yüzünden kayboldukları için, maalesef basımını gerçekleştiremedik. Bâzı belge ve askeri harita dolu sandıkları da, isteği üzerine, Âfet İnan Hanım'a göndermiştik. Âkıbetlerinin ne olduğunu bilemiyorum.

Yalnız bende mühürler var. Dedem, kendi Sadâret mührü ile pâdişahın altın Sadâret mührünü babama, "Aman bu satılmasın, bir antikacının eline geçmesin... Ben göremem, ama bir pâdişah gelirse şâyet, sen ona verir, teslim edersin... Ben teslim edecek insan

bulamadım." diyerek vermiş... Mühürler kalmış... Şimdi de bunlar bende duruyor. Tevfik Paşa'nınki bende, ama öbürünü saklamakta ben kendimde hak bulmuyorum. Müze de yok. Herkes "müzeye verme" diyor. Verme olur mu? "Topkapı'ya vereyim" diyorum, ancak teşhir edilmesi kaydıyla bunu yaparım... Müzenin müdürünü de tanıyorum. Daha önce Efes Müzesi müdürü idi. Bence doğru olan bunu vermek, ama çevreden "yok ederler" diyorlar. Çocuklar da muhalif bu işe... Aynı şeyleri söylüyorlar. Çok şeyin yok olduğu doğru da, artık her şey de yok olur mu? Bence gene de en iyisi müzeye gitmesi, eğer teşhis edilecekse... Birçok mühür var, Mehmet Vahdeddin Han'ınki yok.

Babanızın Enver Paşa ile ilişkileri nasıldı?

Babam, Enver Paşa ile kırgındı. İsmet Paşa ile de mesâfeli bir ilişkisi vardı. İsmet Paşa, babama itimat göstermediği için, babam da kendisine bir yakınlık hissetmezdi. Babamla Enver Paşa arasında geçen iki ilginç olay vardır, bunları nakledeyim isterseniz.

Hânedanda protokol yaş sırasına göre düzenlenmişti. Sultanlar yaşları ile, dolayısıyla kocaları da Sultanların yaşlarına uygun olarak protokolde yer alırlardı. Bir merâsimde, Cumâ namazında, babam daha düşük rütbede zâbit olmasına rağmen, protokolde Ordu Komutanı olan Enver Paşa'dan önce geliyor. Enver Paşa, daha uçta bulunduğu yerde fevkâlâde sinirleniyor bu duruma... Geliyor babamın önüne, "Sizin mi rütbeniz yüksek, benim mi?" diye soruyor. "Aman efendim, tabiî ki sizin Paşa hazretleri..." "O zaman?" diyor, Enver Paşa, "Yerimizi bilelim." Babam da, "Efendim, maalesef haremim, Nâciye Sultan Efendi'den daha yaşlı oldukları için, ben de dolayısıyla..." diye bir cevap veriyor. Ertesi gün, babam derhâl cepheye sevk... Arabistan'a... Üstelik oradaki komutan Vehip Paşa'ya da Enver Paşa'dan bir mektup gidiyor. Mektupta bir emir var, "Erkanı Harb olmasına rağmen ön cepheye gönderilecektir." Babam daha üç günlük evli... Dördüncü gün sevk olunuyor, düşünebiliyor musunuz? Babam Arabistan'a varıyor, Vehip Paşa babama mektubu gösterip, "bak ne yazmış Enver" diyor. Sonuçta, Vehip Paşa sâyesinde, babam gene Erkânı Harb

Hümeyra Özbaş'ın annesi, Vahdettin'in kızı Ulviye Sultan

kalıyor ve cepheye gönderilmiyor. Fakat Enver Paşa da kendisine böyle bir azizlik yapmış oluyor.

Peki babanız nasıl damat olabilmiş?

Babamın baba tarafı Kırımlı... Hattâ babamın âilesi, bizim Osmanlı'dan da daha eski... Cengiz Han'a dayanıyor soyları... Tevfik Paşa'nın babası İsmâil Paşa, Kırım'dan geliyor ve kendisine Bulgaristan'da bir çiftlik veriliyor. Sonra askeri paşa olarak Diyarbakır'da komutan iken, bir Kürt aşiret reisinin kızını alıyor. Gülşinas Hanım... Âilede bir tek onun şeceresini bulamadım. Bu şekilde Kürtlük de var bizim âilede... Bu evlilikten Tevfik

Paşa doğuyor. Tevfik Paşa, bilâhire Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâriciye Nâzırı ve Sadrâzamı oluyor ... Bu sıralarda da annem evlenme çağında imiş... Gene aynı zamanda teyzemi de Mustafa Kemâl Paşa ile evlendirme lâfları da var. Ancak annem daha büyük olduğu için, önce onun izdivâcının hâlledilmesi gerekiyor. Evleneceği kişi, Sultan Mehmet Vahdettin'in deyimiyle "bulaşık", yâni ittihatçı olmayacak... Bir gün, bir tanıdığı, babamı köprüde vapurdan inerken görüyor. "Tebrik ederim evleniyorsunuz" ya da "Nikâhlandınız" diyor. Tam bir komedi. Babam anlamadığını söyleyince, "Sen Ulviye Sultan ile evlendin" diye haberi açıyorlar. İşte böyle bir izdivaç, annemle babamınki... Daha sonra birbirlerine gösteriliyorlar. Babam bahçeden geçiyor, annem de yukarıdan onu görüyor. Babam, o sıralar bir Alman komutanın yanında tercüman... Olayları anlatınca, Alman zâbitin aklı duruyor, hemen akıl veriyor babama: "Otur, nişanlın mıdır, nikâhlın mıdır, çabuk mektup yaz; seni görmek istiyorum de" diye...

Tevfik Paşa ile ilişkileriniz nasıldı?

Dedemle ilişkimiz çok iyi idi. Yakındık birbirimize. Arada bana annemi sorar. "Bu izdivâcın sonu böyle olmamalı idi. Ama maalesef oldu. Ne yaparsın, politik şeyler bunlar." derdi. Tekâüt olduktan sonra kendisine maaşı çok geç bağlanmıştır.

Hümeyrâ Hanım, son olarak şunu sormak istiyoruz. Saray âdetleri günlük hayatta hâlâ yaşıyor mu?

Tabiî, saray hayâtını bugün de devâm ettirmek hiç de kolay değil. Oranın kendine göre karmaşık kuralları, ritüelleri filân vardır. En basiti, yemek konusunda bir örnek vereyim: Hiçbir zaman bir saraylı pilavı sâde yemez. Ya hoşaf ile yer ya da limonatalı mârul salatası ile... Nâneli limonata yapılır, marulun üzerine dökülür. Yağ filân değil. Onunla yenir. Efendim, meselâ su böreği, mutlaka reçelle yenir; vişne ya da ayva reçeli ile... Bu ananeleri, biz mümkün olduğunca devâm ettirmeye çalışıyoruz.

Sayın Hümeyrâ Özbaş, bize vakit ayırdığınız ve bu çok değerli sohbeti bizimle yaptığınız için size çok teşekkür ederiz, efendim...

A. Şefik Okday'ın *Büyükbabam Son Sadrâzam Ahmet Tevfik Paşa* kitabı ilgi ile karşılanmıştı. O zaman kitabın tanıtım yazısını şöyle tamamlamıştım:

"Şefik Okday, kitabın değişik yerlerinde sözünü ettiği gibi, babası Ali Nûri Bey'in teybe aldığı, kendisine ve babasına âit (ama hiç kuşkusuz II. Abdülhamit ve Vahdettin'i de içine alan) anılarını da, âilede kalan kişisel evrâkı ve fotoğrafları ile birlikte, bir ikinci kitap hâlinde yayınlamaya söz vermiş bulunuyor. Bizim gibi meraklı târih okuyucuları, şimdi Şefik Okday'ın bu sözünü en kısa zamanda yerine getirmesini bekliyorlar." (Cemil Koçak, "Osmanlı'dan Günümüze Bir Sadrâzam Âilesinin Öyküsü", **Târih ve Toplum**, Sayı: 36, Aralık 1986, s. 59-62.)

Yazar, sözünde durdu ve *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Pâdişah Yâveri İki Sadrâzam Oğlu Anlatıyor* (1988) adlı kitabı yayınlandı.

Bu kitapta, meraklıları, Hümeyrâ Özbaşı'nın babası İsmâil Hakkı Okday ile yazarın babası Ali Nûri Okday'ın ilginç yaşam öykülerini ayrıntıları ile bulma olanağına sâhiptirler.

Şefik Okday'ın kitabı, genelde beğeni ile karşılanmıştı. Ama istisnâlar da varmış... Hümeyrâ Hanım, rahmetli İsmâil Rüşdü Aksal'ın kitaba tepkisini bize şöyle anlattı:

"Rahmetli İsmâil Rüşdü Aksal, Okday'ın birinci kitabına çok kızdı. Görümcemin zevci idi. Geçen sene yılbaşında vermiştim bu kitabı kendisine... 'Şefik ne hakla bu kadar hafife almış Tevfik Paşa'yı... Bir sürü âile hikâyesini yayınlayarak... O öyle hafife alınacak adam mı idi? Kat'iyen tasvip etmedim, teessüf ederim.' dedi.

"Kuzenim Şefik Okday bir târihçi değil ki... Bence bir âile öyküsü yazdı ve çok hoş okunan bir kitap oldu" dedimse de iknâ edemedim kendisini... Allah rahmet eylesin, İsmâil Enişte vakur ve gâyet konservatif bir beyefendi idi."

Hümeyrâ Özbaş'ın Ağzından Selim'in Öyküsü

"Selim'in Fransız gazetecilere verdiği beyânattan ve kızının yazdığı kitaptan sonra, bana tabiî günde yirmi telefon geldi. İşin şirini Selim benim çocukluk arkadaşımdı. Hattâ bizim âile reisi olan ve Nice'de oturan Orhan Efendi ile telefon konuşmamızda, ona kim olduğunu söylediğimde şaştı. Çünkü o da İskenderiye'de Selim'in sülâlesini tanıyor.

Efendim, bu kitabı yazan hanım, Nadine Dawson, bir nevi yazar... Ben tanımıyordum. Amerikalı bir albayla evli... Bir gün, "Sizin çok iyi tanıdığınız bir hanım var, sizi görmek istiyor" dediler. Memnun olacağımı belirttim. Kimbilir nereden tanıyordum? Şivesi Fransızcaya çalan, iyi İngilizce konuşan, Türkçe hiç bilmeyen iri bâdem gözlü, esmer, zarif bir hanım...

"Ben İskenderiye'den Mme. Pyobert'in torunuyum" diye kendini tanıttı. Bunun üzerine, ben de onu ve çocuklarını bağrıma bastım. Çünkü büyükannesi, annemin çok iyi arkadaşı, babası ve halası da benim çok iyi gençlik arkadaşımdı.

Birkaç kere görüştükten sonra, Nadine'in ne istediği ortaya çıktı. Bu hanımın güyâ büyükannesi, Kaçar prenseslerinden, dadısıya da mürebbiyesi ile İran'dan kaçıyor. Sultan Vahdettin'in hemşiresi Seniha Sultan'ın yanına geliyor. Himâyesi altında büyüyor. Çocuk 13-14 yaşındayken, güyâ Sultan Hamid, hemşiresinin yanına gelir giderken (ki, benim bildiğim kadar, Sultan Hamid pek öyle gezmezmiş), bu hanımla her nasılsa ilişkisi oluyor ve neticede Meryem Ana hikâyesi gibi bir hikâyeden sonra Selim doğuyor. Bu, gâyet gizli tutuluyor. Güyâ bunu Seniha Sultan biliyor. Sonra biz memleketten çıkarılmadan önce, bu hanım, yâni Kaçar prensesi, çocuğu ile birlikte, Arabi isminde bir antikacı ile evlendiriliyor. Bizim bildiğimiz adı Arabyan idi. Ama şimdi Arabi olmuş. Kısa süre sonra bu bey de vefât ediyor. O ara İstanbul'a bir heyet ile birlikte Fransız doktor geliyor. Yeni dul kalmış bu zengin hanımla tanışıyor ve evleniyorlar. Arabi Bey'den kalmış antikalar, güzel eşyâlar ve serveti toplayan bu hanım, yeni kocası ile birlikte İskenderiye'ye yerleşiyor. Dr. Pyobert, bu para ile işe başlıyor. Çok güzel bir klinik açıyor. Fevkâlâde güzel bir villa, tenis kortları vesâire... Lüks bir hayat içinde... Şarklı, İstanbullu bir hanımefendi, iki çocuğu ve âilesi orada yaşıyorlar. Biri Selim, diğeri ablası Lule... Hanım kendisini

hep Kaçar prensesi olarak tanıtıyor. Hiç kimse de üzerinde durmuyor. Bir Arabyan ismi duyuyoruz. Ermeni olduğu tahmin ediliyor. Sonra bir Arabi ismi duyuluyor, bir Kaçar prensesi... Bizim tavrımız ise "Hanım ne olursa olsun, iyilik seven, kibar bir insan." olduğu yönünde... Kocası Dr. Pyobert, bütün Osmanlı hânedan âilesini tedâvi ediyor, onlara bakıyor, hattâ kliniğinde yatırıyor ve beş para da almıyor. Yâni, bu, para da kabûl etmeden, böyle uzun müddet, bütün Mısır'daki Osmanlı âilesinin, bu meyanda Mısır Hânedanı'nın da doktorluğunu yapıyor. Bizimkilere karşı çok yardımsever... Belki de hanımı dolayısıyla, artık bilemeyeceğim... Kaç defâ bana da bakmıştı çocuk iken... Gâyet sevimli bir adamdı.

Selim büyüdü, Pâris'te okudu, evlendi ve hâlen de orada oturuyor. Sormak gerekir, şimdiye kadar Sultan Hamid hikâyesini niye duymadık? Seniha Sultan, San Remo'da Şahbabam'ın yanında yaşadı. Hiç böyle bir hikâye anlatmadı. Ne annemin ne de teyzemin böyle bir şeyden haberleri yoktu.

Nadine gidiyor, geliyor, "Ben Madam Pyobert'in torunuyum" diyor. Ancak bir gün geldi bana, hikâye değiştirdi: "Ben Madam Tiyober'in torunu değilim. Madam Tiyober, benim büyükannemin mürebbiyesi idi. Selim'in annesi değil, kızın annesi idi." Kız, yâni Lule ise antikacının kızı imiş... Bunu duyunca, "Aman Allahım!" dedim. "Bu da nereden çıktı?" Bir kere, bizim bildiğimiz Lule, Selim'den büyüktü, yâni hikâyenin burası da tutarlı değil...

Nadine benim tepkim üzerine, senaryonun can alıcı ve son derece melodramatik noktasını açıkladı: Kaçar prensesi hanım vefât etmiş, bunun üzerine mürebbiye onun yerini almış ve oğluna da şefkâtle bakarak annelik etmiş...

Şimdi, bu konuda Nadine'in anlattıklarından başka bir delil yok. Ne annemden ne başkasından bugüne kadar böyle bir hikâye duymamışız. Bir Kaçar prensesi olduğu tereddüdü var. Böyle bir lâf var ortada, ama kesin hiçbir şey yok. "Peki" dedim. "Selim diye zâten bir başka oğlu var Sultan Hamid'in... Aynı zamanda iki tâne Selim olmaz ki... Niçin sakladınız Selim'i bugüne kadar? Neden âileye daha evvel büyükler sağ iken

açıklamadınız?" El cevap: "Ermeniler öldürür diye." Bir tehdit vardı. Madam Pyobert de "Aman duyulmasın, Ermeniler öldürür." demişti.

Gene anlaması pekkolay değil. Ben Pâris'te yaşadım. Sultan Hamid'in çocukları, torunları, oğulları, kızları, hep dışarda yaşadılar. Üstelik hepsi tanınmış... Ermeniler niye onları vurmadı?

Nadine, kendisiyle Fransız Konsoloshânesi'ne gidip de "Evet, ben böyle bir hâdiseyi biliyorum" diyeyim, bu şekilde ifâde vereyim diye çok uğraştı. Kıramadım, birlikte konsoloshâneye gittik ve ben, "Bana bu hanımın Madam Pyobert'in torunu olduğu kanaati gelmiştir" diye ifâde verdim. Çok kızdı. Nihâyet uğraşmış, âile tarafından fertleriyle, birçok târihçi ile görüşmüş, kurcalamış... Sonunda kendisine defâlarca tekrarladığım, "Nadine, arşivlerde olur, bir yerde kayıt olur, en azından âilede duyulurdu" cevâbını almış... Buna rağmen Amerika'da Fransızca olarak hayâlî kitabını bastırmış ve babasına da Fransız gazetelerinde çıkan bildiğiniz mülâkâtı verdirmiş ve alâka yaratmayı başarmış.

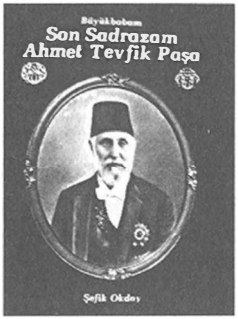
Zaman zaman "Osmanlı hânedan mensubuyuz" diye kimsenin tanımadığı bâzı insanlar ortaya çıkmaktadır."

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE BİR SADRÂZAM ÂİLESİNİN ÖYKÜSÜ[1]

Son Osmanlı Sadrâzamı Ahmet Tevfik Paşa'nın torunu A. Şefik Okday, büyükbabasının yaşamöyküsünü bizzat kendisi kaleme almış diye bir izlenime kapılabilir okuyucu, eğer kitabı karıştırmadan, sâdece adı ile yetinirse...[2] Gerçekten de kitabın adı, kitabın yalnızca yarısını (ilk bölümünü) içeriyor. Bu bölümde Tevfik Paşa'nın yaşamöyküsü, bilinen, genel ölçüler içinde kaleme alınmış... Kitabın en ilginç bölümü de burası değil... Tevfik Paşa ile ilgili bana pek bilinmedik ve ilginç gelen noktalar şunlar:

1) Tevfik Paşa, Atina'da Maslâhatgüzar iken, 1897'de burada İsviçreli bir mürebbiye olan Elisabeth Tschumi'ye âşık olur ve onunla evlenir. Genç eşi kendisinden 17 yaş küçüktür. Yâni, Tevfik Paşa 36, Elisabeth ise 20 yaşındadır. "Elisabeth, ismini Afife olarak değiştirmesine rağmen, fazla dindar olmaması ve kiliseye de nâdiren gittiği hâlde, İslâmiyet'i kabûl etmez, ömrü boyunca Protestan kalır. 1949 yılında vefâtından birkaç gün evvel ise Müslüman olarak 'paşa'nın yanında gömülmek arzusunu (...) bildirir." (s. 12-13) Öte yandan, Protestan anne, gençliğinde iki oğlunu da gizlice bir Ortodoks Kilisesi'ne götürüp vaftiz ettirmekten kendini alamaz! Afife Hanım, Tevfik Paşa ile genellikle Fransızca konuşur, sinirlendiğinde ise Rumca devâm edermiş... Herhâlde Rumcanın bağırıp çağırmaya daha elverişli bir lisân olmasından! Babası, İsviçre'nin küçük bir kasabasında basit bir köy polisiymiş... Yıllar sonra Tevfik

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 36, (Aralık 1986), s. 59-62.
2 A. Şefik Okday, **Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, (İstanbul, 1986).

Paşa Osmanlı Devleti'nin Hâriciye Nâzırı ve Sadrâzamı olduğunda, kayınpeder Jakop Tschumi'nin "bizim damat" diye konuşuyor olduğunu hayâl etmek bile çok tuhaf oluyor! Ayrıca, Afife Hanım'ın devrin geleneklerine rağmen, Tevfik Paşa'nın tek karısı olarak kaldığını da eklemek gerekir. Daha sonra II. Abdülhamid, çok sevdiği Hâriciye Nâzırı Tevfik Paşa'ya bir saraylı hanım daha yollamışsa da, bu "ikram" nâzikçe iâde edilmiş... Ancak Tevfik Paşa'nın Berlin Büyükelçiliği sırasında sosyal ve sınıfsal farklılıkların evlilik hayâtı üzerindeki olumsuz etkileri de görülmüştür: "Ufak bir kasabada yetişmiş olan büyükannem, Berlin'deki şatafatlı resmî kabûllere (...) uyum sağlayamadı ve eşinin üzüldüğünü gören büyükbabam da artık kendisini büyük dâvetlere götürmemeye başladı. O sırada babam (...) çocuk olmasına rağmen, böyle dâvet günlerinde, annesinin odasına çekilerek, mahzun mahzun ağladığına şâhit olmuştu." (s. 17) Diğer yandan Afife Hanım, oğlu İsmâil Hakkı'nın (Okday) 1914'te -birkaç yıl sonra padişah olacak olan- Vahdettin'in büyük kızı Ulviye Sultan ile evlenmesinden sonra, pâdişahla da yakın akrâba (dünür) olacaktır.

2) Mütâreke'de Tevfik Paşa, kardeşi Gelibolu Mutasarrıfı Recep Bey'in İngilizlerce Malta'ya sürülmesi karşısında, kendisine bir ayrıcalık tanınması için yapılan İngiliz önerisini reddetmiş...

3) Pâris Konferansı'ndan dönen Osmanlı heyetinin uğradığı hakâretleri ve seyahat sırasında katlandığı sıkıntıları okumak ilginç...

4) Sevr Konferansı sırasında Tevfik Paşa'nın karşılaştığı durum üzerine, oğlu Ali Nûri'ye (Okday) üzüntü ve ümitsizlik içinde yazdığı 12 Mayıs 1920 târihli mektup ile heyet üyesi Şevki Berker'in Ali Nûri'ye (Okday) yine aynı târihli mektubu; yine Şevki Berker'in Ali Nûri'ye (Okday) 20 Haziran 1920 ve Ali Nûri'nin (Okday) Tevfik Paşa'ya 12 Haziran 1920 târihli mektupları; Damat Ferit Paşa'nın 25 Haziran 1920 târihli Tevfik Paşa'ya mektubu, târihî açıdan değerli vesikalardır.

5) Pâdişah Vahdettin'in birlikte yurtdışına çıkma önerisini de Tevfik Paşa kabûl etmemiş...

Ankara Hükûmeti'nin, İstanbul Hükûmeti ile yönetiminde görev alanları nasıl gördüğünü ve değerlendirdiğini açıklığa kavuşturmak için, İstanbul'da yönetimde önemli görevleri olan kişilerin 1922 yılından sonraki durumlarını araştırmak gerekir. Bu bakımdan son Osmanlı Sadrâzamı Tevfik Paşa'nın ve âilesinin Büyük Zafer'den sonraki durumu önem taşımaktadır.

> "Tevfik Paşa, bütün bu devrede (...) resmen Sadrâzam olarak kalmıştır. Sadrâzamlık unvânı kendisine Saltanat tarafından verildiğinden, ancak arada Saltanat lağvedilerek ortadan kalkmış bulunduğundan, istifâ edecek merci bulamamış, Cumhuriyet devrinde de, hiç görevi kalmamış olmasına rağmen, Sadrâzam kalmış, vefâtından az evvel, 1936 yılında, Sadâret mühürünü büyük oğlu (...) İsmâil Hakkı Okday'a vermiş, (...) bu mühür kızı Hümeyrâ Özbaş'a kalmıştır. Amcam İsmâil Hakkı [Okday], son Pâdişah Sultan Vahideddin'in büyük kızı Ulviye Sultan'la evlenmiş olduğundan, Sadrâzamlık mühürünün bugün pâdişahın torunu olan (...) Hümeyrâ'da bulunması da târihin garip bir cilvesidir."[3]

Cumhuriyet kurulduğunda, Tevfik Paşa'ya, iki-üç yıla yakın bir zamandan beri alamadığı Sadrâzamlık aylıklarının derhâl ve toptan ödenmesi, kendisine emekli maaşı bağlanması, II. Abdülhamid'in armağanı olan Ayazpaşa'daki konakta sâkin bir yaşam sürdürebilmesi ve 1936 yılında ölümünde, cenazesine bir müfreze asker ile polisin ihtiram kıt'ası olarak gönderilmesi; Atatürk'ün *Nutuk*'ta Tevfik Paşa ve hükûmeti hakkında yaptığı şiddetli olumsuz değerlendirmelerle karşılaştırılmalıdır.

Tevfik Paşa'nın Ayazağa'daki konağının yanmaktan kurtulmuş kısmından yararlanılarak yapımına başlanan ve daha sonra İstanbul'un en ünlü otellerinden olan Park Otel'in yapım öyküsü, kitabın ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Park Otel'in yerine beş yıldızlı yeni bir otel yapmak üzere başlanan yıkım çalışmalarının tamamlanması ve otelin açılması, aradan geçen onbeş yıldan sonra hâlâ gündemde!

3 Okday, **age**, s. 66.

Bu bölümün en ilginç öyküsü sanırım şudur:

"Ayazpaşa Câmii'nde müezzin ezan okuduğu zaman, oteldeki müzik susar, ezan bittiğinde orkestra tekrar çalmaya başlardı. Atatürk'ün Park Otel'de bulunduğu bir akşam da, tam dans edilirken, Carmen Pardy Orkestrası âniden durur. Atatürk müziğin niye birdenbire sustuğunu sorunca, kendisine nedeni anlatılır. İbâdet ve eğlence yerlerinin böyle yakın bulunmalarının doğru olmadığı mânâsındaki Atatürk'ün sözleri, 'işgüzâr bir yetkili' tarafından yanlış tefsir edilerek, aynı gece minâre yıktırılır ve câmii de kapatılır. Onbeş yıl kadar sonra minâre tekrar yapılmış, câmii de ibâdete açılmıştı."[4]

Kanımca, kitabın en ilginç bölümü, üçüncü bölümüdür. "Sadrazam Konağı'ndan İş Piyasasına" adını taşıyan bu son bölümde, bir Sadrâzam âilesinin Cumhuriyet yıllarındaki yaşam savaşı anlatılıyor:

"Bu âni ve büyük değişimden en çok İstanbul konaklarındaki eski Osmanlı âileleri etkilenmiş, uzun yıllar yeni düzene ayak uyduramamışlardı." (s. 110)

Gerçekten de, Cumhuriyet'in ilk yılları, İstanbul'un bu tür "aristokrat" âileleri için güç olmuştur. Artık birçokları için devlet hayâtında etkin rol almak şansı kalmamıştır. Devlet hayâtında memuriyetini sürdürme şansına erişenler için, buradan aldıkları aylıklarla, değil eski yaşam seviyelerini sürdürmeleri, geçinme olanakları dahi kalmamıştır. Ancak bir başka alanda hayâta yeniden atılmaları da aldıkları eğitim ve formasyonları açısından çok zor, hattâ mümkün değil gibi görünmektedir.

Cumhuriyet'in Osmanlı Devleti Hükûmeti ve yönetiminde görevli bu tür âilelere karşı aldığı tavrın açığa çıkarılması açısından, Tevfik Paşa âilesi güzel ve önemli bir örnek olay oluşturmaktadır.

Tevfik Paşa'nın tüm serveti, 30.000 altın lira, Berlin'de bir Alman Bankası'na yatırıldığından, savaştan sonra Almanya'daki

4 Okday, **age**, s. 102.

korkunç enflasyon nedeniyle kısa zamanda "pul" hâline gelir. Mülk olarak ise II. Abdülhamid'in armağanı konak çoktan yanmıştır. Üzerinde bir-iki binâ ile boş arsa kalmıştır. Yâni, âilenin elinde avucunda da bir şey yoktur. Tek gelir kaynağı, Tevfik Paşa'nın oğlu, II. Abdülhamid'in yâveri, Vahdettin'in Başyâveri olan Ali Nûri'nin (Okday) binbaşılık maaşıdır. Âile zor günler geçirir ve Tevfik Paşa'ya zamânında armağan olarak verilmiş değerli mücevherler elden çıkarılmaya başlanır.

Sonunda Ali Nûri Bey emekliye ayrılır, yabancı dil bilgisiyle iş piyasasına atılır. Birçok başarısız girişimden sonra, devlet müteahhitliği yapan bir komisyoncu şirketi, birkaç emekli subay ile ortak olarak kurar ve bu gelir ile Park Otel'in yapımına girişilir. Şefik Okday ise Almanya'da mühendislik eğitimi görür. Birçoğunun sonucu başarısız olan ticârî girişimlerde bulunur; fakat asıl İkinci Dünyâ Savaşı'ndan sonra piyasada önemli bir yer tutması mümkün olabilir. Bu sürede âile serbest hayâta atılmış ve burada tutunmuş olur; artık âilenin diğer çocuklarının geleceği de belirlenmiştir. Nesiller boyu süren devlet hayâtı zorunluluğu, yerini artık serbest iş hayâtına bırakmıştır. Bu, Türkiye'nin derin sosyal ve ekonomik dönüşümünün bir âilenin yaşamı içinde açıklıkla beliren görüntüsüdür.

Bu bölümde bana en ilginç gelen öykü ise Hümeyrâ'nın öyküsüdür. Tevfik Paşa'nın büyük oğlu İsmail Hakkı (Okday), Vahdettin'in kızı Ulviye Sultan ile evlenmiş, fakat kardeşi Ali Nûri'nin (Okday) aksine, sarayı gizlice terk ederek, Millî Mücâdele'ye katılmış ve İstiklâl madalyası almıştır. Daha sonra yarbaylıktan emekli olur ve Hâriciye'de görev alır. İsmâil Hakkı Bey'in Ulviye Sultan'dan olan tek kızı Hümeyrâ ise 1924'te annesi ile yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. İsmâil Hakkı Bey, 1933 yılında Moskova Başkonsolosu olduğunda konuyu Atatürk'e açar ve kızının yurda dönmesinin sağlanmasını ister. Atatürk'ün tavsiyesi üzerine, herhangi bir özel af kânunu çıkmaksızın Hümeyrâ, bir refâkatçi pasaportu ile, Türkiye'ye yasal sayılamayacak biçimde döner ve İstanbul'da yaşamaya başlar.

> [Hattâ] "bir gün de Şükrü Saracoğlu Park Otel'de Atatürk'ün yanında otururken, Hümeyrâ'yı uzaktan görür ve el sallayarak yanına çağırırsa da Hümeyrâ gitmeye cesâret edemez ve saklanır. Ancak bir akşam Hümeyrâ, Park Otel'de arkadaşlarıyla dans ederken, Atatürk âniden çıkagelir ve çok defâ yaptığı gibi sırasıyla bütün hanımlarla birer dans eder. Hümeyrâ da böylelikle kısa bir süre için Atatürk'ün dans partneri olmuş olur." (s. 144-145)

Atatürk'ün Vahdettin'in torunu Hümeyrâ ile dans ederken bir fotoğrafının olmaması ne yazık! Ancak günün birinde, aradan yıllar geçtikten sonra, "Millî İstihbârat", Hümeyrâ'nın izini bulur ve "polis soruşturmaları, parmak izlerinin alınması, kâtil ve kaçakçılar gibi göğsünde büyük numaralar taşıyan fotoğrafların çekilmesi gibi işlemler sürerken, Hümeyrâ'nın bir an evvel yurdu terk etmesi" istenir (s. 145). Yönetim araya girer, ama Hümeyrâ'nın bu sırada alelacele evlenerek Amerika'ya gitmesini kimse önleyemez. O sırada başvekil olan Refik Saydam, bu konuda özel kânun çıkarılacağına söz verir; gerçekten de İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı'nın ilk aylarında Hümeyrâ ile Enver Paşa'nın çocuklarının yurda dönebilmelerini sağlayan özel bir kânun çıkar.[5]

Şefik Okday'ın kitabı, sâdece ihtivâ ettiği ilginç bilgilerle değil, fakat aynı zamanda kitabın içinde yer alan gerçekten ilginç, orijinal ve güzel baskılı resim ve fotoğraflar ile de târihçilerin ilgisini çekmesi gereken bir çalışmadır. Kitabın yüksek fiyatını öne sürecek okuyuculara, kitabın kaliteli baskısını hatırlatmak isterim.

Şefik Okday, kitabının değişik yerlerinde sözünü ettiği gibi, babası Ali Nûri Bey'in teybe aldığı, kendisine ve babasına âit, ama hiç kuşkusuz II. Abdülhamid ve Vahdettin'i de içine alan anılarını da, âilede kalan kişisel evrâkı ve fotoğraflarıyla birlikte, bir ikinci kitap hâlinde yayınlamaya söz vermiş bulunuyor. Bizim gibi meraklı târih okuyucuları, şimdi artık Şefik Okday'ın bu sözünü en kısa zamanda yerine getirmesini bekliyorlar!

---

5 Bu kânunla ilgili olarak bkz. Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938–1945),** (2. Cilt), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 45-46.

TÜRKİYE'DE YAŞAMIŞ ASKER, DİPLOMAT VE BİLİMADAMI ALMANLARIN TÜRKİYE'YE İLİŞKİN DÜŞÜNCELERİ, GÖZLEMLERİ VE YAZDIKLARI ÜZERİNE BÂZI NOTLAR: ANILAR ve DİPLOMATİK RAPORLAR[1]

Türk-Alman ilişkilerinin çok uzun bir geçmişi vardır ve bu nedenle de konumuzla ilgili malzemenin bir hayli geniş ve kapsamlı olduğunu hiç çekinmeden söyleyebiliriz. İlişkilerin târihi, Osmanlı-Prusya münâsebetlerine, dolayısıyla da 18. yüzyılın başlarına kadar geri götürülebiliyor.[2] Gerek siyâsî/diplomatik ilişkiler, gerek askerî ilişkiler ve gerekse kültürel ve ekonomik ilişkiler alanında, hem Almanca ve hem de Türkçe hayli geniş bir kaynakçadan da söz etmemiz gerekir. Ben burada, bu uzun geçmişi de bir fon olarak kullanarak, Türkiye Cumhuriyeti'nde bulunmuş olan Almanlardan da söz edeceğim.

---

1 Bu makâlemin Almancası için bkz. "Einige Bemerkungen zu den Gedanken, Beobachtungen und Schriften von Deutschen, die in der Türkei gelebt haben-Berichte und Memoiren von Militaers, Diplomaten und Exilwissenschaftlern", **Zeitscrift für Türkeistudien (ZfTS),** (Journal for Studies on Turkey), (19. Jahrgang/Heft 1), (Sondernummer: Deutsche in der Türkei), (2006), s. 100-123. (Türkçe olarak ve genişletilerek ilk kez burada yayınlanmaktadır).

2 Kemâl Beydilli, **1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı,** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1984).

Çok sayıda Alman'ın Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'nde çeşitli zamanlarda ve değişik nedenlerle bulunduğunu biliyoruz. Türkiye Cumhuriyeti'nde bir süre kalan ve yaşayan Almanların bir kısmı, Alman devletinin resmî görevlisiydi, bir kısmı ise hem Alman devletinin resmî görevlisiydi, hem de Osmanlı Devleti'nin... Nihâyet bir kısmı da sâdece Türkiye Cumhuriyeti'nde devlet hizmetinde bulunmuş Almanlardı. Bu farklı konumlar, onların Türkiye'ye bakışlarını da kısmen etkilemiştir. Söz konusu edeceğim Almanların bir kısmı Almanya'nın resmî devlet görevlisiydiler, bir kısmı ise aslen Alman olmalarının dışında, Alman devleti ile artık resmî bir ilişkileri kalmamış, eski Alman vatandaşlarıydılar. Kimileri ise bu iki tanımın ortasında yer alıyorlardı.

Hangi gruba dâhil olursa olsunlar, hepsinden geriye iz kaldığını söylemek gerekir. Bâzılarınki devlet arşivlerinde bulunuyor, bâzıları geriye sâdece mektup ve anılarını bıraktılar. Elbette ilgilendiğimiz konu(lar)da geriye hiçbir şey bırakmayanlar da var. Ama elimizde olanlar, ister Büyükelçilik mensuplarının resmî diplomatik yazışmaları olsun, ister yine onların anı ya da mektupları olsun, isterse Almanya'dan gelmiş, ama Almanya'nın resmî hizmetinde olmayan Almanların yazdıkları olsun, hem yaşadıkları ülkeye ve topluma hem de içinde yer aldıkları hayâtın değişik boyutlarına ilişkin renkli düşünceler, gözlemler ve analizlerle dolu... Ben burada bu tür örneklerden hareketle, mümkün olduğunca farklı yönlere işâret etmeye çalışacağım.

Osmanlı-Alman ilişkilerinin öncelikle askerî alanda gelişmiş olmasının[3] doğal sonuçlarından biri de Osmanlı Devleti'nde görev

3 Mükemmel bir kaynak için bkz. Jehuda L. Wallach, **Anatomie Einer Militaer Hilfe**, (Die Preussisch-deutschen Militaermissionen in der Türkei 1835-1919), [Bir Askerî Yardımın Anatomisi (Türkiye'de Prusya-Alman Askerî Heyetleri: 1835-1919], (Düsseldorf: Droste Verlag, 1976). Kitabın Türkçe tercümesi için bkz. Jehuda L. Wallach, **Bir Askerî Yardımın Anatomisi**, (Türkiye'de Prusya-Alman Askerî Heyetleri 1835-1919), (Çeviren: Emekli Tuğgeneral Fahri Çelikel), (2. baskı), Genelkurmay Başkanlığı Askerî Târih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985. Ayrıca yine arşiv çalışmasına önem vermiş bir başka derleme için bkz. Kurmay Albay Dr. Veli Yılmaz, **Birinci Dünyâ Harbi'nde Türk-Alman İttifâkı ve Askerî Yardımlar**, İstanbul,

alan Alman subaylarının yazdıklarının/anılarının kayda değer oranda yüksek bir sayıya ulaşmış olmasıdır.

Hammer'in Anıları

Joseph von Hammer-Purgstall adı, Osmanlı târihine meraklı olanlar için hiç de yabancı değildir. Hammer ünlü bir oryantalist ve Osmanlı târihçisi olarak her şeyden önce *Geschichte des Osmanischen Reiches* ("Osmanlı Devleti Târihi" ya da bizde bilinen daha yaygın adı ile "Hammer Târihi") adını taşıyan dev boyutlu târih eseri ile tanınır.[4] Hammer'in eserleri arasında, ki yaşadığı sürece toplam 76 kitap yayınlanmıştır, daha az bilinenlerden biri de herhâlde hâtıraları olmalıdır. Ben de onun bizzat kendi kaleminden çıkmış yaşamöyküsünden ve hâtıralarından söz etmek istiyorum.

Hammer'in hâtıraları büyük boy ve kalın bir kitap halinde, yazılmasının üzerinden tam 88 yıl geçtikten sonra yayınlanmıştır.[5] Hâtıraları gözden geçirerek yayına hazırlayan Reinhard Bachofen von Echt, "Hâtıraların Öyküsü"nü kitabın başında şöyle anlatıyor: Hammer, bizzat kendisinin de belirttiği gibi, hâtıralarını, 12 Eylül 1841 târihinde yazmaya başlamış ve tam 11 yıl boyunca 29 Eylül 1852'ye, yâni ölümünden dört yıl öncesine değin, her yıl iki aylık yaz tâtilinden yararlanarak kaleme almış... Hâtıralar, uzun bir sürede ve dolayısıyla kopuk kopuk yazıldığından, tekrarlara ve aynı olayların değişik yerlerde farklı anlatımlarına yer verilmiş... Bu nedenle, olağanüstü derecede uzun olan hâtıraların orijinal

---

1993. Konuyla ilgili çok daha geniş kapsamlı ve ilk araştırmalardan biri olan (yeni basımları da bulunan) önemli bir çalışma için bkz. İlber Ortaylı, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfûzu**, SBF Yayınları, Ankara, 1981.

4 Baron Joseph von Hammer Purgstall, **Osmanlı Devleti Târihi**, (10 cilt), (Çeviren: Mümin Çevik ve Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983-1985. (Kitabın yeni basımları da yapılmıştır).

5 Josef Freiherr von Hammer-Purgstall, **Erinnerungen aus meinem Leben (1774-1852)**, [Anılarım (1774-1852)], (bearbeitet von Reinhardt Bachofen von Echt), Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Historische Komission, Fontes rerum Austriacarum, Österreichische Geschichtsquellen, Zweite Abteilung, Diplomataria et acta, 70. Band, Hölder-Pichler-Tempsky, Wien und Leipzig, (Kommissions-Verleger der Akademie der Wissenschaften in Wien), 1940.

el yazmalarının bâzı önemsiz kısımları, von Echt tarafından kısaltılmış... Kısaltmalar, bütünün yaklaşık ancak onda biri kadar tutuyormuş...

Hammer hâtıralarını yayınlamak için hiçbir girişimde bulunmamış ve ölümünden sonra, vasiyetine göre, orijinal el yazmaları, Hükûmet Müşâviri, Saray ve Devlet Basımevi'nin Yöneticisi Alois Auer'e teslim edilmiş... Ancak el yazmalarının bundan sonra başına gelenler tamâmen karanlık... El yazmalarının ne zaman ve nasıl Hainfeld Şatosu Arşivi'ne *(Archiv auf Schloss Hainfeld)* geri döndüğü bilinmiyor. Artık, biri Hainfeld Arşivi'nde *(Archiv zu Hainfeld)* ve diğeri de Viyana Bilimler Akademisi'nde *(Akademie der Wissenschaften in Wien)* olmak üzere, hâtıraların orijinal el yazmalarının iki kopyası mevcut...

414 büyük boy sayfadan oluşan hâtıralara ek olarak, kitapta Hammer'in bâzı özel mektuplarına ve yayınlanmış bütün eserlerinin bir listesine de yer verilmiş[6]...

Von Echt'in belirttiğine göre Hammer, dâimâ kendisinin haklı olduğunu iddiâ eden, son derece alıngan ve mâğrur bir kişi imiş... Bu nedenle, yüksek düzeydeki âmirleri ile, ki bunlar arasında Metternich de bulunuyormuş, anlaşmazlığa düşmüş ve onlarla sık sık sert biçimde çatışmış...

Josef Freiherr von Hammer-Purgstall, 1774'te Graz'da (Avusturya) doğmuştur. Büyükbabası Prens Eugen'in hizmetinde bahçıvan; daha sonra aristokrat olacak olan babası ise çok yönlü hizmet veren bir memurmuş... Dedesi ise tarımda çalışırmış. (s. 1-22)...

Hammer, 1789 yılında Viyana'da Oryantalizm Akademisi'ne girmiş ve tam on yıl boyunca 1799 yılına dek burada eğitim görmüş... Fransız İhtilâli ve Bastil'in fethi, kendi deyimi ile, onun ruhsal gelişimini ve siyâsal düşüncelerinin yönünü belirlemiş... Uzun ve ayrıntılı olarak betimlediği ağır ve kaliteli eğitim programı ise zikredilmeye ve kıskanılmaya değerdir (s. 22-35).

---

6 Josef Freiherr von Hammer-Purgstall, **age**, s. 417-592.

1799'da diplomatik bir görevle tercüman olarak İstanbul'a tâyin edilen Hammer, böylece ilk kez doğuya seyahat etme imkânına kavuşmuştur. Gerçi iki yıl için önce devlet memuriyetine girmişti. Ama İstanbul'a gelişi, onun hem meslek yaşamını hem de ilerideki târih çalışmalarını yakından etkileyecektir. Hammer, bu ilk doğu seyahatinin, o zaman Dış Ticâret Bakanı olan Freiherr von Thugut sâyesinde olduğunu açıklıyor. İstanbul'daki temsilci, yeni bir görevli talep etmemesine karşın, bu atama gerçekleşmiş... Programa göre Hammer'in İstanbul'dan Halep'e bir gezi yapması da öngörülmüş... Hammer, 1 Temmuz 1799'da Varna'dan gemi ile yola çıkmış ve o günden itibâren de bir günlük tutmaya başlamış... Yola çıkışından beş gün sonra da Büyükdere'ye varmış... Boğaz'ın olağanüstü güzelliğini bol sıfat kullanarak anlatıyor. Kısa bir süre Büyükdere'de kaldıktan sonra da Beyoğlu'na taşınmış...

Hammer, monoton ve can sıkıcı memuriyet yaşamından da söz ediyor: Günlük yaşamı ilginç değil; ama fazla bir işi olmamasından yararlanarak, kendi kişisel târih ve diğer konulardaki çalışmalarını yoğunlaştırabilmiş... İstanbul'a varışından iki ay sonra ilk kez uzun Türk kıyâfetlerini giymiş ve doktorlarla tercümanların geleneksel olarak giydikleri biçimde kalpak takmış... İstanbul'da Abdülhamid'in kütüphânesinde çalışan Hammer, kütüphâneyi övüyor ve onun gibi kaliteli bir ikinci kütüphânenin o sırada İstanbul'da bulunmadığını yazıyor. Bu sırada edebiyat, târih, Osmanlı târihi, Avrupa, Eski Yunanca ve hukukla ilgileniyormuş (s. 35-49)...

İstanbul'a gelişinden birkaç ay sonra Hammer, 1800 yılının hemen başlarında, Mısır'a gitme olanağını da bulmuştur. Bilindiği gibi, Hammer'in İstanbul'da bulunduğu dönemde önemli siyâsal gelişmeler olmaktadır: Napolyon Bonapart, bir süreden beri Mısır'ı Fransa'ya katmak için askerî girişimlerde bulunmaktadır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Fransa'ya karşı, İngiltere ve Rusya'nın yanında yer almak durumunda kalır. Bonapart'ın Sûriye ve Mısır seferine karşı Osmanlı-İngiliz ve Osmanlı-Rus ittifâkı mümkün olur. 1799 yılında Bonapart'ın El-Ariş, Gazze ve Akka önündeki

savaşlarından sonra, nihâyet 1800 yılının başlarında, Fransa'nın Mısır'ı boşaltması için bir anlaşmaya varılır. İşte tam bu sırada İstanbul'da bulunan Hammer, El-Ariş Antlaşması'ndan hemen sonra Mısır'a doğru yola çıkar. Tabiî önceden memleket içinde seyahat edebilmesi için gereken izni almıştır. Mısır'ın işgâlinden beri oradan bir haber almak mümkün olamadığından, Hammer aslında diplomatik bir görevle Mısır'a gitmiş, ama yolculuk resmî temsilcilik tarafından bir inceleme gezisi biçiminde kamufle edilmiştir. Gezinin ilmî amaçlarla yapılacağı öne sürülmüştür.

Hammer, 22 Şubat 1880'de İstanbul'dan ayrılmış ve Anadolu'da atla uzun bir yolculuğa çıkmıştır. Bu arada, Küçük ve Büyük Çekmece'yi, Çanakkale/Truva harâbelerini de görmüş... Ege Adaları'nı, Rodos'u, Limasol ve Larnaka'yı gezmiş... 22 Nisan'da, yâni İstanbul'dan ayrıldıktan tam iki ay sonra, "Tiger" isimli bir İngiliz savaş gemisine binebilmiş ve orada Sir Sidney Smith ile tanışma fırsatını elde etmiş... Böylece Hammer, bu sırada Mısır'da meydana gelen târihî olayları bir İngiliz savaş gemisinden canlı bir tanık olarak izleme fırsatını bulabilmiştir. Bu sıradaki savaşları, barış antlaşmalarını ve bunlara ilişkin söylentileri uzun ve ayrıntılı biçimde naklediyor. Bu açıdan hâtıraların bu sayfaları, Osmanlı târihinin bu dönemine canlı biçimde tanıklık yaptığı için, gerçekten de ilginç olma özelliği kazanıyor. Bu arada Hammer'in yine canlı tanıklığıyla betimlediği Osmanlı donanması ve donanma komutanı paşalar hakkında yazdıkları da ilginçtir.

1800 yılının yaz aylarında Akdeniz'de İngiliz savaş gemisi ile epey dolaşan Hammer, bu arada Rodos'a da uğramıştır. Hammer, uğradığı her yerin kütüphâne kalitesi hakkında yazmaktan da kendisini alamamaktadır (s. 62-83). 1801 yılının Mart ayında Mısır'a İngiliz askerî müdahalesine ve İngiliz-Fransız çatışmasına, 1 Haziran'da Kâhire'nin düşmesine bizzat tanıklık etmiş ve daha sonra Malta'ya uğrayarak Kahire'ye gitmiş; öte yandan, yine aynı yıl İngiltere'ye kadar uzanmış ve bir süre burada kaldıktan sonra da çağrı üzerine oradan ayrılmıştır. 12 Ağustos 1802'de, yâni Fransızların Mısır'ı boşaltmaları için yapılan anlaşma ve mütârekeden

hemen sonra, yeniden İstanbul'a dönmüştür (s. 83-119). Bu kez İstanbul'daki diplomatik görevi, Elçilik Kâtipliği'dir.

Hammer, İstanbul'a döndükten sonra çalışmalarına yoğun olarak devâm edebilme olanağı bulduğunu yazıyor. Yine İstanbul'a bu ikinci gelişinde Osmanlı târihi yazmaya karar veriyor ve eserine malzeme toplamaya girişiyor. İstanbul'da kaldığı ilk süre içinde malzeme toplayamadığından şikâyetçidir. Hammer'in uzun uzun anlattığı doğu gezisinin (1800-1802) heyecânından sonra, İstanbul'daki günlük memuriyet yaşamının ve çalışmalarının dışında ilgi çekici olaylar artık pek azdır. Bunlardan biri, 1 Kasım 1802'de Sultân'ın huzûruna kabûl edilmesi olmalıdır. Bundan sonra İstanbul'da kaldığı yıllara (1802-1806) âit hâtıralar, ancak kentin sosyal hayâtını anlattığı ölçüde ilgiye lâyıktır. Maalesef bu ölçünün hayli dar olduğu da belirtilmelidir.

Hammer'in İstanbul'daki görevi 7 Mayıs 1806'da Buğdan'a Başkonsolos olarak atanması ile son bulur. Hammer, İstanbul'daki görevini istemeye istemeye, âdetâ zorla bırakmak zorunda kalmıştır. Hattâ İstanbul'da kalmak için girişimlerde de bulunmuş, ama atama gerçekleşmiştir. Hammer, artık bir daha doğuya ve İstanbul'a gelemeyecektir. Bundan sonra Hammer'in hâtıraları bizim için ilginçliğini tamâmen yitiriyor. Hammer, bundan sonra diplomatik görevle değişik zamanlarda Avrupa'nın değişik kentlerinde bulunacaktır.

1825 yılında *Osmanlı Devleti Târihi*'ni yazmaya başlayan Hammer, hâtıralarını yazmaya başladığından (1841) on yıl önce bu eserinin sonuncu (onuncu) cildini de yayınlamıştır.

Hammer'in hâtıraları 1852 yılına dek geliyor. Zâten kendisi de tam dört yıl sonra, 22 Kasım 1856'da 82 yaşında ölmüştür. Ölmeden birkaç saat öncesine kadar da yeni eserleri üzerinde çalışıyormuş...

Almanca kadar mükemmel Türkçe de konuşabilen Hammer, hâtıralarını son derece soğuk ve kuru bir üslûpla kaleme almış... Hâtıraların esas olarak bizim açımızdan ilginç olan kısmı da zâten İstanbul'da geçirdiği yıllarla doğu gezisini anlatan sayfalardır. Bu-

nun dışında zikredilmeye değer bir başka konu bulunmamaktadır. Bu bakımdan Hammer'in hâtıraları, yalnızca *Hammer'ın Hâtıraları* olduğu için değer kazanmaktadır.

Moltke'nin Mektupları

Moltke'nin mektupları iyi bilinen bir örnektir.[7] Bununla birlikte kitabın Türkçe tercümesinin bir hayli geç bir târihe denk düştüğünü fark etmeliyiz.[8] Moltke'nin mektuplarının askerî târih bakımından taşıdığı önem bir yana bırakılacak olursa, yazarın tam da Tanzimat öncesinde Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu şartlar hakkındaki ilk elden gözlemleri her zaman hatırlanmaya değerdir. Hayrullah Örs tercümesinde, çevirmen, kitaba yazdığı önsözde Moltke'nin anlattıklarının zaman zaman yanlış, hatâlı, eksik, yanıltıcı ya da önyargılı olduğunu belirtme ihtiyâcını duymuştur. Daha önceki tercüme(ler)in yalnızca Türklere sempatik gelebilecek kısımlardan ibâret olması karşısında, metnin tamâmının sunumunda bir ihtiyat payı konulmuş olması dikkat çekicidir. Türklere ya da İslâm toplumuna daha eleştirel yaklaşımların tercümesinde çekingen davranılmış olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Tercümelerin bir de bu yönden gözden geçirilmesi, özellikle atlanan kısımların analizleri, tercüme eden toplumun beklentilerini ve zihniyet yapısını anlamak bakımından da işe yarardır.[9]

---

7 Helmuth von Moltke, **Briefe über Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839**, [1835-1839 Yılları Arasında Türkiye'deki Durum ve Olaylar Hakkında Mektuplar], Berlin, 1893.

8 Mareşal Helmuth von Moltke, **Türkiye Mektupları**, (Çeviren: Kemâl Vehbi Gül), Varlık Yayınevi, İstanbul, 1967. Sâdece iki yıl sonrasına denk gelen bir başka tercüme için bkz. Feldmareşal H. von Moltke, **Türkiye Mektupları**, (Çeviren: Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969. Hayrullah Örs'ün tercümesinde, çevirmen, kitaba yazdığı önsözde, "Moltke'nin mektuplarından hoşumuza gidecek kısımlar birçok defâ dilimize çevrilmiştir" demektedir (s. 13).

9 Burada Moltke'nin çevirmenin önsözünden küçük bir alıntı yapmakla yetiniyorum: "Moltke'nin bâzı eleştirmelerini [eleştirilerini] sert bulabiliriz, fakat onun bu sözleri, hikâyelerini tâ çocukluğundan beri dinlediği o muhteşem Türk ordusunun yerine, kudretsiz ellerde perişân olmuş bir orduyla karşılaşma yüzünden değil mi[dir]? (...) Moltke'nin yanıldığı birçok noktalar vardır, fakat bunları maksatlı olarak yazdığı iddiâ edilemez. Çünkü en çok kızması, aleyhinde en çok atıp tutması beklenen Hâfız Paşa'yı bile kötülemek istemediğini görmekteyiz. Dinî taassubu olmadığını da İznik Câmii'ni anlatan satırları pek güzel göstermektedir. Bu sebeple, Moltke'de gârezkârlık

Goltz Paşa'nın Anıları

Goltz Paşa'nın anıları nispeten eski târihlidir[10] ve Türkçe tercümesi de neredeyse hemen yapılmıştır.[11] Ben maalesef Goltz Paşa'nın anılarının orjinal Almanca metnini hiç görme fırsatı bulamadığım için, iki metni karşılaştırabilecek durumda değilim. Fakat görebildiğim Türkçe tercümeden anlayabildiğim kadarı ile, çeviri bir derleme hüviyetindedir. Goltz Paşa'nın yaptıkları kısaca anlatılırken, esas olarak, yazarın mektup ve günlük notlarına yer verilmiştir. Sanırım Türkçe tercüme eksiktir. Çünkü alt başlıkta bulunan İrlanda kısmı hiç yoktur. Muhtemelen orijinal anıların yalnızca Türkiye ile ilgili kısımları derlenmiş olmalıdır.

İkinci Meşrûtiyet ve 31 Mart Ayaklanması Hakkında İki Almanca Kaynak Kitap

Yakın dönem Türk siyâsal târihinin en önemli olaylarından İkinci Meşrûtiyet (1908) ve ona bir tepki niteliğine bürünen 31 Mart Ayaklanması (1909) ile ilgili olarak hemen bu dönemde kaleme alınmış iki Almanca kaynaktan söz etmek belki ilginç olabilir.

A. Kutschbach'ın Günlüğü

Bu kaynaklardan ilki, 1908 yılının Temmuz ayında ilân edilen İkinci Meşrûtiyet'e ve 1909 yılının Nisan ayında meydana gelen 31 Mart Ayaklanması'na İstanbul'da bizzat şâhit olan, o sırada İstanbul'da Ticâret Odası Hukuk Müşâviri olan A. Kutschbach'ın günlüğüdür.[12]

---

ve hakikatleri bilerek değiştirmek gibi şeyler aranmamalıdır. Hatâlarının kaynakları, bir yandan başvurduğu eserler, öte yandan -özellikle başlangıçtaki- dil bilmezliği olsa gerekir." Feldmareşal H. von Moltke, **Türkiye Mektupları**, (Çeviren: Hayrullah Örs), s. 11 ve 13.

10 Freiherr Colmar von der Goltz, **Denkwürdigkeiten**, [Hâtıralar], Von der Goltz und Wolfgang Förster, Berlin, 1929.

11 **Golç Paşanın Hâtırâtı**, (İstanbul'da 1914-1915 ve Irak ve İrlanda 1915-1916), (Çeviren: Emekli Kaymakam Sâlih Mayakuşu), Askerî Matbaa, İstanbul, 1932.

12 A. Kutschbach, **Die Türkische Revolution: im Juli 1908 und April 1909**, [Türk Devrimi-Temmuz 1908 ve Nisan 1909], Leipzig Verlag von W. Kutschbach, Halle a.S., Standard-Buchdruckerei g.m.b.h, (yayın târihi yok). [Ayrıca bkz. Cemil Koçak, "II. Meşrûtiyet ve 31 Mart Ayaklanması Hakkında İki Almanca Kaynak Kitap", **Târih ve Toplum**, Sayı: 7, (Temmuz 1984), s. 63-64].

Kitabın ilk yüz sayfası, yazarın günlüğünden oluşmaktadır. Geriye kalan yaklaşık yüz sayfalık ikinci kısımda ise yazar, 1908 yılının yaz aylarında Balkan ülkelerinde yaptığı gezi dolayısıyla, bu ülkelerin içinde bulundukları siyâsal ve sosyal yaşam koşullarını gözler önüne sermiş ve geziye ilişkin izlenim ve gözlemlerini dile getirmiştir. Yazar, kitabının ikinci bölümünün başına eklediği notta, özellikle ilginç olan noktanın, Türkiye'de anayasal düzenin yeniden yürürlüğe konulmasında önderlik eden kişilerin iddiâlarının belirtilmesi olduğunu vurgulamaktadır. Ancak, kanımca, kitabın asıl ilginç olan bölümü, gezi izlenimlerinden ibâret olan ikinci kısmından çok, bir günlük niteliği taşıyan ilk kısmıdır.

Ayrıca, günlüğün yer aldığı sayfalarda son derece ilginç fotoğraflara da yer verilmiştir. Bunlar arasında, kitabın hemen başında yer alan pâdişah V. Mehmed'in (Mehmet Reşad'ın) büyük boy, Enver ve Niyâzi Beyler'in, Pâdişah II. Abdülhamid'in, Sadrâzam Hilmi Paşa'nın, Ahmet Rızâ Bey'in, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yürüyüşünün, bu orduya âit topların İstanbul'a girişinin, Taksim Kışlası'nın çatışmalardan sonraki yıkık hâlinin, Taksim Meydanı'ndaki ölü ve yaralıların, ölülerin tramvayla taşınmalarının ve 31 Mart Ayaklanması'na katılanlardan bâzılarının halka açık idamlarının fotoğrafları zikredilmeye değerdir.

Günlük, İkinci Meşrûtiyet'in ilânına varan eylemlerin başlangıç târihi olan 13 Temmuz günü başlamakta ve 14, 16, 19-22 ve 24-28 Temmuz günlerini içermektedir. Bu sırada Makedonya'da meydana gelen ayaklanma ve bunun İstanbul ve saray üzerindeki derin etkileri kaleme alınmıştır. Günlüğün ikinci yarısı, 13 Nisan, yâni 31 Mart Ayaklanması'nın ilk günü başlamaktadır. Bu kısımda da 13-17, 19-25, 27 ve 30 Nisan günleri ile 3, 10 ve 12 Mayıs günleri yer almaktadır. Günlükte ayaklanma ve ayaklanmanın bastırılması süreci, son derece canlı bir dille tasvir edilmiş ve heyecanlı bir şekilde kaleme alınmıştır. 13-23 Nisan günleri arasında ayaklanma, 24-25 Nisan günlerinde de ayaklanmanın bastırılması, 25 Nisan'dan sonraki günlerde ise ayaklanmanın bastırılmasından sonraki durum, Sultan Mehmed Reşad'ın (V. Mehmed'in) tahta

çıkışı, 30 Nisan günü yeni pâdişâhın ilk selâmlık töreni, 10 Mayıs günü yeni pâdişâhın kılıç kuşanma töreni ve 12 Mayıs günü de ayaklanma sonrasındaki idamlar anlatılmaktadır. Günlük, 1909 yılının Haziran ayının ortasında, Yıldız Sarayı'nın ayrıntılı bir anlatımı ile sona ermektedir.

Kutschbach'ın günlüğü, târihçileri heyecanlandıracak yeni târihsel bilgi ve açıklamalardan yoksun olmakla birlikte, günü gününe tutulmuş canlı notlardan oluşması açısından ilginçtir.

Örneğin, 24 Nisan günü yazılmış ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişi ile meydana gelen silâhlı çatışmaları anlatan satırlar son derece canlıdır:

"Konstantinopel [İstanbul], 24 Nisan;

Sâkin yattık. Uyanıp da odamın balkonuna çıktığımda saat sabahın beşiydi. Omuzları üzerine dökülen bir palto ve başına da beyaz bir fes giymiş bir askerin duvara tırmandığını birden fark ettim. Bu duvar bizim sokağı, duvarın yan tarafında bulunan eski Türk mezarlığından ayırmaktadır. Orada bulunan askerî karakola geriden gizlice yaklaşıldı. Hemen ardından yan sokaktan bâzı birbirine benzer askerlerin geldiğini ve yanlarında taşıdıkları tüfeklerle karakola saldırdıklarını gördüm. Saldırıya uğrayanların kendi kendilerine silâhlarını teslim etmeleri ve şimdiye değin nöbetçi olanların kendi bölgelerinde tutsak olmaları çok şaşırtıcı oldu. Sayıca çok kalabalık olan yabancı askerler derhâl sokağı kontrol altına aldılar ve bir devriye çıkardılar. (...)

Birkaç katlı yüksek evimin terasına çıktım. Buradan bütün İstanbul kuşbakışı görünüyor. Saat sabah altıbuçuk... Kuzeyden ilk top atışı duyuldu, hemen ardından da ikincisi... Şimdi tüfek sesleri de duyulmaya başladı ve ateş sesleri gökgörültüsünü andırır bir biçimde hiç kesilmeden devâm etti. Pera [İstiklâl] Caddesi'nde de çatışma oluyor. Tüfek ve top sesleri gâyet yakından geliyor ve her an çarpışanların birdenbire ortaya çıkarak görüneceği sanılıyor. Selânik'ten gelen birliklerin de önümüzde görünmesi bunu gösteriyor. Yoldan gelip geçen herkes sokaktan uzaklaştırıldı ve taraflar çatışmaya hazır hâle geldiler. Çatışmanın mezarlıktan

sonraki alana yayılması bekleniyor. Pera [İstiklâl] Caddesi'nin çıkışındaki Taş Kışla'nın çevresinde, şehrin içinde çatışmalar devâm ediyor. Buraya gâyet yakın olan Taksim Kışlası'na da Selânik'ten gelen birlikler tarafından saldırıldı ve buranın işgâl edilmesinin önünü almak pek şüpheli görünüyor. Kışla topa tutuldu ve top mermileri, Pera [İstiklâl] Caddesi'ne de düşmektedir. İşte, ağır top ve tüfek ateşi bize göre sağ taraftan, Galata'dan geliyor. Selânik'ten gelen birlikler, Tophâne Kışlası'na saldırdılar ve kışla kısa zamanda düştü. (...)

Son silâh sesinden bu yana aradan sâdece beş dakika geçmişti ki, İstanbullular gâyet sâkin bir biçimde bir fincan kahve ile sigaralarını içmek için yeniden kahvehâneleri doldurdular. Bütün olan biten sâdece 'kısmet'ti. [orijinal metinde de *"Kismet"* şeklinde yazılmış]."[13]

Adalbert Graf Sternberg'in Kitabı

Aynı konuda yazılmış ikinci kitap ise küçük boy ve toplam 118 sayfadır. Kitap, Alman İmparatorluk Meclisi üyesi (milletvekili) Adalbert Graf Sternberg tarafından yazılmıştır.[14] Kitabın arka kapağından yazarın sâdece Türkiye hakkında değil, fakat başka ülkeler hakkında da yayın yapmış olduğu anlaşılıyor. Kapakta yazarın yakında çıkacak olan kitabı da şu ad ile ilân edilmektedir: *Die Barbaren von Morokko* ("Fas Barbarları") (Wiener Verlag, Wien).

Sternberg'in kitabı, İkinci Meşrûtiyet ve 31 Mart Ayaklanması hakkında kısa bir incelemedir. Kitabın ilk bölümü, Osmanlı Devleti'nde anayasacılık hareketinin başlangıcını ve mücâdelesini özetlemekte, anayasanın yeniden yürürlüğe girişini anlatmaktadır. İkinci bölümde, 31 Mart Ayaklanması'nın ilk günü olan 13 Nisan'da meydana gelen olaylar anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde ise 31 Mart Ayaklanması'nın ikinci gününden Hareket Ordusu'nun

13 A. Kutschbach, **Die Türkische Revolution: im Juli 1908 und April 1909**, s. 49-51 ve 55. [Ayrıca bkz. Cemil Koçak, "II. Meşrûtiyet ve 31 Mart Ayaklanması Hakkında İki Almanca Kaynak Kitap", **Târih ve Toplum**, Sayı: 7, (Temmuz 1984), s. 63-64].

14 Adalbert Graf Sternberg, **Die Türkische Revolution**, [Türk Devrimi], Georg Stilke, Eindruckerei und Verlag Gef.m.b.h., Berlin, 1909. [Ayrıca bkz. Cemil Koçak, "II. Meşrûtiyet ve 31 Mart Ayaklanması Hakkında İki Almanca Kaynak Kitap", **Târih ve Toplum**, Sayı: 7, (Temmuz 1984), s. 63-64].

İstanbul'a girişine dek geçen sürede meydana gelen olaylar kaleme alınmıştır.

Kutschbach'ın 31 Mart ve II. Abdülhamid'e karşı gâyet uzak ve kuşkucu tutumuna karşılık Sternberg, İstanbul'da ayaklanmanın bastırılmasını sağlayanları şöyle değerlendirmektedir: "Makedonya'nın hırsız çeteleri" (s. 52). Kitabın dördüncü bölümünde Osmanlı Devleti'nin târihi ile ilgili bâzı yüzeysel açıklamalarda bulunulmaktadır.

Yazar, II. Abdülhamid hakkında şöyle yazıyor:

> "Bugün bütün her şeyin günahı Sultan'a yüklenmektedir. Fakat târih, onu pek çok şeyden azad edecektir. Zulmü korkudan, gerici yönetim biçimi ise mevcut koşullardan kaynaklanıyordu. En yetenekli kişileri kendine danışman seçmiş olduğunun en açık göstergesi, şimdiki yöneticilerin yine aynı kişileri yönetimin en üst kademesine getirmiş olmalarıdır. Abdülhamid'in düşüşü bir zorunluluktu, çünkü o pâdişah olduğu sürece hiçbir Jön Türk kendisini güvende hissedemezdi."[15]

Kitabın beşinci bölümünde yazar, "Anayasal Türkiye'nin Geleceği" başlığı altında, gâyet kötümser bir tablo çizmekte, İslâmî toplumda tutucularla reformcular arasındaki çatışmanın daha da şiddetleneceğini tahmin etmekte ve sonuçta da anayasal bir yönetimin geleceğine bir hayli karamsar ve kuşkulu bakmaktadır. Yazar, Jön Türkler'in hedeflerine sempati beslemekteyse de, başarılarından ümitli değildir. Altıncı bölümde yazar, İstanbul hakkındaki genel izlenimlerini parça parça anlatmaktadır. Bunlar arasında II. Abdülhamid, genel olarak pâdişahların hayatları, harem, İstanbul'un Türk kadınları ve parlamento ile Ahmet Rızâ zikredilebilir. Yazar, pek az güzel kadın gördüğünden şikâyet etmektedir; oysa Fransız, Alman, Rum ve Ermeni kadınları, Batılı hemcinslerinden pek az farklıdırlar. Türk kadınlarının tipik özellikleri şöyle anlatılmıştır:

15 Sternberg, **age**, s. 68.

"kara gözler, solgun yanaklar, kış mevsiminde bir dizi keklik gibi, birbirlerine sokulmuş otururlar." (s. 96)

İlginç bir tesâdüf, A. Kutschbach'ın kitabının olduğu gibi, Sternberg'in de kitabının son bölümünün Yıldız Sarayı'nın uzun ve ayrıntılı bir tasvirine ayrılmış olmasıdır. Diğer yandan, her iki kitabın karşılaştırılmasında şu nokta gözden kaçmıyor: A. Kutschbach, 31 Mart Ayaklanması ile II. Abdülhamid arasında tam bir paralellik ve işbirliği olduğunu kendi yorumu olarak ortaya koyarken; Sternberg, II. Abdülhamid'in bu olayda aktif bir rolü olmadığını (onun olayın tertipçisi olmadığını, sâdece teşvik etmekle kaldığını) vurgulamaktadır.

Bu iki Almanca kaynak kitap, söz konusu dönem ve olaylarla ilgili olarak yeni bilgiler içermemelerine karşın, şimdiye dek bu dönemle ilgili incelemelerde kaynak olarak kullanılmamış olmaları açısından ilgi çekicidirler.

Hans Rohde'nin Günlüğü ve Kitapları

Hans Rohde'nin[16] Balkan Savaşı'na ilişkin üç kitabını[17] da bu bahiste hatırlamamız lâzımdır. Rohde'nin ilk kitabı[18], Balkan Savaşı

16 Hans Rohde için bkz. Cemil Koçak, "Türkiye'de Bir Alman Subayı: Nazi Almanyası'nın Ankara Ataşemiliteri (1936-1944) General [Hans] Rohde'nin Türkiye Anıları Hakkında Oğlu Dr. Dieter Rohde İle Bir Konuşma", **Târih ve Toplum,** Sayı: 5, (Mayıs 1984), s. 18-26 (bu derlemede yer almaktadır).

17 Hans Rohde, **Meine Erlebnisse im Balkankrieg, und kleine Skizzen aus dem Türkischen Soldatenleben**, [Balkan Savaşı Anılarım ve Türk Askerlerinin Yaşamından Bâzı Küçük Öyküler], Paul Baumann Verlag, Charlottenburg, 1913; Hans Rohde, **Die Operationen an den Dardanellen im Balkankriege 1912/13**, [Balkan Savaşı'nda Çanakkale Boğazı Harekâtı (1912-1913)], Verlag von Eisenschmidt, Berlin, 1914; Hans Rohde, **Die Ereignisse zur See und das Zusammenwirken von Heer und Flotte im Balkankrieg 1912/13**, [Balkan Savaşı'nda Deniz Harekâtı ve Kara ve Deniz Kuvvetlerinin İşbirliği (1912-1913)], Verlag von Eisenschmidt, Berlin, 1914. Ayrıca bkz. Cemil Koçak, "Hans Rohde'nin Üç Kitabı", **Târih ve Toplum**, Sayı: 48, (Aralık 1987), 63-64.

18 Rohde, **Meine Erlebnisse im Balkankrieg und kleine Skizzen aus dem Türkischen Soldatenleben**. Ayrıca bkz. Cemil Koçak, "General Cemil Conk'un Balkan ve Çanakkale Savaşı'nda Tuttuğu Günlük", **Târih ve Toplum**, Sayı: 52, (Nisan 1988), s. 60-62 ve Cemil Koçak, "Balkan Savaşı Üstüne", **Târih ve Toplum**, Sayı: 25, (Ocak 1985), s. 55-57 (bu derlemede yer almaktadırlar). Özellikle ikinci makâlede G. von Hochwaechter'in Balkan Savaşı'nda tutmuş olduğu günlüğü hayli dikkat çekicidir.

sırasında tutulmuş bir günlüktür. Günlük, Rohde'nin Hayfa'da görevli bulunduğu sırada, 3 Ekim 1912 günü başlıyor. Günlükte bâzı günler hakkında hiç not tutulmamışken, bâzı günlerde ise, aksine, olaylar uzun uzun anlatılmıştır. Not alınmamış günlerde meydana gelen olaylar ise daha sonra ilk fırsatta kaleme alınan günde belirtilmiştir.

Günlük, iki ayrı bölümde altı kısımdan oluşuyor: İlk bölümde, "Sûriye ve Filistin'de seferberlik", "İstanbul'a yolculuk", "Çatalca'da meydan muharebesi", "Bâdemköy'de kolera", "Nâzım Paşa'nın kurmay heyetinde" ve "Çatalca'da mütâreke" başlıkları bulunuyor. İkinci bölümde ise "İstanbul'a dönüş", "Çatalca'da ve Çanakkale Boğazı'nda" ve "Çanakkale'de Fahri Paşa'nın kurmay heyetinde emir subaylığı" alt başlıklarına rastlanıyor.

Günlüğün ilk sayfaları Arap bölgelerindeki seferberliği ve bu bölgelerden Anadolu'ya yapılan asker sevkiyâtını anlatmaktadır. Güney vilâyetlerindeki seferberlik karışıklığı İstanbul'dakinden daha farklı değildir.

Savaşın patlak vermesi üzerine, Rohde de, birçok Alman subayı gibi cephede görev almak için başvuruda bulunur. Bu başvurusuna ancak 27/28 Ekim'de bir yanıt alabilir. Yanıtta, Rohde'nin 14 Kasım'dan itibâren iki ay süreyle Almanya'da tâtil yapacağı açıklanmaktadır. Rohde, bu yanıt üzerine, Almanya'ya tâtile gitmek üzere, 13 Kasım'da İstanbul'a gelir. Yolculuğu bir hayli mâcerâlıdır. Cephede görev almak için bu kez İstanbul'da Harbiye Nezâreti nezdinde girişimde bulunur. Talebinin yerine getirilmesi için kendisinden, diğer Alman subaylarından da talep edildiği gibi, Alman vatandaşlığından ayrılması istenir. Rohde, bunu kabul etmez ve duruma bir çâre aramak üzere, bir süre daha İstanbul'da kalmaya karar verir. Burada diğer Alman subaylarla da temas kurar. Bu arada eklemeliyim ki, Balkan Savaşı'na Osmanlı ordusu saflarında katılmak isteyen pek çok Alman subayın bulunduğu, ancak bunlardan pek az bir kısmının ve o da muhtemelen ancak özel ilişkileri sâyesinde savaşa fiilen katılma şansı bulabildiği ve bunun da pek küçük bir sayı olduğu, Rohde'nin yazdıklarından

anlaşılıyor. Rohde'nin de belirttiği gibi, keşif uçuşu yapabilecek Alman pilotlarından yararlanabilmek, elde vâr olan birkaç uçağın birbirinden farklı modelde olması ve her farklı model için ancak o modeli tanıyan pilota ihtiyaç duyulması ve nihâyet uçaklarda baş gösteren ârızalar nedeniyle, ancak dar ölçülerde mümkün olabilecektir.[19]

Rohde, 13 Kasım'da İstanbul'a geldiğinde, günlüğüne, ilk izlenimi olarak İstanbul'un savaşa karşı olan kayıtsızlığını, düşman ordularının kente 50 kilometre yaklaşmışken, kentte barış zamânındaki gibi bir havanın esmekte ve egemen olduğunu yarı hayretle kaydetmiştir. Rohde, 17 Kasım'dan itibâren bulunduğu Çatalca savunma hattındaki koleranın ürkütücülüğünü (bu arada her yerde bulunamayacak başka cephe fotoğrafları ile de destekleyerek) anlatmaktadır.

Aslında Rohde'nin Çatalca Cephesi'nde bulunmasının resmî bir yönü bulunmamaktadır. O, bir anlamda, yalnızca bir askerî gözlemcidir. Bir anlamda da savaş sırasında cephede fiilen kurmaylık görevi görür. Cephede bulunmasını ise, iki yıl önce, 1910 senesinde, Rohde'nin Osmanlı ordusunda resmî görev almasını sağlayan ve savaş sırasında da Ordu Kurmay Başkanı olan İzzet Paşa sağlamıştır. Rohde, 24 Kasım'dan itibâren Nâzım Paşa'nın kurmay heyetinde görev alır. Diğer Alman subayları gibi, Osmanlı ordusunun Çatalca hattındaki savunmasından övgüyle söz eden Rohde, mütâreke görüşmeleri hakkında da ayrıntılı ve ilginç gözlemlerde bulunmaktadır.

Rohde, 10 Aralık'ta İstanbul'u terk eder ve tâtil için bu kez gerçekten de Almanya'ya gider. Ancak tâtili biter bitmez, 8 Şubat 1913'te yeniden İstanbul'a döner. Rohde, dönüşünde bu kez yepyeni bir manzara tasvir etmektedir: Almanya'ya gitmeden önceki durumla, dönüşündeki askerî ve sivil alandaki durumu kıyaslamakta ve Aralık ayından beri olan büyük değişimi övgü ile anlatmaktadır.

19 Aynı gözlemi paylaşan bir başka kaynak için bkz. Cemil Koçak, "Balkan Savaşı Üstüne", **Târih ve Toplum**, Sayı: 25, (Ocak 1985), s. 55-57 (bu derlemede yer almaktadır).

Rohde, 20 Şubat'ta Çanakkale'ye gelir. 26 Şubat'ta burada Fahri Paşa'nın kurmay heyetinde emir subayı olarak görev alır. Bu sırada Mustafa Kemâl (Atatürk) ile de tanışır. Binbaşı Mustafa Kemâl'in, Rohde'nin aynı görevi karargâhta kalarak sürdürmesini istemesi üzerine, (oysa Rohde'nin bu sırada Bolayır'daki birliğine gitmesi gerekmektedir) Mustafa Kemâl bizzat Fethi Okyar'a bir tavsiye mektubu yazar.

Balkan Savaşı sırasında orduda Fransız yanlısı subay sayısında azalma olurken, Almanya'ya karşı son derece olumlu bir havanın subaylar arasında egemen olduğunu Rohde özellikle vurgulamaktadır. Günlüğünde Bolayır savaşlarını da anlatan Rohde, Balkan Savaşı'nda deniz harekâtına özellikle değinmektedir. Bu sırada savaşta görev alan Alman savaş gemileri Goeben ve Breslau ile Hamidiye'nin kahramanlıkları da övülmektedir. Rohde'nin Balkan Savaşı sırasındaki faaliyetleri, bu târihte İstanbul'daki yeni ve acemi askerlerin eğitilmesi için kullanılan kışlanın komutanlığına getirilmesi yolundaki talebinin İzzet Paşa tarafından kabûl edilmesi üzerine sona erecektir.

Rohde, 14 Nisan'da yeniden İstanbul'a döner ve 25 Nisan'da da Çanakkale'ye gelir. Zâten günlük de 15 Mayıs günü alınmış notlarla son buluyor. Rohde'nin 141 sayfa tutan günlüğü, savaşı anlatmaktan çok, kitabın adında da haklı olarak belirtildiği gibi, askerleri ve hayatlarını anlatmaktadır.

Rohde'nin daha çok askerî/teknik yönden önemsenebilecek diğer iki kitabından ilki[20], Balkan Savaşı'nda kara ve deniz harekâtının anlatıldığı kitaptır. Bu kitapta altı bölüm hâlinde, öncelikle 1912 yılının Ekim ayının son günlerinde cereyân eden Lüleburgaz muharebesinden sonra, Bolayır muharebesine kadar geçen sürede savaşın aldığı şekil ve olayların gelişimi anlatılmaktadır. Ancak, söz konusu anlatım, tamâmen askerî/teknik bir anlatımdır. Rohde'nin özellikle deniz harekâtına olan ilgisi bu vesile ile bir kez daha açığa çıkıyor. Rohde, Osmanlı ordusunun Marmara kıyılarına yaptığı

20 Hans Rohde, **Die Operationen an den Dardanellen im Balkankriege 1912/13**.

çıkarma denemesini bu kısımda anlatmaktadır. Kitapta daha sonra mütârekeye kadar olan dönem ile, Çanakkale, Boğazlar ve Bolayır civârındaki savaşın gelişimi, iki bölüm hâlinde anlatılmaktadır. Kitabın son bölümü ise Rohde'nin savaşa ilişkin olarak ortaya koyduğu kişisel nitelikteki askerî görüşlerine ayrılmıştır. "Dersler ve Gözlemler" adını taşıyan bu bölümde Rohde, savaşa ilişkin askerî analizinin sâdece kendi görüşleri olduğunu vurguladıktan sonra, bu kısımda ortaya konulan görüşlerin, gerçekte olduklarından daha fazla vurgulanmış olabileceğini, çünkü analizinin büyük ölçüde kişisel etkilenmelerden kaynaklandığını büyük bir açık yüreklilikle belirtmektedir.

Rohde'nin üçüncü kitabı ise Ege, Akdeniz ve Marmara'daki deniz harekâtının anlatıldığı metindir.[21] Rohde, bu kitapta da, diğerlerinde olduğu gibi, askerî harekâtı âdetâ günü gününe tasvir etmektedir. Bu kez deniz harekâtına ayrılan kısımlar daha geniştir ve kara ve deniz kuvvetleri arasındaki işbirliği ön plâna çıkarılmıştır. Kitapta, ayrıca, bu sıradaki Osmanlı donanmasını Bulgar ve Yunan donanmaları ile karşılaştıran birkaç tâne de tablo vardır. Kitabın sonunda, savaşa ilişkin askerî haritanın yanı sıra, Osmanlı ordusunun savaş sırasındaki komuta kademeleri hakkında da bilgi bulunmaktadır. Ayrıca, son iki kitap da, kapsadıkları askerî emirler bakımından, askerî târih açısından önemlidir. Rohde'nin bu son kitabının bir başka önemi de Balkan Savaşı sırasındaki deniz savaşlarının önemini gözler önüne sermesidir.

İkinci ve üçüncü kitaplarda, öyle her yerde rastlanan türden, basmakalıp olmayan, önemli ve ilginç cephe fotoğrafları ile komuta heyetindeki subay gruplarının toplu hâlde resimleri de bulunmaktadır ki, bunları muhtemelen Rohde bizzat çekmiştir. İlk kitapta yer alan bir fotoğrafta da o sırada Bolayır'da bulunan Mustafa Kemâl ile Fethi Okyar'ın birlikte bir fotoğrafı vardır ki, bu fotoğrafı daha önce herhangi bir başka yerde gördüğümü hatırlamıyorum. Resimde

21 Hans Rohde, **Die Ereignisse zur See und das Zusammenwirken von Heer und Flotte im Balkankrieg 1912/13**.

Mustafa Kemâl'in elleri cebindedir ve kameraya yan dönmüştür. Fethi Okyar ise ağzında sigara ile poz vermiştir. Fotoğrafta birkaç kişi daha bulunmaktadır.

Hans Rohde'nin söz konusu kitaplarının Türkçeye çevrilmemiş olması dikkat çekicidir.[22]

G. von Hochwaechter'in Günlüğü

Burada G. von Hochwaechter'in Balkan Savaşı'na ilişkin günlüğünden[23] söz etmemek elbette eksiklik olurdu. Hochwaechter, Balkan Savaşı'nda 8. Kolordu Süvâri Binbaşısı ve eğitmeni idi. Hochwaechter'in Balkan Savaşı'na ilişkin günü gününe tutulmuş notlarından oluşan hayli geniş kapsamlı günlüğü dikkate değerdir. Olayların içinde ve sıcağı sıcağına kaleme alındığı için de sürükleyici bir savaş romanını andırmaktadır.

Yazar, Balkan Savaşı'nın başında 3. Kolordu Komutanı Mahmud Muhtar Paşa'nın Kurmay Heyeti'nde bulunmaktadır. Savaşın başından sonuna dek bizzat bulunduğu cephede bir de günlük tutacaktır.

Hochwaechter, 1912 yılının Aralık ayında kitabına yazdığı önsözde, günlüğünü hemen yayınlamak istemesinin nedenini de

---

22 Hans Rohde'nin hiç bahsetmediğim bir kitabı daha bulunmaktadır: Hans Rohde, **Der Kampf um Asien**, (Erster Band: Der Kampf um Orient und Islam), [Asya Uğruna Mücâdele (Birinci Cilt: Doğu Uğruna Mücâdele ve İslâm)], Deutsche Verlag, Anstalt Stuttgart, Berlin und Leipzig, 1924. Yazar, bu kitabında da, Birinci Dünyâ Savaşı öncesinden başlayarak, 20. yüzyılın ilk çeyreği içinde, Avrupalı büyük devletler arasındaki bölgesel mücâdeleyi ve bu mücâdelenin ortaya çıkardığı olayları ve sonuçları anlatmaktadır. Türkiye'yi yakından ilgilendiren bir siyâsî/askerî târih metnidir. (Kitabın Türkçe tercümesi için bkz. Hans Rohde, **Asya İçin Mücâdele**, (Cilt: 1), (Şark Meselesi), (Çeviren: Binbaşı Nihat), Askerî Matbaa, İstanbul, 1932). Ayrıca bkz. Hans Rohde, **Deutschland in Vorderasien**, [Ön Asya'da Almanya], 1916.

23 G. Von Hochwaechter, **Mit den Türken in der Front**, (Im Stabe Mahmud Muchtar Paschas), (Mein Kriegstagebuch über die Kaempfe bei Kirk Kilisse, Lüle Burgas und Cataldza), [Cephede Türklerle Birlikte, (Mahmud Muhtar Paşa'nın Kurmay Heyeti'nde), (Kırkkilise (Kırklareli), Lüleburgaz ve Çatalca'daki Savaşlara İlişkin Savaş Günlüğüm)], (Kaiserl. Ottomanischen Major und Instruktor der Kavallerie des VIII. Armeekorps), [Alman İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti Binbaşısı ve 8. Kolordu Süvâri Eğitmeni], Ernst Siegfried Mittler und Sohn Verlag, Berlin, 1913. Ayrıca bkz. Cemil Koçak, "Balkan Savaşı Üstüne", **Târih ve Toplum**, Sayı: 25, (Ocak 1985), s. 55-57 (bu derlemede yer almaktadır).

belirtmiştir. Buna göre, yazarın amacı, günlüğün sâdece târihe bir katkı olmasını sağlamak değil, fakat Türk ordusunun çöküşünün gerçek nedenlerini açığa çıkarmak ve yenilgiye ilişkin olarak Türk askerini ve yanlış Alman tavsiye ve önerilerini suçlayıcı bâzı önyargı ve görüşlere karşı çıkmaktır.

Hochwaechter, 1912 yılının Eylül ayında Şam'da bir askerî garnizonda görevliyken, tâtil için Almanya'ya gittiği sırada savaş patlak verir. Hemen Berlin'e gelir ve von der Goltz Paşa'dan savaşta Doğu Ordusu Komutanı olan Abdullah Paşa'ya iletilmek üzere bir tavsiye mektubu alır ve hemen İstanbul'a döner.

Günlük, 12 Ekim günü İstanbul'daki savaş heyecânını ve cepheye asker sevkiyâtını tasvir etmekle başlamaktadır.

Reformcu Alman subayları, savaşın patlak vermesinden hemen sonra, Osmanlı ordusunda görev almak için, Harbiye Nezâreti nezdinde başvuruda bulunurlar, ancak onlara cepheye gidebilmeleri için izin verilmez. Önce Alman hizmetinden ayrılmaları talep edilir. Sâdece rütbesi binbaşı olan yazar ile Kurmay Heyeti'nden Üstteğmen von Lossow ve Albay Seit, savaşa katılmak için izin alabilirler. Çünkü onlar bu koşulu yerine getirmişlerdir.

Yazar, seferberlik hazırlıklarını anlatırken, Anadolu demiryolunun günde 16-17 bin, İstanbul-Edirne demiryolu hattının ise günde ancak 12 bin asker taşıma kapasitesinde olduğundan, daha ilk günlerde İstanbul'da seferberliğin ancak 8-10 günde tamamlanacağının söylenmekte olduğunu yazmaktadır. Taşıma güçlüğü nedeni ile Anadolu'dan sevkiyat için limanda bulunan birçok Yunan gemisi müsâdere edilir.

Yazar, nihâyet 15 Ekim'de sevk kâğıtlarını hazır edip tamamlayabilir ve Harbiye Nezâreti'nden aldığı emir üzerine, Abdullah Paşa komutasındaki Doğu Ordusu (1. Ordu) Karargâhı'na gider. Ancak yazar, birliğinin bulunduğu istikâmete gidecek bir tren bulamadığından, diğer Alman subayları ile birlikte, tren biletlerinin parasını kendi ceplerinden ödeyerek sonunda bir tren bulmayı başarır.

Bu, heyecanlı ve zor bir yolculuktur. Ulaşımın bozukluğu uzun uzun tasvir edilmektedir. Cephe hattında haberleşme hemen hemen hiç yoktur. Komutanların da savaşın aldığı gerçek durum hakkında ayrıntılı bilgileri yoktur. Yazar, uzun zaman yollarda topçu birliğini arar, ancak birliğin nerede olduğu belli değildir. Sonunda, Kırk Kilise'de (Kırklareli) Mahmud Muhtar Paşa'nın Kurmay Heyeti'ne dâhil olur. Yazarın; askerin kötü, bakımsız ve perişan durumu hakkındaki gözlemlerine, subayların da pek parlak sayılamayacağı konusundaki görüşleri eklenmelidir.

Günlük, askerî yönden bölgesel harekâtı anlattığından, askerî târih bakımından önemlidir. Kitabın arkasına ekli dört askerî harita bu bakımdan ilginçtir: Birinci harita, 22 Ekim sabahı Kırk Kilise (Kırklareli) savaşını; ikinci harita, 16 Kasım 1912'de 3. Kolordu'yu özellikle belirten biçimde Çatalca savunmasını; üçüncü harita, 31 Ekim-1 Kasım günlerindeki Lüleburgaz civârındaki savaşları ve nihâyet dördüncü harita ise Kırk Kilise (Kırklareli) savaşının başlamasından önceki durumu göstermektedir. Bütün haritalar yazar tarafından bizzat çizilmiştir.

Hochwaechter, günlüğünde, doğru dürüst bir savaş olmaksızın, tek kurşun atmaksızın, panik içinde geri çekilen Osmanlı ordusunu anlatmaktadır. Paniği anlatan satırlar, gerçekçi ve gerçekçi olduğu kadar da dramatiktir. Bu tasvirlere, tabiî göçmenlerin sefâletini anlatan tabloları da eklemek gerekir. Asker ve göçmenlerin içler acısı hâli, etkileyici ve canlı biçimde anlatılmıştır. Bu bakımdan açlığın ve sefâletin anlatıldığı satırlar, tüyler ürpertici sayılabilir. Günlükte bu türden malzemenin bol bol bulunduğunu belirtmek yeterli olacaktır.

Yazar, günlüğünün bir yerinde de, Balkan Savaşı yenilgisinin kendisine göre askerî nedenlerini açıklamaya çalışmaktadır. Bu konuda yeni bir şey söylememektedir. Anlattığı nedenleri birçok başka kaynakta da bulmak mümkündür. Ama günlükte, Alman reformcu subaylarının yardım önerilerinin ve danışmanlık hizmetlerinin de reddedildiği, bu vesile ile altı çizilerek açıklanmaktadır. Yazar, sonuçta yenilgiden daha çok komuta heyetinin sorumlu ol-

duğunu anlatmaya çalışmaktadır. Bu arada, belki kendisi de topçu subayı olduğundan, General Cemil Conk'un aksine[24], Osmanlı topçusunun yeteneklerini devamlı olarak övmektedir.

Mahmud Muhtar Paşa'nın da anılarında[25] anlattığı, Çatalca hattında 18 Kasım günü Bulgarlarla karşılaşma ve vurularak yaralanma öyküsünü, yazar da aynı biçimde ve en küçük bir farklılık olmaksızın anlatmaktadır. Sâdece herkes kendi öyküsünü ve başından geçenleri kaleme almıştır.

Günlükten savaş sırasındaki ulaşım koşullarına ilişkin somut bilgi edinmek de mümkündür: Mahmud Muhtar Paşa vurulduktan sonra İstanbul'a trenle tam 14 saatte gelebilmiştir. Yazar, normal olarak yaralı bir askerin bu yolu ancak iki-üç günde alabileceğini belirtiyor. Paşa, garda 200 kişi tarafından karşılanmış...

Hochwaechter, adı daha sonra târihe geçecek olan, Alman savaş gemisi Goeben'in de Balkan Savaşı'nda deniz muharebelerine katıldığını belirtiyor.

Günlük, 24 Kasım günü mütârekenin imzâlanması ile kesilmektedir.

Kitabın değişik yerlerine serpiştirilmiş ve Balkan Savaşı'na âit 13 fotoğrafın da, her zaman her yerde rastlanan, öyle basmakalıp cephe fotoğrafları olmadığı belirtilmeye değer bir başka husustur.

Hochwaechter'in günlüğü, savaşın genel görünümünün Osmanlı ordusunda görev alan ve Türklere dostça yakınlık duyan bir yabancının gözü ile tasviri ve anlatımı olduğu için hayli ilginç ve önemli bir kaynaktır.

Bu vesile ile, kitabın sonunda yeni yayınlanacak bir başka kitabın daha ilânının olduğunu belirteyim: Friedrich Immanuel, (Oberstleutnant beim Stabe des Danziger Infanterie-Regiments Nr.

---

24 Bkz. Cemil Koçak, "General Cemil Conk'un Balkan ve Çanakkale Savaşı'nda Tuttuğu Günlük", **Târih ve Toplum**, Sayı: 52, (Nisan 1988), s. 60-62 (bu derlemede yer almaktadır).

25 Bkz. Cemil Koçak, "Balkan Savaşı Üstüne", **Târih ve Toplum**, Sayı: 25, (Ocak 1985), s. 55-57 (bu derlemede yer almaktadır).

128), Der Balkankrieg 1912, Erstes Heft: Vorgeschichte-Streitkraefte-Kriegsschauplatz, [1912 Balkan Savaşı, (Birinci Cilt: Öncesi-Güçler-Savaş)], Verlag E.S. Mittler und Sohn, Berlin).

Liman von Sanders'in Anıları

Liman von Sanders'in anıları da en çok bilinen anılar arasında yer alır.[26] Sanders'in anılarının Türkçe çevirisi neredeyse hemen yapılmış sayılabilir.[27] Sanders'in anılarının (yeni) Türkçe çevrisinde de Moltke'nin mektuplarında rastladığımız bir hatırlatmaya rastgelmek, belki artık şaşırtıcı sayılmamalıdır. Tercümeyi yapan Burçak Yayınevi, kitaba sunuş yazısında, okuyucularına karşı karşıya kalacakları metin konusunda uyarıda bulunmak ihtiyâcını hissetmiştir. Sanders'in "ilginç", "çelişkili", "hatâlı", "eleştirici" [eleştirel] ve hattâ "insafsız" kalemi karşısında, okuyucu daha ilk sayfada uyarılır.[28]

Sanders'in anıları ve gözlemleri, bugün de, Birinci Dünyâ Savaşı'nın hemen öncesinden başlayarak, Osmanlı-Alman askerî/siyâsî ilişkilerinin târihine yönelik temel kaynak niteliğindedir. 1913-1918 yılları arasındaki önemli askerî/siyâsî gelişmelerin ya-

---

26 Liman von Sanders, **Fünf Jahre Türkei,** [Türkiye'de Beş Yıl], Verlag Scherl., Berlin, 1919. Kitabın İngilizce çevirisi için bkz. Otto Liman von Sanders, **Five Years in Turkey**, [Türkiye'de Beş Yıl], Annapolis, Md., 1927.

27 General Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene**, Matbaa-i Askeriyye, İstanbul, 1337. Türkçe yeni baskı için bkz. Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl,** (Çeviren: M. Şevki Yazman), Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968. Son baskı için bkz. Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene, (Bir Alman Paşasının Çanakkale ve Filistin Hâtıraları, Askerî Târih Encümeni'nin Cevaplarıyla)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006.

28 Burada Burçak Yayınevi'nin sunuşundan küçük bir alıntı yapmakla yetiniyorum: "General Liman von Sanders'in gerek kişiler, gerekse olaylar hakkındaki yargıları oldukça ilginçtir. Bu yargılarında bâzen çelişmeye de düşmüştür. Daha önce Türkiye'yi hiç görmemiş, tanımamış bir yabancının, ne kadar dikkatli de olsa, her konuda hatâsız bir değerlendirmeye varmasını zâten beklememek gerekir. *Türkiye'de Beş Yıl* adlı bu hâtırâlardan açıkça anlaşılıyor ki, Liman Paşa, olaylara eleştirici bir açıdan bakıyor. Yorumlarında ve eleştirmelerinde bir içtenlik var. Türk yöneticilerini eleştirirken, onların düştükleri yanlışlıklara parmak basarken, yer yer çok insafsız davranıyor, ama Alman İmparatorluğu'nun İstanbul'daki Büyükelçilerine de hiç müsamaha göstermiyor." Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl,** s. 7.

zarın gözüyle anlatıldığı metin, aldığı atıf itibâriyle de bir rekor kırmış olmalıdır.

Türk târihyazımında, Almanların Birinci Dünyâ Savaşı öncesindeki ve sırasındaki ortaklıkları pek de iyi gözle değerlendirilmediğinden olacak, Alman subaylarının anlattıkları her zaman için polemik konusu olmuştur. Dolayısıyla da verdikleri bilgilerden ziyâde vermedikleri aranır. Polemik konuları da verdikleri bilgilerin, değerlendirmelerinin, analizlerinin ve yorumlarının ne ölçüde gerçekle çakıştığı noktasındadır. Vermedikleri ya da (muhtemelen kötü niyetle) sakladıkları düşünülen bilgiler ise aranılıp bulunmalıdır. Alman subay ve komutanlarının Osmanlı/Türk ordusu hakkındaki yazdıkları ve yargıları eleştirel olduğu ölçüde, polemik konusu olmaya adaydırlar. Bugün de böyledir.

Felix Guse'nin Yazdıkları

Osmanlı 3. Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin anılarından değilse de Türkiye'ye ilişkin hacimce küçük bir kitabından söz etmek gerekir.[29] Guse, kitabında, Türkiye'yi çeşitli cepheleri ile tanıtmaktadır. Geçmişe ilişkin bir bilgiye rast gelmek mümkün değildir. Kitabın yayın târihine dikkat edilirse, neredeyse eski dünyâ savaşında Ortadoğu'da bulunmuş eski bir askerin, yeni dünyâ savaşının son safhalarında aynı ülke hakkındaki bilgi notunu andırmaktadır. Türkçe çevirisi de yoktur.

Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Anıları

Almanya'nın Weimar Cumhuriyeti döneminde Ankara Büyükelçisi olan Rudolf Nadolny (ki ancak son birkaç ayını Nazi döneminin Büyükelçisi olarak geçirmiştir) ile Nazi döneminde Büyükelçiliğe atanan Rosenberg, Keller ve nihâyet Franz von Papen, bu arada Büyükelçilik Müsteşarı Hans Kroll, yazdıkları ile hatırlanmayı hak etmişlerdir.

---

29 Felix Guse, **Die Türkei**, [Türkiye], Koehler und Amelang, Leipzig, 1944.

Rudolf Nadolny, Birinci Dünyâ Savaşı'ndan sonra, Türk-Alman diplomatik/siyâsî ilişkilerinin tamâmen kesilmesini öngören antlaşmaları ortadan kaldıran ve Türk-Alman diplomatik ilişkilerinin yeniden tesis edilmesini sağlayan, Türk-Alman Dostluk Antlaşması'nın ("Türkiye ile Almanya Arasında Mün'akit Muhadenet Muahedenâmesi"), 3 Mart 1924 târihinde Ankara'da imzâlanmasından sonra, Almanya'nın ilk Türkiye Büyükelçisi olarak Ankara'ya atanmıştır. Söz konusu antlaşma, Türkiye ile Almanya arasında, 1918 yılından beri yaklaşık altı yıldır kesik olan diplomatik ve siyâsî ilişkileri yeniden kuruyordu. Antlaşma, 16 Mayıs 1924 târihinde yürürlüğe girecektir. Nadolny'nin Büyükelçi olarak Türk Hükûmeti tarafından resmî kabul târihi ise 8 Mayıs 1924'tür.[30]

Nadolny, 1955 yılında yayınlanan, fakat şimdiye kadar Türkçeye çevrilmemiş olan anılarında[31], gerçi ne Türkiye'ye atanma târihini, ne de Türkiye'ye/İstanbul'a kesin varış târihini yazmıştır. Ancak onun Haziran ayının ilk yarısında Türkiye'ye/İstanbul'a vardığını tahmin etmek de güç değildir. Nadolny, 15 Haziran'da İstanbul'dan

30 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, (İki Dünyâ Savaşı Arasındaki Dönemde Siyâsal, Kültürel, Askerî ve Ekonomik İlişkiler, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 6-10; Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (2 Cilt), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 342-355; Cemil Koçak, "Die Wiederaufnahme der Deutsch-Türkischen Beziehungen nach dem Ersten Weltkrieg", [Birinci Dünyâ Savaşı'ndan Sonra Türk-Alman İlişkilerinin Yeniden Kurulması], **Varia Turcica IX**, (Türkische Miszellen), (Robert Anhegger Festschrift/Armağanı/Melanges), Editions Divit Press, İstanbul, 1987, s. 193-198; Cemil Koçak, "Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Türkiye Anıları", **Târih ve Toplum**, Sayı: 40, (Nisan 1987), s. 57-58.

31 Rudolf Nadolny, **Mein Beitrag**, [Katkım], Limes Verlag, Wiesbaden, 1955. Nadolny'nin anılarının tanıtımı için bkz. Cemil Koçak, "Almanya'nın ilk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Türkiye Anıları", **Târih ve Toplum**, Sayı: 40 (Nisan 1987), s. 57-58. Nadolny'nin anılarının son derece kısa bir Türkçe özeti için bkz. "Rudolf Nadolny: Bir Diplomatın Anıları (1924-1933 Yılları Arasında Türkiye), (Derleyen: Sezer Duru), **Cumhuriyet**, (26-29 Nisan 1992). Ayrıca bkz. Rudolf Nadolny, "Die Türkische Innenpolitik unter Atatürk", [Atatürk Döneminde Türk İç Politikası], **Atatürk in Deutscher Sicht**, [Alman Görüşü İle Atatürk], Köln, 1982.

Ankara'ya gidecek ve aynı gün Başbakan İsmet (İnönü) ile ilk görüşmesini de yapacaktır.[32]

32 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 6-10; Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (1. Cilt),, s. 342-355; Cemil Koçak, "Die Wiederaufnahme der Deutsch-Türkischen Beziehungen nach dem Ersten Weltkrieg", **Varia Turcica IX**, (Türkische Miszellen), (Robert Anhegger Festschrift/Armağanı/Melanges), Editions Divit Press, İstanbul, 1987, s. 193-198; Cemil Koçak, "Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Türkiye Anıları", **Târih ve Toplum**, Sayı: 40, (Nisan 1987), s. 57-58; Gotthard Jaeschke, (mit Erich Pritsch), "Die Türkei seit dem Weltkriege", (Geschichtskalender 1918-1928), [Dünyâ Savaşı'ndan İtibâren Türkiye: Kronoloji 1918-1923], **Die Welt des Islams**, 10, (1929), s. 82; Lothar Krecker, **Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg**, [İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye ve Almanya], Frankfurt am Main, 1964, s. 11; Seha L. Meray ve Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri**, SBF Yayınları, Ankara, 1977, s. 4; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III (1906-1938)**, (Toplayan: Nimet Arsan), (3. baskı), Türk İnkılâp Târihi Estitüsü Yayınları, Ankara, 1981), s. 331; Bilâl Şimşir, **Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 67-68 ve 110-111; İsmâil Soysal, **Türkiye'nin Siyâsal Andlaşmaları (1920-1945)**, TTK Yayınları, Ankara, 1983), s. 14; A. Gündüz Ökçün ve Ahmet R. Ökçün, **Türk Antlaşmaları Rehberi (1920-1973),** SBF Yayınları, Ankara, 1973, s. 9; **Düstur,** (3. Tertip), Cilt: 5, s. 828, 832-835; Muzaffer Gökman, **50 Yılın Tutanağı**, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 18; Rudolf Nadolny, **Mein Beitrag**, s. 90-143; Rudolf Nadolny, "Die Türkische Innenpolitik unter Atatürk", **Atatürk in Deutscher Sicht**.

Konuya ilişkin Alman Dışişleri Bakanlığı Arşiv belgeleri için bkz. "İsveç'in İstanbul Elçiliği'nde Görevli Alman Diplomat Padel'den Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Freiherr von Maltzan'a", (Berlin/7.11.1923), St. S. Pol., 8.11.1923, **Auswaertiges Amt/** Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 5, Bd. 1; "Almanya'nın Stockholm Büyekelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (24.11.1923 Târih ve 258 Numaralı Telgrafa Yanıt), (Stockholm/6.12.1923), Nr. B 2331, L 016274), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 1; "Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi Dr. Hans Freytag'a", (Berlin/5.1.1924), e. o. III E 30/24, L 016287-016291, **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2; "Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Raporu", ("Türkiye"), (Berlin/2.2.1924), L 016309, **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2; "Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi Hans Freytag'dan Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Ankara/3.3.1924), Nr. 6, v. 3/3, L 016340), **Auswaertiges Amt/** Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2; "Padel'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (İstanbul/2.5.1924), B. R. Nr. 52, v. 3/3, L 016396), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2; "Alman Devlet Başkanı Ebert'ten Almanya'nın Bükreş Büyekelçisi Hans Freytag'a Yetki Verilmesine İlişkin Vekâletnâmesi", (Berlin/12.1.1924), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2; "Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Maltzan'dan Wallenberg'e", (22 Numaralı Telgrafa Yanıt), (Berlin/7/8.5.1924), L 016779, **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2; "Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf

Burada Nadolny'nin anılarının yalnızca Türkiye ile ilgili kısmını değerlendireceğim. Nadolny, Almanya'nın ilk Ankara Büyükelçisi olarak, 1924 yılının ilkbahar/yaz aylarından 1933 yılının sonbaharına kadar Türkiye'de görev yapmıştır. Fakat 1 Şubat 1932'de Cenevre'deki Silâhsızlanma Konferansı'nda Alman Delegasyonu Başkanı olarak görevlendirildiğinden, bu târihten itibâren görevi gereği artık sürekli olarak İsviçre'de bulunmak zorunda kalmış ve bu târihten itibâren fiilen Türkiye'de bulunamamış, ancak 1933 yılının Ekim ayına dek, Ankara'dan resmen ayrılıncaya kadar, görevini kâğıt üzerinde sürdürmüştür.

Almanya'nın ilk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin anıları, hayli iddiâlı bir başlık altında [*Mein Beitrag/Katkım*] yaklaşık kırkbeş yıl önce yayınlanmıştır. Anılarına değinmeden önce, yine anılarına dayanarak, Rudolf Nadolny'nin yaşamöyküsünü kısaca gözden geçirmek istiyorum.

Rudolf Nadolny, 12 Temmuz 1873'te Doğu Prusya'da Gross-Stürlack Köyü'nde doğmuştur. 1896 yılı sonbaharında öğrenimini tamamlayarak, stajyer yargıç olarak çalışmaya başlamıştır. Dokuz ay süren stajyerlik döneminden sonra, Königsberg'de Asliye Mahkemesi'nde görevine devâm etmiştir. 1901 yılının yazında ise, Alman Dışişleri Bakanlığı'na mürâcaat ederek, 1902 yılının Nisan ayında Berlin'de yeni görevine, diplomatlığa başlamıştır.

Önce 1903-1907 yılları arasında St. Petersburg'da bulunmuş, ardından 1907-1908 dönemini Berlin'de geçirdikten sonra 1909'da ABD'ye gitmiştir. 1911'de ise yeniden Rusya'da (St. Petersburg ve Moskova'da) görev yapmıştır. 1916 yılının Temmuz ayında İran'a Maslahatgüzar olarak atanmış ve oradan da İstanbul'a geçmiştir. Böylece ilk kez Türkiye ile tanışan Nadolny, bu sırada Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Graf Wollf-Metternich'in yanında çalışmıştır. Nadolny, İstanbul'da sâdece bir ay kalmıştır. Nadolny'nin anılarının bu kısmında, İstanbul seyahati sırasında anlattığı en ilginç

Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (İstanbul/20.6.1924), B. J. Nr. 38, L 016784-016787), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2.

öykü, burada İran hakkında Enver Paşa ile yaptığı görüşmedir. Ancak Nadolny, konuyu tek bir cümle ile âdetâ geçiştirmekte ve görüşme hakkında başkaca bir açıklamada bulunmamaktadır. 1917 yılı kışında yeniden Berlin'e dönen Nadolny, 1920'de Almanya'nın Stockholm Elçisi olmuştur.

Yukarıda da belirttiğim gibi Nadolny, 1924-1933 yılları arasında Türkiye'de görev yapmıştır. 1933 yılında Almanya'nın Moskova Büyükelçisi olan Nadolny, bu görevde sâdece sekiz ay kalabilecektir. Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne karşı izlemesi gereken dış politika konusunda Hitler ile anlaşmazlığa düştüğünden, 32 yıllık hizmet süresinden sonra, kendi isteği ile emekliye ayrılmıştır. Nadolny, bundan sonra, Almanya'da Nasyonal-Sosyalist iktidârın dış politikasını eleştiren konferanslar vermiş, fakat bu faaliyeti Hitler tarafından yasaklanmıştır. İkinci Dünyâ Savaşı'ndan sonra, 1947 yılı sonbaharında, Batı Almanya'ya geçen Nudolny, 18 Mayıs 1953 târihinde Düsseldorf'da öldüğünde hâlâ anıları üzerinde çalışmaktaymış.

Anılarını notlar hâlinde bizzat kendisi kaleme alan Nadolny'nin ömrü, onları bir düzene koyarak bizzat yayınla(t)maya yetmediğinden, anıları ile ilgili notları, karısı Anny Nadolny ile yakın çalışma arkadaşı Wipert von Blücher birlikte düzenlemişler ve yayına hazırlamışlardır. Ancak bu sâyede anılarda yer alan bâzı boşlukların da doldurulması mümkün olabilmiştir.

Türkiye'ye atanan Nadolny, İstanbul'da/Haydarpaşa Garı'nda, savaştan sonra Türkiye'de Alman çıkarlarını korumayı üzerine almış olan İsveç'in İstanbul Elçisi Wallenberg tarafından karşılanmış ve İsveç'in İstanbul Elçiliği'nde Alman çıkarlarının korunmasını sağlamak üzere görevlendirilen Alman diplomat Holstein ile de yine İstanbul'a geldiği aynı gün buradaki Alman Büyükelçiliği'nde bir görüşme yapmıştır.

İstanbul'a gelen Nadolny'nin ilk işi, Mütâreke'den beri İsveç'in koruması altında olan Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği binâsı ile Tarabya'daki yazlık binâsının yeniden hizmete girmesini sağla-

mak olmuştur. Bu sırada Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde Mondros Mütârekesi'nden beri asılı duran İsveç bayrağı indirilerek, yerine yeniden Alman bayrağı çekilmiştir. Büyükelçilik binâsı kısa süre içinde esaslı bir tâmirat görecek ve yeniden hizmete girecektir. Nadolny, yine aynı gün, Alman Büyükelçiliği'nin Tarabya'daki yazlık binâsını da ziyâret edecektir. Burası da kısa zamanda tâmir edilecektir. İstanbul'da sâdece bir gün kalan Nadolny, ertesi gün, 15 Haziran'da trenle Ankara'ya gitmiş, öncelikle Başbakan ve Dışişleri Bakanı İsmet (İnönü) Paşa ile görüşmüştür; bu görüşmede ortak geçmişe ilişkin kısa bir sohbetten sonra İsmet Paşa, Nadolny'e, Ankara'da bir Büyükelçilik kurup kuramayacaklarını sormuş ve Nadolny de bu soruyu olumlu biçimde yanıtlamıştır. Hattâ Elçilik mensuplarının 13 Ağustos'ta Haydarpaşa Garı'nda olabileceklerini de söylemiştir. Nadolny, bu görüşmeden hemen sonra, Başkonsolos Padel tarafından Almanya'ya ısmarlanan ahşap evi Ankara'ya göndermiştir. İsmet Paşa, bu evin portatif bir ev olup olmadığını sormuş; Nadolny de evin portatif olmadığını, ancak bir kez kurulabildiğini, bir kez kurulduktan sonra artık bir daha sökülemediğini anlatmıştır. Bunun üzerine İsmet Paşa, Alman Büyükelçiliği için gereken arâzinin verileceğini bildirmiştir.

Nadolny, hemen ertesi gün de güven mektubunu Cumhurbaşkanı Mustafa Kemâl (Atatürk) Paşa'ya sunacaktır. Ankara'da kaldığı süre içinde Nadolny, kendisine kalabilecek bir otel bulamadığından, istasyonda vagonunda ikâmet etmiş ve ziyâretlerini de buradan yapmıştır. Hükûmet üyelerinin çoğu sıtma nedeniyle hasta yattıkları için kendisini kabûl edememişlerdir.

Nadolny, 16 Haziran 1924 târihinde güven mektubunu Cumhurbaşkanı Mustafa Kemâl Paşa'ya sunacaktır. Alman Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Türk tarafının törene olağanüstü bir önem verdiğini belirten Nadolny, Cumhurbaşkanı'nın kendisini en kısa zamanda yeniden Ankara'da görmeyi umduğunu belirttiğini yazıyor. Mustafa Kemâl Paşa'nın Ankara'da bir Alman Büyükelçiliği inşâ edilip edilemeyeceği yolundaki sorusunun Büyükelçi tarafından olumlu bir şekilde yanıtlanması büyük bir memnûniyet

uyandırmıştı. Nadolny'nin Cumhurbaşkanı'nın eşi Lâtife Hanım tarafından kabûlü de programda yer almakla birlikte, bu ziyâret gerçekleşmemiş ve bir başka zamâna ertelenmiştir. Ziyâretin iptâline resmî gerekçe olarak Lâtife Hanım'ın diş ağrısı gösterilmişti. Oysa, bir süre sonra Nadolny, Lâtife Hanım'ın kendisine yapılacak bu ziyâret için merâsim kıtası talep ettiğini, talebi reddedilince de kabûlden vazgeçtiğini bir söylenti olarak duyacaktır. Sonuçta, bu ziyâret hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir.

Ankara'nın başkent ilân edilmesi üzerine Almanya, diğer Batılı devletlerin aksine, Türkiye'nin yeni başkentini hemen tanımış ve Büyükelçiliğin de İstanbul'dan Ankara'ya taşınabilmesi için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Nadolny, Ankara'da bugünkü Alman Büyükelçiliği'nin bulunduğu arsanın bir kısmını satın almış, bir kısmı ise Türk Hükûmeti'nce Berlin'in diplomatik jestine karşılık hediye edilmiştir. Böylece Almanya, kısa bir süre sonra, Büyükelçiliğinin yapımına başlamış, ancak Almanya'nın içinde bulunduğu mâlî güçlükler nedeni ile, binâların tamamlanması zaman almış ve Büyükelçilik, ancak 1928 yılının sonbaharında yeni binâsına taşınabilmiştir. Böylece Almanya, Ankara'da Büyükelçilik binâsının yapımına başlayan ilk devlet sıfatını kazanmıştır.

Nadolny'nin anılarında, bu dönemdeki Türk-Sovyet ilişkilerindeki yakınlığı vurgulayan satırlar ile Türkiye'de/İstanbul'da uzun yıllar yayınlanacak almanca gündelik gazete *Türkische Post*'un kuruluş öyküsünü anlatan sayfalar ilgi ile okunmaktadır. Yazarın bu dönemdeki Türk-Alman ilişkilerindeki yakınlıktan daha çok, ekonomik alandaki yakınlığı vurgulamaya çalışması da ayrıca dikkate değerdir. Nitekim, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki arşiv belgeleri de, bu alandaki yakınlığın derecesini ortaya koymakta ve Nadolny'nin anılarını onaylamaktadır.[33]

---

33 Rudolf Nadolny, **Mein Beitrag**, s. 91-143; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 5-96; "Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Türk Cumhurbaşkanına Güven Mektubunun Sunulması"), (16 Haziran Târihli Ankara Kaynaklı Numarasız Telgrafa Ek), (İstanbul/20.6.1924), B. J. Nr. 38, L 016784-016787 ve L 016782), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2.

Nadolny'nin Ankara'daki Büyükelçilik görevinin pratikte yaklaşık sekiz yıl, kâğıt üzerinde ise on yıla yakın sürdüğü göz önüne alınacak olursa, Türkiye'ye ilişkin anılarının daha dolgun olması beklenebilirdi. Fakat maalesef, anılar ne uzunluk ne de dolgunluk bakımından tatminkâr sayılır. Genel olarak bakıldığında, Nadolny'nin anılarının, bâzı ilginç ayrıntılı bilgiler vermesi dışında, tek başına bir bilgi kaynağı olduğu söylenemez. Hele örneğin Franz von Papen'in, Hans Kroll'un ve Helmuth Allardt'ın anıları ile karşılaştırıldığında, hayli sığ kaldığı da gözden kaçmamaktadır.

Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Diplomatik Raporları

Bu noktada Nadolny'nin üç orijinal diplomatik raporuna değinmek istiyorum. İlk rapor, Büyükelçi'nin yeni Başkent Ankara hakkındaki gözlemlerine ilişkindir. İkincisi ise Türkiye'nin modernleşme sürecindeki atılımlarına ilişkin bir değerlendirmedir. Burada sözünü edeceğim son rapor ise Atatürk'ün 1927 yılında İstanbul'u yeniden ziyâretine ilişkindir ve Türk iç politikasına ilişkin değerlendirmeleri içermektedir.

Nadolny'nin Başkent Ankara Raporu

Nadolny'nin "Başkent Ankara" raporu 13 Aralık 1924 târihlidir:

> "Yaklaşık altı aylık bir ayrılıktan sonra, Ankara'ya yaptığım yolculuk öncesinde, kentin benim yokluğumda ne derece geliştiğini merâk ediyordum. Bu merâkım, gerek başkent sorununun eskiden olduğu gibi şimdi de Türk iç ve dış politikasının en çok tartışılan konularından biri olmasından, gerekse Terakkicilerin kısa bir süre önce kurdukları muhalefet partisinin [Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası] hükûmet merkezinin İstanbul'a geri dönmesini programının önemli bir noktası olarak sunmasına karşılık, yönetimdekilerin Ankara'nın başkent olarak kalmasında ve yakın bir gelecekte de modern bir metropole dönüşmesi gerektiği konusunda kesinkes ısrarlı olmalarından kaynaklanıyordu.
>
> Her ne kadar beklentilerimi, Doğu'nun hiç de aceleci olmama eğilimini abartılı bir şekilde göz önünde bulundurmak sûretiyle

ayarladıysam da, buna rağmen, büyük bir geçmişin ve sözümona daha da büyük bir geleceğin merkezi olan yeni başkenti, terk ettiğimden hemen hemen farksız şekilde, yine aynı ilkel pislik yuvası olarak karşımda gördüğümde oldukça hayal kırıklığına uğradım.

İncesu bataklığı, hâlâ istasyon ile şehir arasında bir genç kız dokunulmamışlığı içinde uzanmakta... Hâlâ eski iç kalenin bulunduğu dağda, şehrin balçık grisi, yanmış yıkılmış yerlerinin hâkim olduğu bir perişanlık içinde yükseldiği bataklığın öbür kıyısında, Evkâf Vekâleti'ne âid olan ve bizim iki katlı işçi villalarımızı andırır stilde inşâ edilmiş dört açık renkli evcik bize el sallamakta... Bu evcikler, sözümona müthiş bir inşaat ve meskenlendirme girişiminin, böbürlenme vesilesi olarak başlangıcını teşkil edeceklerdi. Bu yıl inşâ edilmesi plânlanan önce 280, sonra da 40 evden hâlen ancak dört tânesinin sâdece temelleri atılabilmiş... İnşaatın geriye kalan kısmı ise tamâmen durmuş... Bununla birlikte, bir Türk câmisi ile Avrupâî bir villanın karışımını barındırmasıyla çok şirin görünen ve içi de hoş görünümlü olan parlamento binâsı, ayrıca yine aynı şekilde yeni inşâ edilmiş olan Mâliye Vekâleti binâsı tamamlanmış... Ayrıca, parlamentonun karşısına bir Alman inşaat firması tarafından oldukça büyük bir otel binâsı [Ankara Palas] inşâ edilmekte, çeşitli hükûmet binâlarında tâmirat yapılmakta, ana yola kaldırım döşenmekte ve pek çok yerde yol ve köprü çalışmaları görülmekte...

Fakat bütün bunlar ne anlam taşıyor ve nasıl çalışılıyor! Örneğin, ana yola kaldırım yapılması çalışmaları benim orada bulunduğum bütün bir hafta boyunca on metre bile ilerlemedi. Ayrıca, taşlar, döşeme olmaksızın, toprak zemin üzerine konulduğundan, birkaç hafta içinde şimdikinden farksız bir şekilde yayalar yine taştan taşa atlayacaklar ve arabalar dalgalar arasından ızdırapla ilerleyecekler. Ve esas önemlisi, bataklık arâzinin kurutulması ve geniş çaplı bir lojman inşaatı konularında, dediğim gibi, henüz hiçbir gelişme yok... Almanlar tarafından "Heeresgruppe Rabbe" (Karga Ordular Grubu) olarak adlandırılan Alman inşaat grubu da henüz doğru dürüst kendini göstermiş değil, hâlâ sönük... Burada çalışan adamlardan bâzılarını, -bana Ankara'nın elektrik santrali olarak tanıtılan- tahta bir kulübenin önünde bir Deutz motor ambalajını açarken gördüm; diğerleri şehir dışında bir

çimento fabrikası inşaatında çalışıyor olmalıydılar. Mâliye Vekili bana, Ankara'nın iki yıl içinde çok değişmiş ve büyük bir şehir görünümüne kavuşmuş olacağına ilişkin inancını dile getirdi. İnanç belki dağları yeriden oynatabilir, fakat şimdiki Ankara'yı modern bir başkent durumuna zor getirir.

Bütün bunlara karşın, Ankara'nın şimdilik Türk başkenti olarak kalmasına, eskiden olduğu gibi, şimdi de kesin gözüyle bakmak isterim. Ulusal, ayrıca târihsel deneyimlerle ilgili ve özellikle de Boğazlar sorununun alacağı şekille bağlantılı siyâsal saikler, Türkleri o kadar derinden etkiliyor ki, şimdilik hükûmetin İstanbul'a bir geriye dönüş yapmasının düşünülmesi dahi söz konusu değil... Bunu Ankara'daki herkes söylüyor. Gâzi'nin vereceği bir işâret üzerine, hemen bugün, üstelik yürüyerek dahi olsa, Batı'ya doğru yola çıkmaya hazır olanlar dahi... Ve Terakkiciler bugün iktidâra gelecek olsa, hemen geriye dönüşü gerçekleştirip gerçekleştirmeyeceklerini kim bilebilir? Belki en önemli makamlardan bâzılarını, özellikle de Hâriciye Vekâleti'ni tekrar İstanbul'a taşırlardı. Ancak millî savunma teşkilâtının merkezi mutlaka yine Ankara'da kalırdı.

Doğrusu, hiç olmazsa Hâriciye Vekâleti -Ankara'nın bu kadar yakın zamanda beklenen dönüşümü gerçekleşene kadar dahi olsa- Bâbıâli'nin arkasındaki eski yerine dönse çok sevindirici olurdu. Çünkü yabancı güçlerin temsilcilerinden, şimdiden Ankara'ya taşınmalarını beklemek gerçekten de olacak şey değil! Eminim ki, başka hangi devlet olsa, böyle bir durumda daha saygılı davranırdı. Şimdiden [Ankara'da] ikâmet eden temsilcilerin konutları olağanüstü ilkel... Yunan Elçisi, şehirdeki evine sonsuz sevgi, para ve boya harcayarak konforlu ve rahat bir görünüm vermeye çalışmış; bununla birlikte, bir akşam yemeği için frak giymiş olarak orada buluştuğumuzda, oluşturduğumuz manzara neredeyse groteskti. Ve [Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi] "Yoldaş Suriç"in bana sunduğu, en az yedi Rus sahanından oluşan zengin kahvaltı ve ona daha önceki Afganistan'daki memuriyeti sırasında armağan edilen bütün o muhteşem halılar dahi, insana gerçekte nasıl bir imkân içinde bulunduğunu unutturamıyordu. Fakat insanlar övüyorlar, övüyorlar -en azından dışa karşı. Ve bu arada, herkes heyecan ve merakla, karşıda Çankaya tepelerinde şimdiden yükselmeye başlayan iki Büyükelçilik inşaatına bakmakta:

Yepyeni ve garip bir Sovyet stili sergileyeceği rivâyet olunan ve etrafta muazzam kütleler hâlinde yığılmış yapı taşlarının ortasında yavaş yavaş yükselen 56 odalı Rus taşevi; bunun üzerinde ise sâde, bununla birlikte çok zarif, şirin ve neşeli görünen Alman Köşkü... Bu köşk, Türklere göre sihirli bir şekilde garajı, makine dâiresi ve kuyusu ile birlikte, birkaç hafta zarfında oluşmuştur. Ve yine mûcizevî bir şekilde, önümüzdeki birkaç gün içinde köşkün çevresinde bir park meydana gelecektir. Evet, şimdiye kadar tamâmen perişan kalmış arâzinin ortasında gerçek bir park...

Dakik bir hızla yürütülen ve şimdiye kadar çok edâlı olan Ankara'daki tesisimiz gerçekten de insanları olağanüstü şekilde etkiliyor. Bu inşaat sâdece, zâten Türkiye'de tanınan ve bu nedenle bugün hemen hemen tek başına Türkiye'deki tüm yabancı sanâyicilerle de dikkate alınan sanâyimiz için değil, ayrıca Alman Hükûmeti için de mükemmel bir reklâm... Ve biz bu fırsatı küçümsememeliyiz; ister ilişkilerin gelişimi bize Ankara'da sâdece küçük bir alt temsilcilik bırakmamıza izin versin, ister Mâliye Vekili'nin inancı düşündüğümden daha etkili olmuş olsun ve isterse Büyükelçiliğin tamâmı, uzun tüylü keçilerin memleketiyle -Ankara kedilerinin değil, onların vatanı Van'dır- hemşehri olma imkânını kazansın..."[34]

34 "Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Gözüyle Başkent Ankara", (Çeviren: Gülayşe Koçak), **Târih ve Toplum**, Sayı: 42, (Haziran 1987), s. 61-63.

Almanya'nın bu konuda Türk Hükûmeti'ne gösterdiği anlayışın ve diplomatik desteğin derecesini daha iyi saptayabilmek için, İngiltere'nin aynı konuda aldığı olumsuz tutum göz önüne alınmalıdır. Bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 3-15.

Türk Hükûmeti, Almanya'nın Ankara'da Büyükelçilik açmasına ve Büyükelçilik inşaatına başlamasına o kadar çok önem veriyordu ki, bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemâl Atatürk, Büyükelçilik inşaatını ziyâret etmişti. Bkz. "Almanya'nın Ankara Elçiliği'nde Elçi Holstein'dan Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'e", (Ankara/10.2.1924), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Botshaft Ankara, Bd. 974; "Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Cumhurbaşkanı Mustafa Kemâl Paşa Tarafından Ankara'da Alman Elçilik Binâsının Ziyâret Edilmesi"), (10.2.1924 Târihli ve J. Nr. B 186 Numaralı Habere Ek), (J. Nr. B 189), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 10, Band 2; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 15.

Alman Büyükelçiliği, İstanbul'dan Ankara'ya 1 Aralık 1928 târihinde, yâni Büyükelçilik inşaatının tamamlanmasından sonra, tamâmen ve kesin olarak taşınabilmiştir. Ankara'daki yeni Büyükelçilik binâları tamamlanıncaya dek, Alman Büyükelçiliği

Nadolny'nin Şapka İnkılâbı Raporu

İkinci rapor, 6 Ağustos 1925 târihlidir ve Büyükelçinin şapka inkılâbına bakışını içermektedir:'

"Türk devrim hareketi, bilindiği gibi, diğer hedeflerinin yanı sıra, eski ve tamâmiyle İslâm dinine dayalı Türk kültür ve devlet anlayışını yıkmayı da kendisine görev edinmiştir. Devrim hareketi, bunu, göze batan İslâm-Doğu âdetlerini ortadan kaldırmak sûretiyle görünüşte de vurgulamak ve Türkiye'nin bu açıdan da Avrupalı olduğunu anlatmak çabasındadır.

İslâm dünyâsına mensup -ister Arap, ister Türk, isterse İranlı olsun- Doğuluların en göze çarpan özelliklerinden biri serpuştur. Serpuş, câmilerde ve dinî merâsimler sırasında muhafaza edilebilmesi amacıyla, sipersiz şekilde olmalıdır. Hıristiyan dahi olsa, bir Türk vatandaşı ülke içinde Avrupâî bir serpuş takmayı tercih etme cesâretinde bulunduğunda, halk arasında bir dinî suç işlemiş, eski Osmanlı geleneğine göre ise ulusal duyguları rencide etmiş sayılırdı. Daha uzun sayılamayacak bir süre önce, Türk olarak tanınan ve sokakta şapka ile görünen insanlar tutuklanıp cezâlandırılıyorlardı.

Çok kısa bir zamanda fesin kullanımdan kaldırılması ve yerini Avrupâî tip şapkanın alması yolunda çok güçlü bir hareketin başlaması, ülkenin Avrupalılaşması için çabalayan hükûmetin yanı sıra, halkın da bir bölümünün -özellikle aydınların- aynı yöndeki şevkini göstermek bakımından önemli bir göstergedir. Kasket siperi ya da şapka kenarı yokken gözlerine gelen güneşi ansızın fazla göz kamaştırıcı bulmaya başlayan insanlar, kendilerini çeşit çeşit örtünme yollarıyla korumaya çalışıyorlar. Yine aynı insanlar, fesin gerçekte Yunan kaynaklı bir serpuş olduğunu ansızın hatırlıyorlar.

---

olarak Atatürk Orman Çiftliği'ndeki, süt fabrikasının, istasyondan bakıldığında hemen solunda bulunan bahçe içinde ahşap bir bağ evi kullanılmıştır. Bu bağ evi hâlen yerinde durmaktadır. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 13-15.

Ayrıca bkz. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Türk Başkenti"), (21 Haziran 1924 Tarihli ve A 25 Sayılı Habere İlişkin), (İstanbul/ 13.12.1924, J. Nr. A 775), **Auswaertiges Amt,** (Alman Dışişleri Bakanlığı/Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 5, Bd. 1. Ayrıca bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 13-15; Cemil Koçak, "Die Wiederaufnahme der Deutsch-Türkischen Beziehungen nach dem Ersten Weltkrieg", **Varia Turcica IX**, (Türkische Miszellen), (Robert Anhegger Festschrift/Armağanı/Melanges), s. 193-198.

Kısacası, fese ve sipersiz benzeri serpuşlara karşı, yukarıdan teşvik edilen ya da daha ziyâde emredilen bir mücâdele ("Haçlı Seferi") başlamış durumda...

Fakat bu arada, muhafazakâr zihniyetlilerden, özellikle de kırsal kesimlerden çok fazla tepki ile karşılaşmamak için, aralarında Yargıtay Başkanı'nın da bulunduğu bâzı yüksek makam sâhibi kişilerin görüşlerine başvurulmuş, başın örtülüş şeklinin dinle ilişkili olmadığı konusundaki görüş, bu kişilere onaylattırılmış ve bu düşünceler basında da yayınlanmıştır.

Bizzat Gâzi, kendi muhafız kıtasında İtalyan ordusununkine benzer bir kasket takma uygulamasını başlatarak, bu işin açılışını yaptı. Bu uygulamayı, donanma için Alman başlık tipini uygulamaya koyan Bahriye Vekâleti izledi. Bugünlerde ordu için alınan karâra göre de, sâdece, aşağı yukarı İngiliz ya da Çekoslovak örneğine uygun, Avrupâî serpuş (siperli kasket) takılmakla kalmadı; ayrıca Batılı tarzda selâm verme ve resmî saygı, yâni -eskiden ayıp sayılan- kapalı bir yere girerek serpuşu çıkarma âdeti de uygulamaya konuldu. Bu örnekleri ise, geriye kalan bütün kurumlar, şimdi peş peşe üniformalı personellerine uygulatıyorlar: Demiryolları çalışanları, belediye memurları, bekçiler vs. Bugünlerde mahkemelerde görevli personel de Avrupalı yargıçları andıran cübbelere bürünecek...

Sivil yaşamda da şapka yerleşmeye başlıyor. Hâriciye Vekili'nin de memurlarına şapka giymeyi emretmek niyetinde olduğu söyleniyor; kendisi burada milliyetçilerin tipik başlığı olan siyah kuzu tüyünden yapılma kalpağını, beyaz bir panama şapka ile değiştirmiştir. Bu bize göre -şimdiki yaz sıcağında zâten hangi açıdan bakılırsa bakılsın- en mâkûl çözümdür. Sokakta da insan git gide daha çok Avrupâî tip yumuşak fötr veyâ hasır şapka giymiş tanıdık Türklerle karşılaşıyor; muhtemelen bunları sonbaharda dik melon ve silindir şapkalar izleyecektir.

Doğrusunu söylemek gerekirse, genel olarak bakıldığında, sanki kadınların işgâlden beri çarşaftan vazgeçmeleri çok hızla yaygınlaşmıştı; buna karşılık şapkanın erkek modası olarak kabûl edilmesi, İstanbul'da dahi daha çok zaman alıyor gibi bir görünüme sâhip... Masraftan kaçınma düşüncelerinin yanı sıra, muhakkak ki toplumda belli bir muhafazakâr tereddüt de hissediliyor. Aynı durum gayrimüslimlerde de gözleniyor. Besbelli ki, onlar eski

serpuştan sıyrılıp kurtulma sürecine öncülük ettikleri kuşkusuna mâruz kalmak istemiyorlar. Her hâlükârda Avrupalılaşma çabası bu örnekte özel olarak göze çarpıyor."[35]

Nadolny'nin Atatürk'ün İstanbul'u Ziyâreti Raporu

Üçüncü rapor, 7 Temmuz 1927 târihlidir ve Büyükelçi'nin Atatürk'ün İstanbul'a gelişi vesilesiyle, hem bu ziyâretin tasvirini, hem de Türk iç politikası içindeki önem ve anlamına ilişkin değerlendirmelerini içermektedir:

"Gâzi'nin İstanbul'u ziyâret etme karârı ile kente gelişi arasında geçen birkaç gün, Gâzi'ye mümkün olduğunca görkemli ve lâyık bir karşılama hazırlayabilmek için İstanbul'daki görevlilerce hummâlı bir faaliyet içinde değerlendirildi. Hayli ihmâle uğramış durumda olan yollar mümkün olduğunca onarıldı; kentin en uzak mahallelerine dek zafer takları kuruldu ve kent baştan aşağı bayraklarla donatıldı. Bir komisyon, Gâzi'nin İstanbul'a gelişinin kent için taşıdığı yüksek anlamı ve önemi gereğince vurgulamayı amaçlayan ayrıntılı bir tören programı düzenledi. Bu programda yer alan açık hava şenlikleri içinde, bütün kentin arka arkaya üç gece ışıklandırılması, ilk gece Venedik tipi su fıskiyeleri ile ikinci gece yapılan fener alayı en çok göze çarpan gösteriler arasındaydı.

Bu hazırlıkların yanı sıra, tüm İstanbul basını, bu yüksek ziyâretin anlamını göklere çıkarmak konusunda ve halkta bir sevinç çılgınlığı yaratmak için birbiri ile yarışır hâle gelmişti. *Cumhuriyet*, *Milliyet* ve *Akşam* gazetelerinin ilişikte sunduğum karşılamaya ilişkin yazılarını okuduğunda insan, -Mustafa Kemâl'in büyük kurtarma hareketinin değerini ve Halife kentinin eski günâhlarını affettirmek için giriştiği çabaları candan takdir etmekle birlikte- yine de İstanbul'un bugünkü devrimci ve demokratik Türklerinin Bizanstinizminin, eski Bizanslılarınkinden hiç de aşağı kalmadığı sonucuna varıyor.

35 "Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Gözü İle Türkiye'nin Avrupalılaşması: Şapka İnkılâbı", (Çeviren: Gülayşe Koçak), **Târih ve Toplum,** Sayı: 40 (Nisan 1987), s. 6-7. Ayrıca bkz. "Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Türkiye'nin Avrupalılaşması"), (İstanbul/Tarabya, 6.8.1925, A 1477), **Auswaertiges Amt,** (Alman Dışişleri Bakanlığı/Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 5, Bd. 2; Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 16-17.

Gâzi, ne kadar duygulandığını saklamaya çalışmamıştır ve resmî görevlilerin katıldığı akşam dâvetinde yaptığı konuşmada, ülkenin incisi İstanbul'a yaptığı ziyâretten duyduğu candan sevinci açıkça ifâde etmiştir.

Harcanan bütün bu çabalara karşın, bu tür propaganda taşkınlıklarının ardında, tabiî ki gerçekler olduğu gibi görünüyordu. Örneğin, İstanbul'un oluşturduğu pırıl pırıl bir kent görüntüsünün yanında, eski Türk donanmasının ve -ondan daha modern olmayan- ticâret gemilerinin merâsim geçisinin pek etkileyici olduğu söylenemezdi. Ayrıca, Türk halk karakteri çılgın sevinç gösterilerine pek yatkın değildir; heyecanlanmaya çok daha yatkın olan Rum unsurlardan ise, -her ne kadar ihtiyâten sevinçlerini göstermek bakımından Türk vatandaşlarının gerisinde kalmamaya dikkat ettilerse de- bu durumda nihâyet özel olarak spontane bir çoşku beklenemezdi. Tüm bunlara karşın, -genel olarak bakıldığında- karşılama oldukça gösterişli oldu. Onbinlerce kişi Gâzi'yi Adalar sâhillerinde, kentin Asya ve Avrupa kıyılarında bekledi ve -eski İmparatorluk yatında kıyıya yakın ve kıyı boyunca ilerleyen- Gâzi'yi alkışlayarak gereken tezâhüratta bulundu.

Her hâlükârda Mustafa Kemâl Paşa kendisine nasip olan bu karşılamadan memnun olabilirdi; nitekim olmuştur da... Onun için mutlaka çok özel ve anlamlı bir gündü; en son yabancı işgâli altında terk ettiği ve sekiz yıldır uzak durduğu kente şimdi, hârikûlâde bir yaz gününde, parıltı dolu bir haşmet içinde tekrar ayak basıyordu.

Bu arada Gâzi, hiç sakınmadan konakladığı sarayın eski sâhiplerinden söz ettiğinde ve onlar ile şimdiki zilyetlikler arasındaki farka dikkat çektiğinde, bu, -eski pâdişah sarayının zilyetliğinin üzerine alınması gibi- buradaki zihniyeti gösterir. Şimdiki Devlet Başkanı'nın, daha önceki ile aynı sarayda oturması, burada olağan kabûl ediliyor.

Karşılama merâsimlerinin bitiminden sonra Gâzi, sâkin bir tâtile başladı. Bu arada, halkla karşılaştığı her fırsatta, kendisini en iyi ve en sevimli yönleriyle gösterdi ve böylece buradaki halkın bütün katmanlarında kesinlikle pek çok sempati kazandı. Yâni, denilebilir ki, Ankara'dan kendine yeni bir başkent yaratan ve bugüne kadar İstanbul'a üvey evlât muamelesi gösteren Gâzi ile imparatorluğun eski metropolü arasındaki dargınlık, bugün sona ermiştir. Evet,

daha şimdiden, Gâzi'nin, halkın -gelecek Meclis'te İstanbul mebusu olması yolundaki- isteğini belki yerine getireceğinden söz ediliyor.

Daha önceki raporumda ön plâna geçirdiğim, ziyâretin iç politika yönü, burada bâriz şekilde ortaya çıkıyor. Gerçekten de, bu barışma seyahatine gerekçe, her şeyden evvel, yeni Meclis'te gâyet uysal bir bağımlı grup oluşturma çabasıydı. Yeni parlamentoda sâdece çok güvenilir unsurlar bulundurma düşüncesinin ne denli ön plânda olduğunu, geçenlerde Cumhuriyet Halk Fırkası nizamnâmesinde yapılan değişiklik de göstermektedir: Artık mebus adaylarını parti komitesi (Parti Büyük Divânı) değil, Başkan, yâni bizzat Gâzi gösterecektir. Duyduklarıma göre, bu değişiklikle, bizzat parti komitesinin (Parti Büyük Divânı) bâzı pek makbul olmayan üyelerinin de tasfiye edilmesi hedeflenmekteymiş...

Fakat yolculuğun belli bir dış politika anlamı da var: Bu ziyâret, Ankara'daki yöneticilerin -bâzen yaratılan izlenimin aksine- İstanbul'un gerilemesi veyâ hattâ kaybı karşısında umursamaz olmadıklarını göstermektedir. Nitekim Gâzi, kente geldiği zaman, çok tekrâr edilen şu sözü söylemiştir: "Bu harikûlâde mücevheri düşmana bırakmak nasıl mümkün olabilirdi?"[36]

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği Müsteşarı Hans Kroll'un Anıları

İleride Fritz Neumark'ın anılarında "silik kişilik" olarak söz edeceği Frederic Hans von Rosenberg, 1932/1933 yıllarında Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nin pratikte boş kalmasının ardından, bu göreve atanacak ve 24 Mayıs 1935 târihinde emekli olana kadar da bu görevini sürdürecektir. Nadolny'nin Türkiye'den resmî ayrılış târihi ise 29 Ekim 1933'tür.[37]

36 "Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Atatürk'ün 1927 Yılında İstanbul'a Yaptığı İlk Ziyârete İlişkin Raporu", (Çeviren: Gülayşe Koçak), **Târih ve Toplum**, Sayı: 39, (Mart 1987), s. 44-45; "Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Cumhurbaşkanı Gâzi Mustafa Kemâl Paşa'nın İstanbul'u Ziyâreti"), (25 Haziran Târihli ve A 1207 Numaralı Habere Ek), (İstanbul/Tarabya, 7.7.1927, J. Nr. A 1294), **Auswaertiges Amt,** (Alman Dışişleri Bakanlığı/Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 10-1, Bd. 1. Ayrıca bkz. Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 16-17.

37 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 99.

Deutsche Gesandtschaft
in der Türkei

Konstantinopel, den 20. Juni 1924

B.J.Nr.38

Im Anschluss an Telegramm aus
Angora vom 16. d.M. ohne Nr.

- 1 Anlage -

- 3 Durchschläge -

Inhalt: Überreichung des Beglaubigungsschreibens beim Präsidenten der Türkischen Republik.

D.II.G.
30 JUN 1924

Die Überreichung meines Beglaubigungsschreibens an Ghazi Mustapha Kemal Pascha, den Präsidenten der Türkischen Republik, vollzog sich in Angora wie vorgesehen, am 16. d.Mts. Nachdem ich bei meiner Ankunft dortselbst am 15. d.Mts. von einem Ministerialdirektor als Vertreter des Ministerpräsidenten und Aussenministers Ismet Pascha auf dem Bahnhof empfangen worden war, begab ich mich alsbald ins Aussenministerium, wo mit dem Unterstaatssekretär Tevfik Kiamil Bey das nähere Programm der für Montag, den 16. nachmittags 5 Uhr in Tschankaja, dem etwa 1 Meile von Angora entfernten Wohnsitz des Präsidenten, angesetzten Feierlichkeit besprochen wurde. Als Anzug wurde Uniform oder Frack gewünscht; auf türkischer Seite sollten, wie ich feststellte, der Präsident und die Zivilbegleitung im Gehrock, die militärische Begleitung in Paradeuniform auftreten. Ich willigte nur widerstrebend in den Frack, da es mir angesichts der anatolischen Ländlichkeit und der prallen Sommersonne von Angora etwas absurd vorkam, mittags auf der staubigen

An
das Auswärtige Amt,

L016784

Landstrasse

Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Diplomatik Raporları

Deutsche Gesandtschaft
in der Türkei

Angora, den 10. Februar 1925

Eing. B-189

Vorgang

Wie bereits drahtlich gemeldet, hat der Ghazi gestern unser Botschaftsgebäude in Tschankaya besichtigt. Sein Besuch erfolgte um 3½ Uhr nachmittags, vollständig unerwartet und ohne, dass ich etwas nach dieser Richtung hin veranlasst hatte.

Der Ghazi, der im Auto von seinem Besitztum in Tschankaya nach der Stadt zu fahren im Begriffe stand, liess bei unserem Grundstück halten, schickte seinen Adjudanten, Oberst Tewfik Bey, zu mir und liess mir sagen, er möchte unser neues Haus besichtigen. Ich ging dem Präsidenten, der ausser von Tewfik Bey noch von seinem Adjudanten, Hauptmann Rusuhi Bey, ferner einem Direktor aus dem Auswärtigen Amt und von Hajati Bey, dem Chef seines Cabinet particulier ~~(dem Heldan von Frosco)~~ begleitet war, entgegen, bewillkommnete ihn in türkischer Sprache im Namen des Herrn Botschafters und führte ihn in den unteren Räumen des Hauses und in den Nebengebäuden herum. Der Präsident besah sich jedes Zimmer ganz eingehend und äusserte immer wieder, wie sehr ihm alles gefalle. Ganz besonderen Eindruck machten auf ihn die elektrische Zentrale und die --

Herrn
Botschafter N A D O L N Y
Konstantinopel.

Deutsche Botschaft.

Theranta, den 6. August 1925.

Auswärtiges Amt
III 0 2138
eing. 12. AUG. 1925
1 Anl. — 3 Dupl.

A 1477.

Betr.: Europäisierung der Türkei.

– 3 Durchschläge –

RR

Die türkische Revolutionsbewegung hat sich bekanntlich u.a. zur Aufgabe gesetzt, mit der alten ganz auf die islamische Religion eingestellten türkischen Kultur- und Staatsauffassung zu brechen. Sie ist bestrebt, dies auch äusserlich durch Abschaffung ausgesprochen islamisch-orientalischer Gebräuche hervorzuheben und auch in dieser Hinsicht die Zugehörigkeit zu Europa zu veranschaulichen.

Eines der hervorstechendsten Merkmale der mohammedanischen Orientalen – gleichgültig ob Araber, Türke, Perser – ist bis heute die Kopfbedeckung, die mit Rücksicht auf das Aufbehalten derselben in den Moscheen und bei den religiösen Übungen die bekannte * schirmlose Form haben muss. Es galt im Volke geradezu als religiöses Delikt und nach der alten osmanischen Tradition als eine Verletzung des Nationalgefühls, wenn ein türkischer Staatsangehöriger – selbst christlichen Bekenntnisses – es wagte, im Inlande eine europäische Kopfbedeckung zu wählen. Noch vor nicht longer Zeit wurden Leute, die als Türken bekannt waren und sich auf der Strasse in Hut sehen liessen, fest =

An

das Auswärtige Amt,

Berlin

Deutsche Botschaft. Therapia, den 7 Juli 1922.

Auswärtiges Amt
III E 3312
eing. 12. JUL vm. nm.
Orig. Anl. Dopp. d. Eing. Anl.

J.Nr. A. 1294.

In Anschluss an Bericht von 25.v.Mts. - A 1207 - =III E 3206/22=

Inhalt: Der Besuch des Gazi in Konstantinopel.

3 Durchschläge.

3 Anlagen.

Die wenigen Tage, die zwischen dem Entschluss des Gazi, nach Konstantinopel zu kommen, und dem Tage seiner Ankunft zur Verfügung standen, sind von den hiesigen Behörden fieberhaft ausgenutzt worden, um einen möglichst glänzenden und würdigen Empfang vorzubereiten. Die stark vernachlässigten Strassen wurden, so gut es ging, ausgebessert, die ganze Stadt, bis in die entfernten Vororte hinein, erhielt Triumphbögen, und alles prangte in vollsten Flaggenschmuck. Eine Kommission arbeitete ein detailliertes Festprogramm aus, das den Gang des Einzugstages für die Stadt unterstreichen sollte (vgl. Anlage 1) und bei den an äusserlichen Veranstaltungen eine Illumination der ganzen Stadt an drei Abenden hintereinander, ein venetianisches Wasserfest am ersten Abend und ein Fackelzug am zweiten Abend besonders hervortraten.

Neben diesen Vorbereitungen betteiferte die gesamte hiesige Presse in den Bestreben, die Bedeutung des hohen Besuchs für die Stadt zu preisen und die Bevölkerung in einen Freudentaumel hineinzupeitschen. Wenn

An
das Auswärtige Amt
Berlin

von

...tsche Gesandtschaft
in der Türkei.

Konstantinopel, den 13. Dezember 2

Auswärtiges Amt
III 0 1083
eing. 20. DEZ. 1924

J.Nr. A 775.

Mit Bezug auf Bericht vom
21. Juni d. Js. – A 25 –

Inhalt: Die türkische Hauptstadt.
3 Durchschläge.

Da die Residenzfrage nach wie vor zu den am meis... erörterten Fragen der türkischen inneren und äusseren Politik gehört und die kürzlich gegründete Oppositionspartei der Progressisten sogar die Rückkehr der Regierung nach Konstantinopel als einen wichtigen Punkt ihr Programms aufgestellt hat, während die Regierungsleute Argumentwegt daran festhalten, dass Angora die Hauptstadt ...einzu bleiben hat und in kurzem zu einer modernen Metropole ausgebaut werden muss, war ich bei meiner diesmaligen Reise nach Angora sehr neugierig, wie weit die Entwicklung der Stadt während meiner fast sechsmonatigen Abwesenheit wohl vorgeschritten sei. Ich kann nicht anders sagen, als dass ich trotz starker Einstellung meiner Erwartung auf orientalische Langsamkeit doch ziemlich enttäuscht war, als ich dieses Zentrum einer grossen Vergangenheit und angeblich noch grösseren Zukunft fast genau als dasselbe primitive Schmutznest vor mir sah, als das ich es verlassen hatte. Nach wie vor breitet

An
Auswärtige Amt

Bir sonraki Büyükelçi Keller, 4 Eylül 1935-20 Ekim 1938 târihleri arasında görev yapacak ve emekli olarak bu postu terk edecektir. Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nin bu önemli dönemde sık sık ve uzun kesintilerle boş kalması dikkat çekmektedir. Alman Büyükelçiliği'nin yeniden boş kalmasından sonra, belki de iki dünyâ savaşı ve savaş yılları içinde en ünlü Alman diplomat Franz von Papen, Ankara Büyükelçisi (1939-1944) olacaktır.[38]

Aynı dönemde, hattâ Papen'in görev almasından önce de Ankara'da bulunan Müsteşar Hans Kroll'dan ve anılarından da söz etmek gerekir. Kroll'un anıları[39] hiçbir zaman Türkçeye tercüme edilmedi. Anıların yalnızca 50 sayfalık bir kısmı Türkiye'ye ilişkindir. 1936-1944 yılları arasında Türkiye'de bulunan Kroll'un anıları, siyâsî târih ile diplomasi târihi açısından dikkate değerdir. Ancak, anılarında, tıpkı Nadolny'de ve Papen'de de görüldüğü ve görüleceği üzere, kendisini fazlaca ön plâna çıkartır ve bunu hayli mübâlâğâlı olarak vurgular. Tipik "benmerkezcilik" hemen göze çarpar. Papen'e yönelik eleştirileri de göz önünde bulundurulmalıdır. Kroll'un biraz kendisini beğenmiş tavrı ve abartılı üslûbu, anılardan yararlanma aşamasında, belirli bir oranda indirime gidilmeyi gerektirir.

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen'in Anıları

Papen'in anıları, en çok tanınmış olanıdır. Yazarının şöhretinden dolayı... Her ne kadar Türkçeye elli yıldan beri tercüme edilmemiş de olsa, yine de en çok bilinen anılardan biridir. Yaklaşık yüz sayfası Türkiye'ye ayrılmıştır. Önemli bir kaynak olmakla birlikte, dikkatle okunmalıdır. Çünkü anılarda anlatılanlar ile Papen'in hâlen Alman Dışişleri Bakanlığı arşivinde bulunan orijinal diplomatik raporları arasında ciddî çelişkiler ve tutarsızlıklar vardır. Genel olarak söylendiğinde, eğer imkân varsa, bütün diplomatların anıları,

38 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 99 ve 105.

39 Hans Kroll, **Lebenserinnerungen eines Botschafters**, [Bir Elçinin Anıları], Kiepenheuer und Witsch, 1967.

yazdıkları raporlarla karşılaştırılarak değerlendirilmelidir. Papen, bu konuda yegâne örnek sayılmaz, fakat iyi ve tipik bir örnektir.[40]

Alman Mâliye Bakanı Hjalmar Schacht'ın Anıları

Bir başka örnek, Nazi döneminde Alman Mâliye Bakanı ve Merkez Bankası Başkanı Hjalmar Schact'ın anılarıdır.[41] Anılar Türkçeye çevrilmemiştir. Zâten küçük bir kısmı Türkiye'ye ilişkindir ve yalnızca birkaç sayfa içinde 1936 yılında Türkiye'ye yaptığı ziyârete ilişkin bilgi vermektedir.[42]

Türkiye'ye Gelen Alman Bilimadamlarından Geriye Kalanlar

Bu noktada artık farklı, resmî olmayan bakışlara da işâret etmek gerekir. Alman devleti ile vatandaşlık bağını koparmış ya da koparmak zorunda kalmış pek çok Alman/Almanca konuşan bilimadamı, 1933 yılında, ünlü üniversite reformu sırasında Türkiye'ye (İstanbul'a ve Ankara'ya) gelmişlerdi. Bu kalabalık bilimadamları hakkında önemli ve hayli kapsamlı araştırma ve çalışmalar yapılmıştır.[43]

---

40 Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**.

41 Hjalmar Schacht, **76 Jahre meines Lebens**, [Hayâtımın 76 Yılı], Kindler und Schiermeyer Verlag, Bad Wörishofen, 1953.

42 Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, s. 83-84, 214 ve 231-232.

43 Klâsik örnek olarak bkz. Horst Widmann, **Exil und Bildungshilge**, (Die deutschsprachlige akademische Emigration in die Türkei nach 1933, (Mit einer Biobibliographie der emigrierten Hochschullehrer im Anhang), [Sürgün ve Kuruluş Yardımı, (1933 Yılından Sonra Türkiye'ye Gelen Almanca Konuşan Mülteci Akademisyenler) (Ekte Mülteci Yüksek Okul Öğretmenlerinin Biyografileri)], Herbert Lang, Bern, Peter Lang, Frankfurt/M., Liebefeld/Bern Schweiz, 1973. (Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. **Atatürk Üniversite Reformu**, (Çevirenler: Aykut Kazancıgil, Serpil Bozkurt), İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılını Kutlama Yayınları, Özel Seri 3, İstanbul, 1981) (Kitabın yeni Türkçe basımı için bkz. Horst Widmann, **Atatürk ve Üniversite Reformu**, (Almanca Konuşulan Ülkelerden 1933 Yılından Sonra Türkiye'ye Gelen Öğretim Üyeleri: Yaşamöyküleri, Çalışmaları, Etkileri), (Çevirenler: Aykut Kazancıgil ve Serpil Bozkurt), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000. Bir başka kapsamlı örnek için bkz. **Biographisches Handbuch der Deutsprachigen Emigration nach 1933**, (International Biographical Dictionary of Central European Emigres 1933-1945), (unter der Gesamtleitung von Werner Röder und Herbert A. Strauss), [1933 Yılından Sonra Almanca Konuşan Mülteciler Hakkında Biyografik Elkitabı, (Merkezî Avrupalı Mültecilerin Uluslararası Biyografi Sözlüğü: 1933-1945), Band I, Politik-Wirtschaft-Öffentliches Leben, (herausgegeben von Institut für Zeitgeschichte München und der von der Research Foundation for

Fritz Neumark'ın Anıları

Ben burada klâsik sayılabilecek iki örnek üzerinde duracağım: İlk ele alacağım anı, Fritz Neumark'ınkidir.[44] Üstelik anıları, Almanca orijinal yayından sâdece iki yıl sonra Türkçeye çevrilmiştir.[45] Bu alanda Türkiye'de en sık kullanılan ve en popüler anı kitabı olarak nitelenebilir. Bunun nedeni, belki de Neumark'ın Türkiye'ye ve Türklere yönelik abartılı övgüleridir. Daha önce örneklerini gördüğümüz gibi, yabancıların eleştirel yaklaşımlarından pek de hoşlanmayan Türk okuyucuların, kendilerine daha yakın ve sıcak anlatımlarla dolu bu anı kitabından zevk alacakları inkâr edilemez. Gerçekten de Neumark, zaman zaman zekice gözlemler ve dudaklarda küçük bir kıvrım şeklinde oluşabilecek alaycı gülümsemeler içinde, genellikle Türkiye'yi ve dönemin yönetimini övmektedir. Eleştiriler her zaman arka plândadır ve sertlikten de uzaktır. Anlayış göstermek esas alınmışa benzemektedir.

Ernst Hircsh'in Anıları

Sözünü edeceğim ikinci örnek ise Ernst Hirsch'in anılarıdır.[46] Almanca orijinal yayının Türkçeye tercümesi için yalnızca üç yıl yetmiştir.[47] Sanırım aynı nedenden dolayı... Hirsch'in anılarının neredeyse yarısı (kitabın ikinci kısmı) Türkiye'deki yaşamına iliş-

---

Jewish Immigration Ins., New York), K.G. Saur, München, New York, London, Paris, 1980.

44 Fritz Neumark, **Zuflucht am Bosporus**, (Deutsche Gelehrte, Politiker und Künstler in der Emigration 1933-1953), [Boğaziçi'ne Kaçış, (Mülteci Alman Bilimadamları, Politikacılar ve Sanatçılar: 1933-1953)], Verlag Josef Knecht, Frankfurt am Main, 1980.

45 Fritz Neumark, **Boğaziçine Sığınanlar**, (Türkiye'ye İlticâ Eden Alman İlim, Siyâset ve Sanat Adamları 1933-1953), (Çeviren: Şefik Alp Bahadır), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mâliye Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1982.

46 Ernst E. Hirsch, **Aus der Keisers Zeiten durch Weimarer Rebuplik in das Land Atatürks,** (Eine unzeitgemaesse Autobiographie), [Alman İmparatorluğu Döneminden Weimer Cumhuriyeti İçinden Atatürk'ün Ülkesine, (Demode Bir Otobiyografi)], Sweitzer Verlag, München, 1982.

47 Ernst E. Hirsch, **Hâtırâlarım,** (Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi), (Çeviren: Fatma Suphi, Ünal Tekinalp, Nuşin Ayiter), Banka ve Ticâret Hukûku Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985. (Kitabın son baskısı için bkz. Ernst E. Hirsch, **Anılarım,** (Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi), (Çeviren: Fatma Suphi), TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1997.

kindir. Tıpkı Neumark'ınki gibi, Türkiye'ye, Türklere ve dönemin yöneticilerine sıcaklık ve yakınlık, kitabın her satırında hissedilmektedir. Daha ayrıntılı bir anlatıma sâhiptir. Kitabın yeni baskısının binlerce satmış olduğu hatırlanacak olursa, baskı sayısının onbinin epey üzerinde olduğunu söylemeliyiz, belki de Türkiye'de en çok bilinen ve okunan anı kitaplarından biri olduğunu kabûl edebiliriz.

Elbette geride kalan tüm anıların bunlardan ibâret olduğunu düşünmemek gerekir. Burada yalnızca mümkün olduğunca değişik alanları kapsayan bâzı örnekler üzerinde durmaya çalıştım. Listeyi ve örnekleri geliştirmek ve genişletmek her zaman için mümkündür. Belki bir adım daha ileri atılarak, burada hemen hemen hiç yapamadığım, ama yapılması gereken bir başka çalışmaya da işâret etmek gerekir. Bu da aynı dönemleri ele alan değişik anıları karşılaştırmaktır. Bunun da ilginç sonuçlar vereceğinden eminim.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

"İsveç'in İstanbul Elçiliği'nde Görevli Alman Diplomat Padel'den Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Freiherr von Maltzan'a", (Berlin/7.11.1923), St. S. Pol., 8.11.1923, **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 5, Bd. 1.

"Almanya'nın Stockholm Büyükelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (24.11.1923 Târih ve 258 Numaralı Telgrafa Yanıt), (Stockholm/6.12.1923), Nr. B 2331, L 016274), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 1.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi Dr. Hans Freytag'a", (Berlin/5.1.1924), e. o. III E 30/24, I. 016287-016291, **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Raporu", ("Türkiye"), (Berlin/2.2.1924), L 016309, **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

"Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi Hans Freytag'dan Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (Ankara/3.3.1924), Nr. 6, v. 3/3, L 016340), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

"Padel'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (İstanbul/2.5.1924), B. R. Nr. 52, v. 3/3, L 016396), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

"Alman Devlet Başkanı Ebert'ten Almanya'nın Bükreş Büyükelçisi Hans Freytag'a Yetki Verilmesine İlişkin Vekâletnâmesi", (Berlin/12.1.1924), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 2, Bd. 2.

"Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Maltzan'dan Wallenberg'e", (22 Numaralı Telgrafa Yanıt), (Berlin/7/8.5.1924), L 016779, **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", (İstanbul/20.6.1924), B. J. Nr. 38, L 016784-016787), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Türk Cumhurbaşkanına Güven Mektubunun Sunulması"), (16 Haziran Târihli Ankara Kaynaklı Numarasız Telgrafa Ek), (İstanbul/20.6.1924), B. J. Nr. 38, L 016784-016787 ve L 016782), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 10, Bd. 2.

"Almanya'nın Ankara Elçiliği'nde Elçi Holstein'dan Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'e", (Ankara/10.2.1924), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Botshaft Ankara, Bd. 974.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Cumhurbaşkanı Mustafa Kemâl Paşa Tarafından Ankara'da Alman Elçilik Binâsının Ziyâret Edilmesi"), (10.2.1924 Târihli ve J. Nr. B 186 Numaralı Habere Ek), (J. Nr. B 189), **Auswaertiges Amt**/Alman Dışişleri Bakanlığı (Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 10, Band 2.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Türk Başkenti"), (21 Haziran 1924 Târihli ve A 25 Sayılı Habere İlişkin), (İstanbul/13.12.1924, J. Nr. A 775), **Auswaertiges Amt,** (Alman Dışişleri Bakanlığı/Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 5, Bd. 1.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Türkiye'nin Avrupalılaşması"), (İstanbul/Tarabya, 6.8.1925, A 1477), **Auswaertiges Amt,** (Alman Dışişleri Bakanlığı/Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 5, Bd. 2.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'den Alman Dışişleri Bakanlığı'na", ("Cumhurbaşkanı Gâzi Mustafa Kemâl Paşa'nın İstanbul'u Ziyâreti"), (25 Haziran Târihli ve A 1207 Numaralı Habere Ek), (İstanbul/Tarabya, 7.7.1927, J. Nr. A 1294), **Auswaertiges Amt,** (Alman Dışişleri Bakanlığı/Bonn), Abteilung III, Türkei, Po 10-1, Bd. 1.

Kitaplar ve Makâleler

"Almanya'nın İlk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Atatürk'ün 1927 Yılında İstanbul'a Yaptığı İlk Ziyârete İlişkin Raporu", (Çeviren: Gülayşe Koçak), **Târih ve Toplum**, Sayı: 29, (Mart 1987), s. 44-45.

"Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Gözü İle Türkiye'nin Avrupalılaşması: Şapka İnkılâbı", (Çeviren: Gülayşe Koçak), **Târih ve Toplum**, Sayı: 40, (Nisan 1987), s. 6-7.

Kemâl Beydilli, **1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984.

Biographisches Handbuch der Deutsprachigen Emigration nach 1933, (International Biographical Dictionary of Central European Emigres 1933-1945), (herausgegeben von Institut für Zeitgeschichte München und der von der Research Foundation for Jewish Immigration Ins., New York), (unter der Gesamtleitung von Werner Röder

und Herbert A. Strauss), Band I, Politik-Wirtschaft-Öffentliches Leben, K.G. Saur, München, New York, London, Paris, 1980.

Freiherr Colmar von der Goltz, **Denkwürdigkeiten**, Von der Goltz und Wolfgang Förster, Berlin, 1929.

Golç Paşanın Hâtırâtı, (İstanbul'da 1914-1915 ve Irak ve İrlanda 1915-1916), (Çeviren: Emekli Kaymakam Sâlih Mayakuşu), Askerî Matbaa, İstanbul, 1932.

Felix Guse, **Die Türkei**, Koehler und Amelang, Leipzig, 1944.

Ernst E. Hirsch, **Aus der Keisers Zeiten durch Weimarer Rebuplik in das Land Atatürks,** (Eine unzeitgemaesse Autobiographie), Sweitzer Verlag, München, 1982.

Ernst E. Hirsch, **Hâtırâlarım,** (Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi), (Çeviren: Fatma Suphi, Ünal Tekinalp, Nuşin Ayiter), Banka ve Ticâret Hukûku Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985).

Ernst E. Hirsch, **Anılarım,** (Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi), (Çeviren: Fatma Suphi), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 1997).

Gotthard Jaeschke, (mit Erich Pritsch), "Die Türkei seit dem Weltkriege", (Geschichtskalender 1918-1928), **Die Welt des Islams**, 10, (1929).

Cemil Koçak, **Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)**, (İki Dünyâ Savaşı Arasındaki Dönemde Siyâsal, Kültürel, Askerî ve Ekonomik İlişkiler), Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Cemil Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, (2 Cilt), (2. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Cemil Koçak, "Die Wiederaufnahme der Deutsch-Türkischen Beziehungen nach dem Ersten Weltkrieg", **Varia Turcica IX**, (Türkische Miszellen), (Robert Anhegger Festschrift/Armağanı/Melanges), Editions Divit Press, İstanbul, 1987.

Cemil Koçak, "Almanya'nın ilk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Türkiye Anıları", **Târih ve Toplum,** Sayı: 40, (Nisan 1987).

Cemil Koçak, "İkinci Meşrûtiyet ve 31 Mart Ayaklanması Hakkında İki Almanca Kaynak Kitap", **Târih ve Toplum**, Sayı: 7, (Temmuz 1984), s. 63-64.

Cemil Koçak, "Türkiye'de Bir Alman Subayı: Nazi Almanyası'nın Ankara Ataşemiliteri (1936-1944) General [Hans] Rohde'nin Türkiye Anıları Hakkında Oğlu Dr. Dieter Rohde İle Bir Konuşma", **Târih ve Toplum**, Sayı: 5, (Mayıs 1984), s. 18-26.

Cemil Koçak, "Hans Rohde'nin Üç Kitabı", **Târih ve Toplum**, Sayı: 48, (Aralık 1987), s. 63-64.

Cemil Koçak, "General Cemil Conk'un Balkan ve Çanakkale Savaşı'nda Tuttuğu Günlük", **Târih ve Toplum**, Sayı: 52, (Nisan 1988), s. 60-62.

Cemil Koçak, "Almanya'nın ilk Ankara Büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin Türkiye Anıları", **Târih ve Toplum,** Sayı: 40, (Nisan 1987), s. 57-58.

Hans Kroll, **Lebenserinnerungen eines Botschafters**, Kieperheuer und Witsch, 1967.

Lothar Krecker**, Deutschland und die Türkei im Zweiten Weltkrieg**, Frankfurt am Main, 1964.

A. Kutschbach, **Die Türkische Revolution: im Juli 1908 und April 1909**, Verlag von W. Kutschbach, Halle a.s., Standard-Buchdruckerei g.m.b.h, Leipzig.

Seha L. Meray ve Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri**, SBF Yayınları, Ankara, 1977.

Helmuth von Moltke, **Briefe Über Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839**, Berlin, 1893.

Mareşal Helmuth von Moltke, **Türkiye Mektupları**, (Çeviren: Kemâl Vehbi Gül), Varlık Yayınevi, İstanbul, 1967.

Feldmareşal H. von Moltke, **Türkiye Mektupları**, (Çeviren: Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.

Rudolf Nadolny, **Mein Beitrag**, Limes Verlag, Wiesbaden, 1955.

"Rudolf Nadolny: Bir Diplomatın Anıları (1924-1933 Yılları Arasında Türkiye), (Derleyen: Sezer Duru), **Cumhuriyet**, (26-29 Nisan 1992).

Rudolf Nadolny, "Die Türkische Innenpolitik unter Atatürk", **Atatürk in Deutscher Sicht**, Köln, 1982.

Fritz Neumark, **Zuflucht am Bosporus**, (Deutsche Gelehrte, Politiker und Künstler in der Emigration 1933-1953), Verlag Josef Knecht, Frankfurt am Main, 1980.

Fritz Neumark, **Boğaziçine Sığınanlar**, (Türkiye'ye İltica Eden Alman İlim, Siyâset ve Sanat Adamları 1933-1953), (Çeviren: Şefik Alp Bahadır), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mâliye Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1982).

İlber Ortaylı, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfûzu**, SBF Yayınları, Ankara, 1981.

Gündüz Ökçün ve Ahmet R. Ökçün, **Türk Antlaşmaları Rehberi (1920-1973)**, SBF Yayınları, Ankara, 1973.

Hans Rohde, **Meine Erlebnisse im Balkankrieg, und kleine Skizzen aus dem Türkischen Soldatenleben**, Paul Baumann Verlag, Charlottenburg, 1913.

Hans Rohde, **Die Operationen an den Dardanellen im Balkankriege 1912/13**, Verlag von Eisenschmidt, Berlin, 1914.

Hans Rohde, **Die Ereignisse zur See und das Zusammenwirken von Heer und Flotte im Balkankrieg 1912/13**, Verlag von Eisenschmidt, Berlin, 1914.

Hans Rohde, **Der Kampf um Asien**, (Erster Band: Der Kampf um Orient und Islam), Deutsche Verlags, Anstalt Stuttgart, Berlin und Leipzig, 1924.

Liman von Sanders, **Fünf Jahre Türkei**, Verlag Scherl., Berlin, 1919.

General Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene**, Matbaa-i Askeriyye, İstanbul, 1337.

Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, (Çeviren: M. Şevki Yazman), Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

Hjalmar Schacht, **76 Jahre meines Lebens**, Kindler und Schiermeyer Verlag, Bad Wörishofen, 1953.

Adalbert Graf Sternberg, **Die Türkische Revolution**, Georg Stilke, Eindruckerei und Verlags Gef. m. b. h., Berlin, 1909.

Bilâl Şimşir, **Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

İsmâil Soysal, **Türkiye'nin Siyâsal Andlaşmaları (1920-1945)**, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

Jehuda L. Wallach, **Anatomie Einer Militaer Hilfe**, (Die Preussisch-deutschen Militaermissionen in der Türkei 1835-1919), Droste Verlag, Düsseldof, 1976.

– GEÇMİŞ AYRINTIDA SAKLIDIR –

Jehuda L. Wallach, **Bir Askerî Yardımın Anatomisi**, (Türkiye'de Prusya-Alman Askerî Heyetleri 1835-1919), (Çeviren: Emekli Tuğgeneral Fahri Çelikcr), Genelkurmay Başkanlığı Askerî Târih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, (İkinci Baskı), Ankara, 1985.

Horst Widmann, **Exil und Bildungshilge**, (Die deutschsprachlige akademische Emigration in die Türkei nacn 1933. Mit einer Biobibliographie der emigrierten Hochschullehrer im Anhang), Herbert Lang, Bern, Peter Lang, Frankfurt/M., Liebefeld/Bern (Schweiz), 1973.

Horst Widmann, **Atatürk Üniversite Reformu**, (Çevirenler: Aykut Kazancıgil, Serpil Bozkurt), İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılını Kutlama Yayınları, Özel Seri 3, İstanbul, 1981.

Horst Widmann, **Atatürk ve Üniversite Reformu**, (Almanca Konuşulan Ülkelerden 1933 Yılından Sonra Türkiye'ye Gelen Öğretim Üyeleri: Yaşamöyküleri, Çalışmaları, Etkileri), (Çevirenler: Aykut Kazancıgil ve Serpil Bozkurt), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.

Kurmay Albay Dr. Veli Yılmaz, **Birinci Dünyâ Harbi'nde Türk-Alman İttifâkı ve Askerî Yardımlar**, İstanbul, 1993.

TÜRKİYE'DE BİR ALMAN SUBAYI (NAZİ ALMANYASI'NIN ANKARA ATAŞEMİLİTERİ (1936-1944) GENERAL HANS ROHDE'NİN TÜRKİYE ANILARI ÜZERİNE OĞLU DR. DIETER ROHDE İLE BİR KONUŞMA)[1]

Sayın Rohde, babanız Türkiye'de uzun süre kalmış... Bize lütfen kendisinden söz eder misiniz? Babanız kimdir ve Türkiye'ye niçin gelmiştir?

Babam teğmen ve bölük komutanı olarak Prusya ordusundaydı. Bir süre sonra bu görev artık onu tatmin etmemeye başladı. Savaş olmadığı zamanlar işi, bir kışla avlusunda, "sağa dön, sola dön, yat-kalk" tâlimi yaptırmaktan ibâretti. Bu da artık ona sıkıcı geliyordu. Kaldı ki babam, sâdece asker olmakla kalmayıp, dünyâya açılmak istiyordu. İşte bu yüzden, 1908 yılında, İstanbul'daki Osmanlı İmparatorluğu Savunma Bakanlığı (Harbiye Nezâreti) ile ilişkiye geçti ve genç bir Alman subayı olarak Türk ordusunun hizmetine girmeyi talep etti. Türk Savunma Bakanlığı (Harbiye Nezâreti), birtakım müzâkerelerden sonra, babamı işe alabileceğini bildirdi. Böylece babam, 1909 yılında Hayfa'ya geldi ve orada,

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 5, (Mayıs 1984), s. 18-26 *(Röportaj ve çeviri: Cemil Koçak)* (Röportaj, muhtemelen 1983 yılında Ankara'da Almanca olarak yapılmış olup, Almanca orijinali maalesef henüz hiçbir yerde yayınlanma fırsatı bulamamıştır).

Prusya ordusunda sâdece teğmen olmasına rağmen, yüzbaşı ve bölük komutanı olarak Türk hizmetine girdi.

Babam, 1909 ile 1913 yılları arasında muvazzaf bir Türk subayı olarak Türkiye'de bulunmuştur. Önce Hayfa'da görev alan babam, burada hem Türk askerlerini eğitmiş, hem de bir Türk kıt'a subayı olarak normal görevlerini yerine getirmiştir. Türk dilini hızla ve yoğun bir şekilde öğrenerek, 8-9 ay içinde Türkçeye tamâmen hâkim hale gelmiştir. Zâten bu, bir Türk bölük komutanı olarak görevini yerine getirebilmesi için gerekliydi. Babam Hayfa'da bulunduğu süre boyunca hafta sonlarında ve tâtil zamanlarında sık sık Filistin'e ve o zaman Türk sınırlarına dâhil olan Ürdün'e yolculuklar yapmıştır.

1912 yılında Balkan Savaşı'nın başlamasıyla babam bölüğü ile birlikte Trakya'daki Çatalca Cephesi'ne gelmiş, orada Türk birliklerine saldıran Bulgar birliklerine karşı yürütülen savaşta bölüğüne kumanda etmiştir. Daha sonra, zamânını tam olarak hatırlayamıyorum, Balkan Savaşı sırasında Çanakkale Boğazı'nda, yanılmıyorsam Çanakkale'de, üs kurmuş bir Türk kolordusuna hem komutanlık etmiş, hem de üstsubay olarak görevde bulunmuştur. O sırada bu kolordunun sanırım karargâh başı olan kişi, daha sonra Kurtuluş Savaşı Başkomutanı, sonra da Türk Cumhurbaşkanı olacak olan Mustafa Kemâl idi.

1913 yılında babam, artık tekrar Alman hizmetine girmek istediği için, Almanya'ya döndü. Bu arada 1913 yılında Berlin'de nişanlandı. Nişan duyurusu bende hâlâ durur: Bu, iki sayfalık bir duyurudur; bir sayfası babamın, diğer sayfası nişanlısının âilesine âittir. Babamın kayınvalidesi ile kayınpederi, kendilerine âit olan sayfada şöyle demektedirler: "Kızımız Eva Ulrich ile Osmanlı İmparatorluğu ordusunda yüzbaşı Herr Hans Rohde Bey'in nişanlarını duyurmaktan şeref duyarız." Babamın duyuru metni de buna benzemektedir. Duyurunun sonunda "Hayfa ve Berlin, Lichterfelde" diye yazılıdır. [Lichterfelde, Berlin'de bir semttir.]

Birinci Dünyâ Savaşı sırasında babam, sanırım 1916 ile 1917 yılları arasında, Türkiye'ye tekrar geldi ve bu kez, o zamânın Alman Generali Von Falkenheim önderliğinde Yıldırım kıtaatında kumandanlık etti. Filistin Cephesi'nde tümen komutanlarından biri, Kurtuluş Savaşı'nda önemli rol oynayan, ardından uzun süre Başbakanlık yapan ve nihâyet Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü'dür.

Birinci Dünyâ Savaşı'ndan sonra babam yüzbaşı olarak Alman ordusuna geçmiş ve 1925 yılında Alman ordusu adına ilk kez resmî bir görevle Mustafa Kemâl Atatürk yönetimindeki yeni Türkiye'yi ziyâret ederek, Alman ve Türk orduları arasındaki ilk bağları kurmuştur.

Almanya'ya döndüğü zaman babam, Berlin'deki Savunma Bakanlığı'na atanmış; bakanlık da babama Berlin Üniversitesi'nde Türkçe, Arapça, Japonca ve Rusça öğrenmesi veyâ bu dillerdeki eksiklerini tamamlaması için iki yıllık bir çeşit izin vermiştir. Fransızcayı zâten biliyordu, gerek Fransız dilinde gerekse Türk ve Japon dillerinde tercümanlık sınavını vermişti.

1932 yılında babam Frankfurt an der Oder'deki [Berlin'in doğusunda küçük bir şehir] 8 numaralı piyade alayına tabur kumandanı olarak atanmıştır ve 1934 yılında Alman ordusundan Türkiye'ye giden delegasyona başkanlık etmiştir. Uzun süre İstanbul'da Harb Okulu'nda çalıştıktan sonra, nihayet Ankara'ya geçerek, orada Türk ordusu ile olan bağları iyice pekiştirmiştir.

1935 yılında yurtdışındaki Büyükelçiliklere askerî ataşeler yollayıp yollamama sorusu Almanya'da gündeme gelmişti. Alman ordusunun sadece Washington, Pâris, Londra, Roma ve Moskova'da askerî ataşeleri vardı. Fakat 1935 yılında yeni askerî ataşelik memuriyetleri oluşturuldu; bunlar arasında bir tânesi Ankara'da idi. Ve Alman Başkomutanlığı'nda bir miktar düşünülüp taşınıldıktan sonra, babama, Ankara'daki Alman Büyükelçiliği'ne askerî ataşe olarak gitmeye hazır olup olmadığı soruldu.

Böylece babam, 1 Nisan 1936 günü Ankara'daki Alman Büyükelçiliği'nde yarbay ve askerî ataşe olarak, aynı zamanda hava ve deniz ataşesi olarak, göreve başladı. Ankara'nın yanı sıra aynı zamanda Atina ve Tahran'daki Alman Elçilikleri üzerinde de yetkiliydi.

Babam, 2 Ağustos 1944 târihine kadar Ankara'da askerî ataşe olarak görevde bulundu. 1944 Ağustosu'nda Alman-Türk ilişkilerinin kopmasıyla, onun da resmî görevi sona ermiştir. Şunu da belirtmeliyim ki, İkinci Dünyâ Savaşı 1 Eylül 1939'da patlak verdiğinde, babam Almanya'nın Ankara askerî ataşesiydi. Tahran'a da, Ankara'ya da birer hava ve deniz ataşesi atanmıştı.

1944 yılı Ağustos ayı sonunda annemle babamın Ankara'daki Alman Büyükelçiliği'nin diğer mensuplarıyla birlikte Almanya'daki Türk diplomatlarıyla birlikte mübâdele edilmeleri gerekiyordu. Fakat bu mübâdele, Balkanlar'ın güvensiz hâle gelmesi, Romanya ile Bulgaristan'ın Rus ordusu tarafından işgâlinin Türkiye ile Almanya arasındaki kara bağlantısını koparmış olması nedeniyle gerçekleşmemiştir. Bunun üzerine annemle babam, Ankara'daki diğer Alman Büyükelçiliği mensuplarıyla birlikte, Büyükelçilik binâsında enterne edilmiştir.

1945 yılı Mart ayında Almanya'daki Türklerin ve Türkiye'deki Almanların çıkarlarını koruyan İsviçre Kızıl Haçı aracılığı ile Türk diplomatları, Almanya'dan Danimarka üzerinden İsveç'e, oradan İsveç gemisi Drottningholm ile İngiltere, Portekiz ve Cebelitârık üzerinden İstanbul'a getirilmişlerdir. Annemle babam 18 Nisan 1945'te Ankara'dan ayrılmışlar ve ertesi gün Drottningholm'e binerek, Almanya'ya dönmek üzere Türkiye'yi terk etmişlerdir.

Babanız Türkiye'de iken günlük tutmuş muydu veyâ burada geçen günleri hakkında bir kitap yazmış mıdır?

Hayfa'da Türk bölük komutanı olarak görev yaparken, daha sonra da Balkan Savaşı sırasında babam bir Berlin gazetesi için bâzı makâleler yazmıştır. 1913 yılında babam Balkan savaşının sona ermesiyle Almanya'ya döndüğünde, bu savaş ile ilgili anılarını

Berlin'de bir yayınevine kitap hâlinde bastırtmıştır. Bu kitap, *Balkan Savaşı Sırasında Yaşadıklarım* adını taşır. Babamın ayrıca tamâmen teknik nitelikli, *Balkan Savaşı Sırasında Türk Ordusunda Muharebe Kuralları* adını taşıyan ikinci bir kitabı da vardır. İkinci kitabı salt meslekî olmasına karşılık, ilk kitapta Hayfa'daki Türk askerî hayâtı, son bölümlerinde ise Balkan Savaşı'nda Çatalca Cephesi'ndeki mücâdelelerde yaşadıkları, ayrıca burada bir Türk kolordusunun kurmay üyesi olarak anıları dile getirilmektedir.

Ya 1923 ya da 1924 yılında babam, *Asya İçin Mücâdele* adını taşıyan iki ciltlik bir kitap yazmıştır. Bu kitapta babam, bir Alman olarak, 1921/1922 yıllarındaki Türk Bağımsızlık Savaşı'nı çok ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Daha sonra da babam Türkiye ve Türk ordusu hakkında Alman gazetelerinde pek çok makâle yayınlamıştır.

1950'lerin başında, bir Alman yayınevi babamdan, Almanya'nın Ankara, Atina ve Tahran askerî ataşesi olarak görevde bulunduğu dönemle ilgili anılarını yazmasını ricâ etti. Babam bu anıların maalesef sâdece, bir giriş niteliğini taşıyan ve babamın askerî ataşe olmadan önceki yaşantısını anlatan, birinci bölümünü tamamlayabilmiştir. Babam, Ankara'daki askerî ataşelik dönemi ile ilgili olarak, özellikle de İkinci Dünyâ Savaşı sırasında, belki ileride yazacağı eserlere temel oluşturur düşüncesiyle, her gün takvim defterlerine kayıtlar tutuyordu. Fakat bunlar, 1954 yılının Nisan ayında babamın ölümü nedeniyle hâtırat şekline dönüşememişlerdir.

Sayın Rohde, babanız size hiç anılarından söz etti mi?

Ben Alman deniz kuvvetlerine katılmak üzere Almanya'ya dönmeden evvel, yâni 1943 yılı yazına ve sonbaharına rast gelen Türkiye'deki son aylarımda, ayrıca da İkinci Dünyâ Savaşı'ndan sonra, 1950'li yılların başlarından ölümüne kadar babam, bana bâzı şeyler anlatmış ve İkinci Dünyâ Savaşı ile ilgili anılarından söz etmiştir.

Babamın İkinci Dünyâ Savaşı sırasında askerî ataşe olarak faaliyetleri hakkındaki ilk ayrıntılı bilgim, kendisinin bana 1940-

1941 dönemi üzerine anlattıklarından kaynaklanır. O dönemde şöyle bir durum meydana gelmişti: İtalyan ordusu, Almanların haberi olmaksızın, 1940 yılı Ekim ayında Yunanistan'a saldırmıştı. Yunanistan'a yapılan bu İtalyan saldırısı, çok geçmeden İtalya'nın askerî yenilgisiyle sonuçlandı. Yunanlar, İtalyanları tâ Arnavutluk'a kadar püskürttüler. Bunun üzerine, Almanya açısından, İngilizlerin Balkanlar'a çıkma tehlikesi gündeme geldi. Böyle bir durumda İngilizlerin Balkan çıkartmasına karşı koymak için Almanların hazırlıklara girişmeleri gerekecekti. Oysa savaşı Balkanlar'a yaymak, o sırada Almanya'nın işine gelmiyordu. Arnavutluk'ta İtalyanların durumu kötüleştikçe ve İtalyanlara yardım etmek için bir Alman müdahalesi olasılığı güçlendikçe durum ciddîleşti. Önceleri Almanya, İtalyan-Yunan savaşında tarafsızdı ve Yunanistan ile Almanya arasındaki diplomatik ilişkiler devâm ediyordu. Yunan askerî ataşesi, babama, yaptıkları pek çok görüşme sırasında, Yunan ordusunun Almanya'ya karşı savaşmak istemediğini ve Almanya'nın Balkanlar'a müdahale etmemesi gerektiğini belirtiyordu. Yalnız Almanya, bir İtalyan saldırısının tekrarlanmayacağına ilişkin Yunanistan'a garanti vermeliydi. Bunu babam Alman Genelkurmayı'na bildirmişti.

1941 yılının Şubat/Mart ayında durum iyice ciddîleşince babam, Alman Genelkurmay Başkanı ile ve nihâyet Hitler ile de bir görüşme yapmak üzere Almanya'ya çağrıldı. Hitler ile yaptığı görüşmede, Hitler babama, "İtalyanlara yardım etmek için Bulgaristan'ı işgâl edip Yunanistan'a saldırırsak, Türkiye'nin tavrı ne olur?" diye sormuş... Babam, Alman Başkanı Hitler'e cevâben, Balkanlar'da böyle bir müdahalenin gerekli olmadığını söyleyip, "Ankara'dan buraya yolladığım raporlar sizin elinize geçmedi mi?" diye sormuş... Bunun üzerine kendisi, babamın sözünü keserek, "Size Yunanistan'a saldırayım mı, saldırmayayım mı diye sormadım. Bu, sizin sorununuz değil. Size sâdece, Bulgaristan'ı işgâl edip Yunanistan'a saldırırsak, Türkiye ne yapar diye sordum" demiş... Bu kez babam, "Yunan ve Alman orduları arasında eskilere dayanan iyi ilişkiler mevcuttur. Yunanistan, Birinci Dünyâ Savaşı'nda

Almanya'ya karşı savaşmamıştı." demek sûretiyle tekrar Hitler'i böyle bir saldırıdan alıkoymaya çalışmış... Bunun üzerine Hitler, çok sert bir şekilde, "Artık lütfen soruma cevap verin ve kaçamak sözler söylemeyin" demiş... Ayrıca şunu söylemiş: "Dostum Benito Mussolini, son derece sâdık bir adamdır; ona yardım etmeliyim." Bunun üzerine babam şu yanıtı vermiş: "Yunanistan'a saldırmak mutlaka gerekliyse, Türkiye ile ilişkilerde çok güç bir durum meydana gelecektir. Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa girebileceğini hesâba katmak zorundayız. Ancak, Türkiye ile Almanya arasında savaş çıkmasını engellemenin bir yolu vardır. Türkiye Devlet Başkanı İsmet İnönü'ye özel bir mektup yazarak, Almanya'nın güney tarafını emniyete alması için Balkanlar'da müdahalesinin niçin gerektiğini anlatır ve kendisine Almanya'nın Türkiye'ye saldırmak amacında olmadığına ilişkin garanti veriniz. Türkiye'yi bu konuda inandırmak, Almanya'nın Türkiye'ye saldırmak niyetinde olmadığını göstermek amacıyla, Alman birliklerinin Bulgaristan'da, Bulgar-Türk sınırına 50 kilometre kala duracaklarına ve sınıra daha fazla yaklaşmayacaklarına ilişkin de İsmet İnönü'ye garanti veriniz." Bu olay, gerek Türkiye'deki Alman Büyükelçisi von Papen'in anılarında, gerekse başka yayınlarda belgelenmiştir. 1941 yılının Mart ortasında von Papen, bu kişisel mektubu İsmet İnönü'ye iletmiştir. Olası bir Alman-Türk çatışmasının önüne bu sûretle geçilmiş olduğu söylenebilir.

Babam Almanya'daki görüşmelerden sonra Türkiye'ye geri döndüğünde, Türk Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve yardımcısı Orgeneral Âsım Gündüz ile uzun bir görüşmede bulundu. Bu görüşmede babam, Türk ordusunun bu iki önemli kişisine, Almanya'nın Türkiye'ye hiçbir zaman saldırmayacağını tekrarladı. Fakat daha önceden meydana gelmiş birtakım olaylar yüzünden, Hollanda, Belçika, Norveç, Danimarka örneklerinde olduğu gibi, Türkiye'de Almanya'ya karşı bir güvensizlik baş göstermişti. Mareşal Çakmak ile General Gündüz, babamın anlattıklarını büyük bir ilgi ile dinlemekle birlikte, şu yanıtı vermişler: "Bizim Almanya'nın verdiği söze pek az güvenimiz var; Yunanistan işgâl edilince sıranın

Türkiye'ye geleceğinden endişeliyiz." Babam tekrar tekrar, böyle bir saldırının olmayacağına ilişkin güvence vermiş... Ayrıca babam, yıllarca Türk üniformasını muvazzaf bir subay olarak taşımış olduğunu anımsatarak, kendini gerek Türk ordusuna, gerekse Türk halkına çok dostça duygularla bağlanmış hissettiğini vurgulamış... Eğer babamın Almanya'da dile getirdiği tavsiyelere rağmen Türkiye üzerine bir Alman saldırısı söz konusu olursa, babam askerî ataşe olarak görevini derhâl terk edecek, üniformasını çıkartacak ve artık Alman ordusunun hizmetinde çalışmayacak, diğer bir deyişle, emekliliğini isteyecekti.

Babamın askerî ataşe olarak faaliyetleri ile ilgili ikinci nokta şudur ki, babamın pek çok nedenden, (bu arada Türkiye'de genç bir subay olarak geçirdiği zamandan da) ötürü, gerek Türk ordusunun üst kademe subayları, gerekse üst kademe Türk politikacıları ile iyi kişisel ve resmî ilişkileri vardı. Bu durum, en azından ben öyle olduğuna inanıyorum ve babam da öyle anlatmıştı, Türkiye'de Alman ordusuna duyulan güvenin sürmesine etki etmiştir. Babamın bu iyi ilişkileri, diğer taraftan da Alman ordusunda Türkiye'nin İngilizlerle ortak olarak Almanya'ya karşı bir saldırıda bulunmayacağına ilişkin güven duyulmasına yol açmıştır. Özellikle Türk ordusunun üst kademe subaylarına duyulan güven, Alman-Türk ilişkisinin son gününe kadar sürmüştür.

Üçüncü nokta: Almanya ile Türkiye arasındaki eskiye dayanan iyi askerî ilişkileri somutlaştırmak amacıyla babam, uzun süren ve zahmetli bir çalışma sonucunda, Türkiye'de görev almış yüzlerce Alman subayının eski fotoğraflarını toplayarak, bunları, 1942 yılının Nisan ayının sonunda, Alman Büyükelçiliği'ndeki kendine âit odaların, binânın askerî ataşeliğe ayrılmış kısmının duvarlarına, bir dokümantasyon şeklinde asarak sergilerdi. Nisan ayı sonunda Ankara'daki sergi büyük bir törenle açıldı. Alman ordusunu temsîlen emekli Tümgeneral Guhr Almanya'dan Türkiye'ye yollandı. Tümgeneral Guhr, Yıldırım ordular grubunda, Kurmay Başkanı İsmet İnönü olan bir tümeni yönetmişti. Bu tören aynı zamanda von der

Goltz Paşa'nın doğumunun 100. yıldönümü nedeniyle bir kutlama niteliği de taşıyordu.

Sergideki resim koleksiyonu, 18. yüzyılda Türkiye'ye ilk gelen Alman subaylarının resimleri ile başlıyordu. Resmi sergilenenler arasında ünlü bir isim, 19. yüzyılın 30'lu yıllarında Türkiye'de bulunmuş olan ve o zamanlar genç Prusyalı subay olarak Türkiye'den Almanya'daki karısına yazdığı mektuplarla ün yapan Helmut von Moltke'dir. Bir süre önce, bu mektupların yeni bir baskısı bir kitap halinde Almanya'da yayınlanmıştır. Ben bu mektupları çok iyi tanırım. Bunlar sâdece Türk asker hayâtını ve o zamanki Osmanlı ordusu içindeki ilişkileri anlatmakla kalmayıp, Türkiye'nin gerek ülkesinin, gerekse halkının çok iyi bir tasvirini yapmaktadır.

Bu sergi çerçevesinde anılması gereken diğer bir önemli kişi de uzun süre Türk ordusunun yeniden örgütleyicisi olarak Türkiye'de çalışmış olan Alman, Prusya ve aynı zamanda Türk mareşali von der Goltz'dur. Burada maalesef belirtmeliyim ki, von der Goltz, Türk ordusunda yapmayı düşündüğü reformları gerçekleştirebilecek desteği Almanya'dan hiç bulamamış, Türkiye'den ise ancak kısmen bulabilmiştir. Balkan Savaşı'ndan sonra Türk ordusunun Trakya'da darbelere, yenilgilere uğramasının nedeni, von der Goltz'e yüklenmiştir. Fakat babam, bana pek çok kez bu yenilgilerin von der Goltz'un tavsiyelerinin isâbetsizliğinden değil, reformlarının ne Almanlar ne de kısmen Türkler tarafından gereken azim ile gerçekleştirilmemesinden kaynaklandığını anlatmıştır.

Dokümanter serginin açılış törenine Türk ordusu adına o zamanki Ankara Merkez Komutanı General Hüsnü Kılkış katılmıştır. Açılışın ertesi günü General Guhr, Devlet Başkanı İsmet İnönü'nün özel konuğu olarak Çankaya'daki ikâmetgâhında İnönü ile birlikte öğle yemeği yemiş, ardından da uzun bir görüşmede bulunmuştur.

Dördüncü nokta: Babam, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra benimle sık sık Devlet Başkanı İnönü, Başbakan Şükrü Saracoğlu, ondan evvelki Başbakan Dr. Refik Saydam ve daha sonraki Dışişleri Başkanı Nûman Menemencioğlu önderliğindeki Türk

hükûmetlerinin politikası üzerine konuşmuştur. Bu sohbetlerimiz sırasında babam, Türk politikasından, Türk politikasının önderlerinden, Türk hükûmetinden ve ordusundan istinâsız her zaman büyük saygıyla söz etmiştir. Babam, o zamanki Türk hükûmetinin ve Türk ordu yönetiminin, en güç koşullar altında, Türkiye'ye büyük târihî hizmetlerde bulunduğunu söylüyordu. Barışı isteyen Türk hükûmeti için durum çok zordu, çünkü Türkiye üzerinde müttefiklerden, İngiltere'den ayrılması yolunda bir Alman-İtalyan baskısı vardı; oysa Türkiye, 1939 yılında imzâlanmış olan bir ittifak antlaşması dolayısıyla, İngiltere'ye birtakım yükümlülüklerle bağlıydı. Fakat babam, o zamanki Alman yönetimini, sürekli olarak Türkiye'ye saldırmaktan vazgeçirmeye çalışmış, bunu görevi kabûl etmiştir. Bu amaçla, bir yandan Türkiye ile çatışmaya girmek için hiçbir neden olmadığını savunuyor, diğer yandan da Alman Genelkurmayı'nı, Türkiye'ye açıkça saldırmanın stratejik nedenlerle doğuracağı sakıncalar konusunda uyarıyor ve şunları sürekli tekrarlıyordu: Trakya ile Boğazlar'ı işgâl etmek belki mümkün olsa bile, Anadolu topraklarında ilerlemek söz konusu olamaz. Babam, Türk askerlerini tanıyor ve Türk ordusunun böyle bir durumda kanının son damlasına kadar Alman saldırısına karşı koyacağını biliyor ve bunu söylüyordu da. Babam, konuştuğu bu dilin Alman Genelkurmayı'nca anlaşılmış olduğundan, Türkiye'ye saldırmak için hazırlanan bütün plânların yarıda kesilip bu düşünceden vazgeçilmiş olmasından dolayı büyük mutluluk duyduğunu bana anlatmıştır.

Fakat tabiî ki, savaşın dönüm noktasından sonra, Kuzey Afrika'daki savaşın ve Stalingrad mücâdelesinin bitiminden sonra müttefikler, Almanya'ya karşı Türkiye üzerindeki baskılarını artırdılar. Önceleri bu baskı Türkiye'yi Almanya aleyhinde savaşa sokmaktan ziyâde, müttefiklere Güneybatı Türkiye'de hava silâhları ve hava üsleri kullanma izni sağlamak yönündeydi. Bu sûretle Romanya'daki Plöeşti petrol yataklarına ve Bulgaristan ile Yugoslavya'daki Alman bağlantı yerlerine saldırmak için daha iyi imkânlar sağlanmış olacaktı.

Babam bu konuda sık sık, Türk hükûmetinin, müttefik hava üslerinin kurulmasının engellenmesi veyâ ertelenmesini çok dâhîyâne bir şekilde başardığını söylerdi. Çünkü Türk yöneticileri, durumu çok gerçekçi bir şekilde değerlendirerek, müttefiklerin Türk topraklarında hava üslerine sahip olmaları hâlinde, bunun Almanya'ya karşı ciddî sonuçlar doğurabileceğini söylüyorlardı. Babam, durumun bu noktaya gelmemiş olmasından büyük mutluluk duyduğunu söylerdi.

Beşinci nokta: İkinci Dünyâ Savaşı'nın dönüm noktasından sonra, müttefikler Türkiye üzerindeki baskılarını artırınca, Alman Genelkurmayı'nda ve Alman hükûmetinde, müttefiklerin Türkiye'de hava üsleri elde edecekleri ve Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa gireceği endişesi git gide yoğunluk kazanmaya başladı. Babam, Almanların bu endişelerini Türkiye'nin savaşa girmeye niyeti olmadığını tekrar tekrar bildirmek sûretiyle gidermeye çalışmıştır. Fakat Alman yetkilileri, artık babama inanmıyorlardı. Babam da Alman ordusunun yönetimine olan güvenini yitirmeye başlamıştı. Ve nihâyet 1943 yılı sonlarında Devlet Başkanı İnönü, İngiliz Başkanı Churchill ile Adana'da buluşunca, Almanya'dan Ankara'ya birtakım raporlar yollanıp, babama, değerlendirmelerinin yanlış ve gerçekçilikten uzak olduğu, Türkiye'nin müttefiklerle birleşeceğinin artık anlaşıldığı bildiriliyordu. Alman yönetiminin en üst kademelerinde, babam "Türkleşmiş" olmakla suçlanıyordu. Dediklerine göre babam, Türkiye'de geçirdiği uzun ve faal yıllar dolayısıyla, Türkiye'nin durumunu git gide bir Alman'dan ziyâde bir Türk gibi değerlendirmeye başlamıştı. Oysa, onun Ankara'da askerî ataşe olarak görevi, durumu Alman bakış açısı ile değerlendirmeyi gerektiriyordu.

Bu nedenle babamı bir görüşmede bulunmak üzere 1943 yılı Nisan ayında Almanya'ya çağırdılar. Burada Alman Genelkurmay Başkanı, kendisi hakkında ciddî endişelerini dile getirerek, babama, artık gerçekçi bir şekilde düşünmediğini söyledi. Buna cevâben babam, Türkiye'yi çok iyi tanıyor olması nedeniyle değerlendir-

melerinin de gerçeklere dayandığını savundu ve "Türkleşmiş" olduğu yolundaki suçlamayı reddetti.

Nihâyet babam, Hitler ile görüşmek üzere çağrıldı. Bu görüşme, Hitler ile yapacağı son görüşme idi. Şaşırtıcı bir şekilde olumlu bir hava içinde geçen bu görüşmede Hitler, babama şunları söyledi: "Sayın General, siz Türkiye'deki durumu, Almanya'daki herhangi bir subay veyâ politikacıdan daha iyi değerlendirebilirsiniz. Eğer bana, Türkiye'nin bundan sonra da savaştan uzak kalmak niyetinde olduğunu söylerseniz size inanırım. Sizden Türkiye'deki görevinizi terk etmemenizi ricâ ediyorum." Babamın, yönetime olan güveni sarsılmış olduğundan, görevinden istifâ etmeyi düşünüyordu. Hitler bunu kastediyordu.

Babam, Alman Genelkurmayı'na da, Hitler'e de, Türkiye'nin gelecekteki tutumunun doğal olarak savaşın gidişâtına bağlı olacağını söyledi. Eğer Almanlar Doğu Cephesi'nde ağır darbeler yemeye devâm ederse, Türkiye ile ilişkiler daha da gerginleşirdi. Müttefiklerin Sicilya ve İtalya'ya çıkmaları hâlinde aynı durum Akdeniz'deki ilişkiler için de söz konusu olurdu. Ve babam şunu söyledi: "Günün birinde Almanlar Kırım Yarımadası'nı ellerinde tutamaz hâle gelirlerse, en geç o târihte Türkiye ile kritik bir ilişki içine girileceği hesâba katılabilir." Nitekim 1944 baharında Kırım Yarımadası düşünce, Türkiye ile olan ilişkiler gerçekten de gerginleşti. Çünkü Türk hükûmeti, müttefik güçleri tarafından, Almanya'ya yaptığı krom sevkiyâtını hemen durdurmaya zorlanıyordu. Türkiye, Doğu Cephesi'ndeki ve İtalya'daki savaş alanlarının o anki durumunu, müttefiklerin yakında gerçekleşecek Kuzey Fransa işgâlini, ayrıca da Alman işgâli altındaki bölgelerdeki müttefik hava hâkimiyetini göz önüne alarak gerçekçi bir politika izlemiş, müttefiklerin bu talebini kabûl ederek Almanya'ya yaptığı krom sevkiyâtını durdurmuştur.

Alman resmî makamları, Türkiye'nin krom sevkiyâtını durdurma karârına karşı çok sert tepki göstermeyi plânlıyorlardı. Bu nedenle 1944 yılı Nisan sonu/Mayıs başında babam, Büyükel-

çi von Papen ile birlikte, tekrar bir görüşmede bulunmak üzere Almanya'ya çağrıldı. Türkiye aleyhinde çok sert bir dille konuşan ve Türkiye'ye misilleme şeklinde karşılık verilmesi gerektiğini savunan von Ribbentrop'a ve diğer Alman politikacılarına, gerek von Papen, gerekse babam gerçekçi olmalarını salık verdiler. Çünkü Almanya, artık Türkiye'ye ancak sözlü olarak karşılık verebilecek durumdaydı. Savaş alanlarında durum artık öylesine kritik hâle gelmişti ki, Türkiye'nin karârına karşı önlem olarak herhangi bir eyleme geçilemezdi. Babam, tekrar tekrar, Alman ordusunun içinde bulunduğu güç durum nedeniyle, Türkiye ile herhangi bir askerî çatışmaya girmenin Alman çıkarlarına uygun düşmeyeceğini, dahası Almanya'nın durumunu büsbütün kötüleştireceğini hatırlatıyordu.

Bunun üzerine Hitler, von Papen ile yaptığı görüşmede, von Papen'in ve babamın görüşlerine hak vererek, karşı önlem alınmayacağını belirtmiş, von Papen'den ve babamdan Türkiye'ye geri dönmelerini ricâ etmiştir.

Müttefikler Kuzey Fransa'yı işgâl ettikleri zaman artık savaşın sonu kesin olarak belli olmuştu. 1944 yılı Haziran ayı sonunda müttefikler Türkiye'den Almanya ile olan diplomatik ve iktisâdî ilişkilerini kesmesini istediler. Bu noktada gerek babam, gerekse von Papen, Almanya'ya, artık Türk-Alman ilişkilerinin kesileceği ânın gelip çattığını bildirdiler: Türkiye için başka çıkar yol yoktu, bu adımı atması gerekiyordu.

1944 yılı Ağustos ayı başında babamın vedâ etmek için Türk Genelkurmayı Başkan Yardımcısı Orgeneral Sâlih Omurtak ile yaptığı son görüşmede Omurtak, babama şunları söyledi: "Almanya ile Türkiye arasında şimdi meydana gelen durumun nedeni, günümüzün genel askerî ve siyâsî durumudur. Fakat bu yakın gelecekte olacaklar, kesinlikle Türk-Alman dostluk ilişkisini noktalamayacaktır. İlişkide sâdece bir kesinti meydana gelecektir. Gelecekte bir gün Alman-Türk ilişkileri, Türk-Alman dostluğu yeniden oluşacaktır. Hem de, bugüne kadar olduğundan da daha iyi bir şekilde, daha sağlam temellere dayanarak..."

Babanız savaştan sonra ne yaptı?

Annemle babam 1945 yılı Nisan ayında Alman Büyükelçiliği'nin diğer mensuplarıyla birlikte İsveç Drottningholm gemisi ile Türkiye'yi terk ettiler. Gâzi Çiftlik'teki istasyonda Türk basın mensupları babama, bundan sonra nereye gideceğini sordular. Târih 18 Nisan 1945 idi. Babam cevâben, "Nereye gideceğimizi biz de bilmiyoruz. Yolculuğumuzun sonu bilinmezlik, belirsizlik..." dedi. Sonra Drottningholm gemisi Almanları Boğazlar'dan, Kuzey Afrika'dan ve Cebelitârık'tan geçirerek Lizbon'a getirdi. Gerek gemi gerekse bu yolculuk, İsviçre Kızıl Haçı'nın idâresi altındaydı.

Geminin Lizbon'a vardığı 8 Mayıs 1945 târihinde Almanya teslim oluyordu. Bu, kayıtsız-şartsız bir teslimiyet idi. Yâni, artık bir Alman hükûmeti olmadığı anlamına geliyordu. Böylece İsviçre Kızıl Haçı'nın görevi sona ermiş oluyordu. Arkasından gemi, Lizbon'dan İngiltere'ye, Liverpool'a gitti. Liverpool'da bir grup Alman, İngilizler tarafından gemiden indirildi. Fakat başka diplomatlarla berâber babamın yolculuğu Göteborg'a kadar sürdü. Göteborg'da bindikleri bir Alman gemisi ile de 17 Haziran 1945 târihinde Kiel'e vardılar. Kiel'de babam, İngiliz askerî yetkililerince savaş esâretine alındı ve 1947 yılına kadar, yâni iki yıl İngilizlerin elinde savaş esiri olarak bulundu.

1947 yılında babam, mahkûmiyeti sona erince, İngiliz işgâl bölgesini terk etmesi yasak olduğundan, işgâl bölgesindeki Schleswig-Holstein'a gitti. Bu arada Nazileri temizlemek amacıyla açılan dâvâlardan biri babam aleyhine açıldı. Ancak dâvâ çok kısa sürmüştür, çünkü babam Nazi partisine üye değildi. Zâten ordu subayları herhangi bir partiye üye olamazlardı.

O zamânın Başbakanı Adenauer yönetimi altında Federal Alman Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, yaşlanmış eski Alman subaylarının yaşam koşulları ele alındı ve 1952'den itibâren babama bir emekli maaşı bağlandı. Bu maaşın miktârı önceleri düşüktü, çünkü o zamanlar Almanya'nın mâlî olanakları çok kıt ve sınırlıydı; bu miktar sonradan artırıldı.

1952 baharında babam tekrar fakat tamâmen özel olarak Türkiye'ye gitti, çünkü Ankara'daki Büyükelçilik'te bulunan ve Türk hükûmeti tarafından serbest bırakılan mobilya vs. gibi özel eşyâlarını toparlayıp bir gemi ile Almanya'ya nakledecekti. Bu ziyâreti sırasında babama büyük kolaylıklar sağlandı ve büyük dostluk gösterildi. Eski Türk subaylarınca dâvet edildi ve kendisine çok lütufkâr davranıldı.

Babam tekrar Almanya'ya geri döndükten sonra, 1953 yılı başında anılarını yazmaya başladı. 1954 yılındaki âni ölümü nedeniyle bu iş yarıda kalmıştır. Kendisi Schleswig-Holstein'daki Pellworm Adası'nda gömülüdür.

1952 yılındaki Türkiye ziyâreti dolayısıyla çeşitli gazetelerde Türkiye hakkında haberler ve raporlar yayınlanmış ve babam, ölümüne kadar emekli Türk general ve subayları ile mektuplaşmıştır. Ölümünden sonra Türk subaylarından anneme, babamın ölümünden duydukları içten üzüntüyü dile getiren pek çok mektup gelmiştir.

Sayın Rohde, siz ne zaman Türkiye'de bulundunuz?

Ben 1937'den 1943 sonuna kadar Türkiye'de bulundum. Annem-babam ve kardeşlerimle birlikte Ankara'da Ataç Sokak'ta oturuyorduk. Ankara'da bir Alman özel okuluna devâm ediyordum. 1943 yılında, deniz subayı olmak istediğim için, Alman deniz kuvetlerine katılmak üzere Almanya'ya döndüm. Burada eğitim gördükten sonra, 1944 yılında bir hücumbotu filotillasına tâyin edildim. Görevimiz, müttefiklerin İngiltere'den Anvers'e olan ikmâl trafiğine saldırmak olduğundan, hücum botunda çeşitli muharebelere katıldık. Henüz 17 yaşındaydım ve İngiliz deniz kuvvetlerine karşı çok zorlu ve kayıp dolu savaşlar verdik. Fakat bu noktada şunu vurgulamalıyım ki, bu savaşımlar, gerek Almanlar gerekse İngilizler tarafından, olanaklar elverdiğince, centilmence yürütüldü. Bunun en açık göstergesi şudur ki, gemileri batırılmış olan deniz subaylarını kurtarmak için her iki taraf da elinden gelen gayreti gösterdi. Artık âilemle mektuplaşma olanağım da yoktu,

çünkü onlar 1944 yılı Eylül ayından itibâren Ankara'daki Alman Büyükelçiliği'nde enterne edilmişlerdi. Bana Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'ndan sâdece âilemin Ankara'da enterne edildiğini ve artık mektuplaşmamızın mümkün olmayacağını bildiren bir yazı geldi.

1945 yılı başlarında Rus ordusu Almanya'ya girip Berlin'in aşağı yukarı 60 kilometre doğusundaki Oder Irmağı'na dayandığında, Oder Cephesi'nin ve Berlin'in savunmasına katılmak üzere, deniz kuvvetlerinden kara kuvvetlerine alındım. Bu da çok sıkıntılı bir dönem oldu ve çok büyük kayıplara uğradık. Benim İtalyan Cephesi'ne geçmem emredilmişti, fakat bir Alman subayının müdahalesi sâyesinde, 1944 yılı Nisan ayı ortasında Berlin ve Bavyera üzerinden Avusturya'ya gidebildim. Aksi hâlde, beni ya ölüm ya da Rusların elinde tutsaklık bekliyordu.

Böylece İtalya'ya gitmeden, Avusturya'ya geçerek, 1945 yılı Mayıs ayında savaş esiri olarak Amerikalıların eline düştüm. 1945 yazında ise bu esâretten kurtuldum. Oradan Rheinland'daki akrabalarımın yanına geçerek, önce 1,5 yıl kadar tarımla uğraştım. Bu, o dönem Almanyası'nda en önemli uğraş idi. Çünkü ancak tarımla uğraşanlar karınlarını doyurabiliyorlardı.

1947 yazında, henüz lise diplomam olmadığı için, Rheinland'da tekrar okula başladım. Üç yıllık aradan, savaş esâretinden ve tarımla uğraştıktan sonra tekrar okula başlamak zordu, fakat 1949 yılında diplomamı aldım. 1949-1953 yılları arasında da Main Üniversitesi'nde siyâsî iktisat eğitimi gördüm. 1954 başında diplomamı alarak, 1950'den sonra Batı Avrupa trafiğindeki işbirliği ve entegrasyonla ilgili olan doktora çalışmalarıma başladım. 1956-1958 yılları arasında Frankfurt Üniversitesi'nde asistanlık yaptım. 1959'da ise Flensburg'a gelerek, orada sokak trafiği ile ilgili resmî dâirede çalıştım. Flensburg, Schleswig-Holstein'da bulunan, Almanya'nın en kuzey şehridir. Doğudan Danimarka sınırındadır.

Ancak bu trafik dâiresinde kısa vâdede memuriyete alınma ve mesleğimde yükselme imkânı olmadığı için, 1962 yılında âilemle birlikte, bu arada evlenmiştim ve iki çocuk sâhibiydim, Hannover

kentine taşınıp yerleştik. Burada dört yıl süreyle bir hastalık sigortası şirketinde çalıştım ve burada memuriyete geçtim.

Âilemin de, benim de öteden beri Alman Protestan Kilisesi ile çok yakın ilişkilerimiz olduğundan ve ben de Hannover'da kendi kilise çevremde aktif olarak çalışmış olduğumdan, bana meslekî olarak Protestan Kilisesi'nin hizmetine girmemi teklif ettiler. Böylece 1967 yılında Hannover Protestan-Lutheran Kilisesi'nin hizmetine girdim. 1972 yılında ise Alman Prostestan Kilisesi'nin hizmetine geçtim. Bu kilise, tüm Federal Almanya ve Batı Berlin için yetkilidir. Hannover'da da bir şûbesi vardır. O zamandan beri yüksek kilise müşâviri olarak Alman Protestan Kilisesi'nin hizmetinde bulunuyorum.

Bütün bu süre boyunca, büyük ilgi ile, Alman-Türk ilişkilerinin târihini ve tabiî Türkiye'deki gelişmeleri izledim. 1977 yılında âilemle birlikte üç haftalığına Türkiye'deydik. Burada çok dostça karşılandık ve pek çok vesileyle babamın faaliyetleri anıldı. 1980'de eşimle birlikte ikinci kez Türkiye'de uzun bir yolculuk yaptık; 1983'te ise dört haftalığına bir Türk âilesinde misâfir kaldım.

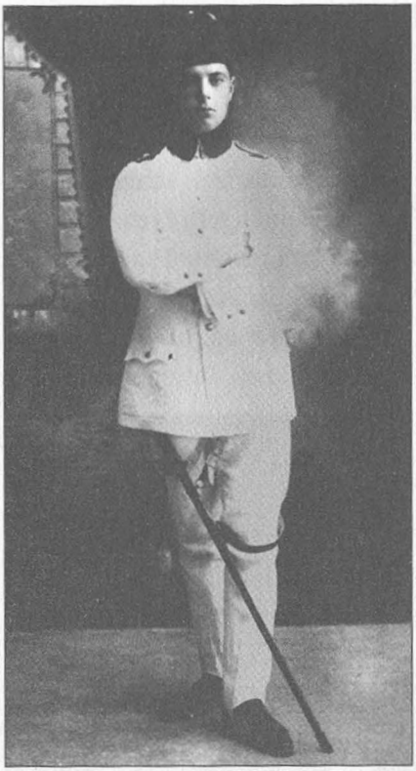
Niyetim, emekliye ayrılmamdan sonra, herhâlde 5 yıl sonra, Alman-Türk askerî ilişkileri hakkında bir şey yayınlatmaktır. Bir süreden beri tasarladığım bu çalışma için yoğun bir şekilde malzeme toplamaktayım. Ankara'daki Türk dostum sâyesinde, Ankara'daki Millî Kütüphâne'de 1939-1945 yılları arası pek çok Türk gazetesini karıştırma olanağı, ayrıca da çalışmalarım için pek çok değerli malzeme bulabildim.

Son olarak, Türkiye'deki gelişmeleri büyük ilgi ile izlediğimi ve kendimi Türkiye'ye çok bağlı hissettiğimi belirteyim; burada geçen gençliğimin de etkisiyle, Türkçe ifâde etmek gerekirse, *Türkiye benim ikinci vatanım...*

Osmanlı ordusunda yüzbaşı Hans Rohde (Hayfa 1911)

Osmanlı subayı Hans Rohde'nın bir başka fotoğrafı (Hayfa 1911)

Yüzbaşı Hans Rohde Balkan Savaşı sırasında cephede Osmanlı subaylarıyla birlikte (İlk sırada en sağda oturuyor, Çatalca 1912)

Yüzbaşı Hans Rohde Balkan Savaşı sırasında cephede Gelibolu Ordu Grubu'nda emir subayı iken (1913)

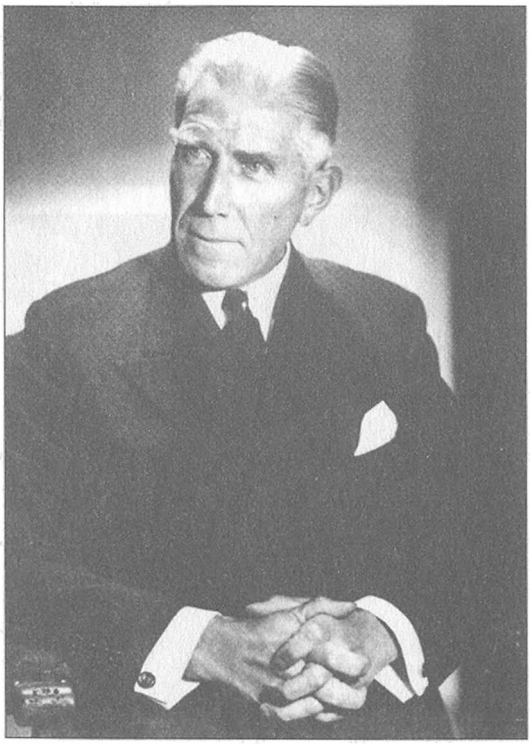

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen (1939-1944), (en sağda selam veren)

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen ve eşi (Ankara, 1943 başları)

Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Franz von Papen (1939-1944)

Goltz Paşa (1843-1916)

Almanya'nın Ankara Askerî Ataşesi General Dieter Rohde ve eşi (Ankara, Mayıs 1942)

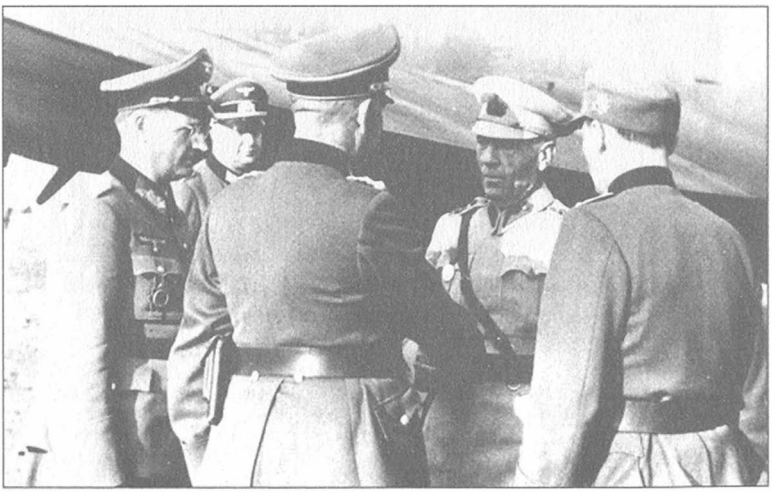
Goltz Paşa'nın 25. ölüm yıldönümünde anma töreni (Mart 1941). General Dieter Rohde konuşması sırasında (Almanya'nın İstanbul Tarabya'daki Büyükelçiliği'nin konutunda bulunan mezarlık alanda)

Goltz Paşa'nın 25. ölüm yıldönümünde anma töreni (Mart 1941). General Dieter Rohde (solda, çelengin yanında); ortada Korgeneral Ali Fuat Erden ile Korgeneral Pertev Demirhan (sivil kıyafetli ve beyaz saçlı) ve Papen (Almanya'nın İstanbul Tarabya'daki Büyükelçiliği'nin konutunda bulunan mezarlık alanda)

General Dieter Rohde (solda), General Hüsrü Kılkış (ortada) ile 1915 Çanakkale Savaşı'nda ölen Alman askerleri için düzenlenen tören sırasında (İstanbul Tarabya'daki Alman Büyükelçiliği'nin konutunda bulunan mezarlık alanda, Kasım 1936)

Korgeneral Cemil Cahit Toydemir Alman Generali Kampf tarafından karşılanırken (10 Haziran 1943)

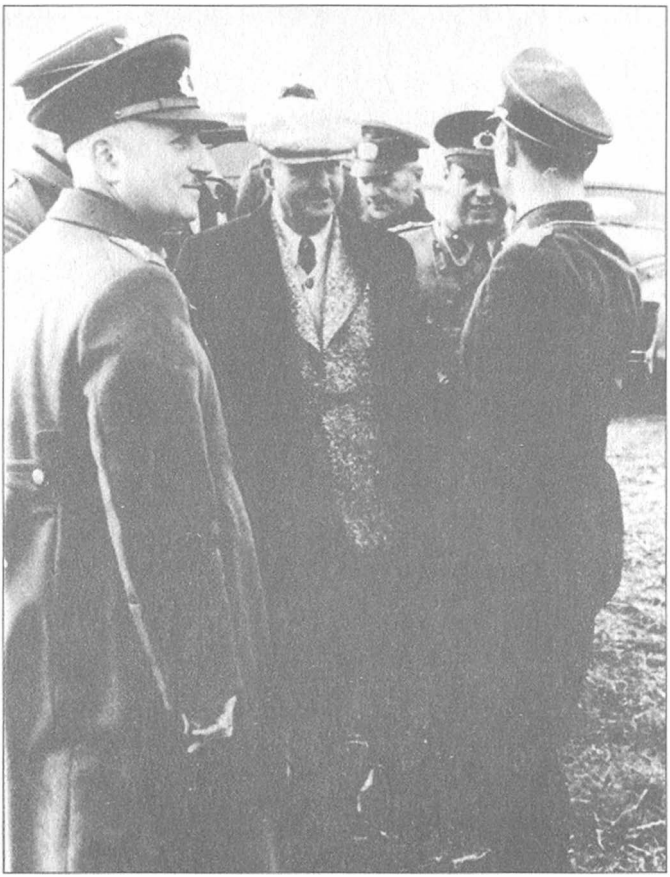
Korgeneral Ali Fuat Erden Berlin Şehir Kuvvetleri Komutanı General Hase tarafından Berlin'de tören sırasında (Sonbahar 1941)

Türk Askerî Heyeti Almanya ziyareti sırasında: Korgeneral Cemil Cahit Toydemir (Solda) bir Türk subayı ile Alman tankının yanında incelemede bulunurken (13 Haziran 1943)

Korgeneral Cemil Cahit Toydemir Paris'te Almanya'nın Batı Ordu Grubu Komutanı Rundstadt tarafından törenle karşılanırken (15 Haziran 1943)

Türk Askerî Heyeti Almanya'yı ve Doğu Cephesi'ni ziyaret ediyor: Solda Korgeneral Ali Fuat Erden, ortada emekli general Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet ve General Mölden; sağda bir Türk yüzbaşısı; arkada bir Alman avcı uçağı (Sonbahar 1941)

Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan
General Rohde ile birlikte (Ankara 1942)

Türk Askerî Heyeti Doğu Cephesi'ni ziyaret ediyor (14 Haziran 1943)

Türk Askerî Heyeti Doğu Cephesi'ni ziyaret ediyor: Korgeneral Cemil Cahit Toydemir ve Alman Generali Kampf (Haziran 1943)

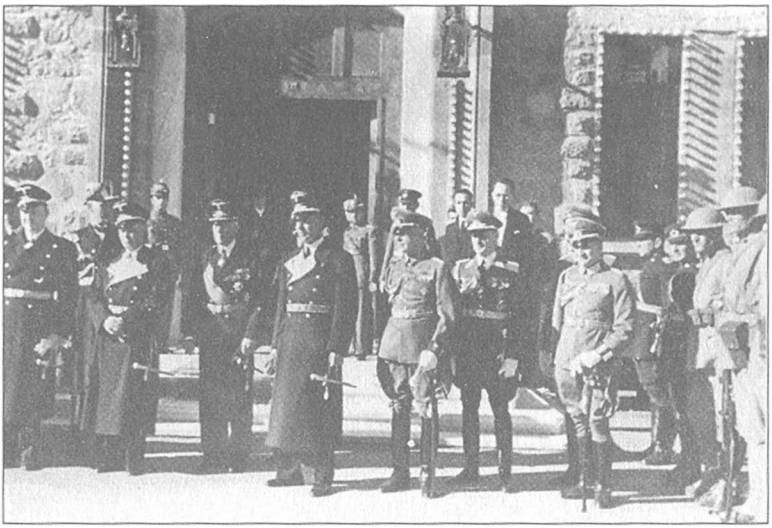
Alman Generali Manstein ile Korgeneral Cemil Cahit Toydemir Doğu Cephesi'nde ziyaret sırasında (Haziran 1943)

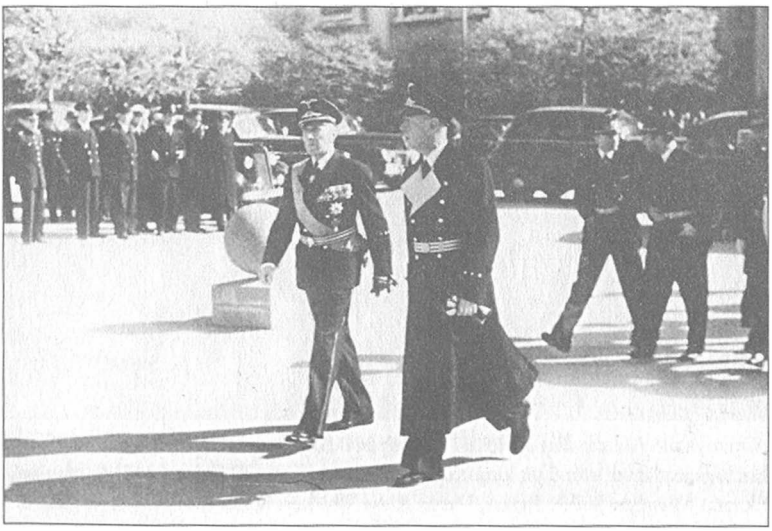
General Dieter Rohde (solda beyaz kıyafetli) Almanya'dan dönen Korgeneral Ali Fuat Erden'i İstanbul'da Yeşilköy Havaalanı'nda karşılarken (Sonbahar 1941)

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği mensupları Cumhuriyet Bayramı sırasında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü kutlama töreninde (Ankara, 29 Ekim 1943) Soldan sağa ilk sıra: Müsteşar Jenke, Papen, Deniz Ataşe Waltker; ikinci sıra: Rohde ve Allardt

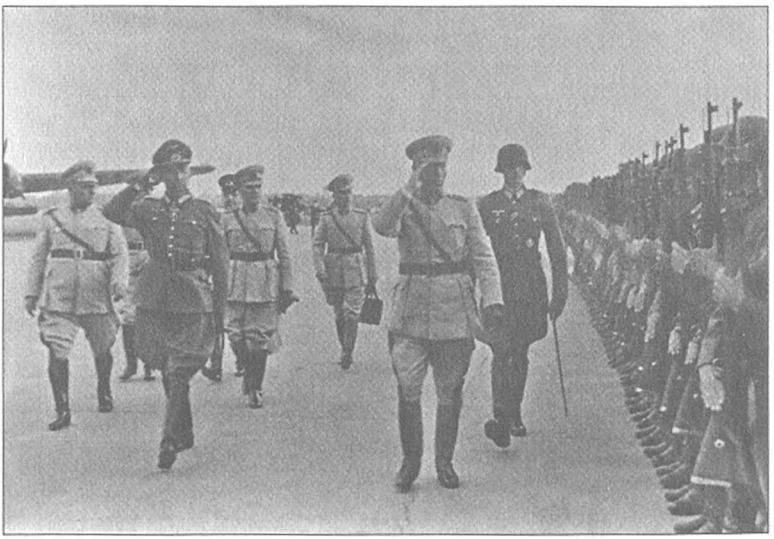
Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği mensupları Cumhuriyet Bayramı sırasında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü kutlama töreninde (Ankara, 29 Ekim 1942) Soldan Sağa: Kleiber, Deniz Ateşe Amiral Marwitz, Hans Kroll, Papen, Jenke, Rohde, Hava Ataşe Morell ve Askerî Ataşe Yardımcısı Schulze-Berkett.

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği mensupları Cumhuriyet Bayramı sırasında (Ankara, 29 Ekim 1942) Solda Papen, Sağda Jenke

Soldan Sağa: Rohde, Waltker, Hava Ataşe General Morell (Cumhuriyet Bayramı töreni, Ankara, 29 Ekim 1941)

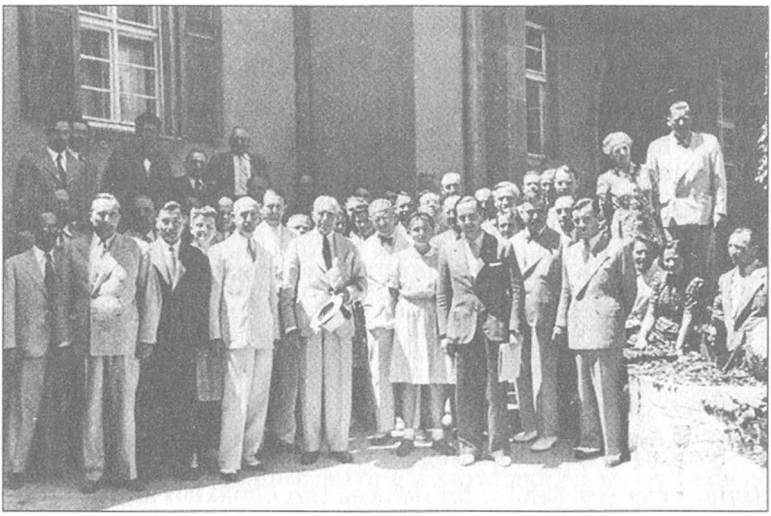
Korgeneral Cemil Cahit Toydemir ve Türk subayları (Arkada ortada, daha sonra Şam'da Askerî Ataşe olacak olan Yüzbaşı Gündüz Bey, Haziran 1943)

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği mensupları (Mayıs 1943) Sol önde Hans Rohde, yanında solda (beyaz şortlu) Hans Rohde'nin oğlu Dieter Rohde ve ortada Rohde'nin eşi

Önde Büyükelçi Papen, General Guhr, askerî ataşe Rohde, Atatürk'ün Etnografya Müzesi'ndeki katafalkını ziyaret ediyorlar (Ankara, Mayıs 1942)

Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği mensuplarının son fotoğrafı: (4 Ağustos 1944, Ankara Alman Büyükelçiliği bahçesi) Önde ortada (elinde şapkası olan) Papen, solundaki beyaz kıyafetli olan Jenke; Papen'in sağ yanındaki beyaz kıyafetli Hans Rohde; Rohde'nin önünde Papen'in kızı; kızının yanında elinde dosya tutan Waltker (Bu fotoğrafın çekilmesinden hemen sonra Papen Almanya'ya dönmek üzere Ankara'dan ayrılmış ve Türkiye'yi terk etmiştir.)

NAZİ DÖNEMİNDE HAZIRLANMIŞ BİR DOKTORA TEZİNİN MÜBÂDELEYE BAKIŞI[1]

Yazarın gerçekten bir Nazi olup olmadığını bilmek tabiî ki mümkün değil... Ancak olmadığını farz etsek bile, tezin bir Nazi üniversitesinde yapılmış olması dahi ilginç... Tez,[2] kolayca tahmin edilebileceği gibi, ağırlıklı olarak hukûkî, ancak sonuç itibârıyla siyâsî bir metin... Yazar, temelde, yeniden düzenlenen sınırlar sonucunda, devletlerarasında ortaya çıkan azınlık sorunlarının hukûkî/siyâsî çözümü ile ilgileniyor. Bir anlamda da târihte örnek arayışına giriyor.

Ayrıca, hayâtımda gördüğüm en kısa doktora tezi... Sâdece 53 sayfa... Her şey dâhil... Bir doktora tezi olmaktan ziyâde, sanki Alman Dışişleri Bakanlığı'na sunulmak üzere hazırlanmış hukûkî/siyâsî bir metin/rapor izlenimini veriyor.

Yazar, öncelikle mübâdeleye tâbi nüfûsun gerçek rakamını saptamak istiyor. Bunun için pek çok kaynağı elden geçiriyor ve sonunda bâzı yaklaşık rakamları ortaya koyuyor.

Michaelsen, Türk-Yunan mübâdelesinin zorunlu oluşuna dikkat çekiyor ve araştırmasında bunu özellikle vurguluyor. Çünkü bu

---

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 137, (Mayıs 1995), s. 62-63.

2 Erich Michaelsen, **Die "Austauschbarkeit" im Sinne des Griechisch-Türkischen Vertrages vom 30. Januar 1923 und das Problem des Austausches von Minderheiten, unter Besonderer Berücksichtigung dieses Vertrages**, [30 Ocak 1923 Târihli Türk-Yunan Mübâdelesi Antlaşması Çerçevesinde Mübâdelebilirlik ve Özellikle Bu Antlaşma Muvâcehesinde Azınlıkların Mübâdelesi Sorunu], Rechts-und Staatswissenschaftlichen Fakultaet der Hansischen Universitaet Hamburg, (Doktora Tezi), Hamburg, 1940.

sûretle, uluslararası bir antlaşma sonucunda, târihte ilk kez görülen bir uygulamaya yol açılıyordu ki, yazar, araştırmasında özellikle bu noktanın altını çizmeye gayret ediyor.

Daha önce de buna benzer bir örnek olduğuna dikkat çeken yazar, 1913 yılında imzâlanan Türk-Bulgar Antlaşması'nın da buna benzer bir düzenleme öngördüğünü ve iki ülke arasında savaştan sonra yeniden düzenlenen sınırın iki tarafında kalan azınlıkların mübâdelesinin gündeme geldiğini hatırlatıyor. Ancak yazar, bunun gönüllülük esâsına göre gerçekleşmesinin öngörüldüğünü de vurguluyor. Zâten iki antlaşmayı birbirinden ayıran en büyük özellik de bu noktadaydı. Diğer yandan, Bulgaristan ile antlaşma, her iki taraftan sâdece tahminen 100.000 kişiyi ilgilendiriyordu ve belirli bir coğrâfî bölge ile de sınırlıydı. Oysa, Türk-Yunan mübâdelesi, çok daha geniş bir topluluğu ilgilendiriyordu ve mekân itibârıyla da yine çok daha geniş bir alanı kapsıyordu. Ancak, Türk-Bulgar Antlaşması'nın öngördüğü mübâdele, görüşmelere konu olmakla birlikte, Birinci Dünyâ Savaşı'na girilmesinden sonra hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir.

Yazara göre, 1919 yılında imzâlanan Bulgar-Yunan Antlaşması da azınlıkların mübâdelesini öngörüyordu ve bu antlaşma da gönüllülük esâsına göre düzenlenmişti.

Michaelsen, Lozan Antlaşması'nın mübâdeleye ilişkin düzenlenmesinde öngörülen zorunluluğun, uluslararası hukuk alanında hayli eleştirildiğini de belirtiyor. Bu, düpedüz, insan haklarının/azınlık haklarının ve hattâ uygarlığın ihlâliydi. Doğrusu, bir Nazi üniversitesinde hazırlanan doktora tezinde, insan haklarından/azınlık haklarından söz edilmesi/edilebilmesi, insana biraz garip geliyor.

Nitekim yazar, bu kısa tezinin son sayfasında, bu türden yaklaşımların tek yanlı bakışlar olduğunu belirttikten sonra, soruna bir de politik açıdan yaklaşmanın gereğini vurguluyor. Yazara göre antlaşma, bir de halkların birlikte yaşamalarını ne ölçüde olumlu etkilediği yönünden ele alınmayı gerektiriyor. Michaelsen, Türk

ve Yunan halklarının son yıllarda birbirleri ile bu kadar mücâdele ettikten/savaştıktan sonra, artık bir daha birlikte yaşayamayacaklarının bilinmesi gerektiğini ve bunun doğal da olduğunu belirttikten sonra, ayrılmanın politik yönden zorunlu ve yararlı olduğunu vurguluyor.

Yazar, mübâdelenin gönüllülük esâsına göre yapılması hâlinde, bütün bu olumsuz koşullara karşın, Rum azınlığın bir kısmının Türkiye'de kalmayı tercih edebileceğini ve bunun da iki ülke arasındaki huzur ve barışa katkıda bulunmak amacı ile hazırlanmış antlaşmanın amacına hizmet etmeyeceğini belirtiyor. Michaelsen, tezinde, son cümle itibârıyla, mübâdelenin Balkanlar'da ve Yakın Doğu'da barışın etkili bir aracı olduğu sonucuna varıyor.

Acaba Naziler tam da bu sırada, sınır içi/ötesi azınlık sorunlarının çözümünde, kendilerine uluslararası hukuk alanında, târihten antlaşma ve uygulama örnekleri mi arıyorlardı? Yoksa bu tez, yazarın bir fantazisi miydi? Bilmiyoruz... Ancak, bir Nazi üniversitesinde yapılmış doktora tezinde, mübâdelenin politik yönden bu denli desteklenmesi, herhâlde en azından düşündürücüdür.

ANTİ-NAZİ DİRENİŞ HAREKETİNİN İSTANBUL'DAKİ FAALİYETLERİ[1]

Margarete Schütte-Lihotzky, 1887 doğumlu ve mimar olup, anti-faşist direniş hareketinin ve Avusturya Komünist Partisi'nin üyesi olarak Viyana'da Gestapo tarafından yakalandığı 22 Ocak 1941'den 29 Nisan 1945'e dek tutuklu kaldığı süre içinde, hapishâne anılarını bir kitapta toplamıştır.[2] Ben bu yazıda anıların sâdece İstanbul ile ilgili kısmına değineceğim.

Lihotzky, yakınlık duyduğu sosyalist görüşlerin etkisi ile, kocası ile birlikte yeni kentlerin inşâsında görev almak üzere 1930 yılında uzman olarak Sovyetler Birliği'ne gider. Ancak 1937 yılında Alman yetkililer, pasaportlarının sâdece altı aylık bir süre için ve sâdece Almanya'ya dönüşte geçerli olacak biçimde uzatılacağını kendilerine bildirince, yazar ve eşi Sovyetler Birliği'nden ayrılmak zorunda kalırlar.

Dönüş yolunda gemi İstanbul'a uğrar ve burada bir gün kalır. Bu süreden yararlanarak yazar ve eşi, 1937 yılından beri İstanbul'da Güzel Sanatlar Akademisi'nde görevli olan Prof. Bruno Julius Florian Taut ile görüşürler (Taut, kısa bir süre sonra, 24 Aralık 1938'de ölecek ve İstanbul'da Edirnekapı Şehitliği'nde toprağa verilecektir. Taut, bu mezarlıktaki ilk ve yegâne gayrimüslim olarak dikkat çeker). Taut, onlara Akademi'de görev önerir, ama bu öneriyi red-

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 59, (Kasım 1988), s. 62-63.

2 Margarete Schütte-Lihotzky, **Erinnerungen aus dem Widerstand 1938-1945**, [Direniş Anıları (1938-1945)], (Herausgegeben von Chup Friemert), Verlag Volk und Welt, Berlin, 1985.

dederler. Lihotzky âilesinin asıl amacı, yurtdışından (Avrupa'dan) Avusturya'daki anti-faşist direniş hareketi ile bağlantı kurmak ve harekete katkıda bulunmaktır. Pâris'te pasaportlarını beş yıl için uzatmayı başarırlar. Bu sırada Taut, Ankara'da bâzı girişimlerde bulunur ve yazar ve eşi için Güzel Sanatlar Akademisi'nde çalışma olanağı yaratır. Ancak bu ikinci öneriyi de reddederler.

Fakat 1938'de Almanya'nın Avusturya'yı ilhâkı üzerine durum değişir ve yazar ve eşi, bu kez Taut'un önerisini kabûl ederek, uygun koşullarla imzâladıkları sözleşmeler sonucunda, 1938 yılının Ağustos ayında yeniden İstanbul'a gelirler. Margarete Schütte-Lihotzky, Maarif Vekâleti'nin emrinde Güzel Sanatlar Akademisi'nde göreve başlar.

Avusturya Komünist Partisi üyesi Otto Heller, onlara anti-faşist eğilimli bâzı Türk aydınlarının isimlerini vermiştir. Ancak yazar henüz bu kişilerle bir temas kurmadan, 1938 yılının Kasım ayında Güzel Sanatlar Akademisi'nde Avusturyalı genç bir mimar ile tanışır. Genç mimar, yazarı daha önceden tanımakta ve Prof. Clemens Holzmister'ın yanında Tarabya'da çalışmaktadır. Bu genç mimarın adı Herbert Eichholzer'dir. Avusturya Komünist Partisi'nin Türkiye'deki grubunu oluşturmuştur. Yazar ve eşi de bu sırada aktif siyâsal çalışmalara katılırlar.

Margarete Schütte-Lihotzky, anılarında, o dönemde İstanbul'un güvenli bir irtibat odağı olduğunu yazıyor. İstanbul, Sovyetler Birliği'ne giden yolda, bâzı militanlar için transit noktası olmuştur. Örneğin, Willi Frank (kod adı: "Herald"), Fransa'dan sahte pasaportla İstanbul'a gelir. Türkiye vizesi uzatılmayınca da Sovyetler Birliği'ne gider. Avusturya Komünist Partisi'nin İstanbul'daki anti-faşist çalışma grubunun Alman anti-faşist çalışma grubu ile de teması vardır. Hattâ İstanbul'da gereken temasları sağlayan bir kişi sâyesinde, yasa-dışı Türkiye Komünist Partisi (TKP) ile de ilişki kurulur.

Yazar, 1940 yılının Aralık ayında, Avusturya Komünist Partisi'nin yasa-dışı çalışmalarına aktif olarak katılmak üzere Viyana'ya dö-

ner. Viyana'da sâdece bir ay sürebilen yasa-dışı parti çalışması sonucunda Gestapo tarafından yakalanır ve 15 yıla mahkûm olur.

Margarete Schütte-Lihotzky, 15 yıla mahkûm oluşunun sırrını da şöyle açıklıyor: Hapishâne arkadaşı, henüz dâvâ devâm ederken, kendisine akıl verir. Eşi hâlen İstanbul'da Güzel Sanatlar Akademisi'nde görevlidir. Belki de yazar hakkında verilecek hükmün, kocasının tanıdıklarının aracılık etmesi sonucunda, Türk Hükûmeti'nin araya girmesi ve Alman yetkililer nezdinde girişimde bulunması sâyesinde yumuşatılması mümkündür. Yazar bu yolu denemeye karar verir. Kocasına gizlice bir mektup yazar. Yazar, mektubunda, kocasından Ankara'da kendisi için yeni bir çalışma sözleşmesi sağlayıp sağlayamayacağını sormaktadır. Bu takdirde alacağı cezâ muhtemelen daha hafif olacaktır. Mektup üzerine kocası harekete geçer ve derhâl Ankara'ya gider. Maarif Vekâleti nezdinde girişimde bulunur, ama başvuru kibarca reddedilir. Artık bu sırada (1942 yılı sonbaharında) Almanlar için Türkiye'de sözleşme imzâlamak bir hayli zorlaşmıştır. Ama görüşme sırasında tesâdüfî bir gelişme olur; yetkili kişi bir süre için dışarı çağrılır ve odayı terk eder. Bunun üzerine yazarın kocası, masanın üzerinde duran Vekâlet'in resmî antetli boş kâğıtlarını gizlice alır. Arzu edilen mektubu bizzat kendisi kaleme alır. Sahte mektupta, Maarif Vekâleti'nin hâlen hapiste bulunan yazarla bir sözleşme imzâlamak istediği bildirilmektedir. Mektup, Ankara'da mülteci olarak yaşayan ve Maarif Vekâleti'nde görevli olan yazarın eşinin kuzeni tarafından Türkçeye tercüme edilir ve resmî kâğıda yazılır. Yine kuzen sâyesinde Maarif Vekâleti'nden gerçek imzâ ve mühür de sağlanır. Bunun için Vekâlet'in resmî mührünü bir gece için ödünç alması yetmiştir. Bu gelişmeden sonra hemen İstanbul'a gidilir ve burada Almanca bilen bir noterde mektup Almancaya çevrilir. Bu mektup ile de Alman Başkonsolosluğu'na mürâcaat edilir. Sahte mektup, resmî makamlar tarafından kurye ile Viyana'da bulunan yazarın kızkardeşlerine ulaştırılır. Sonunda mektup, yazarın avukatı kanalı ile mahkemeye sunulur. Düşünülen çıkmış ve mektup gerçekten de hükmü etkilemiştir. Yazar, bu mektup olmasaydı, kendisinin de ölüm cezâsına çarptırılmasının işten bile olmadığını yazıyor!

YARIN'IN BUGÜNÜ

Ârif Oruç'un 1933 yılında yayımladığı *Yarın* adını taşıyan birkaç broşürü, Mete Tunçay tarafından hazırlanarak yayınlandı.[1]

Bizzat Tunçay, Sunuş'ta, *Yarın*'ı şöyle değerlendiriyor:

> "TC'de tek-parti yönetimi (1925-1945) döneminde muhalefet doğal olarak yasaktı. Dolayısıyla, o döneme ilişkin bilgilerimiz, bize kalan genellikle iktidar açısından yazılmış belgelere dayanıyor. Yalnız iktidârın doğru söylediğine, gizli ve yasa-dışı muhalefetin ise gerçekleri hep saptırdığına inanmak, bunun tam tersini kabûl etmek daha safdillik olur. Ama muhaliflerin karşı çıkışları, târihsel gerçeği yeniden kurmaya çalışırken, eleştirel bir dikkatle yararlanılabilecek -hattâ yararlanılması zorunlu- kaynaklardır. Ârif Oruç'un 1933'te Bulgaristan'da (eski yazıyla) yayınladığı *Yarın* broşürlerini, bu gözle görmek gerekir."

Kitabın başında Ârif Oruç'un *Milliyet* gazetesinde yayınlanmış, ancak Mete Tunçay tarafından genişletilmiş bir özgeçmişini bulmak mümkün...

Yarın'ın ilk broşürü, Türkiye Kurtuluş (İşçi ve Çiftçi) Fırkası Muvakkat Programı'nı içeriyor. Tunçay'ın program hakkındaki değerlendirmesi şöyle:

---

1 Bu vesile ile Mete Tunçay'ın *Birikim* dergisinin 32. sayısında (Aralık 1991) yayımlanan aynı konudaki bir başka yazısına da dikkat çekmek istiyorum: *"Muhalefetten Sesler"*... Tunçay, bu yazısında, "tek-parti yönetimine şiddetle saldıran" muhalefet belgesinin, "bugünkü değerlerimizle, bize ters ve geri gelen öğeler" içermesine karşılık, "sürgünde yaşamak üzüntüsünün yoğunlaştırdığı siyâsal liberalizm talebi"nin "altmış yıla yakın bir süre geçtikten sonra da değerinden kaybetmemiş" göründüğünü belirtiyor.

"*Yarın*'ın ilk broşüründe sunulan metin, bir parti programı olmaktan çok, neredeyse bir anayasa tasarısı niteliklerini taşımakta ve kuvvetler ayrılığı ve dengesi ilkelerine göre işleyecek demokratik bir meşrûtî monarşiye dönme dileğini ortaya koymaktadır. Öngörülen rejim, yine laik olacaktır; ama Osmanlı Hânedânı içinden seçilecek 'Hâkân', Halife sıfatını da taşıyacaktır."

Bu programın bir kısmı yalnızca târihsel, ama çok önemli bir kısmı da bugün için dahi güncel birkaç önemli siyâsî noktasına değinmek istiyorum:

Resmî Dil ve Başkent: Resmî dil Türkçe olacak ve devlet merkezi İstanbul'a taşınacaktır.

Yasama Organı ve Seçim Sistemi: Meclis, tek dereceli seçimle oluşacak; bunun yanı sıra, Vilâyet Mahalli Meclisleri tarafından seçilecek Âyan Meclisi de bulunacaktır.

Devlet Başkanlığı: "Devlet Riyâseti meselesinin doğrudan doğruya ve kaydı hayat şartı ile Hânedan âzâsı arasından, milletin en dirâyetlisinin ârâyı umûmîye ile intihâbı sûretiyle hâlledilmesi' esâsı kabûl edilmiştir. "Müntehap Devlet Reisi'nin unvânı, Türkiye Hâkânı'dır. Devlet Riyâseti makâmı herhangi bir şekil ve sûrette inhilâl ettiği takdirde, aynı Hânedan arasından milletin intihâp edeceği zat, Devlet Reisi ve tabiatıyla 'Hâkân' ilân olunur. Mühtehap Hâkânlar, gayrî mesûl olmakla berâber, vazife ve salâhiyetleri, kânunu mahsusla tesbit ve tâyin olunur."

Hilâfet: "Müslümanlığı temsil itibârıyla Hilâfet, Türk Milleti'nin mânevî şahsiyetindedir. Bu, Devlet Reisi'nin intihâbı neticesinde millet nâmına bilfiil kendisine tefriz ve intikâl etmiş addolunur."

Siyâsî Haklar ve Özgürlükler: "Cezâ kânunlarının tahdid ettiği cinâî ef'al hâricinde hiçbir vatandaş siyâsî akide ve kanaatlerinden dolayı

idâm edilemez. Yine hiçbir vatandaş, cezâ kânunlarının hukûku şahsîyeye temâs eden mevaddı hâricinde kalan efkârı siyâsîyesinin neşrinden dolayı hapis, nefy ve vatan hâricine ib'ad edilemez."

Vatandaşlık Hakkı: "Türk vatanında Türk doğan her vatandaş, o vatanda yaşamak ve ölmek hakkını hâizdir. Hiçbir kuvvet onu siyâsî sebeplerden dolayı vatandaşlıktan ıskât ve hârice teb'id edemez."

Siyâsî Özgürlükler: "Fırkanın esas gâyesi, Türk ülkesinde parlamentarizm şeklinin kâğıt üzerinde kalmasından ziyâde, bilfiil ve samimî sûrette memlekete girmesini temine mâtuftur. Bu itibarla, teşriî meclislerde en müfrit fırkalara varıncaya kadar furûku siyâsîyenin yan yana müzâkerâta iştirâk etmesi, memleketin siyâsî terbiye ve medenî tekâmülü noktasından elzem telâkki edilmiştir. Bu husûsun temini, intihapların her türlü müdahaleden âzâde ve tam bir serbestî havası içinde emniyetle cereyânını temin için, intihap zamanlarına maksur kalmak şartı ile, kânunlar yapılmak icâb etmektedir."

Laiklik: "Mânevîyat husûsunda fırka, bütün mânâsıyla laiktir. Fırka, bu laikliği, aşağıdaki eşkâl dâiresinde telâkki ettiğini, mezhep ve din tefriki olmaksızın, bütün vatandaşlara ilân eder:

A) Vatandaşlardan herhangi bir kısmının imâne ettiği dine karşı tarafgirlik veyâ aleyhtarlık, fırkanın şiarından değildir. Bilâkis, fırka, hükûmetin vatandaşların vicdânî hisleriyle, o hisleri istediği ve dilediği lisândaki âyinlerle izhâr ve icrâ etmesine müdahalesini tecviz edemez. Hükûmet, bu gibi husûsatta resmen ve tamâmen bitaraf kalmak lâzımdır. Türkiye'de her vatandaş beğendiği dinin ahkâmını, vicdânının emir ve arzu ettiği şekilde tatbik etmekte veyâ etmemekte veyâhut hiçbir dine sâlik olmamakta tamâmen hürdür. Hükûmet, efkâr ve hissîyâtı dinîyesinden dolayı hiç kimseye müdahale edemez. Veyâ aynı esbabdan dolayı herhangi bir vatandaşı hükûmet memuriyetlerinden ve memuriyetlerde terakkiden mahrum kılamaz. Mutlak bir prensip hâlinde vicdan ve din hürriyetini kabûl eden fırka, bu prensibin tabiî neticelerinden olan âtideki husûsâtı da hür Türk Milleti'nin enzârı dikkatine arz eylemeyi bir vecibe addeder.

B) Hükûmet, hiçbir din memuruna kendi bütçesinden maaş vermez. Emsâli zevâtı, kendi memurlarından addetmez. Bu gibi mevâdı, cemaat teşkilâtına bırakır. Türkiye dâhilinde bulunan ekalliyet

dinleri sâlikleri, cemaatlerinin maddî, iktisâdî, mâlî, idârî teşkilâtını istedikleri gibi tertip ve tedvir ederler. Kezâ âyinlerini de kendi arzu, irâde ve kararları dâhilinde icrâ ederler.

C) Cemaatler, teşkilâtı dinîyelerinin idâre masraflarını, kendi ellerine terk edilecek olan vakıfların vâridâtından ve husûsî teberruattan sarf ederler. Buna nazaran, hükûmet, her rûhânî cemaat, her mezhep ve tarikat için bir şahsiyeti mânevîye ve husûsîye tanımaya mecbur addolunmuştur.

D) Binâenaleyh her cemaat, kendi bütçesiyle idâre etmek şartıyla, din mektepleri açabilir ve buralarda serbestçe dinî tedrisat da yapabilir. Hükûmet, bu mekteplerin programlarına müdahale edemez. Sıhhî ve ahlâkî teftiş hakkı tabiî müstesnâdır."

"Mühtehap Türk Hâkânı, aynı zamanda Halife unvânını da hâiz olmak itibârıyla, mevcut husûsî vaziyet nazarı itibâra alınarak, Türkiye'de Müslüman cemaati dinî teşkilâtının, bir Hilâfet Vekili veyâ Kaymakamı'nın riyâset edeceği bir Ulemâ Meclisi tarafından idâre olunması muvafık görülmüştür."

"Hilâfet Vekil veyâ Kaymakamı, müntehap hükümdar tarafından gösterilecek muhtelif İslâm memleketlerine mensup ulemâdan üç zattan birinin intihâbı neticesinde taayyün eder.

Kaymakam veyâ vekilinin bir Ulemâ Meclisi vardır. Hilâfet Kaymakamı'nın vazifesi, evkâfı İslâmîye ile ümmetin rûhânî işlerine inhisar eder. Bunların devlet umûrundan hiçbir reyleri olmadığı gibi, Vükelâ Heyeti müzâkerâtına dahi iştirâk edemezler.

Kaymakamlık müddeti dört senedir. Her dört senede bir defâ dünyâ Müslüman cemaatleri mümessillerinin iştirâki ve reyi hâfi ile İstanbul'da intihâbı tecdit olunur. Üç namzetten biri seçilir."

Programda, yargı bağımsızlığı ("hâkimlere icrâ ve teşriî kuvvetlerinin her türlü nüfuz ve hulûlûne mâni olmak") özellikle vurgulanıyor; Amerika'da olduğu gibi, bir Anayasa Mahkemesi teşkili öneriliyordu.

"Bu âli mahkeme, Kânun-i Esâsî ve hâkimiyet-i millîye ve umûmî hürriyet prensipleri hilâfına tanzim edilen veyâ edilmek istenen kânun, nizâmnâme ve tâlimatnâmeleri vâkî olacak şikâyet üzerine hazf ve iptal edebilecek salâhiyeti hâiz olmalıdır."

Sendika Kurma Özgürlüğü ve Ordu ve Politika: Programın sosyal politika kısmında, sendika hürriyeti savunuluyor; askerlerin ise "siyâset ile iştigal" etmemeleri gerektiği belirtiliyordu.

İkinci broşür, 1933 yılı bütçesinin eleştirisine ayrılmıştır. Kanımca, dikkate şâyân bir bütçe tenkididir ve iktisat târihçilerinin her zaman vurguladıkları Cumhuriyet'in denk bütçe ilkesinin sorgulanmasına yöneliktir.

Üçüncü broşür, hiçbir zaman yasalaşmayacak olan, ama o sırada bir yasa tasarısı şeklinde kendini gösteren, içerik olarak İstiklâl Mahkemeleri'ni anımsatan, Rejimi (Cumhuriyeti) Koruma Kânunu'nun şiddetli bir eleştirisidir.

Ârif Oruç, dördüncü broşürde, Adliye Vekili Yusuf Kemâl Tengirşenk'in istifâsını da bu yasa tasarısı ile ilgili görüyor:

> "Şimdi anlaşılıyor ki, Türk adliyesinin salâhiyetlerini, Teşkilât-ı Esâsîye ve cezâ kânunları ile muhâkemât usûllerini altüst edecek olan böyle âdi bir arzunun o zaman için tahakkukuna, münhasıran Yusuf Kemâl [Tengirşenk] Bey mâni olmuştur. Şâyet doğru ise, mevkiini, kânûnî kanaatlerine fedâ etmediği anlaşılan bu zâtı takdir edip alkışlamamak elden gelmez."

Ârif Oruç, yeni Adliye Vekili Şükrü Saracoğlu'nun göreve başlayışı dolayısıyla yayımladığı bir tâmimi de (tâmimin metni de broşürde var) bu vesile ile şiddetle eleştiriyor.

Cumhuriyet'in 10. yıldönümü münâsebetiyle ilânına ilişkin söylentiler dolaşan af ile ilgili olarak Ârif Oruç, aynı broşürde, şöyle yazıyor:

> "Dâvâ, öyle afla filân hâlledilebilecek bir şey değildir. O rejim yıkılmadıktan, o istibdat heykelleri taraf taraf devrilmedikten sonra, memlekete dönmeye râzı olarak, silâhını teslim edecek kimse bulunamaz! Onlar, ihtimâl: -'Geliniz!' diyecekler, hattâ yalvaracaklardır. Unutulmalıdır ki, alacakları cevap ancak: -'Milletin başından defolunuz!'dan ibâret olacaktır."

Beşinci broşür, ülkedeki yolsuzluklara ilişkindir ve pek çok önemli ve üst düzey yöneticinin bu vesile ile adı geçmektedir.

Altıncı broşür, Türk İnkılâbı'nın genel bir eleştirisine ayrılmıştır. Bu broşürde, bir de Şehzâde Ömer Fâruk Efendi'nin Millî Mücâdele'de Anadolu'ya geçişi ile ilgili, o dönemde basında tabiatıyla yer bulamayan bir tekzibi yer almaktadır.

Yedinci ve son broşür, Cumhuriyet'in 10. yıldönümü münâsebetiyle, resmî kutlama töreni hazırlıklarını[2] vesile ederek, rejimin ve yönetimin yine genel bir eleştirisine ayrılmıştır.

2 Bu konuda ayrıca bkz. Cemil Koçak, "Cumhuriyetin 10. Yılı Kutlamaları" , **Târih ve Toplum**, Sayı: 46, (Ekim 1987).

– CEMİL KOÇAK –

İSMET İNÖNÜ

Millî Şef döneminde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün çok sayıda biyografisi yazıldı. Tabiî bunların tamâmında Millî Mücâdele'deki ve Lozan'daki rolü vurgulanıyordu. İnönü'nün Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşı olduğu da okuyucuya defâlarca hatırlatılıyordu.

Bir süre önce bir sahafta, Türk Dil Kurumu eski uzmanlarından Şâkir Ülkütaşır'a hitâben yazılmış iki mektup buldum.

Ülkütaşır, Cumhurbaşkanı Millî Şef İsmet İnönü'nün biyografisini kaleme almış ve eserini görüş ve müsaadelerini almak üzere Cumhurbaşkanı'na takdim etmiştir. Cumhurbaşkanlığı Umûmî Kâtibi Kemâl Gedeleç imzâlı mektup bunu gösteriyor. Yazarın, dönemin Millî Müdâfaa Vekili Nâci Tınaz'dan aldığı cevâbî mektup da vekilin bu tür eserler için mütâlaa beyân etmek istemediğini ortaya koyuyor.

X 12

Sayın Cumhur Reisimiz Millî Şef İsmet İnönü'nün doğdukları bu ev, müze yapılmak üzere, İzmir [redacted] istimlak edilmiştir. Evin şimdiki sahibi bulunan [redacted] Bahri Büyükeşen İzmir şehri namına yapılacak istimlâk kararını memnuniyetle karşılıyarak satış muamelesi yapılmış ve belediye reisi Dr. Behçet Uz, İzmir belediyesi namına bu evin ferağ muamelesini imza ve ikmal eylemiştir.

Bu ev, hâlen harap bir halde bulunduğundan şekli aslîsine dokunulmadan esaslı bir surette tamir ettirilerek — İnönü'[redacted] eserlerinin toplandığı bir müze haline getirilecektir. Bu suretle meydana getirilecek olan İnönü müzesinin, İzmir şehrinin sinesinde kıymettar bir eser ve hatıra olacağı şüphesizdir.

Belediyemce
Yüzbaşi
ne ait

İ. İnönü'nün doğduğu ~~dukları~~ evin kapısı üstündeki tarihi levha.

[Bu kıymettar resim, İzmir Belediye Reisi Dr. Behçet Uz tarafından, kitabımız için lütfen aldırılıp gönderilmiştir].

Kitaptan örnek sayfalar

T. C.
Millî Müdafaa Vekâleti
HUSUSİ
78

Ankara
17/2/939

Pek Muhterem Bay Şakir Ülkütaşır.

Yazılmasına teşebbüs buyurulan kiymetli eserden dolayı zatı âlilerini candan tebrik ederim. Ancak henüz yaşayanlar içün benim hatıra ve kalemimiden bilgi verilmesi tuttuğum mesleke uymadığından beni mazur görmenizi rica eder saygılarımı sunarım.

M.M.V.

B. Tınaz

T. C.
Millî Müdafaa Vekâleti
HUSUSİ
78

Bay Şakir Ülkütaşır,

Türk Dil Kurumu Uzmanlarından.

Ankara.

Dönemin Millî Müdâfaa Vekili Nâci Tınaz'ın cevabı

RİYASETİ CÜMHUR
KÂTİBİ UMUMİLİĞİ

8/2/1940

Hususî
4/207 Kırkon eğlt. 3

Bay Şakir Ülkütaşır
Türk Dil Kurumu Uzmanlarından
Ankara

Reisicümhur Millî Şefimiz İsmet İnönü'nün hayatları hakkında yazıp iki klasör içinde gönderdiğiniz eseri okuduk. Ancak bunun müşarileyh tamûtaleasına ve arzunuz veçhile tashih, tay veya ilâveler yapılmasına imkân görülemediği gibi bizim de bu hususta mütalaa serdine salahiyetimiz olmadığından eseriniz aynen geri sunulmuştur. Bu vesile ile de saygılarımın kabulünü rica ederim.

Umumî Kâtip
K. Gedeleç

Cumhurbaşkanlığı Umûmî Kâtibi Kemâl Gedeleç'in cevabi mektubu

ÇOK YÖNLÜ BİR YAZARDAN RENKLİ ANILAR[1]

(Haldun Derin Çankaya Köşkü'nde Yaşadıklarını Anlatıyor)

Haldun Derin, genellikle iktisatçı olarak bilinir. Bugünlerde de hayli revaçta ve gündemde olan devletçilik tartışmalarında, çok daha erken, neredeyse elli yıl önceki bir târihte, 1940 yılında, *Türkiye'de Devletçilik* adlı kitabı ön sırada yer almıştı. Bu kitap, Türkiye'de devletçilik tartışmalarıyla ilgili literatürde ve iktisat târihimiz konusundaki araştırmalarda bugün bile hâlâ yer alıyor.

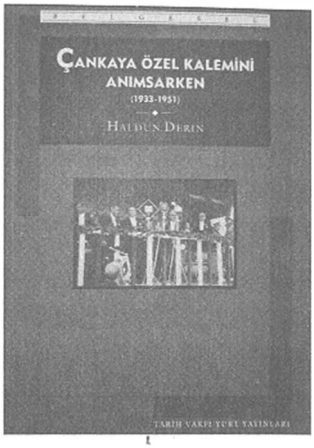
Derin'in iktisatçı olduğu bir bakıma doğru... Çünkü Derin, gerçekten de 1938 yılında Lozan Hukuk Fakültesi'nde iktisat doktorasını vererek, iktisatçı (bugünkü deyişle ekonomist) sıfatına hak kazanmıştır. Ancak Derin, aslında hukukçudur. 1936 yılında Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir.

Derin, aynı zamanda Türk dili ile de yakından ilgilenmiştir. Bunun bir yansıması, 1973 yılında, *Cumhuriyet* gazetesinin Yunus Nâdi Ödülü'nü *Türkçedeki Gelişmeler* adlı incelemesi ile kazanmasıdır. Ama sâdece bu kadar da değil... Derin, önce William Shakespeare'in *Fırtına* ve *Windsor'un Şen Kadınları*, daha sonraki

---

1 Haldun Derin, **Çankaya Özel Kalemini Anımsarken (1933-1951),** (Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak), *"Sunuş"*, Târih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995. Ayrıca bkz. **Cumhuriyet Kitap**, Sayı: 268, (6 Nisan 1995), s. 13 ve Cemil Koçak, "Kaybolmakta Olan Neslin Son Temsilcilerinden: Haldun Derin", **Görüş**, (Türk Sanâyicileri ve İşadamları Derneği/TÜSİAD Yayın Organı), Sayı: 25, (Nisan/Mayıs 1996), s. 64/65.

yıllarda ise, iktisatçılığına yaraşır bir biçimde, Adam Smith'ten *Milletlerin Zenginliği*, ayrıca George Orwell'den *1984* ve nihâyet Willa Cather'den de *Bir Hanımefendi Vardı* adlı çevirilerini yayınlamıştır.

Gerçi *1984*'ün ikinci basımında bâzı ilginç gelişmeler de olmamış değil, ama bu olayı, okuyucunun metin içinde keyifle izleyebilmesi için burada sâdece zikretmekle yetineceğim.

1912 yılında İstanbul'da doğan ve Robert Koleji'nden sonra da memuriyet hayâtına atılan Haldun Derin'in ilk durağı, Çankaya'da, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Kalemi Mahsusu'nda şifre ikinci kâtipliği olacaktır. Yıllar yılları kovalayacak, bürokrasi merdiveninde ilerleyerek, 1945 yılında, bu kez de Cumhurbaşkanı İnönü'nün Kalemi Mahsus Müdürü olacaktır. Cumhurbaşkanlığı Kalemi Mahsus Müdürlüğü'nde oniki yıllık bir kâtiplik hayâtından sonra... 1950'ye kadar...

Son atamaya kadar Derin, gerek Atatürk'ün gerek İnönü'nün Kalemi Mahsusu'nda görevli bir memurdur. Son atama ile gerçi memuriyet tanımında bir değişiklik olmaz. Ama gördükleri ve yaşadıkları ile ve dönemin özelliğine de uygun bir biçimde, bakışlarını, idâre dünyâsından siyâset dünyâsına doğru da kaydırmak zorunda kalır.

Okuyucu, bu geçişi derhâl fark edecektir sanırım...

Yazarın Kalemi Mahsus Müdürlüğü, Bayar'ın, yâni yeni dönemin ilk yılında da devâm eder. 1951 yılında ise Derin'in Kalem'deki görevinin son yılı olacaktır.

Bundan sonra oniki yıl sürecek Başbakanlık Umûmî Murâkabe Heyeti/Yüksek Denetleme Kurulu danışmanlığı ve üyeliği onun yolunu bekler. Ve 27 Mayıs... İnönü'nün koalisyon hükûmetlerinde

bu kez de memuriyet hayâtının en yüksek derecesi/mertebesi onu bulacaktır: Başkanlık Müsteşarlığı...

Haldun Derin'in Özel Kalem anılarını yazarak görevini tamamladığını sanmasını istemem... Öyle sanıyorum ki, okuyucu, tıpkı benim gibi yazarın 1960'lı yılların ilk yarısını kapsayan Başbakanlık Müsteşarlığı dönemine ilişkin anılarını da yazmasını bekleyecektir.

Derin'in memuriyet hayâtı, yaşı ellinin üzerinde olanların gâyet net bir şekilde hatırlayacağı gibi ve günümüzün deyimi ile sansasyonel bir şekilde kesintiye uğrayacaktır. O sırada Başbakan olan eski Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve özellikle de Demirel âilesi hakkında o dönemde *Günaydın* gazetesinde başlatılan basın kampanyası ve manşetler, ben de bu vesile ile öğreniyorum ki, aslında Derin'in de üyesi olduğu Yüksek Denetleme Kurulu raporlarına dayanıyormuş ve yazar da bu fırtınaya yakalanmış... Okuyucu, bu öyküyü metinde bizzat yazarın kaleminden okuma fırsatı bulacaktır.

Haldun Derin, Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu üyeliğinde geçirilen sekiz yıldan sonra, 1973 yılında emekliye ayrıldığında, bürokratik bâzı muamelelerin tamam olmamasından dolayı, emekli aylığını Başbakanlık Müsteşarlığı düzeyinden alamayacaktır.

Hasan Rızâ Soyak'ı dışarıda tutacak olursak, Çankaya'da, Cumhurbaşkanlığı'nda görevli zevattan anılarını yazanı hiç hatırlamıyorum. Tabiî bâzı Cumhurbaşkanlarını hâriç tutuyorum. Haldun Derin'in bu alanda anılarını kaleme alan ilk görevli olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır.

Ben Haldun Derin'i 1994 yılının yaz aylarında tamâmen bir tesâdüf eseri tanıdım. Eşimin işyerindeki selefi Altan Derin, Haldun Derin'in kardeşi olduğunu bir ara eşime söylemiş; Haldun Bey'in kaleme aldığı anılarını yayınlama teşebbüsünün sonuçsuz kaldığını nakletmişti. Eşim de bu sohbetten ve Haldun Derin'in anılarından bu vesile ile beni haberdâr etti. İstanbul/Caddebostan'da sâkin bir emeklilik hayâtı süren Haldun Derin ile bu aşamada tanıştım ve kendisini İstanbul'da ziyâret ettim.

O devrin bütün vasıflarına sâhip... Aydın, çok yönlü, ülkesi ile yakından ilgili ve hâdiseleri günü gününe izleyen bir kişi... İçten gelen bir kibarlık ve nezâket sâhibi... Hani o artık nerede ise tamâmen kaybolmuş/kaybolmakta olan neslin son temsilcilerinden... Neslin tüm ortak olumlu özelliklerini üzerinde taşıyor. Çocuklarımın, dedelerinin neslini yakından tanıma şansına sâhip olmadıklarını ve olamayacaklarını düşündüğümde çok üzülüyorum. Onlar belki de ülkemizde böyle bir neslin varlığından tamâmen habersiz olacaklar. Bize gelince, bizim neslimiz de emeklilik çağına geldiğinde, belki de bu neslin gerçekten yaşayıp yaşamadığını kendi kendimize soruyor olacağız.

Haldun Bey, dört büyük ve kalın klâsör içindeki anılarını okumama izin verdi. Haldun Derin, şimdi elinizde tuttuğunuz bu anıları, yıllar önce kaleme almış... Bana düşen anıları yayına hazırlamaktı ve öyle de yaptım.

Haldun Derin'in anılarının aslı, bu metinden çok daha geniş kapsamlıydı. Nerede ise bu metnin iki misliydi. Ancak, bu ilginç ve kayda değer anılar, çok kez değişik kitaplardan, dergilerden, gazete makâlelerinden, tefrikalardan ve başka anılardan yapılmış alıntılarla bölünüyor, bütün bunlar da hayli ilginç olmakla birlikte, yazarın bizzat kendi gözlem ve anıları, bu kabarık yığın arasında kaybolup gidiyordu. Bunun üzerine Haldun Bey'e, yayın aşamasında metni kısaltmayı önerdim. Yapacağım iş, yazara âit olmayan kısımları çıkarmak ve sâdece Haldun Bey'e âit olan bölümleri metinde bırakmaktı. Haldun Bey de bu öneriyi benimsedi. Şimdi okuyacağınız metin dışında kalan kısımlarda, bütün bunların dışında, yazarın daha ilerideki yıllara âit görüş ve düşüncelerine, eleştirilerine de yer verilmişti. Bunları da çıkardım. Elinizde tuttuğunuz metin, son hâli ile Haldun Derin tarafından da görülmüş ve onayından geçmiştir.

Haldun Derin, anılarının hemen başında, "Bâbil Kulesi'nden Hayâta Atlayış" adlı kısımda, bize İstanbul'dan Ankara'ya uzanan bir tren yolculuğu sırasında, bugünkü Boğaziçi Üniversitesi olan Robert Koleji'nin 1930'lu yıllardaki hâlini ve öğrenci hayâtını ve

nihâyet bizzat öğrencilerini birkaç fırça darbesi ile çiziyor. Nihâyet çocukluğuna âit birkaç anıyı da buraya eklemeliyim.

Derin'in Atatürk dönemine ve Atatürk'e ilişkin ilk elden anı ve gözlemleri, mübalâğâsız ve daha ziyâde uzaktan... Yazar, bize Atatürk dönemindeki Çankaya hayâtını kâtiplik zâviyesinden naklediyor. Sıcak bir bakış...

Bu meyanda, dedikoduya meraklı okuyucular için hemen söylemeliyim ki, aradıklarını burada bulacaklardır. Bir örnek mi? Peki... Atatürk'ün küçük çapkınlıklarına de dersiniz? Ya da "mûtat zevat"... Dönemin önde gelen şahsiyetleri hakkında bâzı özel gözlemler... Ama bunlar küçük ayrıntılar... Vurgulamak isterim ki, Haldun Derin'in anıları, çok daha geniş kapsamlı...

Yazar, gerek Atatürk gerekse İnönü dönemi hakkında yıllardır okuduklarını ve duyduklarını, zaman zaman bir eleştiri süzgecinden geçirmeyi bir görev biliyor. Bu sûretle, yazılıp/çizilenler arasında bilebildiği konularda/olaylarda yanlış, eksik ya da tamâmen gerçek dışı olanları ayıklayarak, bunları kendi bildiği ve gördüğü şekilde okuyucuya sunmaya çalışıyor.

Yazarın bu tartışmalarından ben de kurtulamıyorum. Derin, benim *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* kitabımın Atatürk-İnönü ilişkileri ve çatışmaları kısmında öne sürdüğüm tez ve yorumlarımı da aynı eleştiri süzgecinden geçiriyor. Bu şekilde de târihe katkıda bulunuyor.

Haldun Derin, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı'nı Kalemi Mahsus'ta karşılar. Artık memuriyet basamaklarında biraz yükselmiştir. Adana'da Churchill'i misâfir edenler arasındadır. 1945 yılında Kalemi Mahsus Müdürü olur. Dolayısıyla, Derin'in İnönü hakkındaki yazdıkları, Atatürk hakkında yazdıklarına kıyasla, daha yakından, daha içeridendir. Ancak üslûbundaki sıcaklığın aynı şekilde devâm ettiğini söyleyebilirim.

Artık idâre dönemi bitmiş, yeniden ve bir kez daha siyâset dönemi başlamıştır. Derin, bize idâre dünyasını yansıtmaya devâm

ederken, artık bir yandan da siyaset dünyâsından söz etmek durumundadır.

Bu noktada, Derin'in anılarının bir başka ilginç ve önemli noktasına, "Belgeler" yönüne değinmem gerekiyor: 1946 ve daha sonra da 1949 yılında, İnönü'nün yurdun pek çok yerinde irticâlen yaptığı iç ve dış politikaya ilişkin konuşmalarını, Derin özel olarak not eder. Bu nutuklar kısadır ve basında yer almaz. Ama metinde yer alıyor ve bu vesile ile gün ışığına çıkıyor. Ancak belgeler bununla bitmiyor, sâdece başlıyor...

1946'daki meşhur psikopat hâdisesinden sonra Meclis'ten çekilen Demokratları, yeniden Meclis'e geri döndürmek isteyen İnönü'nün bu sırada harcadığı çabalar, ilk kez burada yayınlanan, bizzat İnönü'nün kendi notlarından görülüyor. İnönü'nün notlarında, kendisinin, başta Celâl Bayar olmak üzere, önde gelen Demokratlarla ve CHP'li yöneticilerle yaptığı görüşmelere ilişkin ayrıntılı bilgiler bulmam mümkün...

Daha ilerideki bir târihte, 12 Temmuz'a giden yolda, İnönü'nün notları bize yol göstermeye devâm ediyor: İnönü-Bayar-Peker görüşmeleri... Uzun ve ayrıntılı notlar, bizzat İnönü'nün kaleminden çıkmış ve ilk kez bu metin içinde yayınlanıyor. Dönem hakkında inceleme yapacak olan araştırmacıların dikkatini çekeceğinden eminim...

14 Mayıs akşamı Haldun Derin'in gözü ile Çankaya'da akşam tasvirinin de okuyucunun ilgisini çekeceği kuşkusuzdur.

Ve nihâyet Bayar'ın Kalemi Mahsus Müdürlüğü... Bu yeni dönemin ilk yılını Derin, kendi üslûbunda ve birkaç küçük ayrıntı ile kolayca çiziveriyor. Bu kez dönemin yeni ve önde gelen portrelerini, Derin'in kaleminden, daha yakından tanıma imkânına sâhip oluyoruz.

Haldun Derin'in renkli, canlı, sıcak ve mizâhî üslûbu ile kaleme aldığı anıları, okuyucuya muhakkak ki keyifli vakit geçirtecektir.

[SAMET AĞAOĞLU'NUN GÜNLÜĞÜ İÇİN] SUNUŞ[1]

Samet Ağaoğlu aramızdan ayrılalı on yıl oluyor. Onu Demokrat Parti'nin gerek muhalefet ve gerekse iktidar yıllarında sâdece önde gelen bir politikacı olarak değil , ama edebî yönünün yanında, siyâsî edebiyâtımızda haklı bir ün yapan birkaç önemli yapıtı ile de tanıyoruz. Bunlar arasında *Âşinâ Yüzler* ile *Babamın Arkadaşları* ilk akla gelenlerdir. Bir anlamda siyâsî gözlemler sayılabilecek bu yapıtları, Ağaoğlu'ndan geride kalan anılar olarak değerlendirebiliriz. Ancak, siyâsî anı deyip de geçmemek gerekir. Çünkü bu eserler, aynı zamanda, Ağaoğlu'nun .edebî kaleminden çıkmıştır ve yalnızca siyâsî târihimiz açısından önemli birer anı eseri değil, ama aynı zamanda siyâsî anı ile edebî üslûbun hangi güzel noktalarda buluşabileceğinin değerli örnekleridir.

Marmara'da Bir Ada, Yassıada anılarıdır. *Arkadaşım Menderes*, Demokrat Parti'nin muhalefet ve iktidar yıllarına âit anılardır. Son olarak, *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri/Bir Soru* adlı kitabı, yalnızca bir anı kitabı değil, ama aynı zamanda da Demokrat Parti üzerine bir tahlil denemesidir.

Samet Ağaoğlu'nun yukarıda saydığım bu beş kitabı da dikkatle ve üzerinde ciddîyetle çalışılarak okunması gereken, yakın dönem

---

1 Samet Ağaoğlu, **Siyâsî Günlük (Demokrat Parti'nin Kuruluşu)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 7-18. Ayrıca bkz. Cemil Koçak, "Samet Ağaoğlu'nun Cep Defterlerine Yazdığı 'Siyâsî Günlük'ü Yayınlandı: Belge ve Yorumlarla Yakın Târihimiz", **Cumhuriyet Kitap**, Sayı: 118, (28 Mayıs 1992), s. 8-9 ve Cemil Koçak, "Samet Ağaoğlu'nun Anıları Yayınlanıyor: Yanıbaşımızdaki Târih... 'Önemli Bir Belge'" **Nokta**, Yıl: 10, Sayı: 16, (19 Nisan 1992).

siyâsî târihimiz açısından son derece önemli ve değerli eserlerdir. Okuyucu, çok kez, yazarın siyâsî değerlendirmeleri, yorumları, tahlilleri ile edebî üslûbu arasında, zaman zaman da dikkatini hangisine teksif edeceğine, etmesi gerektiğine şaşırarak gider gelir...

Son yıllarda Demokrat Parti'nin muhalefet ve iktidar dönemlerine ilişkin.anılarını yazanların sayısında bir hayli artış oldu. Tam ve tüketici .bir liste yapmak burada mümkün değil... Ancak, Samet Ağaoğlu'nun ilk kez gün ışığına çıkan ve 1947-1950 yıllarını kapsayan siyâsî günlüğünün/anılarının önemini ve anlamını özellikle vurgulamak isterim. Sanırım, bu günlük/anılar, diğerlerinin yanında ya da arasında farklı bir konuma sâhip...

.Öncelikle belirtmek gerekir ki, siyâsî edebiyâtımızda günlükler .fazlaca bir yer tutmaz. Âsım Us'un ve son yıllarda yayınlanan İsmet İnönü'nün kısa bir dönemi kapsayan günlükleri[2] bir yana bırakılırsa, yakın dönem Cumhuriyet târihi ile ilgili siyâsî günlük sayısı yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla, Samet Ağaoğlu'nun siyâsî günlüğü, bu bakımdan önemli bir istisnâ oluşturuyor. Ama günlüğün önemi, sâdece günlük olmasından ve sözünü ettiğim bu istisnâî durumdan kaynaklanmıyor. Çok daha ötesi var.

Ağaoğlu'nun günlüğü, sâdece hacim bakımından değil,' fakat içerik bakımından da hayli zengin... Okuyucu, ilerleyen sayfalarda, bu zenginliği hemen fark edecektir.

Samet Ağaoğlu, siyâsî günlüğüne, aradan yıllar geçtikten sonra, bâzı notlar .da eklemiş... Bu nedenle de kanımca metne sâdece günlük ya da anı demek mümkün değil... Ben metni günlük/anı biçiminde tanımlamayı daha uygun buluyorum. Biçimsel yönden, farklı puntolar kullanarak, günlük ile sonradan kaleme alınmış notları birbirinden ayırmak daha kolay oldu. Bunun da okuyucuya kolaylık sağlayacağını sanıyorum. Bu sûretle okuyucu, zaman

2 [Burada Metin Toker tarafından yayınlanmış olan günlükler kastedilmektedir. İsmet İnönü'nün günlükleri yakın zamanda yayınlandı: İsmet İnönü, **Günlükler (1919-1973)**, (Yayına Hazırlayan: Ahmet Demirel), (2 cilt) YKY, İstanbul, 2001].

zaman, yazarın geçmişi nasıl değerlendirdiğini de ânında öğrenme fırsatına sâhip olacaktır.

Şimdi sıra günlüğün nasıl olup da gün ışığına çıkabildiğini anlatmaya geldi: Samet Ağaoğlu'nun oğlu Tektaş Ağaoğlu, geçen yıl, babasının evrakları arasında yaptığı araştırmada bu günlüğü/anıları bulmuş... Samet Ağaoğlu siyâsî günlüğünü eski yazı ile küçük defterine not etmiş... Toplam 14 küçük cep defteri hâlen Tektaş Ağaoğlu'nda bulunuyor. Ama Samet Ağaoğlu, eski yazı notlarını yeni harflerle düzenleyip daktiloda etmiş... Yayına hazırladığım metin, Samet Ağaoğlu'nun bizzat kaleme aldığı bu metindir.

Ağaoğlu, birkaç yüz sayfa tutan günlüğünü/anılarını kaleme alırken ve düzenlerken, onları yayına hazır bir hâlde bırakmadığı için, mevcut metnin yayına hazırlanması bir zorunluluktu.

Önce metni baştan aşağı redakte ettim. İmlâ benim, üslûp ise Samet Ağaoğlu'nundur. Sâdece birkaç yerde cümle düşüklüklerini ya da ifâde bozukluklarını düzeltmek için müdahalede bulundum. Müdahalemin boyutu mâkûl sınırın dışına çıktığında ise eklemelerimi büyük parantez [ ] içinde gösterdim. Bâzı yerlerde de üslûba ve cümle yapılarına fazla dokunmamak için, gerektiğinde ifâde bozukluklarına ve cümle düşüklüklerine dahi dokunmamayı tercih ettim. Yazarın kaleminden çıkmış, daktilo edildikten sonra üzeri karalanmış bâzı cümle ve sözcükleri de parantez içinde ( ) olduğu yerde belirttim. Ancak bunlar, sayıca çok azdır.

Samet Ağaoğlu, belgeleri, yeri geldiğinde, metin içinde veriyordu. Okuyucuya kolaylık olması bakımından, belgeleri ayırarak, kitabın sonuna koymayı tercih ettim. Metin içinde ise dipnotlarda, belgeye atıfta bulunmakla yetindim. Kısa belgeleri ise metin içinde bıraktım.

Metin, genelde kronolojik sıra tâkip ediyor, ancak bâzı yerlerde, konu başlıkları ile bölünerek, bâzen ileri bâzen de geri bir târihe atlıyordu. Metni bu tür konu ayrımlarından kurtarmanın ve tamâmen kronolojik bir sıraya sokmanın daha uygun olacağı kanısı ile, bölük pörçük, sırasız ve zamansız kısımları da kronolojik

olarak düzenledim. Bu sûretle, asıl metinde *İktidarla Münâsebetler* adı verilmiş bölümü parçalayarak, kronolojik sıra tâkip eden ana metne aktardım. Yazarın bu konudaki notlarına ise dokunmadım. Okuyucu, bu kısımların aslında nerede olduğunu bu şekilde anlayabilecek, ama metni benim sıraya koyduğum şekilde okuyacaktır.

Samet Ağaoğlu'nun günlüğüne/anılarına eklemek istediği bâzı belgeler zâten metin içinde yer alıyordu. Fakat bâzıları da eksikti. Bu aşamada önemli bir gelişme daha oldu: Tektaş Ağaoğlu, babasının evrâkı arasında yeni bâzı önemli belgeler daha buldu. *Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 2 Temmuz 1947'den 16 Mart 1948 Târihine Kadar Tutanakları ve Kararları ile Bunlarla İlgili Çeşitli Belgelerin Sûretleri* adını taşıyan ve siyah ve kalın iki ciltten oluşan bu yeni belgeler de bu sûretle yayına hazırladığım metne dâhil olabildi. Eksik bâzı belgeler burada yer alıyor ve metni tamamlıyordu. Bu şekilde yazarın günlüğüne/anılarına dâhil olmasını arzu ettiği pek çok belge kitaba ilâve edilebildi. Ama bâzı belgeler hâlâ bulunabilmiş değil... Bulunamayan ve eksik kalan belgeleri, yeri geldiğinde, metne atıfta bulunarak dipnotlarda belirttim. Belki bu eksik belgeler de Samet Ağaoğlu'nun evrâkı arasında bir yerlerde hâlâ duruyordur ve günün birinde bulunup, bugün okuyabildiğimiz bu metin gibi, gün ışığına çıkar. Belki de kitabın daha daha sonraki baskılarında yerini alır. Belki de onları bir daha hiçbir zaman göremeyeceğiz.

Yazarın işâret ettigi belgeleri mümkün olduğunca bulup yerlerine yerleştirdikten sonra, geriye bir dizi daha belge kalıyordu: *Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu Zabıtları*, değer biçilemez bir târih hazinesiydi. Onları da öncelikle bir başka kitapta değerlendirmek mümkündü. Ancak, kitabın belgelerle zenginleşmesi ve günlüğün/anıların belgelerle desteklenmesi açısından, geri kalan bu belgelerin de kitapta yer almaları gerektiğini düşündüm. Geri kalan belgeleri de, yeri geldiğinde, dipnotlarda atıfta bulunarak metne ekledim.

Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu Zabıtları, bu orjinal belgeler, ilk kez yayınlanıyor. Gereken yankıyı uyandıracağına inanıyorum.

Ben daha şimdiden, metni yayına hazırlarken, önümüzdeki yıllarda, Demokrat Parti üzerine çalışma yapacak olan araştırmacıların eserlerinde, Samet Ağaoğlu'nun günlüğünün/anılarının baş köşeyi alacağını görür gibiyim...

Türkiye Cumhuriyeti'nin iki büyük ve köklü partisinin, Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti'nin, aralarında tam 45 yıl süren kavgaya, hattâ son 30 yıldır süren kan dâvâsına artık bir son vererek, Türkiye'nin politik iklimini ve üslûbunu değiştirmeye koyuldukları tam da bu sırada, Samet Ağaoğlu'nun yazdıklarının, düşündüklerinin, yorumlarının ve tahlillerinin dikkatle okunacağını umuyorum. Farkında olalım ya da olmayalım, geçmiş, birçoğumuzun sandığından çok daha yakınımızda, koynumuzda yaşamaya devâm ediyor.

Samet Ağaoğlu, yukarıda isimlerini sıraladığım daha önceki eserlerinde bu notlarından yararlanmış, hattâ zaman zaman bu notları kullanmış da... Ama bu, çok istisnâî bir durum... Elimizdeki metnin, hele belgeleri de eklediğimizde, tamâmen orijinal ve içerik bakımından da son derece zengin, değerli ve önemli bilgiler taşındığını göreceğiz.

Samet Ağaoğlu'nun günlüğünü/anılarını elimden geldiğince özenli ve dikkatli bir biçimde yayına hazırlamaya çalıştım. Hatâ ve yanlışlarının çok olmaması ve sâdece biçimsel kalması, en büyük dileğim... Pek tabiî ki, eğer yazar, yaşadığı süre içinde bu notlarını kendisi yayınlama fırsatını bulsaydı, bugün ,karşımızda belki de tamâmen farklı bir metin bulacaktık. Hiç kuşkusuz, çok daha iyi işlenmiş bir metinle karşılaşacaktık. Olgun ve lezzetine zor doyulur bir edebî üslûp da buna eşlik edecekti. Ben kendi payıma, yaptığımın, Samet Ağaoğlu'nun yapacağının sâdece bir gölgesi olabileceğini biliyorum ve itirâf ediyorum. Yine de Ağaoğlu'nun kaleme aldığı bu metni gün ışığına çıkarmada küçük de olsa bir katkım olduğunu düşünerek, bundan kıvanç duyuyorum. Hattâ daha da ötesi var. Belki yazarın da hoşuna gidebilecek ve onun da beğenebileceği bir metindir bu... O takdirde ben bir başka nedenle de kıvanç duyacağım: Samet Bey'in rûhunu şâd edebildiğim için...

Metin içinde atıfta bulunularak, kitabın sonunda yer alan belgelerin sırası ve numaraları şöyledir:

1) Birinci Bölüm: Muhalefet Yılları (1 Temmuz 1946-14 Mayıs 1950)

2) Sekiz Gazetecinin Tutuklanması ve Muhakemesi+Refik Koraltan'ın Mektubu+Savunmamdan Bâzı Parçalar

3) [Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 34 Sayılı Karârı]

4) [Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 18 Sayılı Karârı]

5) [Osman Bölükbaşı'nın Demokrat Parti Genel Başkanlığı'na Mektubu ve Partinin Fahrî Müfettişliği'nden İstifâ Mektubunun Sûreti]

6) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 10 Eylül 1947 [Târihli] İçtimâ Zabıtları+(Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu Karârı]

7) (Osman Nûri Köni'nin Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'na Mektubu)

8) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 5 Aralık 1947 [Târihli] İçtimâ Zabıtları+[Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 33 Sayılı Karârı]

9) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 19 Aralık 1947 [Târihli] İçtimâ Zabıtları+[Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 31 Sayılı Karârı]

10) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 18 Aralık 1947 [Târihli] İçtimâ Zabıtları+[Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 30 Sayılı Karârı]

11) [Demokrat Parti] Ankara İl İdâre Kurulu'nun Ödenekler Hakkındaki Mektubunun Sûreti+[Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 27 Aralık 1947 [Târihli] İçtimâ Zabıtları

12) Kenan Öner'in Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'na Mektubu

13) Demokrat Parti Meclis Grubu'[nun] 4 Şubat 1948 Târihli Zabıt Sûreti

14) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 5 Şubat 1948 Târihli Toplantısına Âit Müzâkere Zabıtları

15) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 6 Şubat 1948 Târihli İçtimâ Zabıtları

16) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 7 Şubat 1948 Târihli İçtimâ Zabıtları

17) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 8 Şubat 1948 Târihli İçtimâ Zabıtları

18) [Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun] 9 Şubat 1948 Pazartesi [Târihli] Saat 10 Celsesine Âit Zabıtlar+Öğleden Sonra Zabıtları

19) [Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun] 10 Şubat 1948 [Târihli] Toplantı Zabıtları

20) [Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu Üyelerinden Fuat Köprülü'nün 9 Şubat 1948 Târihli Takririnin Sûreti+[Demokrat Parti Meclis] Grub[u'nun] Tebliği+[Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun Tebliği

21) [Fuat] Köprülü'nün Nihat Erim'e Genel Kurul'da Konuşulanları Haber Verdigi İddiâsı Üzerine Geçen Münâkaşa Tutanağı [Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 14 Şubat 1948 Târihli Toplantısına Âit Zabıtlar]

22) [Kenan Öner'in İstifâsı Üzerine Demokrat Parti Genel Merkezi'nden Demokrat Parti Teşkilâtına Yayınlanmak Üzere Samet Ağaoğlu Tarafından Hazırlanan Tâmimin Taslağı]

23) Osman Nûri Koni'nin Cevâbı

24) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 6 Mart 1948 Târihli Toplantı Zabıtları+[Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 38 Sayılı Karârı]

25) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 8 Mart 1948 Târihli Toplantı Zabıtları+[Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 39 Sayılı Karârı]+[Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 40 Sayılı Karârı]

26) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 9 Mart 1948 Târihli Toplantı Zabıtları+[Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 41 Sayılı Karârı]+[Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 42 Sayılı Karârı]+[6 Milletvekilinin İstifâ Mektubu]

27) Bayar'ın [Demokrat Parti Meclis] Grup Başkanlığı'ndan Son Çekilişi ve Haysiyet Divânı'nca Bâzı Milletvekillerinin Partiden Çıkarılması Üzerine [Demokrat Parti Meclis Grubu'n[un] Tebliği

28) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 11 Mart 1948 Târihli Toplantısına Âit Zabıtlar+[Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 43 Sayılı Karârı]

29) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 12 Mart 1948 Târihli İçtimâ Zabıtları+Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun 45 Sayılı Karârı]

30) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 16 Mart 1948 Târihli İçtimâ Zabıtları

31) [Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'ndan Merkez Haysiyet Divânı Başkanlığı'na]

32) [Demokrat Parti] Genel İdâre Kurulu'nun 20 Nisan 1948 Târihli Toplantı Zabıtları

33) ["Celâl Bayar'ın Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi Arasında 1946-1950 Yıllarındaki Temaslarında Önemli Bir Dönüm Noktası Olan Seçim Kânunu ve 7 Temmuz 1948 [Târihli] Delegeler Toplantısı Üzerine Yazdığı Bâzı Notlar"]

34) [Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu'nun Millet Partisi'nin Kuruluşu Üzerine Teşkilâta Yayınladığı Tâmim]

35) Müstakiller Grubu Teşkili Teşebbüsü

36) İnönü'nün 1 Kasım 1949 Nutku

37) [Osman Bölükbaşı'nın *Zafer* Gazetesi Yazı İşleri Müdürlüğü'ne Tekzibi]

38) İkinci Büyük Kongre İçin Yapılması Gereken Hazırlık Hakkında Muhtıra

[Samet Ağaoğlu'nun yayınlanmış bir raporuna da bu vesile ile işâret etmek ve raporu okuyucunun dikkatine sunmak istiyorum: *"İktidârından Bir Yıl Önce DP'nin Karadeniz Örgütlerinde Sınıfsal ve Kişisel Çatışmalar"*, **Târih ve Toplum**, Sayı: 78, (Haziran 1990)]

Samet Ağaoğlu tarafından eski yazı ile tutulmuş küçük cep defterlerinin içerdikleri târihler de aşağıdadır:

Defter: 27 Şubat 1947-31 Mayıs 1947
Defter: 9 Haziran 1947
Defter: 13 Haziran 1947-24 Aralık 1947
Defter: 2 Ocak 1948-18 Mart 1948
Defter: 21 Mart 1948-16 Haziran 1948
Defter: 29 Haziran 1948-9 Eylül 1948

Defter: 27 Eylül 1948-2 Aralık 1948
Defter: 8 Aralık 1948-8 Mart 1949
Defter: 10 Mart 1949-22 Nisan 1949
Defter: 2 Mayıs 1949-14 Temmuz 1949
Defter: 10 Ağustos 1949-16 Kasım 1949
Defter: 13 Kasım 1949-18 Ocak 1950
Defter: 11 Şubat 1950-28 Mart 1950
Defter: 15 Nisan 1950-16 Mayıs 1950

Samet Ağaoğlu, 1962 yılının sonbaharında Kayseri Bölge Cezâevi'nde siyâsî anılarını kaleme almaya başlıyor. Yazar, siyâsî günlüğüne/anılarına yazdığı Önsöz'de, bunu yapmanın önce kendisine çok da gerekli ve anlamlı gelmediğini belirtiyor. Ağaoğlu, târihçilere düşen bu görevi kendi üzerine almanın bir yarârı olmayacağını düşünmüş... Ancak, birçok dostu, onun bu düşüncesini yanlış bulmuşlar...

"Onlara göre, siyâsî hayâta içinde atıldığım, muhalefet ve iktidar yıllarında yüksek sevk ve idâre kurullarında sorumluluk yüklendiğim, sonunda da uğrunda en ağır bir cezâ ile, ölünceye kadar hapis cezâsı ile mahkûm edildiğim Demokrat Parti'nin târihte lâyık olduğu yeri alabilmesi, onu ön plânda temsil etmiş kimselerin hâtırâlarını olduğu gibi yazmalarıyla mümkündür. Aksi hâlde, İttihat ve Terakki'nin başına gelenler, Demokrat Parti için de olabilir. Üçüncü, beşinci sıradan politikacılar, yazarlar, onaltı yılın olaylarını, günlük gazetelerde, bir kısmı hayâlî, bir kısmı yalan, bâzısı da maksatlı tefrikalarla perişân hâle getirip koyarlar."

İşte bu düşüncelerledir ki, Ağaoğlu, şu sonuca varmış:

"Böyle bir sonucu önlemenin ilk çâresi, Demokrat Parti'de sorumluluk yüklenmiş insanların hâtırâlarını yine kendileri yazarak bir kenara koymalarıdır."

Okuyucu, Önsöz'de yazarın 1945 yılına kadarki yaşam öyküsünü kısa, ama özlü bir biçimde bulabilecektir.

Önsöz'de, 1943 yılında, tek-parti döneminde Cumhuriyet Halk Partisi içindeki siyâsî mücâdelelere ilişkin bâzı bilgiler bulmak da mümkündür..

Samet Ağaoğlu'nun siyâsî günlüğü, 27 Şubat 1947 târihinde başlıyor. 16 Mayıs 1950 târihinde, yâni Demokrat Parti'nin seçimleri kazandığının ertesi günü sona eriyor.

Ben günlüğün en heyecanlı ve çarpıcı kısımlarını burada okuyucuya sunmak istemiyorum. Bunu yapmak, bana, okuyucu açısından işin keyfini kaçırmak ya da heyecanlı bir polisiye filmin sonunu baştan fısıldamak gibi geliyor. Sâdece okuyucunun ilerleyen sayfalarda karşılaşacağı konu başlıklarının bâzılarını sıralamakla yetineceğim.

Okuyucu, daha ilk adımda, Mareşal Fevzi Çakmak'ın Celâl Bayar ve bizzat yazar tarafından nasıl değerlendirildiğini görecektir.

Demokrat Parti târihinde her zaman sorunlu olmuş Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu ile Parti Meclis Grubu ilişkisinin daha başlangıçta olumlu bir berâberlik sergileyemediği, ilişkilerin yetki ve görevler açısından her zaman tartışmalı olduğu, Ağaoğlu'nun günlüğünde pek çok kez gözler önüne serilecektir.

Demokrat Parti teşkilâtında görülen bölgecilik eğilimlerini de günlüğün bir başka yerinden öğreneceğiz.

Demokrat Parti'nin daha muhalefet yıllarında dış politikada, özellikle de Amerika ile ilişkilerde aldığı tutumun ilginçliği gözden kaçmayacaktır. Amerika ile yakın ilişkilerin, sâdece ülkenin dış politikası üzerinde değil, ama bir o kadar da iç politikası üzerinde derin izler bıraktığını, yine günlüğün bâzı noktalarında okumak mümkün... Dahası, Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti arasındaki yakınlaşmada da aynı izi bulacağız. Okuyucu, dış politika konularının, günlüğün ilginç bilgiler sunan kısımları olduğunu teslim edecektir.

Dahası, günlüğün satırlarından, iki parti arasında 12 Temmuz Beyannâmesi'ne giden yolu, gün gün, adım adım izleme olanağına da sâhiptir.

Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi ilişkileri, partilerarası tartışma ve çatışmalar, Cumhuriyet Halk Partisi içindeki siyâsî mücâdeleler ve bu tür parti içi tartışma ve çatışmaların partilerin ikili ilişkileri üzerindeki etkileri, nihâyet Demokrat Parti içindeki anlaşmazlıkların iki parti arasındaki ilişkilere yansıması, üzerinde önemle durulması gereken ve günlükten günü gününe izlenebilen önemli köşe taşlarıdır.

Yine bu dönemde de varlığını ve sorun olma vasfını sürdüren siyâset-hukuk ilişkisi, çok kez okuyucunun gözüne çarpacaktır.

İnsan Hakları Derneği'nin kuruluş öyküsü, Demokrat Parti kurucularının bu kuruluşa karşı ilk adımda gösterdikleri siyâsî tavır ve Demokrat Parti'nin kuruluşunda "sol âlem" ile temaslar, günlüğün değişik yerlerine serpiştirilmiş önemli bilgi ve açıklamalardır.

Demokrat Parti Birinci Büyük Kongresi'nin perde arkasını, deyim yerindeyse, kulisini de günlükten zevkle izlemek mümkündür. Bölgecilik eğilimlerini, gençler-yaşlılar, tecrübeliler-tecrübesizler karşıtlığını, "eskilerle-yeniler" çatışmasını, Samet Ağaoğlu'nun deyimi ile, "eski ihtiraslarla yeni ihtiraslar arasında bir dövüşme sahnesi"ni okuyucu karşısında bulacaktır.

Günlükte, Millet Partisi'nin kuruluşu ile sonuçlanacak, Demokrat Parti içindeki tartışma, çatışma ve ayrılığın temellerini ve nedenlerini yakından ayrıntıları ile tâkip etmek mümkün olduğu gibi, Ağaoğlu'nun kaleminden, ayrılığın pek çok boyutunu da öğrenmek mümkün... Bu meyanda, tartışma ve çatışmalarda rol oynayan siyâsî kişiliklerin de daha yakından tanınması söz konusu... Bütün bu olaylar sâdece anlatıldığı ile kalmıyor. Aksine, Ağaoğlu, usta kalemi ile, tartışmaları, çatışmaları ve ayrılıkları, birden çok boyutu ile tahlil de ediyor. Tahliller, o gün için de, aradan yıllar geçtikten sonra da, soğukkanlılığını koruyor.

Okuyucu, Demokrat Parti'nin kurucuları arasındaki çatışma ve çekişmeleri de yazarın kaleminden ve köşesinden bâriz olarak görecektir. Bayar'ın bütün bu zorlu siyâsî aşamalarda ve süreçlerde oynadığı rol kendini belli ediyor.

İlk Genel İdare Kurulu ile büyük çatışma ve ayrılığın ardından gelen İkinci Genel İdâre Kurulu arasındaki bâriz farkın üzerinde önemle durulmalıdır. Ağaoğlu, bu farkın sâdece biçimsel olmadığını belirterek ve partinin yapısı üzerindeki değişikliğin üzerinde de önemle durarak, bu derin farklılığı tahlil ediyor.

Yazar, olayları yazarken kaleme aldığı günlüğünden zaman zaman ayrılıyor. Artık aradan yıllar geçmiş, olayların tortusu kalmıştır. Neredeyse onbeş yıl sonra geriye yeniden bakıyor. O zaman bütün geçmiş olayların siyâsî tahlilini çok daha geniş bir açıdan yapabiliyor. Hiçbir çekinme duygusu olmaksızın özeleştirisini de yapıyor. Ardından o zaman nerelerde yanıldığını ya da yanıldıklarını, o zaman nelerin nasıl yapılması gerektiğini, öyle olsa idi daha iyi olacağını açıkça yazmaktan da çekinmiyor. Sâdece olayları mükemmel derecede güzel anlatmakla kalmıyor; daha da ötesini başarıyor. Geçmişi, hem olayların içinde kaleme alıyor, anlatıyor, yorumunu yapıyor, sorular soruyor; daha sonra, aradan yıllar geçmiş olarak, aynı olaylar üzerinde yıllar sonraki izlenimlerini, düşüncelerini dile getiriyor; eleştirilerini, özeleştirilerini, yorumlarını yapıyor ve tüm bunları geniş bir açıdan tahlil ederek değerlendirmeye çalışıyor.

Demokrat Parti içindeki gruplaşmalar, hizipler, hattâ kurucular arasındaki yakınlaşmalar ve mücâdeleler, günlüğün ve notların satırları arasında canlanmakta, ete-kemiğe bürünmekte ve gözlerimizin önünden bir sinema şeridi gibi geçmektedir.

Mustafa Muğlalı Olayı ve Meclis'teki yankıları, Demokrat Parti'nin tepkisi ve tepkinin perde arkası, *Zafer* gazetesinin kuruluşu, seçime doğru parti içinde Bayar'ın açıkça belirginleşen otoritesi, Demokrat Parti İkinci Büyük Kongresi, Bayar'ın muhalefet yıllarında İnönü'ye karşı izlediği politika ve bu politikanın tahlili, İnönü ve Bayar'a suikast ihbârının öyküsü, okuyucunun günlükte karşılaşacağı diğer konu başlıklarıdır.

Bu dönemde dahi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın önde gelen siyâsî kişiliklerinin Demokrat Parti içinde ve çevresinde yer

alması, Demokrat Parti'nin siyâsî geçmişi ile kurulacak bağları daha yakından görmek ve anlamak bakımından ilginç ve önemli bir bilgi kaynağıdır.

Demokrat Parti'nin Anayasa Mahkemesi ve İkinci Meclis kurulması için hazırladığı projeler, okuyucunun ilgisini çekecektir.

Samet Ağaoğlu, 14 Mayıs seçimlerinden tam bir ay önce günlüğüne şu notu düşmüş:

"Aramayan dostlar aramaya başladılar."

Artık seçimleri kimin kazanacağını gösteren daha anlamlı bir başka cümle aramaya ne gerek var?

NİYÂZİ BERKES'İN ANILARI ÜZERİNE[1]

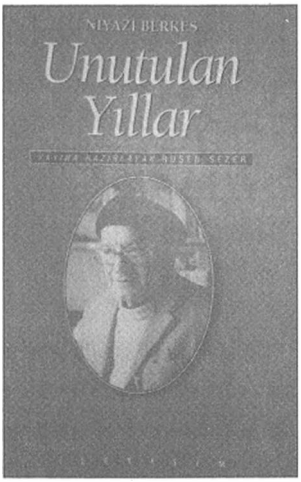
Niyazi Berkes'in anıları[2], (aslında anılar demek metnin içeriğini tam olarak yansıtmıyor, ama bu noktaya aşağıda değineceğim) Mete Tunçay'ın da belirttiği gibi[3], 1940'lı yıllardaki siyâset ve toplum hayâtımızın genel bir tablosunu çiziyor.

Berkes'in asıl amacı, bu sırada üniversiteden atılmasının kişisel ve acılı öyküsünü yazarken, (bir akademisyene/siyâsal bilimciye yakışır bir şekilde) öyküyü, genel siyâsal atmosferin içine yerleştirmek... Nitekim bunu, *Niçin ve Neyi Yazıyorum?* başlığı altındaki (tâbiri caizse) önsözünde de belirtiyor. Bunu başardığını da hemen eklemeliyim. Berkes'in dikkati çekmeye çalıştığı bir başka önemli nokta da bugün hâlâ pek çok sıkı Kemâlist'in savunduğunun aksine, Atatürk döneminin İsmet Paşa ile sona erdiğidir. Yâni, Ebedi Şef ile Millî Şef'i birbirinden dikkatle ve kesin/keskin bir şekilde ayırma gereğidir (Mete Tunçay, yazısında, Attilâ İlhan'a göndermede bulunurken, sanırım, Niyâzi Berkes ile Attilâ İlhan'da bulunan ve başkalarının da paylaşabileceği bu paralelliğe işâret etmek istiyor). Berkes'in vurguladığı önemli bir nokta daha var: O da günümüzdeki (gerçi bu "günümüzde" sözü, Berkes'in ölüm târihinden önceye denk düşüyor, ama ülkemizde siyâsî anlamda "günümüzde" sözcüğünün ifâde ettiği anlam, aradan geçen on yıllarla da olsa,

1 **Toplumsal Târih**, Sayı: 47, (Kasım 1997), s. 60-62.

2 Niyâzi Berkes, **Unutulan Yıllar**, (Yayına Hazırlayan: Rûşen Sezer), İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

3 Mete Tunçay, "Niyâzi Berkes'in Siyah -Beyaz Anıları", **Toplumsal Târih**, Sayı: 46, (Ekim 1997). Bir başka tanıtım/eleştiri yazısı için bkz. A.Ç., "Unutulan Yıllar", **Virgül**, Sayı: 1, (Ekim 1997).

içerik bakımından aslâ değişmiyor!) siyâsî tablonun, sanıldığının aksine, 1950 sonrasındaki iktidarların değil, fakat bizzat İsmet Paşa'nın siyâsetinin doğrudan bir sonucu olduğudur (Bu konuda kısa bir metin için bkz. Ek 3: "Berkes'in Oktay Akbal'a Yazıp da Göndermediği Mektup").

Berkes'in keskin ve sert vurgularına katılmak bâzen mümkün, bâzen değil... Doğrusunu söylemek gerekirse, dönemin ilk yarısı üzerine (hem iç ve hem de dış politikayı konu alan) bir kitap yazmış ve ikinci yarısına ilişkin benzer içerikte bir başka kitabın yazımının önemli bir kısmını tamamlamış bir kişi olarak, Berkes'in anıları beni hayli düşündürdü.

Berkes'in 1920'li yılların sonlarında ve 1930'lu yılların hemen başında Dârülfünun/İstanbul Üniversitesi ve dönemin öğrenci örgütlerine ilişkin renkli gözlemleri kayda değer... Üniversiteden sonra, Maarif Vekâleti'ne bir istidâ ile başvurarak öğretmenlik istemesi ve reddi, Berkes'in bu naifliğine, hattâ Sabahattin Âli'nin de takılması sahnesi, etkileyici... Ama onlar haklı çıkacaklardır. Çünkü Berkes'in Ankara'ya Halkevi'ne görevli olarak gelebilmesi bile, yine bir arkadaşının dayısı olan Çanakkale milletvekili Ziyâ Gevher Etili'nin, tabiî arkadaşının sözünü etmesi üzerine, dâveti ile olacaktır. Berkes'in Halkevi merkezinin çalışmaları ve zihniyet dünyâsı üzerine gözlemleri ve yazdıkları, son derece ilginçtir. Ben, eğer merkezi böyle ise kimbilir taşra teşkilâtı nasıldır diye düşünürken, Berkes'in bu tür gözlemleri bir yana bırakarak Atatürk dönemini kayıtsız şartsız övmesi, benim için şaşırtıcı oldu. Çünkü anlatılanlarla/olgularla varılan sonuçlar arasında, bir akademisyen bile, bağlantı kurma gereğini duymuyor ve nihâyet öznel düşüncelerini yazmaktan kendisini alıkoyamıyor. Oysa, Halkevi merkezinin bürokrasisi karşısında, Halkevleri'nin faaliyeti üzerine bir kez daha

düşünmek gerekmez miydi? Halkevleri'nin Anadolu'da bir kültür devrimi meydana getirdiğini düşünenlere, ben Berkes'in anılarının bu kısmını bir kez daha okumalarını önenirim. Olgulardan kopuk ve hattâ kendi ortaya koyduğu olgulardan tamâmen ayrı ve ters sonuçlara/yorumlara varmak, pek sık rastlanan bir özellik olmakla birlikte, ben Berkes'te de aynı yanılgıya rastlayacağımı sanmazdım.

Berkes'in, 1933 üniversite reformundan sonra, üniversiteye giriş serüvenini, hemen ardından ABD'ye gidişini ve acele geri çağrılış öyküsünü (bu dönemde ABD'de okuyanların Ankara'da "farklı" algılanmaları ve gerçekten de "Amerikalı kadro"nun içinde bulunduğu çevre ile sürekli ters düşmesi, bir paradoksu da ortaya çıkarıyor: Ankara, ABD'ye yakınlaşmak isterken, bu ülkede okuyanları kendisinden uzak tutmak istiyor!) ve kadro olmadığından, bu sefer de ve yine garip bir şekilde, Dil ve Târih-Coğrafya Fakültesi'ne, Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in desteği ile girişini okumak mümkün... Maarif Vekâleti içindeki daha bu ilk başlardaki çatışmaları izlemek de ilginç...

Berkes'in katılmadığım görüşlerinden biri de DTCF'nin Atatürk dönemindeki kuruluş amacının Millî Şef döneminde tamâmen değiştirilmiş ve hattâ fakültenin zıddı amaçlara hizmet eder hâle düşürülmüş olduğu yolundaki îddiâsıdır. Kanımca, DTCF'nin Atatürk'ün zamânında, Berkes'in ileri sürdüğü gibi, "Atatürk'ün târih görüşünün hümanist anlamlarını geliştirecek" bir fakülte olarak kurulduğu söylemi hayli tartışma götürür. Aksine, Atatürk'ün târih görüşü, esas itibâri ile Güneş Dil/Târih teorisi idi ve bunun da hümanist anlayışla nasıl bağdaşabileceğini bilemiyorum.

Berkes, fakültenin İsmet Paşa döneminde ise ırkçı ve şoven politikacıların elinde şekillendiğini ileri sürüyor:

> "Fakülte [DTCF], aslında Atatürk'ün târih görüşünün hümanist anlamlarını geliştirecek nitelikte çalışmaların yapılacağı bir fakülte olarak kurulmuştu. (...) Ne var ki, Millî Şefliğin gelişi ile burası, [Türk] Târih Kurumu'ndan kalma ve kolayca kendilerini yeni Şef'e uydurabilen politikacıların (kimse farkına varmadan) bir yemliği

hâline gelmişti. Bunlar, başlarında bir Atatürk kalmayınca, Şef uyduluğunu hemen benimsedikleri için, bu fakültenin Kemâlist rengini geliştirmekte etkinliği kalmamış adamlar olmuşlardır. Bakanlığın içinde de köşe başlarını tutmuş [Reşat Şemsettin] Sirer türü kişiler, bu hümanist görüşe uyamayacak kişileri, bu fakültenin içine birer birer yerleştirmekteydiler.

Atatürk'ün amacı, Türklerin ilkel dinlerin etkisi altında yaşayan kabilelerden gelme insanlardan çok, daha geniş yanlarla, târihte yer almış, insanlığın önemli bir parçası olduğunu meydana çıkarmaktı ve Millî Şef dönemi aydınlarının çoğunun sandığı gibi bu, bir ırkçılık ve şovenlik değil, tersine çok geniş kapsamlı bir hümanist târih görüşüydü. Ankara'da Dil ve Târih-Coğrafya Fakültesi adı altında kurulan fakülte, böyle bir târih anlayışını işleyecek bir bilim kurumu olarak düşünülmüştü. DTCF'nin önceleri farkına varmamış olduğum üçüncü bir yanı daha vardı. Bu fakülte, aslında anlatmaya çalıştığım doğrultudaki târih görüşü anlayışının ürünü olan bir kurum olacaktı. Atatürk'ün ölümünden sonra Bakanlığın içine sızmış olan ırkçı eğilimli militanların etkisi altında, Bakanlık o yöne çevrilmeye çalışılıyor[du]." (s. 154-155)

Berkes'in bu satırları üzerinde önemle durulmalıdır. Çünkü bu satırlar, sâdece Berkes'in değil, pek çok bilim adamının da görüşü olabilir. Berkes, burada, bir fakültenin hangi amaçlarla kurulduğunu ve daha sonra da değişik siyâsî kadrolar ve anlayışlar temelinde, bu amaçların nasıl değiştirildiğini anlatmaya çalışıyor. Ancak, kanımca, bir akademisyen olarak öncelikle bir fakültenin belirli bir siyâsî amaçla (bu amacı doğru ve haklı bulsun ya da bulmasın) kurulmasının üzerinde durmalıydı. Bir araştırma kurumu, eğer belirgin bir siyâsî görüş/ideoloji doğrultusunda kuruluyorsa, bu takdirde bir başka politik konjonktürde, kuruluş amacını belirleyen siyâsetin de değişmesinden daha doğal ne olabilirdi ki? Berkes ise bu soruyu hiçbir zaman gündeme getirmiyor ve sanırım asıl eksiklik de bu noktada başlıyor. Berkes, bu türden sorulardan devamlı kaçıyor. Çünkü o iki dönem arasındaki kesin farklılığa kendisini tamâmen inandırmış... (Bir başka gözlemim, bu dönemde DTCF'deki öğrencilerin neredeyse yarı yarıya bir oranda sağ ve

sol olarak ayrılmış olmasıdır. Ancak sağ öğrencilerin asıl "kale"si bu dönemde SBF'dir!).

Berkes'in Hasan Âli Yücel hakkında yazdıklarına ise büyük ölçüde katılıyorum:

> "Yücel'in tâlihsizliği, Millî Şef gibi bir politikacının kanadı altında, 'yapabileceğini yapmaya' çalışmasıydı. (...) Millî Eğitim Bakanlığı da buna bir istisnâ değildi. İçinde hem 'sağ' hem 'sol' denen kişiler bulunur; aralarında gizli bir tepişme sürerdi. (...) Bunları dengelemek, Bakanlığın başındaki kişinin cambazlık yeteneğine bağlı bir işti. Yücel, bir aşamaya değin bu işi becerdiyse de, o aşamanın sonu gelince, o da ipte daha fazla oynayamadı. Onu tutan Şef'ti, Bakan yapan da oydu. Yücel, Bakanlığın içindeki hümanist-şoven antagonizminden doğan eğilimleri dengeleme siyâsetini tek başına yürütmeye çalışıyordu. İçine girdiğim fakülte [DTCF] de bu dengelemenin sağlanıp sağlanmayacağı henüz belli olmayan yerdi. Özellikle de Felsefe Bölümü!" (s. 156-157)

Ancak kanımca, Berkes'in gözden kaçırdığı önemli bir nokta var: Şeflik rejiminde, kim olursa olsun herkes, ancak önemli birisinin "kanadı altında" yükselebilir ve iş yapabilirdi. Bizzat Yücel'in hayat hikâyesi de Atatürk döneminde olsun, İnönü döneminde olsun, bunu kanıtlıyor. Berkes, rejimin esas gereğini gözden kaçırarak, sâdece Yücel'i eleştiriyor ki, bu, haksızlıktır. Çünkü aynı rejimde görev almış herkes aynı şekilde eleştirilebilir. Hattâ, kanımca, Berkes ve Berkes'in yakın çevresinde yer alan diğer öğretim üyeleri de aynı şekilde eleştirilebilir. Çünkü Berkes, şunu göz ardı ediyor ki, bizzat kendilerinin akademik kariyere girişi, tıpkı kendisinin anlattığı gibi, bu ekibin "kanadı altında" mümkün olabilmiş ve üniversite içindeki konumları, tutum ve davranışları ve politik alandaki tavırları da yine bu "kanatların altında" gelişebilmiştir. Sanırım, Berkes'in yanılgısı, DTCF bünyesi içinde asıl kendilerinin "farklı" olduklarını ve ağırlık taşımadıklarını fark edememesidir. Anlaşılan sonunda "yabancı madde" vücuttan atılmıştı. Berkes ve yakın çevresi, her bakımdan "yabancı madde"ydi ve kendilerinin gerçekten de bu özelliklerini fark edememiş olmaları dikkat çeki-

cidir. Belki de bu saptama sâdece Berkes için geçerlidir. Diğerleri, muhtemelen durumun daha çok bilincindeydiler.

Berkes'in anıları, sık sık ve uzunca bölümler olarak kesintiye uğruyor ve yazar, İkinci Dünyâ Savaşı'nda Türkiye'nin dış politikasına ilişkin görüşlerini, zaman zaman renkli gözlemleriyle, ama daha çok bir akademisyene yakışan bir üslûp içinde ve kaynaklar zikrederek uzun uzun tahlil ediyor ve değerlendiriyor (s.158-248, 259 -261, 293-306, 325-345). Yazar, bu vesile ile, Nazi Almanyası'nın Türkiye'deki etkilerinden de söz ediyor. Irkçılar ve Tûrancılar da bu kategoride değerlendiriliyor. Berkes'e göre, Irkçılık-Tûrancılık dâvâsı, İnönü'nün bir tertibiydi. Yine Berkes'e göre, Atatürk dönemi dış politika ile İsmet Paşa'nın dış politikası da tamâmen farklıdır.

Köy Enstitüleri ile ilgili gözlemleri pek kısa tutulmuş... Bu konulardaki görüşlerimi *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* adlı kitabımda zâten yazmıştım. *Yurt ve Dünyâ* dergisinin yayınına ilişkin anılar da son derece renkli... Ben daha sonra DP Balıkesir İl İdâre Heyeti Başkanı, DP Genel İdâre Kurulu üyesi ve DP Balıkesir milletvekili olacak olan Sıtkı Yırcalı'nın bu dergiye yazı yazdığını ve Berkes'in yazdığına göre, "solculukta mangalda kül bırakmayan biri" olduğunu ilk kez öğrendim. Ayrıca, daha 1943 yılının başında, bizzat Yücel tarafından derginin kapatılmasının kibarca ricâ edilmesi de dikkat çekici satırlardır.

1945/1946 yıllarında muhalefet partisi kurucularının eski solcularla ilişkileri ve bu "tehlike"ye karşı iktidârın aldığı "önlemler" üzerine yazdıkları, Berkes'in katıldığım görüşleri arasında yer alıyor. Berkes'in bu konudaki ilginç ve gerçekçi gözlem ve değerlendirmeleri, siyâsî gelişmeleri, zaman zaman "tertip" senaryosu içinde görme gereğini bir kez daha ortaya çıkarıyor. İnönü'nün "demokrasi" mâcerâsında, İnönü'ye övgüyle izâfe edilen "demokrasi kahramanlığı" mertebesi konusunda, Berkes'in pek çok konunun aksine geliştirdiği eleştirel bakış açısı, ne kadar akademik yönünün bir parçasıdır, ne kadar kişisel acılarının bir sonucudur, bu konuda bir karar vermek kolay görünmüyor. Çünkü Berkes, göründüğü

kadarı ile, her şeye karşı eleştirel, kuşkucu ve sorgulayıcı bakış açısını koruyabilmiş bir bilimadamı değildir.

Berkes'in bizzat kendisini ve yakın çevresini de derinden etkileyen Öner-Yücel Dâvâsı[4] ile ilgili olarak yazdıkları ve Yücel'in, söz konusu dâvâ sürecinde olsun, kendilerinin üniversiteden atılma mâcerâlarında olsun, hatâlı bir tutum içine girdiğini ileri sürdüğü satırlar, bana gerçekçi geliyor. Berkes'in, Yücel'in sâdece siyâsî konjonktürün değiştirdiğini pek geç algılamasını eleştirdiği sanılmasın... Aksine Berkes, Yücel'in savunmasının temelini de eleştiriyor.

Berkes, anılarının sonunda (s. 399-481) sâdece üniversiteden atılma mâcerâlarını yazıyor. Buradaki gözlemler ve ilk elden anlatımlar, söz konusu sürecin, siyâsî ve kişisel yörüngesini pek güzel gösteriyor. Bu kısım, kitabın en dramatik bölümü...

Belki daha baştan belirtilmesi gereken noktaya değinmem gerekirse, üniversiteden atılmasının yarattığı ruh hâlinin, hayâtının sonuna kadar onu izlediğini, anılarının üslûbuna bakarak söyleyebilirim. Yakınları (bu tanımlama ile yakın akademisyen ahbaplarını kastediyorum) için dahi zaman zaman kullandığı olumsuz ifâdeler/anlatımlar, içinde kalmış ukdeleri bâriz bir şekilde açığa çıkarıyor. Ama onu anlayabiliyorum. Berkes, akademik dünyâ ile ilgili gözlem ve saptamalarında ve hattâ suçlamalarında haklıdır. Sanıyorum, bir akademisyen olarak bu konuda cesur bir tutum alıyor. Bu, biraz da artık bu dünyâ ile bir ilişkisinin kalmamış olmasına mı bağlı bilemiyorum. Ama böyle olsa dahi yine de övülmeye değer...

Niyâzi Berkes'in anıları, sâde suya tirit olmak bir yana, son yıllarda okuduğum ilginç ve üzerinde düşünülmeyi gerektiren metinler arasında yer alıyor. Berkes'in dünyâyı ve siyâseti iyiler ve kötüler olarak ayırması bir yana bırakılacak olursa, renkli ve ilk elden gözlemlerinin ve akademisyenler/aydınlar dünyâsına ilişkin buruk ve eleştirel bakışının kalıcı olacağını sanıyorum.

---

4 Cemil Koçak, "1944 Irkçılık-Tûrancılık Dâvâsı'nın Siyâsî Rövanşı: Öner-Yücel Dâvâsı", **Târih ve Toplum**, Sayı: 166, (Ekim 1997) ve Cemil Koçak, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 433-450.

– CEMİL KOÇAK –

(Yazımın sonunda, pek de itiyâdım olmadığı hâlde, şeytan dürttü, yazmadan geçemiyorum, bir ukâlalık yapmama izin veriniz lütfen! Mete Tunçay'ın yazısında, "sıradan" okuyucu için, Enver-Niyâzi ikizlerinin isimleri konusunda yaptığı açıklamasının aslı, Vâlâ Nûrettin'in (Vâ-Nû'nun) eşi Müzehher Vâ-Nû'nun *Bir Dönemin Tanıklığı* adlı anılarında yer alıyor! Bu küçük açıklamamdan dolayı, sevgili hocam Mete Tunçay'ın da beni hoş göreceğinden eminim, çünkü bu sâyede okuyucular, doktora babamın kim olduğunu daha kolay hatırlayacaklardır!)

İKİNCİ DÜNYÂ SAVAŞI'NDA KÂZIM KARABEKİR'İN CHP MECLİS GRUBU'NDAKİ KONUŞMALARI[1]

Adı daha ziyâde televizyon dizilerini andıran bu kitap,[2] âslında Kâzım Karabekir'in İnönü Cumhurbaşkanı olduktan sonra İstanbul milletvekili sıfatı ile CHP saflarına katıldığı 1938 yılının son günlerinden 1946 yılı başına kadar CHP Meclis Grubu'nda yaptığı konuşmaları içeriyor.

Ancak, konuşmaların içeriğine değinmeden önce, bâzı teknik bilgiler vermek istiyorum: Kitapta, Karabekir'in CHP Meclis Grubu'nda değişik târihlerde (11 Nisan 1939, 18 Nisan 1939, 12 Eylül 1939, 26 Eylül 1939, 10 Ekim 1939, 23 Ekim 1939, 5 Aralık 1939, 19 Aralık 1939, 4 Ocak 1940, 15 Ocak 1940, 16 Ocak 1940, 2 Nisan 1940, 1 Haziran 1940, 2 Temmuz 1940, 7 Ağustos 1940, 21 Ağustos 1940, 12 Kasım 1940, 20 Kasım 1940, 11 Mart 1941, 14 Mart 1941, 25 Mart 1941, 3 Haziran 1941, 6 Haziran 1941, 18 Haziran 1941, 1 Temmuz 1941, 11 Temmuz 1941, 29 Temmuz 1941, 5 Ağustos 1941, 11 Kasım 1941, 16 Aralık 1941, 27 Ocak 1942, 7 Nisan 1942, 2 Haziran 1942, 8 Haziran 1942, 13 Aralık 1943, 1 Ağustos 1944 ve 15 Ocak 1946) yaptığı toplam 37 konuşma yer alıyor.

---

1 **Toplumsal Târih**, Sayı: 17, (Mayıs 1995), s. 62-64.

2 Kâzım Karabekir, **Ankara'da Savaş Rüzgârları**, (İkinci Dünyâ Savaşı), (Yayına Hazırlayan: Prof. Fâruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul, 1994.

Kitabın başında yayınlanan konuşma ise târihsiz... Aslında bu konuşma, içeriğinden anlaşıldığına göre, 1940 yılının Haziran ayının son günlerine âit olmalı... Dolayısıyla, kitabın 190. sayfasından sonra konulmalıydı. Bu sûretle, konuşma sayısı da 38'e çıkıyor. Buna bir de Karabekir'in 12 Mayıs 1941 târihinde İsmet İnönü ile yaptığı özel görüşmenin notlarını eklemek gerekiyor.

Yalnız belirtmek gerekir ki, bâzı konuşmalar, içeriğinden anlaşıldığı kadarı ile yanlış târihlenmiş... Örneğin, 29 Temmuz 1941 târihli (ama yanlış târihli) konuşmada, söz konusu konuşma Alman-Sovyet savaşının başlamasından beş hafta sonra yapıldığı hâlde, hâlâ Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırıp saldırmayacağı konusunda görüş belirtilmektedir ki, elbette târihte bir hâtâ olmalıdır. Ayrıca, kitapta yer alan son konuşma, 15 Ocak 1946 târihli görünmekle berâber, yine ifâdelerin içeriğinden, daha önceki bir târihte yapıldığı izlenimini uyandırıyor.

Görüldüğü gibi, konuşmalar daha ziyâde savaşın ilk yıllarına âit (1939-1941)... Bu yıllarda yapılmış toplam 30 konuşma var. Oysa, 1942 yılına âit sâdece dört ve 1943, 1944 ve 1946 yıllarına âit olmak üzere de birer konuşma metni bulunuyor. İlginç olan, bir hayli önemli olan 1945 yılında Karabekir'in hiç konuşma yapmamış olmasıdır. Diğer yıllardaki konuşmaların sayıca azlığı da tabiî dikkat çekicidir.

Gerçekten de Karabekir, bu yıllarda hiç konuşma yapmamış mıdır, yoksa yapılan bu konuşmalar Karabekir tarafından not edilmediği için ya da bir başka nedenle yayınlanmamış mıdır, bu pek belli değil...

Bilindiği gibi, CHP Meclis Grubu Zabıtları'nın âkıbeti henüz meçhûl... Bu konuda bir hayli tevâtür var.

Karabekir'in kitapta yer alan grup konuşmaları ise, "Yayıncının Notu"ndan anlaşıldığı kadarı ile, bizzat Karabekir'in notlarından derlenmiş... Demek ki, Karabekir'in elinde CHP Meclis Grup Zabıtları'nın, hattâ kendi konuşmalarının dahi bir örneği yoktur. Nitekim, bâzı konuşmaların arasına sıkıştırılmış, "Zabtın orta kısmını bana vermediler" şeklindeki ifâdelerden, zabıtların bir örneğinin (bâzen bâzı kısımlarının da çıkarılarak/sansür edilerek?), talep üzerine, CHP Meclis Grubu Başkan Vekilliği'nden Karabekir'e verildiği anlaşılıyor. Diğer yandan, Karabekir'in, bu zabıtlardan yararlanarak, kendisi için bir örnek kopya aldığı görülüyor. Ayrıca Karabekir, söz konusu zabıt örneğinin arasına, daha sonra, bâzen kendi notlarını da ilâve etmiş... Başka konuşmacıların görüşleri de hulâsa hâlinde metinde yer yer göze çarpıyor.

Bu da bize söz konusu zabıtların hiç basılmamış ve dağıtılmamış olduğunu (mu?) gösteriyor. Ancak, bâzı araştırmalarda, basılı zabıtlardan yararlanıldığı göz önüne alınırsa, belki de bâzı özel zabıtlar basılmış ya da önceleri her zaman basılmış, ama daha sonra bu uygulamadan vazgeçilmiş de olabilir. Bu konuda şimdilik kesin bir saptamada bulunma imkânından yoksunuz. Umarım, başlarına kötü bir şey gelmemiştir de, bir gün bu zabıtlar gün ışığına kavuşur.[3]

Kanımca, bu tür belgeler, yayıncının yaptığı gibi, olduğu gibi yayınlanmamalıdır. Elbette, dilde orijinale sâdık kalmak gerekir. Nitekim, öyle de yapılmıştır. Ancak metnin mutlaka ve mutlaka redaksiyondan geçirilmesi gerekir. Aksi hâlde, bu metinde olduğu gibi, cümleler anlaşılmaz ve konuşma insicâmı içinde kalır ve yer yer okuma ve anlama güçlükleri yaratır.

Ayrıca, daha da önemlisi, metnin olduğu gibi yayınlanması, okuyucular açısından da ayrı bir zorluk oluşturuyor. Döneme ilişkin ayrıntılı ve kronolojik bilgisi olmayan bir okuyucunun, Karabekir'in

3 Bu konuda bkz. **CHP Grup Toplantı Tutanakları (1923-1924)**, (Yayına Hazırlayanlar: Yücel Demirel ve Osman Zeki Konur), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002 ve Yücel Demirel, "Bir Belge: Cumhuriyet Halk Partisi'nin Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde Bulunan Tek Toplantı Tutanağı", **Mete Tunçay'a Armağan,** (Derleyenler: Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 751-760.

konuşmalarını anlamlı bir çerçeve içine oturtması aslâ mümkün olamayacaktır. Ayrıca, Karabekir'in siyâsî ve askerî öngörülerinin ne ölçüde doğrulandığını da bilmesi imkânsızdır. Bu nedenle, metnin mutlaka ve mutlaka açıklayıcı notlarla, gerektiğinde belgelerle ve kronolojik târih hatırlatmaları ile desteklenmesi gerekirdi. Ama böyle yapılmamış ve metin hammadde olarak kullanılmıştır.

Kâzım Karabekir, CHP Meclis Grubu'nda yaptığı konuşmalarda, ağırlıklı olarak dış politika üzerinde duruyor. Bunu da tabiî karşılamak gerekir. Herhâlde bu dönemde konuşmacıların çok büyük bir kısmı, dış politika alanında söz alıyorlardı. Bütün konuşmaların, özellikle de dış politika alanında olanların dikkatle okunmasından sonra, okuyucuda şöyle bir izlenim uyanıyor:

CHP Meclis Grubu'nda günlük ekonomik ve sosyal sorunlar konusunda daha rahat ve net bir üslûp kullanmak mümkün iken, dış politika gibi daha hayâtî, ciddî ve önemli bir konuda hayli karmaşık bir üslûp tercih ediliyordu. Tabiî sâdece Karabekir'in konuşmaları baz alınarak bu türden bir genellemeye gitmek tamâmen yanlış olabilir.

Ama unutulmasın ki, Kâzım Karabekir'in CHP içinde hiç olmazsa bu sırada muhalif bir ses olarak algılanması gerekir. Karabekir'in siyâsî geçmişi ve konumu gereği yönetime karşı daha eleştirel bir tutum takınmasını tabiî ve olağan görmek gerekir.

Buna rağmen, Karabekir, dış politikaya değinen konuşmalarında, öyle karmaşık bir üslûp kullanmaktadır (ya da kullanmayı tercih etmektedir) ki, Karabekir'in tam olarak neyi ifâde etmeye çalıştığını anlamak çok güç bir hâle gelmekte ve hattâ zaman zaman imkânsızlaşmaktadır.

Oysa, anlaşıldığı kadarı ile Karabekir, en azından yönetimin Üçlü İttifak/Batı İttifâkı politikasını eleştirmek istiyor ve Almanya ile ilişkilerin bu nedenle soğumasından da rahatsızlık duyuyordu. Türk-Alman ilişkileri konusunda daha özenli davranılmasını talep ediyordu. Ayrıca, Türkiye'nin İngiltere'nin yanında savaşa girme-

sine de her zaman karşı çıkıyordu. Ancak bu görüşlerini açıkça ifade etme/edebilme imkânından da mahrummuş gibi görünüyor.

Karabekir'in, "İngilizci politika"ya karşı, kendisini bir "Almancı politika" seçeneği olarak mı düşündüğü/sunduğu ise hiçbir şekilde belli değildir.

Karabekir, İtalya'nın Arnavutluk'u işgâlinden hemen sonra, 11 Nisan 1939'da yaptığı bir konuşmada, İtalya'nın Yunanistan üzerine saldırı ihtimâlinden de söz eder ve Almanya'nın da Karadeniz'in kuzeyinden Sovyetler Birliği'ne doğru yöneleceğini belirtirken, siyâsî ve askerî bakımdan doğru öngörülerde bulunuyor.

Karabekir, Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu'nun Moskova ziyâretinin (Ekim 1939) uzaması üzerine, bunun ülkede yarattığı akis ve dedikoduları da söz konusu ederek durumu eleştiriyor ve Saracoğlu'nun en kısa zamanda ülkeye geri dönmesini talep ediyor.

Karabekir, 1941 yılının ilk haftalarında, Türkiye için en kötü durumun, olası bir Alman-Sovyet antlaşması olduğunu belirtirken de, haklı bir noktaya temâs ediyor.

Karabekir, hükûmet politikası ile, partili milletvekillerinin basında yayınlanan görüşlerinin paralel olması gerektiğini de hatırlatıyor. Karabekir'e göre, basında siyâsî/askerî mütâlaalarda bulunan yazarlar, aynı zamanda CHP milletvekili oldukları için, onların görüş ve düşünceleri, ister istemez partiye mâl ediliyor ve partinin/hükûmetin resmî görüşü olarak benimseniyordu. Oysa Karabekir, bu tür yazıların büyük ölçüde sâdece yazarlarının kişisel görüşlerini içerdiğini belirterek, bunu da eleştiriyor ve partili milletvekillerinin yalnızca partinin resmî görüşlerini kaleme almaları için âcilen önlemler alınmasını istiyordu. Karabekir'in basının "yekâhenk" olmasını istemesi de ilginçtir.

Ama belki de asıl önemlisi, Karabekir'in Türk ordusunun askerî hazırlıklarının yetersizliğine ilişkin konuşmalarıdır. Bu konuşmalar, somuta indikçe, durumun ciddîyeti bir kez daha ve tüm açıklığı ile göze çarpıyor. Trakya'da, yâni müstakbel savaş alanında, ulaştırma ve iâşe imkânlarının darlığı, okuyucunun hemen dikkatini çeki-

yor. Karabekir, örneklerini Harb-i Umûmî ve Balkan Savaşı'ndan vermeye de özen gösteriyor. Ayrıca, başta İstanbul olmak üzere, büyük kentlerde alınan pasif korunma önlemlerinin yetersizliği de kendini belli ediyor.

Karabekir'in eleştirilerini yanıtlayan bakanların, bütçe imkânlarından ve ihâlelerden söz etmek zorunda kalmaları da hayli ilginçtir.

Ayrıca, Karabekir'in müttefiklerden alınan askerî yardımlar arasında yer alan modern top ve uçaksavarların kullanımında ortaya çıkan güçlüklere de değinmesi dikkat çekicidir.

Karabekir, değişik konuşmalarında, Harb-i Umûmî örneğinden hareketle, seferberlik konusunda ve bu alanda alınması gereken önlemlere ilişkin tavsiyelerde bulunuyor ve görülen aksaklıkları da eleştiriyor.

İlginç ve üzerinde durulmayı gerektiren bir nokta da, Karabekir'in, CHP Meclis Grubu'nda yaptığı konuşmalarda, Alman ordusunun Balkanlar'da Türk sınırına bir hayli yaklaştığı dönemde (1940 sonu-1941 başı), olası bir Türk-Alman Savaşı'nda, Türk ordusunun Trakya'da savaşı yitirebileceği ve Boğazlar'ın gerisine çekilmek zorunda kalabileceği yolundaki askerî mütâlaasının herhangi bir itirazla karşılaşmamasıdır. Bu da bize genel beklentinin bu yönde olduğunu gösteriyor.

Karabekir'in TBMM'nin ilk dönemine ilişkin gizli oturum zabıtlarını talep etmesine karşın okuma imkânını bulamaması da, yine üzerinde durulmayı gerektirecek türden bir gelişmedir. Karabekir, TBMM'nin birinci dönemine âit gizli oturum zabıtlarının az miktarda da olsa basılmasını istiyor. Tabiî bu talebin, Karabekir'in esas itibârıyla Millî Mücâdele'deki rolü ile ilgili "sorun"un bir yansıması olduğu açıktır.

Nitekim, Karabekir'in metin aralarına serpiştirilmiş notlarından ya da bizzat konuşmalarından, geçmiş döneme ilişkin siyâsî hesaplaşmaların (daha doğrusu, hesaplaşamamaların) Karabekir'de yarattığı olumsuz ruh hâli hemen fark ediliyor.

İlginç ve kanımca üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da İsmet İnönü ile mülâkâtın kaleme alındığı bölümde, Karabekir'in, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'den kısaca "İsmet" şeklinde bahsetmesidir ki bu, sanırım, Karabekir'in İsmet İnönü'ye karşı psikolojisini gösteren önemli bir hususdur. Oysa, Karabekir, notlarında Başvekil Refik Saydam ile yaptığı görüşmede Saydam'dan "Başvekil" şeklinde söz ediyor.

Karabekir'in Millî Korunma Kânunu tasarısının görüşülmesi sırasında, özellikle gayrimüslim Türk vatandaşlarını hedef alan konuşması ve bu "unsurları" "gayri-Türk" olarak tanımlaması da hayli ilginçtir. Karabekir, bu "unsurlar"ın, savaş ortamından yararlanarak, yine tıpkı Harb-i Umûmî'de olduğu gibi zenginleşecekleri öngörüsünde de bulunuyor.

Ayrıca, Yahudi, Rum ve Ermenilerin, düşmanla (Mihver devletleri ile) işbirliği yapmaları ihtimâli üzerinde duruyor ve İstanbul'un olası bir işgâlinde bunun kaçınılmaz olduğundan bahisle, hükûmetin bu konuda önlem almasını da talep ediyor. Bununla birlikte Karabekir, bir başka konuşmasında da bu "unsurlar"ın âile hayatlarının Türklere örnek olması gerektiğini de itirâf ediyor.

Karabekir, 20 Kasım 1940'ta, İstanbul'un boşaltılması arifesinde, Varlık Vergisi tatbikâtına daha uzun bir süre varken şöyle diyor:

> "Büyük bir harbin Boğazlar'a intikâlini hesaplayarak, [hükûmet], ordumuzun gerisinde bulunacak olan her tehlikeli unsuru, Anadolu'nun münâsip yerlerine atmalıdır.
>
> Ondan sonra, o anâsırdan boş kalacak kârgir binâlara, Beyoğlu taraflarına, Türk unsuru oturmalıdır.(...)
>
> Türk kanını emen bu unsurlar, mükemmel binâlarda oturdukları hâlde, Türkler, Sultan Selim'de, yangın arsalarında, topraklar içinde, mahzenlerde, beş-altı çocuğu ile oturuyorlar! Hiç olmazsa buralara bunları oturtmalı... Bunların işlerine el atmalı...
>
> Hulâsa, bendeniz tek bir Türk'ün Anadolu'ya getirilmesi taraftârı değilim. Ama diğer unsurlar alınır ve onların yerlerine Türkler oturtulabilir."

Karabekir'in kısa konuşmasından, Varlık Vergisi Kânunu tasarısının da grupta pek görüşülemediğini öğreniyoruz.

Diğer yandan, Karabekir'in konuşmasında belirttiği gibi, verginin "Yahudiler"den alınacağı öngörüsü, üzerinde durulmayı gerektirecek kadar önemli sayılmalıdır.

Karabekir, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türkler konusunda yaptığı konuşmada, bu konu üzerinde önemle durulmasını istiyor ve Türkiye'de bu yönde bâzı siyâsî gruplaşmaların olduğuna da dikkat çekiyor.

Erzincan depreminden sonra (1940), ilk yardım malzemesinin Erzincan'a, depremden ancak birkaç gün sonra ulaştığını da öğreniyoruz. Ayrıca, depremde halka dağıtılan Kızılay'a âit malzeme ve gıdâ malzemesinin çarşıda satıldığı da söz konusu ediliyor.

Başta da belirttiğim gibi, bu türden belgesel yönü ağır basan kitapların daha özenli ve titiz bir çalışma sonunda yayınlanması, en başta Kâzım Karabekir'e saygı gereğidir. Tabiî, bu tür bir yayın standardı, târihe ve okuyucuya da ciddî bir hizmettir.

SAYILARLA SOSYAL POLİTİKA TÂRİHİ[1]

Bu yazıda, Niyâzi Akşin'in 1956 yılında Köln Üniversitesi İktisâdî ve Sosyal Bilimler Fakültesi'ne sunduğu *Die Soziale Lage der Arbeiterin in den Betrieben der Sümerbank* ["Sümerbank Fabrikalarında Çalışan Kadın İşçilerin Sosyal Durumu"] adlı doktora tezinin bir dökümünü yapmak istiyorum.

Tezin birinci bölümünde yazar, Türkiye'nin iktisâdî ve sosyal politikasında devlet işletmelerinin önemini ve anlamını açıklıyor. İkinci bölümde ise dönemin sosyal politika mevzuâtı gözden geçiriliyor. Bütün bunlar, bugün için artık hiçbir biçimde ilginç ve önemli değil...

Ancak tezin ikinci kısmı için aynı şeyleri söyleyemeyiz. Akşin, tezini hazırlarken, Sümerbank'a, Sümerbank fabrikalarında çalışan kadın işçiler hakkında on soru içeren bir anket göndermiş ve Sümerbank, bu anketi 22 Mayıs 1954 târihinde yanıtlamış... Yazar, bu ankete verilen cevapların oluşturduğu istatistiklerin yardımı ile, Sümerbank fabrikalarında 1939-1953 yılları arasında çalışmış kadın işçilerin sosyal durumlarına ilişkin ayrıntılı bir tablo ortaya çıkarıyor.

Sümerbank fabrikalarında çalışan kadın işçilerin sayısı, 1939-1953 yılları arasında bâriz bir artış göstermiştir. 1950 yılındaki nedeni belirsiz ve biraz da anlaşılmaz düşme göz ardı edilirse, artış eğilimi düzenli ve süreklidir. Ancak asıl vurgulanması gereken nokta, savaş yıllarında (1939-1945) bu artışın en üst seviyeye

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 92, (Ağustos 1991), s. 57-60.

ulaşmış olmasıdır. 1943 yılında kadın işçi sayısı, on yıl sonra, 1953 yılındaki kadın işçi sayısından dahi yüksektir. 1939 yılında 1.820 olan kadın işçi sayısı, en üst noktaya 1944 yılında ulaştıktan sonra (5.911 işçi) 1945 yılında 5.503'e inmiştir (Bâzı çarpıcı örnekler vermek mümkündür: Bünyan'da 1939 yılında sâdece iki kadın işçi varken, bu sayı 1944 yılında 76'ya yükselmiştir. Karabük'te ise 1939 yılındaki üç kadın işçiye karşılık, 1944 yılında 38 kadın işçi çalışmaktadır.) Kadın işçi sayısında 1945-1946 yılından sonra genel olarak bir düşüş görülmektedir (Örneğin, Isparta'da 1945 yılında 149 kadın işçi çalışmakta iken, bu sayı 1953 yılında sâdece üçe inmiştir.) Yazar, özellikle 1941 yılından başlayarak kadın işçi sayısındaki artışı vurguluyor. Akşin'e göre, 1943-1953 yılları arasındaki on yıllık dönemde, tekstil sanâyiinde çalışan kadın işçiler, sayı olarak erkek işçileri geçmişlerdir.

Kadın işçilerin erkek işçilere oranı da savaş yıllarında artmıştır. Örneğin, Bakırköy'de 1942 yılında bu oran %85'i aşmaktadır. 1952 yılında ise oran sâdece %36'dır. Yine Kayseri'de savaş yılları dışında oran %5-7 iken, savaş yıllarında %20'dir. Nâzilli'de 1943 yılında %60 civârına çıkan kadın işçi oranı, 1953 yılında %34'e inmiştir. Malatya'da oran, 1944 yılında en yüksek seviyesine, %20'ye çıkıyor. Ereğli'de 1950 yılında oran %63'tür. Bursa'da 1942 yılına dek %35-45 arasındadır. Defterdar'da 1943 yılında %49'dur. Bünyan'da 1939 yılında yüzde bir iken, 1944 yılında %16 olmuştur. Isparta'da 1945 yılında oran %55'tir. Oysa, aynı işyerinde 1953 yılında yüzde bir bile değildir. Gemlik'te 1939 yılında %10 olan kadın işçi oranı, 1941'de %70'e, 1942 de %80'e çıkmış ve daha sonra 1948 yılında %50'ye dek düşmüştür. İzmit'te 1939 yılında oran %10 iken, 1944 yılında iki misli artmış ve %20 olmuştur. Yine Beykoz'da 1939 yılında %14 olan kadın işçi oranı, %34'e yükselmiştir.

Kadın işçiler arasında evli olanlar her zaman ağırlıktadır. Ancak, savaş yıllarında kadın işçiler sayıca ve oran olarak artarken, diğer yandan da kadın işçiler arasında bekâr işçilerin yine sayıca ve oran olarak arttığı görülmektedir. Hattâ bâzı fabrikalarda bekâr kadın işçiler, sayıca evli olanları geçmiştir. Örneğin, Nâzilli'de... Bursa'da

bekâr kadın işçiler, evli olanlara kıyasla dört kat fazladır. Hereke'de ise 1947 yılından başlayarak iki misli daha çoktur. Defterdar'da 1942-1945 yıllarında iki misli, 1944-1945 yıllarında üç misli daha fazladır. Isparta'da bekâr oranı %60, İzmit'te ise savaş yıllarında %50 civârındadır. Bekâr kadın işçi sayısında ve oranında savaş yıllarından sonra yeniden hissedilir bir düşüş olmuştur.

Akşin, bu dönemde Sümerbank fabrikalarında çalışan kadın işçilerin ortalama saat ücretlerini de saptamakta, bunları ortalama erkek işçi ücretleri ile karşılaştırmakta ve tablolar hâlinde sunmaktadır.

Kadın işçilerin ortalama saat ücretleri, erkeklerinkine kıyasla hayli düşüktür. Ancak kadın işçilerin sayıca ve oran olarak arttığı savaş yıllarında, kadın işçilerin ortalama saat ücretlerinin de nispeten yükseldiği görülmektedir. Kadın işçilere ödenen ücretlerin düşüklüğü hemen fark edilmektedir. Zâten genel olarak işçi ücretlerinin son derece düşük olduğu göz önüne alınırsa, erkeklerinki ile kıyaslandığında, kadın işçi ücretlerinin çok daha düşük olduğu (nerede ise trajik boyutlara ulaştığı) görülmektedir. Ayrıca hatırlanmalıdır ki, devlet kuruluşlarındaki işçi ücretleri, özel sektördeki işçi ücretlerinden hayli yüksektir. Bu durumda özel sektördeki ortalama işçi ücretlerinin yürekler acısı durumunu düşünmek bile zordur. Savaş yıllarındaki yüksek enflasyon nedeni ile görünürde artan ücretler, gerçekte ücretlerin gerilediğini göstermektedir. Günlük zorunlu gıdâ maddelerinin satış fiyatları ile karşılaştırmalar yapılarak daha somut ve tabiî daha trajik değerlendirmeler yapmak ve ekonomik-sosyal ortamı daha iyi tasvir etmek mümkündür.

Akşin'in tezinde yer alan bir istatistikte bu konuda bir başka gösterge bulmak da mümkün oluyor: Meslek hastalığı olarak 1946-1950 yılları arasında yaygın tüberküloz (verem) vak'alarına işâret edilmektedir. Bu ekonomik-sosyal-tıbbî âraza, dönemin gazete koleksiyonlarında sık sık rastlanır. Akşin, bu konuda da bir istatistik veriyor:

Yıllar	Tüberküloz Vak'aları için Toplam Yatak Sayısı
1949-50	209
1951	556
1952	1.065(*)

(*) Yataklar, sâdece Ankara, İstanbul ve İzmir'de bulunmaktadır.

Kadın işçilerin ortalama saat ücretlerinden yola çıkılarak, bu dönemdeki erkek işçilerin de ortalama saat ücretlerini saptamak mümkündür.

Kadın işçilerin bir diğer özelliği de eğitim seviyelerinde görülen trajik düşüklüktür. Kadın işçilerin çok önemli bir bölümü okuma-yazma bilmemektedir. Örneğin, Bakırköy'de okuma-yazma bilmeyen kadın işçilerin oranı, zaman zaman %80'e dek çıkmaktadır. Kayseri'de bu oran %75-90 arasındadır. Bursa'da %95'e yükselmektedir. Gemlik, Karabük, İzmit ve Adana'da okuma-yazma bilmeyen kadın işçilerin oranı %90'dır. Hereke ve Erzurum'da ise %75'tir. Aynı oran, Isparta'da %65 iken, Defterdar'da %50-75 ve Nâzilli'de %50'dir.

Diğer yandan, Ereğli'de 1944-1948 ve Defterdar'da da 1939-1950 yılları arasında, günde üç saat fazla mesâî yapılmak sûretiyle, günlük mesâî süresi 11 saate dek uzamıştır. Yine Karabük ve Beykoz fabrikalarında da aynı durum söz konusudur.

Akşin'in tezinde yer alan bir başka istatistik de 1946-1953 yılları arasında Türkiye'de meydana gelen iş kazâları ile işçi ölümlerine ilişkin bilgi vermektedir.

Yine bir başka tablodan da; 1946-1950 yılları arasında meydana gelen iş kazâları sonucunda, sigortalı 1.085 erkeğe karşılık 71, 1951 yılında 278 erkeğe karşılık 8, 1952 yılında 115 erkeğe karşılık 10 ve 1953 yılında da 304 erkeğe karşılık 6 kadın işçinin öldüğü anlaşılmaktadır.

Bir başka istatistik de 1946-1953 yılları arasında, dönem içinde gelişen sosyal politika mevzuâtından yararlanabilen kadın işçilere ilişkindir.

Yıllar	İş Kazâsı Sayısı		Ölü Sayısı		Sakat Sayısı	
	Haber Verilen	Kayda Geçen	Haber Verilen	Kayda Geçen	Haber Verilen	Kayda Geçen
1946-1952	65.763	65.757	1.170	1.156	2.640	2.620
1951	21.702	21.651	302	286	734	697
1952	22.817	20.840	254	125	349	267
1953	25.631	23.275	286	131	458	303

(*) 1955 yılında meydana gelen 155 iş kazasında ölen ve sakatlanan işçi sayısı belli değildir.

Yıllar	İş Kazâsı Sonucu Ölüm Sayısı	İş Kazâsı Sonucu Sakatlık Sayısı	İş Kazâsı Sonucunda Tedavi Sayısı
1946	80	217	3.849
1947	306	412	10.508
1948	262	573	13.231
1949	270	718	16.731
1950	252	720	18.998
1951	302	734	20.811
1952	254	349	20.339

1939-1953 Yılları Arasında Sümerbank Fabrikalarında Çalışan Kadın İşçilerin Sayısı (*)

Yıllar	Kadın İşçi Sayısı
1939	1.820
1940	2.024
1941	2.964
1942	3.394
1943	4.978
1944	5.911
1945	5.503
1946	4.723
1947	5,523
1948	4.956
1949	5.141
1950	2.625
1951	5.108
1952	5.162
1953	4.805

(*) Sümerbank'ın Bakırköy, Kayseri, Adana, Erzincan, Nâzilli, Malatya, Ereğli, Bursa, Hereke, Defterdar, Bünyan, Isparta, Taşköprü, Karabük, Sivas, İzmit, Beykoz fabrikaları
Toplam 22 fabrikadan 18'ine âit istatistikler mevcuttur.
İstatistik elde edilemeyen fabrikalar:
Denizli, İzmir, Diyarbakır ve Filyos

Yıllar	Bizzat Sigortalı Olmuş Kadın İşçi Sayısı		Sigortalı İşçi Kocası Aracılığı İle Sigortalı Olmuş Kadın İşçi Sayısı		Analık Sigortasından Bizzat Yararlanan Kadın İşçi Sayısı		Analık Sigortasından Sigortalı İşçi Kocası Vasıtası İle Yararlanan Kadın İşçi Sayısı		Hastalık Sigortasından Yararlanan Kadın İşçi Sayısı	
	Haber Verilen	Kayda Geçen	Haber Verilen	Kayda Geçen	Haber Verilen	Kayda Geçen	Haber Verilen	Kayda Geçen	Haber Verilen	Kayda Geçen
1946-50	13.991	13.980	79.381	79.330						
1951-52	1.878	1.878	20.811	20.748	752	752	4.451	4.451	39.890	39.876
1952	2.005	1.924	22.484	22.101	861	661	6.018	5.717	58.500	53.244
1953*	1.025	940	23.142	24.187	2.140	1.979	10.779	10.451	79.419	73.817

(*) 1953 yılında 5.602 hastalık vak'ası belirsiz kalmıştır.

– GEÇMİŞ AYRINTIDA SAKLIDIR –

İşyeri	Yıllar	Kadın İşçi Sayısı	Kadın İşçilerin Erkek İşçilere Oranı	Kadın İşçilerin Ortalama Saat Ücreti (Kuruş)	Kadın İşçilerin Ortalama Saat Ücretlerinin Erkek İşçilerin Ortalama Ücretlerine Oranı (%)
Bakırköy	1939	348	-	14,43	89,40
	1940	449	-	15,65	88,36
	1941	423	-	15,43	86,78
	1942	666	-	25,32	96,71
	1943	740	-	26,66	90,15
	1944	649	-	35,89	85,41
	1945	567	-	36,90	87,28
	1946	425	-	39,35	85,09
	1947	398	-	40,04	65,46
	1948	380	-	41,46	78,19
	1949	417	-	46,08	75,49
	1950	724	-	51,92	83,40
	1951	666	-	60,10	79,77
	1952	612	-	79,79	86,81
	1953	606	-	91,84	86,37
Kayseri	1939	120	4,93	12	54
	1940	160	6,71	15	42
	1941	171	7,05	12	44
	1942	432	19,15	30	60
	1943	519	21,18	30	60
	1944	533	20,74	45	68
	1945	456	17,65	30	52
	1946	234	9,64	28	46
	1947	181	5,59	45	56
	1948	231	7,74	35	38
	1949	216	7,06	40	50
	1950	204	6,57	45	57
	1951	169	5,94	50	60
	1952	172	6,51	55	68
	1953	177	6,93	55	68 (*)
Adana	1947	287	29,5	47,50	70,63
	1948	281	26,09	51	72,34
	1949	279	24,38	52,50	71,91
	1950	229	21,36	55,40	73,37
	1951	202	19,51	59,38	73,28
	1952	200	72,50	72,50	69,04
	1953	171	18,66	81	70,74

İşyeri	Yıllar	Kadın İşçi Sayısı	Kadın İşçilerin Erkek İşçilere Oranı	Kadın İşçilerin Ortalama Saat Ücreti (Kuruş)	Kadın İşçilerin Ortalama Saat Ücretlerinin Erkek İşçilerin Ortalama Ücretlerine Oranı (%)
Erzincan	1954	77	21,39	27,5	80,35
Nâzilli	1941	799	44	24.96	10.6
	1942	1.027	51.6	25.82	10.8
	1943	1.137	59	26.40	12
	1944	1.128	56.4	26.45	12
	1945	1.029	45	27.70	12.1
	1946	856	46.8	29.08	12.3
	1947	743	42	30.42	12.4
	1948	739	42.6	31.24	12.5
	1949	909	44.4	33.80	12.5
	1950	955	42.7	35.04	12.6
	1951	875	38	43.51	12.6
	1952	735	36	48.83	12.7
	1953	711	34	57.43	12.77
Malatya	1942	393	13,18	15	87
	1943	417	14,41	19,3	86,93
	1944	538	20	23,4	95,12
	1945	449	14,49	30,8	96,85
	1946	425	13,85	33	97,34
	1947	364	11,64	40,6	96,66
	1948	375	12,13	47,6	97,34
	1949	340	11,61	50,9	98,26
	1950	399	13,53	52,1	98,48
	1951	328	11,21	54,9	98,38
	1952	334	12,94	61,8	98,09
	1953	340	13,40	74,1	98,53
Ereğli	1944	658	52,38	-	-
	1945	647	52,27	-	-
	1946	626	57,27	-	-
	1947	591	56,82	-	-
	1948	599	52,90	-	-
	1949	758	71,57	-	-
	1950	814	63,03	-	-
	1951	769	59,93	-	-
	1952	701	56,66	-	-
	1953	570	45,52	-	-

İşyeri	Yıllar	Kadın İşçi Sayısı	Kadın İşçilerin Erkek İşçilere Oranı	Kadın İşçilerin Ortalama Saat Ücreti (Kuruş)	Kadın İşçilerin Ortalama Saat Ücretlerinin Erkek İşçilerin Ortalama Ücretlerine Oranı (%)
Bursa	1939	701	34	8	47
	1940	738	35	7	47
	1941	813	39	9	47
	1942	957	45	10	50
	1943	670	31	16	53
	1944	660	32	22	63
	1945	665	31	31	77
	1946	677	33	33	78
	1947	649	32	38	84
	1948	655	32	38	76
	1949	667	33	44	68
	1950	675	32	55	72
	1951	626	30	59	77
	1952	972	31	72	78
	1953	907	33	72	76
Hereke	1947	306	37,8	35,98	74,4
	1948	305	38	36,75	73,9
	1949	269	32,6	37,57	70,3
	1950	241	28,7	39,19	65,8
	1951	224	26,8	44,39	61,9
	1952	256	30,3	50,64	62,5
	1953	248	30,8	55,53	59,4
Defterdar	1939	303	30	11	70
	1940	321	31	12	79
	1941	343	32	14	85
	1942	466	40	14	86
	1943	752	49	18	88
	1944	681	38	29	90
	1945	680	36	27	85
	1946	613	34	28	83
	1947	632	33	30	70
	1948	535	30	38	70
	1949	608	31	41	70
	1950	618	30	55	70
	1951	616	30	70	55
	1952	535	27	70	55
	1953	436	25	70	55

İşyeri	Yıllar	Kadın İşçi Sayısı	Kadın İşçilerin Erkek İşçilere Oranı	Kadın İşçilerin Ortalama Saat Ücreti (Kuruş)	Kadın İşçilerin Ortalama Saat Ücretlerinin Erkek İşçilerin Ortalama Ücretlerine Oranı (%)
Bünyan	1939	2	1,8	10	75
	1940	4	0,28	12,55	89
	1941	7	0,44	13,78	89
	1942	21	0,98	10,75	91
	1943	45	12	12,66	80
	1944	76	16,5	16,35	79
	1945	33	10	21,09	78
	1946	32	11,4	19,78	85
	1947	31	11	27,03	76
	1948	25	8	30,18	62
	1949	17	5,2	29,46	83
	1950	11	3,2	34,61	47
	1951	9	2,62	36,12	51
	1952	9	2,7	42	64
	1953	9	2,7	45	80
Isparta	1943	39	8	20	70
	1944	140	52	20	70
	1945	149	55	20	70
	1946	115	27	20	77
	1947	67	22	20	70
	1948	18	17	35	70
	1949	7	20	35	70
	1950	6	2	35	70
	1951	6	2	35	70
	1952	3	9	35	70
	1953	3	9,2	35	70
Taşköprü	1947	2	1,37	25	69
	1948	2	1,58	27	81
	1949	1	1,49	30	81
	1950	1	1,75	30	71
	1951	1	2,56	32	68
	1952	30	28,57	29	70
	1953	65	34,94	35	83
Gemlik	1939	123	58,2	7,49	43
	1940	114	57,4	8,10	45,5

İşyeri	Yıllar	Kadın İşçi Sayısı	Kadın İşçilerin Erkek İşçilere Oranı	Kadın İşçilerin Ortalama Saat Ücreti (Kuruş)	Kadın İşçilerin Ortalama Saat Ücretlerinin Erkek İşçilerin Ortalama Ücretlerine Oranı (%)
	1941	134	67,3	8,33	45,6
	1942	152	80,4	13,84	42,6
	1943	109	60,2	18,52	67,2
	1944	113	51,8	20	73,8
	1945	142	49,1	25,61	66,6
	1946	136	47,2	21,96	58
	1947	133	42,9	25,83	56,7
	1948	135	40,4	32,30	63,3
	1949	136	40,9	32,52	61,9
	1950	142	33,1	37,44	63,1
	1951	147	34,8	39,27	60,6
	1952	126	27,6	49,96	65,1
	1953	114	27	51,08	64,03
Karabük	1939	3	0,12	9,09	45
	1940	8	0,28	11,36	42
	1941	10	0,31	11,82	43
	1942	18	0,52	12,18	40
	1943	24	0,63	14,36	40
	1944	38	0,86	15,36	40
	1945	24	0,58	16,36	40
	1946	42	1,1	20,45	49
	1947	51	1,2	29,82	65
	1948	55	1,5	30,64	60
	1949	53	1,5	31,73	60
	1950	57	1,6	34,45	60
	1951	57	1,5	36,27	61
	1952	51	1,5	38	60
	1953	53	1,3	39,45	60
Sivas	1945	25	5	15	1,5
	1946	42	12	18	1,5
	1947	30	8	21	2
	1948	15	2,44	22,5	2
	1949	16	3	23	2,5
	1950	19	4,5	25	2
	1951	19	4	30	2
	1952	16	3	35	1,5
	1953	15	3	40	1,75 (**)

İşyeri	Yıllar	Kadın İşçi Sayısı	Kadın İşçilerin Erkek İşçilere Oranı	Kadın İşçilerin Ortalama Saat Ücreti (Kuruş)	Kadın İşçilerin Ortalama Saat Ücretlerinin Erkek İşçilerin Ortalama Ücretlerine Oranı (%)
İzmit	1939	70	9,11	7,48	34,15
	1940	76	9,90	9,31	33,77
	1941	94	14,92	9,51	55,39
	1942	113	16,54	10,93	42,38
	1943	149	18,12	13,04	33,52
	1944	222	20,20	13,30	30,97
	1945	212	13,34	14,76	32,84
	1946	226	13,34	24	42,73
	1947	225	12,24	25,80	41,69
	1948	224	12,48	28,57	43,41
	1949	238	13,86	30,54	44,72
	1950	234	14,42	32,88	37,44
	1951	229	12,75	36,56	42,76
	1952	241	12,64	40,96	45,67
	1953	267	13,20	51,28	54,08
Beykoz	1939	150	14	8,5	65
	1940	154	13	8	64
	1941	152	13	9,5	63
	1942	149	13	11	73
	1943	377	23	14	58
	1944	489	34	17	68
	1945	425	24	19	68
	1946	274	23	20	61
	1947	235	20	26	63
	1948	212	17	27	66
	1949	208	17	31	67
	1950	183	16	34	63
	1951	175	14	45	53
	1952	170	13	48	53
	1953	153	12	54	57

(*) Akşin, 1942-1945 yılları arasında Kayseri Cezâevi'nde mahkûm kadınların fabrikanın değişik birimlerinde çalıştırıldıklarını belirtiyor.

(**) Orandaki bu inanılmaz farkın kaynağını bulamadım.

– CEMİL KOÇAK –

GOTTHARD JAESCHKE (1894-1984)[1]

Yakın dönem Türk siyâsal târihi ile ilgili bilimsel çalışma ve geniş yayınlarıyla, gerek ülkesi Almanya'da gerekse Türkiye'de yakından tanınan ünlü Alman târihçi, Oryantalist (Doğu uzmanı) ve Türkolog Prof. Dr. Gotthard Jaeschke'yi geçtiğimiz günlerde yitirdik.

Onun târih çalışmalarında asıl ağırlıklı olan konu, yakın dönem Türk siyâsal târihidir. Jaeschke, özellikle II. Meşrûtiyet'in ilânını izleyen Osmanlı Devleti'nin son dönemi, I. Dünyâ Savaşı yılları, Millî Mücâdele ve Atatürk devrimleri ile yakından ilgilenmiş ve önemli çalışmalarını bu dönemler üzerinde toplamıştır. O, yalnızca Türkiye'nin siyâsal gelişmelerini incelemekle kalmamış, ülkenin kültürel ve ekonomik bakımdan hızlı değişimine de dikkat etmiştir. Jaeschke, bir Oryantalist olarak İslâm dini ile de yakından ilgilenmiş ve Türkiye'de din sorunları, İslâmiyet ve laiklik konularında özel ağırlık taşıyan yazılar yayınlamıştır. Atatürk devrimlerini yakından tanıyan bir kişi olarak, Türkiye'nin modernleşme sürecini ve bu süreçte ortaya çıkan sorunları incelemiş ve bu alanda önemli yayınlar yapmıştır.

Bunlarla birlikte, temel yapıtı olarak, dev bir çalışma olan *Türkiye Kronolojisi* ön plânda yer almaktadır. Kronoloji, 1918 yılından başlamakta ve 1961 yılına dek gelmektedir. Bu çalışmada, 1918-1961 döneminde ülkenin temel siyâsal, kültürel ve ekonomik olayları-

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 3, (Mart 1984), s. 74-75.

na yer verilmiştir. Hâlen bu alanda temel, güvenilir ve en geniş kapsamlı çalışma olma niteliğini korumaktadır. Jaeschke, geniş kapsamlı incelemeleri dışında, irili-ufaklı yüzlerce yazı yazmıştır. Bunlar daha çok Türk târihi (I. Dünyâ Savaşı ve Millî Mücâdele yılları) ile ilgilidir. Jaeschke, birçok önemli kitap tanıtma yazıları da kaleme almıştır. Ayrıca, ünlü *Die Welt des Islams* [İslam Dünyâsı] dergisinin yayınına çok uzun zaman hizmet etmiştir.

G. Jaeschke, 8 Nisan 1894'te Reichbach bölgesinde Silezya'da Oberpeilau Köyü'nde doğdu. Moravya asıllı bir âilede ve dinsel bir çevrede yetişmesi, onun daha sonraki kişilik yapısında önemli izler bıraktı. Orta eğitimini Niesky, Potsdam ve Berlin'de tamamladı; Berlin civârındaki Lichterfelde'de klâsik diller eğitimi yapan Schiller Lisesi'ni (Gmynasium) bitirdi.

1912'de Breisgau'daki Freiburg Üniversitesi'nde yüksek öğretimine başladı; daha sonra Berlin'e gitti. *Seminar für Orientalische Sprachen*'ın (Doğu Dilleri Enstitüsü) Türkçe Bölümü'ne devâm etti; bu arada Hukuk ve Oryantalistik eğitimi gördü; 1914 yılında da diplomasını aldı.

I. Dünyâ Savaşı'nda askere gitti ve 6 Ekim 1915'te Batı Cephesi'nde Champagne'de Somme-Py civârında ağır yaralandı. Tedâvisinden sonra Berlin'de Prusya Yüksek Mahkemesi'nde (Kammergericht) birinci hukuk sınavını vererek devlet hizmetine girdi. 1917 yılında Greifswald Üniversitesi'nde *Başlangıcından Bugüne Kadar Osmanlı Meşrûtiyet Yönetiminin Gelişimi* konulu doktora tezini savundu ve hukuk doktoru oldu.

1918-1931 yıllarında Alman Dışişleri Bakanlığı'nda görev aldı: 1919-1924 yıllarında Berlin'de merkezde kaldı; 1920 yılında sınav kazanarak kariyere girdi ve 1924-1926 yıllarında İzmir'de; 1926-1927 yıllarında ise Tiflis'te Viskonsül olarak görev yaptı. 1927'de Ankara'da Alman Büyükelçiliği'ne 3. Kâtip (Legations-Sekretaer) olarak atandı. 1931 yılına dek bu sıfatla görevde kaldı; Türkiye'de yaşadığı bu uzun sürede, 29 Ekim 1929'da TBMM'de Atatürk ile bizzat tanıştı. 1931 yılında Berlin'deki *Seminar für Orientalische*

Sprachen'da Türk kürsüsüne profesör olarak atandı. Bu görevde Türk târihi ile ilgili araştırmalar yaptı.

1945 yılına dek profesör olarak üniversitede kalması, Hitler Almanyası'ndaki 1933 üniversite tasfiyesine karşın üniversitede kalabilmesi, Jaeschke'nin III. Reich döneminde nasyonal-sosyalist yönetimle uzlaştığını göstermektedir. Bu dönemde üniversitede kalabildiği gibi, nasyonal-sosyalist resmî yayınlarda da yazılar yayınlamıştır. Herhâlde bu dönemdeki tutumu nedeni ile olacak, 1945 yılında emekli edilmiştir. 1945 yılında Sovyet işgâli altında kalan ve ikiye ayrılarak fiilen kapatılan Berlin'den ayrılmıştır.

1947-1959 yılları arasında Münster/Westf. Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak çalışmış ve bu sırada târih çalışmalarını sürdürmüştür. Jaeschke, ölümüne değin, aynı üniversitede konuk profesör olarak kalmıştır. Jaeschke, birçok kez Türkiye'ye gelerek, Türk Târih Kurumu'nun kongrelerine katılmış ve bildiriler sunmuştur.

Jaeschke'ye 1955 yılında Türk İnkılâp Târihi Enstitüsü tarafından enstitünün Danışma Kurulu fahrî üyeliği ve 1959 yılında da Türk Târih Kurumu tarafından kurumun şeref üyeliği pâyeleri verilmiştir.

GÂLİP KEMÂLÎ SÖYLEMEZOĞLU'NUN ESERLERİNE TOPLU BAKIŞ[1]

(Gotthard Jaeschke)

(*Die Welt des Islams*, Cilt: VI, Nr: 1-2, (1959), s. 173-175)

1) **Başımıza Gelenler. Yakın Bir Mâzinin Hâtırâları,** Mondros'tan Mudanya'ya, 1918-1922, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939, 304 s. (Ankara Kütüphânesi Târih Serisi, XI).

2) **Hâtırâları. Atina Sefâreti, 1913-1916,** İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946, 395 s.+ 4.

3) **Hâriciye Hizmetinde Otuz Sene, 1892-1922,** 1. Cilt, İstanbul: Şaka Matbaası, 1949, 504 s.+ 51.

4) **Hâriciye Hizmetinde Otuz Sene, 1892-1922,** 3. Cilt [2. Cilt olmalı!], İstanbul: Ülkü Matbaası, 1953, 512 s.+ 31.

5) **Hâriciye Hizmetinde Otuz Sene, 1892-1922,** 4. Cilt [3. Cilt olmalı!], İstanbul: Maarif Basımevi, 1955, 226 s.+ 36.

6) **Yok Edilmek İstenen Millet,** (=L' Assassinat d'un Peuple, Rome, 1920); İstanbul: Selek Neşriyâtı, 1957, 960 s.+ 4 (Türk İnkılâbı Serisi 1).

Yazar, zengin bir diplomat yaşamına geriden bakabiliyor.[2]

---

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 3, (Mart 1984), s. 74-75 (Almanca orjinalinden çeviridir).

2 Jaeschke, eski Konya Vâlilerinden Ali Kemâli Paşa'nın oğlu olan merhum Gâlip Kemâli Söylemezoğlu'nun (Erzurum 187-İstanbul 1960), aynı zamanda Mütâreke'de Harbiye Nâzırı ve Kuvâ-yı İnzibâtiyye Kumandanı olan Süleyman Şefik Paşa'nın kardeşi olduğunu belirtmiyor. Söylemezoğlu'nun burada incelenen kitaplarından başka, bir

Görevde bulunduğu yerler şunlardır: 1902-1911 yıllarında Bükreş'te Elçilik Kâtipliği; 1911-1912 yıllarında Atina'da Elçilik Müşâvirliği; 1912-1913 yıllarında Berlin'de Elçilik Müsteşarlığı; 1913-1916 yıllarında Atina'da Orta Elçilik; 1917 yılında İran'da Büyükelçilik; 1918 yılında Moskova'da Büyükelçilik, Petrograd ve Brest-Litovsk'ta temsilcilik; 1918-1919 yıllarında mütâreke yöneticiliği; 1919-1920 yıllarında Roma'da tâtil ve 1921-1922 yıllarında Kopenhag ve Stokholm'de Orta Elçilik.

Anılar; örneğin, Venizelos'un, 1913 yılının Haziran ve Temmuz aylarında, Alman desteği ile elde etmeye çalıştığı, Bulgaristan'a karşı Osmanlı-Yunan savunma ittifâkı tasarısı gibi- başka yerde bulunması çok zor ya da imkânsız olan târihsel belgeler içermektedir ((2), s. 20 vd). İkinci Balkan Savaşı'nda Bulgaristan'ın yenilgisi bu tasarının gerçekleşmesini engellemiştir. Yazar tarafından teşvik edilen, Aydın Vilâyeti'ndeki (İzmir) Rumlara karşılık Makedonya'daki Müslümanların gönüllü değiş-tokuşu hakkındaki 18-28 Mayıs 1914 târihli nota teâtisi de ilginçtir. Sadrâzam Sait Halim Paşa, söz konusu projeye Trakya'yı dâhil etmek istemiş ve Venizelos da bunu ilke olarak kabûl etmiştir. Ancak, Ege Adaları üzerinde bir antlaşma olmadığı gibi, bu değiş-tokuş da yapılmadı (*Die Welt des Islams*, XXIII, s. 9 vd; bkz. (1), s. 98, 158 ve 184; (4), s. 395). Yazar, *Le Martyre d'un Peuple* [Yok Edilmek İstenen Millet] (Roma, 1919 ve 1920) adındaki risâlelerini yayınlamak sûretiyle, Batı Avrupa'daki etkili çevreleri Türk taraftârı bir konuma doğru getirerek, büyük bir hizmet gördü. Bu risâleler, ilk Kemâlist yarı resmî temsilciler olan Pâris'teki Dr. Nihat Reşat [Belger] (*Echos de l'Islam* [İslâmiyet'in Yankısı]: *Die Welt des Islams*, VIII, s. 29 vd ve Roma'daki Câmi [Baykut] ve Celâlettin Ârif'in çabalarını olduğu kadar, diğer milliyetçilerin de çalışmalarını (karşılaştırınız: Ahmet

---

de son eseri vardır: **Siyasî Dağarcığım**, (İstanbul, 1957). -*Târih ve Toplum [Editör Mete Tunçay'ın notu]*.

[Gâlip Kemâlî Söylemezoğlu'nun Cumhuriyet döneminde memuriyetten tasfiyesine ilişkin olarak ayrıntılı ve geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Belgelerle Heyeti-Mahsusalar,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 161-163].

Rızâ: *Echos de Turquie* [Türkiye'nin Yankısı], Pâris, 1920; Kadria [Kadriye] Hussein [Hüseyin]: *Lettres d'Angora la Sainte* (!) [Mukaddes Ankara'dan Mektuplar], Roma, 1921 ve diğerleri) etkin bir biçimde desteklediler. 5 Haziran 1920 târihinde Ankara'ya gelmesi için yapılan dâvet, Mustafa Kemâl'in yazara gösterdiği hürmeti belli etmektedir ((1), s. 246; (4), s. 424). 1919'da millî hareketi hâlâ bir umacı olarak kullanan Damat Ferit Paşa, yazarın -yukarıda adı geçen- ancak ikinci risâlesinden dolayı kendisine gücenmiş ve kendisinin görevden uzaklaştırılmasını emretmiştir. (*Die Welt des Islams*, XVIII, s. 55 vd). Yazar, Hint Hilâfet Komitesi Başkanı Mevlâna Mohammad Ali'yi, 11 Nisan 1920'de, Türk milli hareketinin haklılığını tanıyan Papa XV. Benedikt'e takdim etmiştir. ((4), s. 353).

Diğer belgeler şöyle zikredilebilir: Asker ve sivil savaş esirlerinin değiş-tokuşu hakkında 7 ve 9 Şubat 1918 târihli antlaşma; 14 Şubat 1918 târihli Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile posta ve telgraf antlaşması ((4), s. 139 vd); 9 Şubat 1919 târihli *Hâdisat* gazetesinde Süleyman Nazif'in "Kara Bir Gün" adlı makâlesi ((5), s. 216); yazarın 26 Mayıs 1919'da Saltanat Konseyi'nde [Şûrâ] yaptığı konuşma ((1), s. 127 vd). Yazar, bu konuşmada, bütün ülkenin ayaklanacağını önceden tahmin etmekte idi; Sivas Kongresi'nin kararlarının 12 Eylül 1919'da büyük devletlere takdimi. Yazar, bu karârı Antalya'daki bir haber bürosundan elde etmişti ((1), s. 146); Lloyd George'a 1 Ocak 1920 târihli açık mektup ((1), s. 172 vd; (6), s. 72); 16-18 Mart 1920 târihli belgeler ((1), s. 193; (6), s. 47); 7 Nisan 1920 târihli *Appel aux peuples civilisés* [Uygar Milletlere Çağrı] ((1), s. 188; (4), s. 343 vd); 11 Nisan 1920 târihli fetva ((1), s. 216: karşılaştırınız: *Die Welt des Islams*, XVIII, s. 63); Fransa ile 29 Mayıs 1920 târihli mütâreke ((4), s. 395: karşılaştırınız: 24 Haziran 1920 târihli *Le Temps*); İbrâhim Fâzıl Paşa'nın Ankara'daki durum hakkında 12 Ağustos 1920 târihli mektubu ((1), s. 254); Ereğli Kömür Havzası hakkında İtalyan Barış Delegasyonu'nun 3 Eylül 1920 târihli antlaşma taslağı ((4), s. 462); 22 Ocak 1921 târihinde Roma'da Türk devlet adamları "Kongresi"nin kararları; yazar,

bu kararları, Osman Nizâmî Paşa aracılığıyla Bâbıâli'ye ve Câmi [Baykut] aracılığıyla da Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne iletti ((1), s. 267; (4) s. 469); Rûşen Eşref'in [Ünaydın] Mustafa Kemâl ile Büyük Millet Meclisi'nin amaçları, komünizm ve Rusya ile dostluk üzerine 6 Şubat 1921 târihli *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yayınlanan mülâkâtı ((4), s. 489); Veliaht Abdülmecid'in *L'agonia di un impero* [Bir İmparatorluğun Can Çekişmesi] adlı risâlesinden dolayı yazara teşekkür eden 25 Şubat 1921 târihli mektubu ((1), s. 278 vd).

Yazarın trajik olan yönü, İstanbul'daki millîci monarşi yanlıları ile, daha baştan devlet biçimini değiştirmeye karar vermiş Kemâlistler arasında bir uzlaşma ihtimâline inanmış olmasında yatar (karşılaştırınız: *Die Welt des Islams*, NS, V, s. 206 vd).

Yazar, birinci kitabının 290. sayfasında, 15 Mayıs 1939 târihinde yazdığı bir notta şunları belirtmektedir:

> "Bu sözler tam 15 yıl önce yazıldı. Çok şükür, o zamandan beri uygarlık yolunda büyük ilerlemeler kaydedildi. Biz, Doğulu özelliklerini uygarlık ile bağdaştırabilen ve uyuşturabilen Japonlara bir göz atarak; hiçbir zaman milliyetimizi, millî gelenek ve karakterimizi ve Müslüman olduğumuzu unutmamalıyız."

OSMANLI VELİAHDI ABDÜLMECİD'İN 16 TEMMUZ 1919 TÂRİHLİ LÂYİHÂSI[1]

August Fischer, *Türk Milliyetçiliği ve Damat Ferit Paşa'nın Üçüncü Kabinesi'nin Düşüşü* (Der Neue Orient, Bd. VII, s. 97-101, Nr. 3, 16 Haziran 1920) adlı makâlesinde; Türk millî hareketinin işgâl İstanbulu'ndaki zaferine kadar iç târihini, İstanbul'daki günlük basını elden geçirmek sûretiyle ortaya koymayı ilk kez denemiştir. Bu makâlede Fischer, Millî Mücâdele'nin amansız düşmanı Damat Ferit Paşa'nın Mustafa Kemâl tarafından telgraf haberleşmesinin kesilmesinden (12 Eylül 1919 târihli karar; *Nutuk* 1, s. 102) ve bunun neden olduğu "bütün devlet mekanizmasının duraklaması"ndan kaynaklanan düşüşünün nihâî itici gücünü oluşturan iki lâyihadan söz etmektedir.

Bugün büyükelçi olan Âli Türkgeldi'nin (ölümü: 3 Şubat 1935) babası ve Padişah V. ve VI. Mehmet'in Umûmî Kâtibi Ali Fuat Türkgeldi, son derece ilginç olan *Görüp İşittiklerim* (2. baskı, Ankara, 1951) adlı kitabının 244. sayfasında, Kuvâ-yı Millîye'nin amaçları üzerinde Bekir Sâmi Bey tarafından kaleme alınan lâyihâ hakkında şunları yazmaktadır:

> "Zât-ı Şâhâne, (...) bugün [29 Eylül 1919] âyandan Müşir Fuad Paşa'[nın] gelerek, Kuvâyı Millîye nâmına kendisine mürâcaat [etmiş] olduğunu ve (...) cemiyet mührü ile gönderilen varakayı bizzat takdim eylediğini hikâye etti. Ertesi salı günü Sadrâzam beni konağına dâvet ve ahvâlden şikâyet ile (...) seksen yaşında adamlar,

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 16, (Nisan 1985), s. 68-69. (Almanca orijinalinden/Gotthard Jaeschke'den çeviridir: *Die Welt des Islams*, Cilt II, Sayı: 1, (1952), s. 53-57.).

pâdişâhın etrâfını alarak, entrika çevirmekte olduklarından (...) münfâilâne [tepkiyle] bahsetti. Ferit Paşa, ne kimsenin huzûruna kabûlünü ve bir ârizâ takdimini ve ne de muhalif bir gazetenin pâdişah tarafından görülmesini arzu ederdi. (...) Çarşanba günü 1 Ekim 1919 (...) Zât-ı şâhâne beni celbederek, (...) 'Dün gece Sadrâzam Paşa da geldi; kabinesinin istifâsını bildirdi. Ben de Tevfik Paşa'yı çağırdım' dedi."

Fakat Tevfik Paşa, bu öneriyi kabûl etmemiştir.

Fischer şöyle anlatıyor (s. 99):

"Milliyetçiler arasında olağanüstü derecede sevilen Veliaht Abdülmecid, ki kendisini ressam ve yazar olarak da kanıtlamıştı, Eylül ayı sonunda, pâdişâha bir lâyihâ takdim etti. (...) Bu lâyihâ, Ferit Paşa'nın düşüşünden yaklaşık bir hafta önce, bir akşam gazetesinde yayınlandı. Bu akşam gazetesi bedâva dağıtıldı, fakat ardından hükûmet tarafından çabucak toplatıldı."

Türkgeldi, 18 Ocak 1919 târihinde, Abdülmecid'in pâdişâhın huzûrunda takdim etmesi için kendisine verdiği bir lâyihâdan söz etmektedir. Bu lâyihâda Abdülmecid, hükûmetin yeteneksizliğinden (*adem-i kifâyet*) dolayı bir Saltanat Şûrâsı (*Saray-ı hümâyunda bir hey'et-i müşâvere*) kurulmasını öneriyordu (s. 182). 26 Mayıs 1919'da Yıldız Sarayı'nda böyle bir heyet toplandığında, Abdülmecid bu heyete katıldı ve sonunda heyeti ağlayarak terk etti (s. 216). 31 Mayıs 1919 târihli bir lâyihâda ise pâdişâhın şimdiye kadarki yazılı ve sözlü önerilerini dikkate almadığından yakınıyordu. Bu nedenle de Abdülmecid, İngiliz kralına ve Amerikan ve Fransız başkanlarına başvurmuştu. Fransız Dışişleri Bakanı Pichon, ona şöyle yanıt verdirtmişti:

"Fransız Hükûmeti, geleneklerine sâdık kalacak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hayâtî çıkarlarını koruyacaktır." (s. 221).

3 Haziran'da Abdülmecid, Barış Konferansı'na güvenilir kişilerin yollanmasını önemle ricâ etti (s. 224). Türkgeldi, bir başka ikinci lâyihâdan hiç söz etmiyor.

Bugün *Türk İnkılâbı Târihi Enstitüsü*'nde bazı sâyılarının bulunduğu *İrade-i Milliye* (Sivas) gazetesinden[2], Eylül ayında İstanbul'da kamuoyuna açıklanan lâyihânın, gerçekte 16 Temmuz 1919 târihli olduğu anlaşılmaktadır. Gazetenin 14 Eylül târihli birinci sayısında yer alan İsmâil Hâmi'nin [Danişmend] başmakalesinin sonunda şöyle denilmektedir:

> "Nasıl ki pâdişâhımız son açıklamalarında millî hareketi doğru bulduğunu (?) ifâde ediyorsa, veliaht da, lâyihâsında millî hareketi onaylamaktadır. (...) İstanbul'daki gazetemin bu açıklamaların metinlerini neşrettiğim sayısı, birkaç gün içinde buraya gelecektir; o zaman *İrade-i Millîye*'nin sütunlarında da bu bilgiler millete sunulacaktır."

Bu metinleri içeren gazetenin 21 Eylül târihli 3. sayısında, bir redaksiyon notu eklenmiştir: "bu son derece önemli ve târihsel belge", önce İstanbul'daki *Memleket* gazetesinde (Edgar Pech, *Les Allieès et la Turqie* [Müttefikler ve Türkiye], Pâris, 1925; karş. Mustafa Kemâl, *Nutuk 1*, s. 4) yayınlanmıştır. Millî hareket hakkında çok sayıda başka belgeler de içeren ve altı büyük sayfadan oluşan özel sayı, sansür kurulunun incelemesine sunulmaksızın çıkartılmıştır. Pâdişah, lâyihânın eline geçmesinden sonra, Sadrâzam Ferit Paşa'yı çağırmış ve konu hakkında bilgi istemiştir. Fakat Sadrâzam, yalnızca lâyihânın içeriğini onaylamakla kalınca, pâdişah öfkelenmiş ve Tevfik Paşa'yı kabine teşkili ile görevlendirmiştir. Tevfik Paşa, kabine listesini veliahdın onayına sunmuştur. Bununla birlikte, yabancı işgâl güçlerine dayanan hükûmet düşürülemedi; aksine, Ferit Paşa ile yardımcıları, veliahdın sarayının yabancı ve Osmanlı polislerince ortaklaşa gözaltında tutulmasını sağlamıştı. Bu sözlerle, Damat Ferit Paşa'nın Erzurum Kongresi'nin açılışından iki gün önce, 21 Temmuz 1919 târihinde, "yasa-dışı millî hareketin" yasaklanmasından sonra (*Takvim-i Vekâyi*, Nr. 3604) göreve başlayan üçüncü kabinesinin kastedildiği açıktır.

---

2 [*İrâde-i Milliye* gazetesinin bâzı sayılarının tıpkıbasımı ve çevrimyazısı 2008 yılında Sivas Belediyesi tarafından yayınlanmıştır].

Veliahd-ı Saltanat-ı Seniyye, Devletlû, Necâbetlû Abdülmecid Efendi Hazretleri taraf-ı âlilerinden 15 Şevval 1337 ve 16 Temmuz 1335 (1919) târihinde Hâk-i pây-i Şâhâneye takdim kılınan lâyihâdır[3]

Hâk-i Pây-i Meâli-i İhtivâ-yı Cenâb-ı Tâcidâr-ı Âzâmilerine Mârûzât-ı Mühimme-i Bendegânemdir

Menâfi-i âliye-i memlekete müteâllik fevkâlâde mühim gördüğüm mesâil berveçhizir hâk-i pây-i meâli-i ihtivâ-yi cenâb-ı tâcidârilerine arzetmeği vecibe addeylerim:

Âhiren Anadolu'nun âfâkında hükûmet-i merkeziyeyi tanımamak tarzında başlayan teşevvüşâtın Celâliler devrini andıran şekaavetin maazallah-ü teâlâ netâyic-i müessife tevlid eyleyeceği şüpheden vârestedir. Keyfiyet tetkik ve tahlil edilince evvelâ bu hâlin bilhassa hükûmet-i hâzırânın böyle buhran-engiz bir zamanda idâre-i umûra adem-i kâbiliyetinden ileri geldiği ve kezâ esbâb-ı âtiyeden tevellüd eylediği nümâyan olur.

Mütârekeden beri merkez-i saltanat-ı seniyyede ve Vilâyet-i Şâhânede kulûb-i âmmeyi temin ve tatmin edecek bir idâre-i fenniye ve sâlime temin edilememiştir.

Umûmun müstahak olduğu hak ve maadeletin tesisine ve selâmet-i memleket hukûkuna hâdim icraat yerine birtakım ağraz ve ihtirâsat tâkip olunarak halk arasına tefrika ilkâ ve âdây-ı vatanın mahasal-ı âmâli olan şekâvât ve nifak seylânı ihdâs olundu.

Umûr-ı idârede devâm eden tezebzüb ile fırkacılığın teşeddüt eyleyen ihtirâsâtı yüzünden günden güne merkezde ve vilâyatta mütezâyid olan teşettüt-ı efkâr millet-i necibe-i Osmaniyeyi en vahim ve buhran-engiz bir zamanda vahdet-i millîye neticesinden mahrum ve müstâid-i tefessüh göstermektedir ki, bunun maddî ve mânevî mazarrat-ı müellimesi, muhtâc-ı izâh değildir. İzmir

3 Bu metin, *Memleket*'ten naklen 21 Eylül 1919 târihli *Albayrak*'ta, daha sonra da Trabzon gazetelerinde yayınlanmıştır. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz* kitabında, oradan aynen aktarıyor: (Türkiye Yayınları, İstanbul, 1969), (2. Baskı), s. 279-281. Aynı metin, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nde görülen "Târik-i Selâhiyc" dâvâsının evrâkı arasındaki "matbu sûreti"nden naklen ve bâzı yanlış okumaları ve sonlardaki 5. maddenin atlanmasıyla, Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt: 7'de de vardır: Belge: 124/s. 2334-2338 *(Târih ve Toplum)*.

ve Edirne vilâyetleriyle vilâyât-ı şarkiye gibi her dem mâruz-ı tehdit olan aksâm-ı vatanda kulûb-ı ahâliyi tatmin edecek tedâbir-i sâibenin ittihâzı ile sarf-ı makderet olunmamakla berâber ahâlinin hukûk-ı millîyelerini muhafaza emrinde yapmak istedikleri mesâi-yi vataniyenin hükûmetçe muzaharet-i münâsebeden mahrum bırakılmam ve bilhassa İzmir fecâyiini müteakip ahâlide uyanan müdâfaa-yı vatan hissiyât-ı necibesinin hüsn-i idâre ve tevcihine himmet olunmayarak Dâhiliye Nezâreti'nce yağmagerlik çetecilik gibi, âmâl-i hasise isnâdı ile şâibedar edilmesi (Ali Kemâl'in 25 Haziran 1919 târihli açıklaması. Bkz. Edgar Pech, *age*, s. 68) inkisâr-ı kulûb-ı âmmeyi bâdi olduğu gibi Sadrâzam Paşanın vilâyât-ı şarkiyede vâsi Ermenistan muhtâriyeti tesisi yolundaki beyânâtı dahi havâli-i mezkûrece mûcib-i teessürü azîm olarak memleketlerinin âhâra terk olunacağı zehâbını tevlid eylemiştir.

Bu gibi tesirat ahâliyi hükûmet himmetinden kat'î ümid ve necât-ı selâmet çârelerini bizzat taharriye sevk etmiştir. Berveçhi-mâruz teessürat ve infiâlât-i millîyeyi teskin ve ezhan-ı ahâliyi tatmin edecek tedâbire tevessül olunmak vecâib-i kat'îyyeden iken bu emr-i mühimme hâlâ atf-ı ehemmiyet olunmamaktadır.

Sûlh Konferansı'na dâvet münâsebetiyle umum efrâd-ı millete ilkâ edilen ümitler bu kerre teâti edilen muhtıralar müdericâtının intişârı ile Avrupa'da olduğu gibi rehin-i inkisâr olacağı ve infiâlât ve tesirât ve teessürât-ı melcûdenin tezayüd edeceği bedihidir. Ferit Paşa'nın Sûlh Konferansı'na takdim ettiği muhtıra mânâsı itibâriyle şâyân-ı eseftir. (*L'Asie Française*, (17 Haziran 1919), s. 186).

Bilâlüzum temâs edilen harb, tehcir ve taktil meselelerinde devlet ve milletin mesûliyetini tahfif edecek delâil ihmâl olunarak bütün mesûliyetin dûş-ı millete tahmiline sebebiyet verilmiş ve Rumeli'nde hudud-ı şarkiyyede ve ahîren İzmir'de yüzbinlerce katil ve imhâ edilen nüfûs-ı İslâmiyet'in uğradığı şeniâ meskût bırakılmıştır. Bir fırkasında ise memâlik-i şâhânenin hercümerç içinde ve muhtâc-ı muavenet olduğu beyân olunarak müdahâlât-ı ecnebiyeye meydan verilmiştir.

Mevzuubahis olması icâb eden Toros silsilesinin cenûbunda milyonlarca Türk'le meskûn ve ekseriyet-i azimesi Türk olan Adana, Halep, Diyarbekir vilâyetleri ve Maraş ve Urfa livaları bulunduğu hâlde unutulmuş ve bu gibi nice gayri muvafık ifâdât ile ele geçen

kıymettar fırsatlar izâa ve hattâ muarızlarımıza kendileri için pek fâide bahiş senetler irâ olunmuştur.

Sûlh Konferansı'nın cevabı ise (25 Haziran 1919; Kurt Ziemke, *Die Neue Türkei*, (Stuttgart, 1930), s. 83) baştan nihâyete kadar efrâd-ı milletin hayret ve intibâhını dâvet eyleyecek bir vesikadır. Târih-i muahedattan emsâli görülmemiş tahkirat ile menilûdur ki Ferit Paşa muhtırasının kâide ve üslûb-ı diplomasiye ve icâbât-ı hâl ve tabiata gayri muvafık şekil ve mâhiyeti bu cevâbı dâvet eylemiştir. 3 Temmuz 1335 (1919) târihli *Tan* gazetesi pek vâzıh bir sûrette ahvâli irâe eylemektedir. Ve bu sûretle de zâten hakkımızda pek cüz'i olan emniyet bu kere tamâmen zâil olmakla heyet-i murahhasamızın Dersaâdet'e iâdesi gibi târihte emsâli nâmesbuk bir hakârete dûçâr edilmesine sebep olmuştur. Hey'et-i murahhasamızın bu âkıbeti üç sebepten neşet ettiği tezâhür eder:

Evvelâ, ekseriyet-i milletin adem-i itimâdını kazandığı müteaddit telgraflar ile işaa kılınan bir kabinenin reisi olan Ferit Paşa'nın o milletin hukûkunu müdâfayaa selâhiyettar olamayacağı Dörtler Meclis'inde anlaşılmıştır.

Sâniyen, bugün mükâsamemizin tevlid eylediği Avrupa rekâbetine mürûr-ı zaman ile çâreler taharri olunabilecektir. Binâenaleyh ahvâl vahimdir. Bittabi devlet ve milletin muhafaza-yi şeref ve haysiyeti emrinde derhâl ecvibe-i münasebe itâ olunmak veyâ lüzûma göre teşebbüsât-ı lâzımede bulunmak ve bu netâyic-i elimeyi dâvet edenler hakkında muamele-i lâzıme ifâsında tekâsül edilmemek muktazidir. Muhtıraya verilen cevap Devlet-i Osmâniye hakkında konferansca tekarrür eden hutut-ı esâsiyeyi ihsâs eylemektedir. Türk unsurunun gayri hiçbir kavm ve unsurun idâre-i Osmâniyede bırakılmaması iltizâm olunduğu anlaşılmaktadır. İnkişâf-ı Osmâniye'ye tahsis edilecek muhit-i mahdun hakkındaki imâlarla tezâhürât-ı mevcûde pek ziyâde câlib-i dikkattir.

Mesele-i Osmâniye'nin düvel-i sâire menâfiine taallûkundan dolayı daha ziyâde muhtâc-ı tetkik ve tâmik olunmasına binâen bir müddet daha teahhuru icâb ettiğine dâir konferansın tebliğ-i âhiri fevkâlâde şâyân-ı teemmüldür.

Amerika tarafından Ermenistan ve Dersaâdet için vekâlet (manda) ile idâre edilebilmek üzere konferansın reyi istimzaç olunacağının heman resmî bir mâhiyette intişârı ve İtalya murahhas-ı cedidinin

konferansta Asya-yı Osmâniye'deki İtalya menâfiinden bahs eylemesi keyfiyeti teahhura taallûku itibâriyle kemâl-i ehemmiyetle tetkik ve teemmül edilecek husûsât-ı mühimmedendir. Bilhassa vekâlet meselesi hukûk-ı esâsiyemiz desâtir ve şerâit-i hilâfete nazaran temin-i müdâfaası fevkalhâd cây-i dikkat ve teemmüldür.

Konferans memâlik-i Osmâniye hakkında tekikât-ı âmika icrâ edeceğini dermeyân eylemekte ise de reviş-i ahvâle nazaran ilân edilen prensiplere sâdık kalarak hakkımızda müktezâyi hak ve muâdelet tamâmen tatbik edeceğini intizâr olunamaz mütâlaasındaydım. Ancak devlet ve milletin muhafaza-i hukûku emrinde yekvücud olarak göstereceği kudret ve kâbiliyet ve mümkün-ül istihsâl olan gâyeyi tâyin husûsunda ibrâz eyleyeceği fetânet ve reviyyet ile mukadderâtını muhafaza edeceği ümidindeyim.

Binâenaleyh berveçhi-âti arz edilecek tedâbirin bilâ ifâte-i vakit ittihâzı vücûbun kat'î tahtındadır. Artık menâfi ve ihtirâsâta mağlup veyâ bir takım ümidlere firifte olarak imrâr-ı evkat edilirse düvel-i garbiye arasında itilâf husûlüne meydan bırakılmış olacak ve maazallah-i teâlâ devletin inkırâzını doğrudan doğruya teshil edeceği muhakkaktır.

Millet ve devletin nokta-i istinâdı olan makam-ı muallâ-yı hilâfet ve saltanat hiçbir fırkaya temâyül göstermeyüp mevki-i bülendinde bitarafâne muvazene-i umûmîyeyi muhafaza ve bu sûretle yalnız muhtelif cereyân-ı efkâr ve harekât-ı umûmîyeyi tevzin ve telif eylemek,

Bu mühim devrede irâde-i milletten istiğna edilemiyeceğinden ve bilhassa bütün mesûliyeti deruhte etmek akıl ve mantığa sığmayacak derecede mühlik ve hatarnâk olmasiyle derhâl intihâbatın icrâsına ibtidâr etmek,

Fırka münâfereti heman külliyen bertaraf edilerek esâsât-ı siyâsîye ile tenemmüv etmemiş (gelişmemiş, büyümemiş) olan fırkalara iltifat buyurularak adl-i rüyet ve dirâyetle milletin itimâdına mazhar tecrübeli ve umûra vâkıf ricâl-i devletten mürekkep bir "temerküz" kabinesi teşkil etmek,

Vaziyet-i hâriciye derece-i kifâyede tavazzuh etmiş olmasiyle eshâb-ı iktidar ve ihtisastan ve ricâl-i devletten bir heyet-i meşveret teşkil ile şerâit-i hâzıra dâiresinde mümkün-ül husûl olan gâyeyi temin

edecek sarih ve mâkûl bir teklifin teemmülüyle efkâr -ı umûmîye-i cihâna arz ve bu sûretle menâfi-i hayâtiye-i memlekete mugâyir mukarrerâtın hudûsuna takaddüm olunması,

İcraat-ı lâzımenin serian ifâsı ve bu hususta mâzi ile kat-ı alâka etmek ve bu sûretle bir takım ahvâl-i gayr-i lâyikâya hitam vermek üzere aff-ı umûmî ilanı,

Anadolu'da teşekkül eden cemiyetlerin mütâlâatını tetkik edip ahvâle göre menâfi-i umûmîyeye elverişli ve müfid olanlann kabûl ve icrâsı,

Ahâli arasında gittikçe ziyâdeleşen münâferet-i mutekâbile-i umûmîyenin izâlesine son derece sarf-ı makderet ederek millet-i İslâmiyeyi bir kütle-i vahide hâline getirmek ve bütün cihâna yek emel, yek menfaat, sâhib'ülazim bir millet hâlinde görünmek.

Bu nukât-ı mühimmenin icrâsında edilecek tekâsül hafazanallah felâket-i azimeye sebep olacağını zât-ı hümâyunlarından hâfî tutmak bir ihânet ve hıyânet olacağından bihasbe'l- vazife arzına cüret yâb oluyorum. Olbapta...

15 Şevval 133716 Temmuz 1355

(*Memleket* gazetesinin özel sayısını Evkaf Matbaası'nda basmış olan Mazhar Bey, Washington eski Büyükelçisi Ahmet Rüstem ile birlikte, 17 Eylül 1919'da Ankara'ya gelmiştir. (*İrâde-i Millîye*, Sayı: 3).[4]

4 [J.-L . Basque-Grammont'un, 21-25 Eylül 1981 târihleri arasında Ankara'da toplanan IX. Türk Târih Kongresi'ne sunduğu, fakat henüz yayımlanmamış bildiri de, "Veliaht Abdülmecid: Kemâlist Bir Osmanlı Prensi mi?" de bu lâyihâyla ilgilidir.] *(Târih ve Toplum).*

GOTTHARD JAESCHKE'NİN TÜRKÇEYE ÇEVRİLMİŞ OLAN ESERLERİ[1]

Kitaplar

1) **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri,** (Çeviren: Cemâl Köprülü), Türk Târih Kurumu Yayınları, XVI. Seri, Sayı: 11, Ankara, 1971.

2) **Yeni Türkiye'de İslâmlık,** (Çeviren: Hayrettin Örs), Bilgi Yayınevi, Özel Dizi: 10, Ankara, 1972 (Kitapta ayrıca yazarın 7 ek makâlesi de vardır: 1922'de Osmanlı Sözde Halifeliği/Ortaokullarda Din Öğretimi/İslâmlığın Türkiye'de Günümüzdeki Durumu/Türkiye'de Din Adamları Problemi/İslâmcılarla Atatürkçüler Arasındaki Mücâdele/Türkiye'de Din Adamlarının Yetiştirilmeleri Üzerine/Ayasofya'da Yeniden Âyin mi?).

3) **Türk İnkılâbı Târihi Kronolojisi (I) 1918-1923,** (Çeviren: Niyâzi Recep Aksu), İstanbul Üniversitesi Yayınları 98, Edebiyat Fakültesi Türk İnkılâbı Târihi Enstitüsü: II, İstanbul, 1939.

4) **Türk İnkılâbı Târihi Kronolojisi (II) 29.X.1923-1.1.1930,** (Çeviren: Niyâzi Recep Aksu), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk İnkılâbı Târihi Enstitüsü: IV, İstanbul, 1941.

5) **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi,** (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar: 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922, (Çeviren: Nimet Arsan), Türk Târih Kurumu Yayınları, XVI. Seri, Sayı: 12, Ankara, 1970.

6) **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (II),** (Mudanya Mütârekesi'nden 1923 Sonuna Kadar, (Çeviren: Nimet Arsan), Türk Târih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sayı: 12 a, Ankara, 1973.[2]

---

1 **Târih ve Toplum**, Sayı: 3, (Mart 1984), s. 75-76.

2 [Ayrıca bkz. Gotthard Jaeschke, **Türkiye Kronolojisi (1938-1945),** (Çeviren: Gülayşe Koçak), Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990].

Makâleler

1) "Azerbaycan Hakkında Almanca Neşriyattan", **İstiklâl** (Berlin), Nr. 51, 1934; **Azerbaycan Yurt Bilgisi,** 3. Yıl, Nr. 25, s. 27-31 ve **Türk Kültürü,** VII (1969), s. 568-571.
2) "Türkiye Demiryollarının Târihi ve Önemi", (Çeviren: Ş. Boray), **Demiryolları Dergisi,** XI, Sayı: 132 (1936), s. 593-598.
3) "28 Mayıs'tan 27 Nisan'a Kadar Azerbaycan'ın Millî Takvimi", **Kurtuluş** (Berlin), s. 543.
4 "1916 Lozan Kongresi'nde Rusya Mahkûmu Milletler", **Kurtuluş** (Berlin), s. 761-790 ve **Şimâlî Kafkasya** (Varşova), Haziran-Ağustos 1937, s. 8.
5) "Âzeriler ve Tatarlar", **Kurtuluş** (Berlin), s. 1106-1114.
6) "Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi", **Kurtuluş** (Berlin), 1938, s. 1282-1290 ve 1357-1363.
7) "Hatay Sancağı", **Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiyesi,** Ankara, 1938, s. 241-250.
8) "İskenderun ve Antakya Hâlis Türk Yurdudur", **Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiyesi,** Ankara, 1938.
9) "Türkiye'de Memleket ve Halk", **Gençlik,** (1 Temmuz 1938).
10) "Yeni Türkiye'de Önderin ve Halkın İstekleri", **Cumhuriyet,** (27. II.1938).
11) "Türk Hukûkunda Evlenme Akdinin Şekli", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,** Cilt: 18, Sayı: 3/4 (1952) ve Cilt: 19, Sayı: 1/2 (1953), İstanbul, 1953.
12) "Türk-Rus Kafkas Sınırının Târihi", **Ulus,** (27.11-2.12.1953).
13) "Büyük İnkılâpçı ve Diplomat Atatürk", **V. Türk Târih Kongresi,** Ankara, 1960 ve **Ulus,** (20-29.IV.1956).
14) M. Tayyip Gökbilgin, "Millî Mücâdele Başlarken Mondros Mütârekesi'nden Sivas Kongresi'ne I. Kitap, (Ankara, 1959), (kitap tanıtma yazısı), **Belleten,** XXIV/93 (1960), s. 205-208.
15) "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusu Atatürk", **VI. Türk Târih Kongresi,** Ankara, 23.X.1961; **Hür Vatan,** (11-12.XI.1961) ve **Forum,** (1.XI.1961).
16) "1919-1922 Yılları Arasında Türk-Rus İlişkilerinde Komünizmin Rolü", **Yeni İstanbul,** (18-23.8.1964).
17) "Türkiye'de İmam-Nikâhı", **Sabri Şâkir Ansay'ın Hâtırâsına Armağan,** Ankara, 1964.
18) "Mondros'a Giden Yol", **Belleten,** XXVIII/109 (1964), s. 141-152.
19) "Türkiye", **Mücâdele Dergisi,** II (1965), s. 359-361.
20) "İngiliz Belgelerinin Işığında Mondros'a Giden Yol", **Belleten,** XXXI/121 (1967), s. 131-133 (Türkçe özet).

21) "Mustafa Kemal'i Alıp Götürmek İsteyenler", **Belleten,** XXXII/128 (1968), s. 499-508.
22) "İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkarması", **Belleten,** XXXII/128 (1968), s. 567-576.
23) "Yeni Görüş Altında Millî Mücâdele", **Ulus,** (19.5.1969).
24) "Misâk-ı Millî ve Mustafa Kemal", **Cumhuriyet,** (2.11.1970).
25) "Atatürk Bir Diktatör mü idi?", **Türk Kültürü,** IX (1970), s. 43 vd.
26) "Büyük Millet Meclisi'nin 50. Yıldönümü Münâsebetiyle", **Belleten,** XXXIV/134 (1970), s. 185-188.
27) "Atatürk ve Trakya'da Türk Sınırı", **VII. Türk Târih Kongresi II,** (Ankara; 25-29.9.1970), Ankara, 1973, s. 813-835.
28) "Mustafa Kemâl General Harington İle Görüşmek İstemiş midir ?", **Belleten,** XXXVI/142 (1972), s. 169-171.
29) "Mustafa Kemâl'in Amiral Brock'a Mektubu", **Belleten,** XXXVI/144 (1972), s. 535-543.
30) Âfet İnan, "Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin 1. Sanâyi Plânı 1933", (kitap tanıtma yazısı), **Belleten,** XXXVII/147 (1973), s. 403-405.
31) "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlânı. Atatürk Devrimlerinin Başlangıcı", **Belleten,** XXXVI/148 (1973), s. 471-479.
32) "Yeni Türkiye'de Kuran-ı Kerim Kursları", **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,** V/1-4 (1973), s. 47-63.
33) "VI. Mehmet'in İngiltere'ye İkinci Antlaşma Teklifi", **Belleten,** XXXVI-II/151 (1974), s. 493-497.
34) **Kemâlizmin Temel Düşünceleri ve Târihi,** (Atatürk Devrimleri 1. Milletlerarası Sempozyomu Bildirileri), İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1975.
35) " I. ve II. Dünyâ Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası", VIII. Türk Târih Kongresi, **Belleten,** XLI/164 (1977), s. 733-743.
36) "Havza'da Mustafa Kemâl Paşa", **Belleten,** XLVI/182 (1982), s. 347-352.Prof. Gotthard Jaeschke'nin *Der Freiheitskaempf des Türkischen Volkes* (Ein Beitraeg zur politischen Geschichte der Nachkriegszeit), [Türk Halkının Özgürlük Mücâdelesi (Savaş Sonrasının Siyâsal Târihine Bir Katkı)], (**WI** 14 (1932), s. 6-21; özel baskı: Berlin 1932: Deutsche Gesellschaft für Islamkunde, 16 s.) ve *Beitraege zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhaengigkeit* (Türkiye'nin Bağımsızlık Mücâdelesinin Târihine Katkılar), (**WI** NS. V/1-2 (1957)) makâleleri ile ilgili olarak Türkçe bir tartışma için bakınız: Tevfik Bıyıkoğlu, **Atatürk Anadolu'da 1919-1921,** Ankara, 1959 (ve ikinci baskı: Kent Basımevi, 1981).

GOTTHARD JAESCHKE BİBLİYOGRAFYASI[1]

Bibliyografyanın Hazırlanmasında Kullanılan Kısaltmalar:

B	*Belleten (Ankara)*
HZ	*Historische Zeitschrift (München)*
Isl.	*Der Islam (Berlin)*
İst.	*İstiklâl (Berlin)*
Kur.	*Kurtuluş (Berlin)*
MSOS	*Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen bzw. der Auslandhochschule an der Universitaet Berlin, Abt. II.*
NO	*Der Neue Orient (Berlin)*
O	*Der Orient (Potsdam)*
OLZ	*Orientalistische Literatur-Zeitung (Leipzig)*
ON	*Orient-Nachrichten (Berlin)*
OR	*Orient-Rundschau (Bund der Asienkaempfer, Berlin)*
WI	*Die Welt des Islams (Berlin, Leipzig, Leiden)*
ZG	*Zeitschrift für Geopolitik (Heidelberg)*
ZMR	*Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft (Münster)*
ZP	*Zeitschrift für Politik (Berlin)*
ZvglRW	*Zeitschrift für vergleichende Rechtswissens-chaft (Stuttgart)*

1 [Bu bibliyografya tarafımdan hazırlanmış olup, ilk kez yayınlanmaktadır].

HAZIRLAYANIN NOTU:

Gotthard Jaeschke bibliyografyasının hazırlanmasında esas olarak Bertold Spuler'in aşağıdaki yazısından yararlanılmıştır:

Bertold Spuler,
"Schriftenverzeichnis Gotthard Jaeschke",
Die Welt des Islams, *Volume: XV, Heft: 1-4, (1974), s. 5-25.*

Hazırlayan tarafından gereken ilâveler de yapılarak,
yabancı dildeki eserlerin Türkçeleri ile birlikte,
Türkçeye çevrilmiş olan eserlerin çevirileri de sunulmuştur.

Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz.
Fâik Reşit Unat, "Profesör Dr. Gotthard Jaeschke'nin Başlıca Eserleri",
Belleten, *Cilt: XXVIII, Sayı: 112, (1964), s. 795-797 ve*
Cemil Koçak, "Gotthard Jaeschke'nin Türkçeye Çevrilmiş Olan Eserleri",
Târih ve Toplum, *Sayı: 3, (1984), s. 75-76.*

ESERLERİ

A) Oryantalist Yayınları

I. Kitaplar ve Makâleler

1) "Die Entwicklung des Osmanischen Verfassungsstaates von den Anfangen bis zur Gegenwart", [Başlangıcından Bugüne Değin Osmanlı Anayasal Yönetiminin Gelişimi], (Hukuk Doktorası), Greifswald 1917, **WI** V/1-2 (1917), s. 5-56 (Genişletilmiş özel baskı: Berlin 1917; Verlag "Der Neue Orient", s. 57).
2) "Die rechtliche Bedeutung der in den Jahren 1909-1916 vollzogenen Abaenderungen des türkischen Staatsgrundgesetzes", [Türk Anayasasında 1909-1916 Yılları Arasında Meydana Gelen Değişikliklerin Hukûkî Anlamı], **WI** V/3 (1917), s. 97-152.
3) "Das Streben der Türkei nach wirtschaftlicher Selbstaendigkeit und die Stellung des deutschen Handels", [Türkiye'nin Ekonomik Bağımsızlığa Yönelik Çabaları ve Alman Ticâretinin Durumu], **NO** I (1917), s. 501 vd (anonim).
4) "Verordnung über die Pflichten der Müftis", [Müftülerin Görevleri Hakkında Kararnâme], **NO** I (1917), s. 545.

5) "Zur Reform der türkischen Gerichtsverfassung", [Türk Mahkemelerindeki Reform Üzerine], **NO** I (1917), s. 545 vd.

6) "Gesetze, Beschlüsse, Verordnungen und Erlasse im Osmanischen Reichsanzeiger", [Osmanlı Resmî Gazetesinde [Takvim-i Vekâyi] Yasalar, Kararlar, Kararnâmeler ve Genelgeler], **NO** I (1917), s. 548, (anonim).

7) "Der Krieg und die Wahlen in Deutschland und in der Türkei", [Savaş ve Almanya'da ve Türkiye'de Seçimler], **NO** III (1918), s. 192 vd. – Yasaların Yayını: F.v. Kraelitz-Greifenhorst, **Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches**, [Osmanlı Devleti'nin Kânunları] (2. baskı, Wien, 1919), s. 60.

8) "Das türkische Zollgesetz vom 11.IV.1918", [11.IV.1918 Târihli Türk Gümrük Kânunu], (çeviri), **Deutsches Handelsarchiv** 1919, Bd. I, s. 49 vd. (anonim).

9) "Mesopotamien", [Mezopotamya], **Wirtschaftsdienst** (Hamburg), 1924, s. 644 vd. (anonim).

10) "Syrien", [Sûriye], **Wirtschaftsdienst** (Hamburg), 1924, s. 1117 vd. (anonim).

11) "Die Türkei seit dem Weltriege. Geschichtskalender 1918-1928", [Dünyâ Savaşından İtibâren Türkiye. 1918-1928 Yılları Kronolojisi] (Erich Pritsch ile birlikte), **WI** 10 (1929), s. 1-154. -Özel Baskı: Berlin, 1929; Deutsche Gesellschaft für Islamkunde (Türkçe Çevirisi: **Türk İnkılâbı Târihi Kronolojisi (I) 1918-1923**, (Çeviren: Niyâzi Recep Aksu), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk İnkılâbı Târihi Enstitüsü, İstanbul, 1939; **Türk İnkılâbı Târihi Kronolojisi (II)** 29.X.1923-1.1.1930, (Çeviren: Niyâzi Recep Aksu), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk İnkılâbı Târihi Enstitüsü, İstanbul, 1941; **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar: 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922), (Çeviren: Nimet Arsan), Türk Târih Kurumu Yayınları, XVI. Seri, Sayı: 12, Ankara, 1970; **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi II,** (Mudanya Mütârekesi'nden 1923 Sonuna Kadar), (Çeviren: Nimet Arsan), Türk Târih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sıra: 12 a, Ankara, 1973).

12) "Die Türkei seit dem Weltkriege II. Türkischer Geschichtskalender für 1929 mit neuem Nachtrag zu 1918-1928", [Dünyâ Savaşından İtibâren Türkiye II, 1929 Yılı Kronolijisi, 1918-1928 Dönemine İlâvelerle Birlikte], **WI** 12/1-2 (1930), s. 1-50. -Özel Baskı: Berlin 1930; Deutsche Gesellschaft für Islamkunde.

13) "Die Türkei seit dem Weltkriege III. Geschichtskalender für 1930", [Dünyâ Savaşından İtibâren Türkiye. 1930 Yılı Kronolojisi], **WI** 12/4 (1930-1931), s. 137-166. -Özel Baskı: Berlin 1931; Deutsche Gesellschaft für Islamkunde.

14) "Die Türkei seit dem Weltkriege IV. Geschichtskalender für 1931-1932", [Dünyâ Savaşından İtibâren Türkiye. 1931-1932 Yılları Kronolojisi], **WI** 15/1-2 (1933), s. 1-33.

15) "Die Türkei in den Jahren 1933 und 1934, Geschichtskalender", [1933 ve 1934 Yıllarında Türkiye Kronolojisi], **MSOS** XXXVIII (1935), s. 105-142.

16) **Die Türkei in den Jahren 1935-1941,** Geschichtskalender, [1935-1941 Yılları Arasında Türkiye Kronolojisi], Otto Harrassowitz, Leipzig, 1943, 194 s. [Türkçe Çevirisi: Gotthard Jaeschke, **Türkiye Kronolojisi (1938-1945),** (Çeviren: Gülayşe Koçak), Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990].

17) **Die Türkei in den Jahren 1942-1951,** Geschichtskalender, [1942-1951 Yılları Arasında Türkiye Kronolojisi] , Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1955, 196 s. [Türkçe Çevirisi: Gotthard Jaeschke, **Türkiye Kronolojisi (1938-1945),** (Çeviren: Gülayşe Koçak), Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990].

18) **Die Türkei in den Jahren 1952-1961,** Geschichtskalender, [1952-1961 Yılları Arasında Türkiye Kronolojisi], Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1965, 175 s.

19) "Der Freiheitskampf des türkischen Volkes. Ein Beitrag zur politischen Geschichte der Nachkriegszeit", [Türk Halkının Özgürlük Mücâdelesi. Savaş Sonrasının Siyâsal Târihine Bir Katkı], **WI** 14 (1932), s. 6-21. -Özel Baskı: Berlin 1932; Deutsche Gesellschaft für Islamkunde, 16 s.

20) "Die Religionsfrage in der Türkischen Republik", [Türkiye Cumhuriyeti'nde Din Sorunu], **Die Eiche** (München), Jahrgang 20 (1932), s. 208-212.

21) "Die türkisch-armenische Grenze und der Friedensvertrag von Gümrü (Alexandropol)", [Türk-Ermeni Sınırı ve Gümrü (Alexandropol) Barış Antlaşması], **MSOS** XXXV (1932), s. 162-176.

22) "Die Wiederaufbau der deutschen Arbeit in der Türkei seit dem Weltkriege", [Dünyâ Savaşından İtibâren Türkiye'de Alman Faaliyetlerinin Yeniden Başlaması], **Der Auslandsdeutsche** (Stuttgart) XV, s. 508-511.

23) "Der Kamp um Kilikien und der Ursprung der französisch-türkischen Freundschaft", [Kilikya için Mücâdele ve Türk-Fransız Dostluğunun Kökenleri], **OR** XIV, s. 121 vd.

24) "Das System der Staatsvertraege der Türkischen Republik", [Türkiye Cumhuriyetinin Uluslararası Antlaşmalarının Sistemi], **ZP** 23 (1933), s. 281-287.

25) "Die Entstehung der Angora-Regierung", [Ankara Hükûmeti'nin Oluşumu], **WI** 15 (1933), s. 49-52.

26) "Zur Geschichte des türkischen Nationalpakts", [Misâk-ı Millî'nin Târihi Üzerine], **MSOS** XXXVI (1933), s. 101-116.

27) "Das Ende des deutschen Armenierswerkes in der Türkei", [Türkiye'de Alman Ermeni İşletmelerinin Sonu], **O**, Jahrgang 15, s. 134 vd.

28) "Azerbeycan Hakkında Almanca Neşriyattan", **İst.** (1934), Nr. 51; **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, 3. Yıl, Nr. 25, s. 27-31 ve **Türk Kültürü** VII (1969), s. 568-571.

29) "Die Staatsvertraege der Türkei seit Beginn des Weltkrieges, [Dünyâ Savaşından İtibâren Türkiye'nin Uluslararası Antlaşmaları], **MSOS** XXXVII (1934), s. 97-132.

30) "Der Weg zur russisch-türkischen Freundschaft", [Türk-Rus Dostluğuna Giden Yol], **WI** 16 (1934), s. 23- 38.

31) "Urkunden zum Frieden von Gümrü", [Gümrü Barışına İlişkin Belgeler], **MSOS** XXXVII (1934), s. 133-142 (eklerle birlikte: **MSOS** XXXIX (1936), s. 59 vd).

32) "Das bulgarisch-türkische Grenzabkommen von 1915", [1915 Târihli Türk-Bulgar Sınır Antlaşması], **WI** 16 (1934), s. 39-43.

33) "Bolşevik Vesikalarına Göre Komintern ve Türkiye", **İst.**, Nr. 55.

34) "Ak ve Kızıl Ruslar Ermenistan'ı Kurtardılar mı?", **İst.** Nr. 65 (ve **Kur.** I, s. 156).

35) "Georg Kampfmeyer zum 70. Geburtstage, [Georg Kampmeyer'in 70. Yaş Gününe Armağan], **Forschungen und Fortschritte** (Berlin), Jahrgang 10, Nr. 18, s. 240.

36) "Praesident Wilson als Schiedsrichter zwischen der Türkei und Armenien", [Türkiye ve Ermenistan Arasında Yargıç Olarak Başkan Wilson], **MSOS** XXXVIII (1935), s. 75-80.

37) "Die grösseren Verwaltungsbezirke der Türkei seit 1918", [1918 Yılından İtibâren Türkiye'nin Başlıca Yönetim Bölgeleri], **MSOS** XXXVIII (1935), s. 81-104.

38) "Die Jüngsten Reformen in der Türkei", [Türkiye'deki En Yeni Reformlar], **O**, Jahrgang 17 (1935), s. 1-6 ve **OR** XVII, s. 51 vd.

39) "Wer herrschte am Bosporus 1918-1923?", [1918 ile 1923 Yılları Arasında Boğaziçi'nde Kim Egemen idi?], **OR** XVII, s. 51 vd. -Genişletilmiş Özel Baskı: **ZP** XXXIV (1944), s. 290-294.

40) "Geschichte und Bedeutung der türkischen Eisenbahnen", [Türk Demiryollarının Önemi ve Târihi], **OR** XVII, s. 76-79 ve **ZP** XXXII (1942), s. 559-566 (Türkçe Çevirisi: "Türkiye Demiryollarının Târihi ve Önemi", (Çeviren: Ş. Boray), **Demiryollar Dergisi** XI, Sayı: 132 (1936), s. 593-598).

41) "Die Bagdadbahn im Weltkriege", [Dünyâ Savaşı'nda Bağdat Demiryolu], **OR** XVII, s. 89.

42) "Transkaukasien, ein Musterbeispiel sowjetrussischer Eroberungspolitik", [Sovyet-Rus İşgâl Politikasının Bir Örneği: Transkafkasya], **Ost-Europa** XI (1935), s. 22-31. (Türkçe Çevirisi: **Kur.** Nr. 13-14, s. 379-387).

43) "Almanya ve Azerbaycan", **Kur.** I, s. 213-217.

44) "Die Nordostgrenze der Türkei und Nachitschewan", [Türkiye'nin Kuzey-Doğu Sınırı ve Nahçıvan], **WI** 17 (1936), s. 111-115, (İlâveleriyle birlikte: **WI** 18, s. 121). (Türkçe Çevirisi: **Kur.** II (1936), s. 488 vd).

45) "Nationalismus und Religion im türkischen Befreiungskriege", [Türk Kurtuluş Savaşı'nda Milliyetçilik ve Din], **WI** 18 (1936), s. 54-69.

46) "Das Clemenceau-Faisal-Abkommen", [Clemenceau-Faysal Antlaşması], **WI** 18 (1936), s. 118-120.

47) "Die Sowjetisierung Armeniens", [Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi], **MSOS** XXXIX (1936), s. 49-60. (Türkçe Çevirisi: **Kur.** (1938), s. 1282-1290, 1357-1363).

48) "Das britisch-französische Abkommen über Syrien und Kilikien vom 15.IX.1919", [Sûriye ve Kilikya'ya İlişkin 15.IX.1919 Târihli İngiliz-Fransız Antlaşması], **MSOS** XXXIX (1936), s. 61-67.

49) "Türkische Feiertage", [Türkiye'de Tâtil Günleri], **ON** II (1936), Nr. 5-6, s. 1-4.

50) "Sandschak Alexandrette, [Alexandrette [Hatay] Sancağı], **ON** II (1936), Nr. 29-30, s. 1-10. (Türkçe Çevirisi: **Cumhuriyet,** 11-14.1.1937 ve **Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiyesi,** Ankara, 1938, s. 241-250).

51) "Die Neuen türkischen Eisenbahnen", [Yeni Türk Demiryolları], **OR** XVIII (1936), s. 17 vd.

52) "Die Meerengenfrage als türkisches und internationales Problem", [Türk ve Uluslararası Bir Sorun Olarak Boğazlar], **Ost-Europa** XI/7 (1936), s. 439-451.

53) "Ankara, die Hauptstadt der Türkischen Republik", [Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti Ankara], **Europaische Revue** XII (1946), s. 457-463. -Özel Baskı: **Berliner Börsen-Zeitung**, 6.VI.1936.

54) "Das Beuertum in der modernen Türkei", [Modern Türkiye'de Köylülük], **Süddeutsche Monatshefte** XXXIII/9 (1936), s. 554-556.

55) "Die Hedschasbahn", [Hicaz Demiryolu], **O** XVIII (1936), s. 15 vd.

56) "Der Islam in der modernen Türkei", [Modern Türkiye'de İslâmiyet], **O** XVIII (1936), s. 121-127. -Genişletilmiş Özel Baskı: **OR** XIX (1937), s. 17-20.

57) "Türkei", [Türkiye], **Weltbolschewismus** (Berlin 1936), s. 439-443, (2. baskı: 1937, s. 498-507). (Türkçe Çevirisi: **Mücâdele Dergisi** II (1965), s. 359-361).

58) "Neuere Literatur über die Türkische Republik, [Türkiye Cumhuriyeti Hakkında Yeni Yayınlar], **DLZ** XL (1937), s. 73 vd.

59) "Die Entwicklung der türkischen Verfassung 1924-1937", [1924-1937 Yılları Arasında Türk Anayasasının Gelişimi], **ON** Jahrgahg 3, s. 121-124 (Berlin, 1937).

60) "Führerwille und Volkswille in der neuen Türkei", [Yeni Türkiye'de Önderin ve Halkın İstekleri], **ON** Jahrgang 3, s. 273-277. (Türkçe Çevirisi: **Cumhuriyet,** 27.II.1938).

61) "Hat England den Arabern auch Palaestina versprochen?", [İngiltere Araplara Filistin'i de Söz Vermiş miydi?] , **OR** XIX (1937), s. 63 vd.

62) "28 Mayıs'tan 27 Nisan'a kadar Azerbaycan'ın Millî Târih Takvimi", (Çeviren: Hilâl Münşi), **Kur.** (Berlin), s. 543.

63) "Der Vertrag von Saadabad, ein Markstein in der Geschichte Vorderasiens", [Saadâbat Antlaşması: Ön Asya Târihinde Bir Dönüm Noktası], **ZP** Jahrgang 27 (1937), s. 495-499.

64) "Das Clemencau-Lloyd George Abkommen von 15.IX.1919", [15. IX.1919 Târihli Clemencau-Lloyd George Antlaşması], **WI** 19 (1937), s. 148 vd.

65) "Der Übertritt zum Islam in der Türkei", [Türkiye'de İslâmiyet'e Dönüş], **WI** 19 (1937), s. 150 vd.

66) "Aserbeidschaner und Tataren", [Âzeriler ve Tatarlar] , **MSOS** XL (1937), s. 117-128. (Türkçe Çevirisi: **Kur,** s. 1106-1111, 1144-1147, (Çeviren: Hilâl Münşi)).

67) "1916 Lozan Kongresi'nde Rusya Mahkûmu Milletler", **Kur**, s. 761-765, 790-794; -Özel Baskı: **Şimâli Kafkasya** (Varşova), (Çeviren: Hilâl Münşi), Nr. 38-40 (1937), s. 8-13.

68) "Die Völkerrechtliche Lage des Sandschaks Alexandrette, [Alexandrette [Hatay] Sancağı'nın Uluslararası Hukuktaki Yeri], **O** XX (1938), s. 1-7.

69) "Land und Volk in der Türkei", [Türkiye'de Memleket ve Halk], **10 Jahre Türkische Handelskammer für Deutschland** (Berlin 1938), s. 212 vd. (Türkçe Çevirisi: "Türkiye'de Memleket ve Halk", (Çeviren: İ. Orhan), **Gençlik**, (1938)).

70) "Die Diplomatie der Ankara-Regierung, [Ankara Hükûmeti'nin Diplomasisi], **MSOS** XII (1938), s. 161-170.

71) "Kommunismus und Islam im türkischen Befreiungskriege", [Türk Kurtuluş Savaşı'nda Komünizm ve İslâm], **WI** 20 (1938), s. 110-117.

72) "Der Weg zur russisch-türkischen Freundschaft im Lichte Moskaus", [Moskova'nın Gözü ile Türk-Rus Dostluğuna Giden Yol], **WI** XX (1938), s. 118-136.

73) "Vom Osmanischen Reich zur Türkischen Republik. Zur Geschichte eines Namenswechsels", [Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne. Bir İsim Değişikliğinin Târihi Üzerine], **WI** 21 (1939), s. 85-93.

74) "Die Ersten Verfassungsentwürfe der Ankara-Türkei", [Türkiye'nin-Ankara'nın İlk Anayasa Tasarısı], **MSOS** XLII (1939), s. 57-80. -Özel Baskı: Berlin 1939, 24 s.

75) "Der Freiheitskampf Aserbeidsehans im Spiegel der deutschen Presse", [Alman Basınında Azerbaycan Özgürlük Mücâdelesi], **Die Befreiung** (Berlin) I (1939), s. 28-33.

76) "Die Form der Eheschliessung nach türkischem Recht. Ein Beitrag zum Internationalen Privatrecht", [Türk Hukûkunda Evlenme Akdinin Şekli. Uluslararası Özel Hukuk Alanına Bir Katkı], **WI** 22 (1940), s. 1-66. -Özel Baskı: Otto Harrassowitz, Leipzig, 1940. (Türkçe Çevirisi: "Türk Hukûkunda Evlenme Akdinin Şekli", (Çeviren: Necmettin M. Barkın, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 18, Sayı: 3-4 (1952) ve Cilt: 19, Sayı: 1-2 (1953), s. 1128-1154 ve 400-431).

77) "Alexandrette und Hatay", [Alexandrette ve Hatay], **WI** 22 (1940), s. 149-154.

78) **Türkei**, [Türkiye], Junker und Dünnhaupt, Berlin, 1951 [1941 olmalıdır], 64 s. (2. baskı: 1941).

79) "Die Politische Entwicklung der Türkei seit Ausbruch des Krieges", [Savaşın Başından İtibâren Türkiye'deki Siyâsal Gelişmeler], **Jahrbuch für Politik und Auslandskunde 1941**, s. 236-255.

80) "Der Turanismus der Jungtürken. Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege", [Jön Türkler'in Tûranizmi. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Dış Politikası Üzerine], **WI** 23 (1941), s. 1-54. –Özel Baskı: Otto Harrassowitz, Leipzig, 1941.

81) "Die Republik Aserbeidchan. Geschichtskalender", [Azerbaycan Cumhuriyeti Kronolojisi], **WI** 23 (1941), s. 55-69.

82) "Eine türkische Nationalreligion?", [Bir Türk Ulusal Dini mi?], **WI** 23 (1941), s. 70-76, (anonim).

83) "Aus der türkischen Gesetzgebung über den Islam", [İslâmiyete İlişkin Türk Yasaları], **WI** 23 (1941) , s. 77-88.

84) "Der Name Atatürk u.a. Mitteilungen", [Atatürk Adı -ve başka makâleler-], **WI** 23 (1941), s. 89 vd.

85) "İsmet İnönü", **ZP** 32 (1942), s. 33-48.

86) "Türkei 1941", [1941 Yılında Türkiye], **Jahrbuch der Weltpolitik 1942**, Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1942.

87) " Zwei Denkschriften der Kaukasustürken von 1915", [1915 Yılında Kafkas Türklerinin İki Lâyihâsı], **WI** 24 (1942), s. 132-135.

88) "Das Türkische Finanzjahr u.a. Mitteilungen", [Türkiye'de Mâli Yıl -ve başka makâleler-], **WI** 24 (1942), s. 136-143.

89) "Islamforschung der Gegenwart. Martin Hartmann zum Gedaechtnis", [Günümüzde İslâm Araştırmaları. Martin Hartmann'ın Anısına], **WI** 23 (1944), s. 111-121.

90) "Entwurf zu einem Friedens-und Freundschaftvertrag zwischen Osmanischen Reich und der Föderativen Transkaukasischen Republik", [Osmanlı Devleti ile Federal Transkafkasya Cumhuriyeti Arasında Barış ve Dostluk Antlaşması Tasarısı], **WI** 23 (1944), s. 170-174.

91) "Die 6 Grundsaetze der Türkischen Volkspartei", [Türkiye'de [Cumhuriyet] Halk Partisi'nin Altı İlkesi], **WI** 23 (1944), s. 174-179.

92) "Die Türkische Republik und das Türkentum im Auslande u.a. Mitteilungen", [Türkiye Cumhuriyeti ve Dış Ülkelerdeki Türkler -ve başka makâleler-], **WI** 23 (1944), s. 180-187, (anonim).

93) "Der Osmanisch-aserbeidschanische Freundschaftvertrag vom 4.VI.1918", [4.VI.1918 Târihli Osmanlı-Azerbaycan Dostluk Antlaşması], **Studien zur Auslandskunde** ve **Vorderasien** Bd. I, Lief. I (1944), s. 64-73.

94) "Das Ende des Osmanischen Sultanats", [Osmanlı Saltanatının Sonu], **Studien zur Auslandskunde** ve **Vorderasien** Bd. II, s. 113-136.

95) "Türkei 1943", [1943 Yılında Türkiye], **Jahrbuch der Weltpolitik 1944**, Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1944, s. 550-557.

96) "Der Turanismus und die Kemalistische Türkei", [Tûranizm ve Kemâlist Türkiye], **Der Orient in deutscher Forschung,** s. 248-254; **Beitraege zur Arabistik, Semistik und Islamwissenschaft**, s. 468-483, Otto Harrossowitz, Leipzig, 1944.

97) "Zur Krisis des Islams in der Türkei", [Türkiye'de İslam'ın Krizi Üzerine], **Beitraege zur Arabistik, Semistik und Islamwissenschaft,** s. 514-530, Otto Harrosowitz, Leipzig, 1944.

98) "Der Kampf der Türkei um die Freiheit der Meerengen", [Boğazların Serbestliği için Türkiye'nin Mücâdelesi], **Zeitschrift für Politik** XXXIV (1944).

99) **Vorderasien**, [Ön Asya], Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1944.

100) "Literatur über die Türkische Republik", [Türkiye Cumhuriyeti Hakkında Yayınlar], O. Kolshorn, **Die Türkei von Haute,** [Bugünkü Türkiye], Sprachmittler Verlag, Berlin, 1944, s. 138-142.

101) "Muhammed und das Christentum nach neueren Forschungen", [Yeni Araştırmalara Göre Muhammed ve Hıristiyanlık], **ZMR** 33 (1949), s. 16-28.

102) "Zur religiösen Lage in der neuen Türkei I-III", [Yeni Türkiye'de Dinsel Durum Üzerine I-III], **ZMR** 33 (1949), s. 150-154 ve 34 (1950), s. 92-99 ve 218-226.

103) "Mustafa Kemals Sendung nach Anatolien", [Mustafa Kemâl'in Anadolu'ya Gönderilmesi], **Aus der Geschichte des Islamischen Orients**, (F. Taeschner ile birlikte), I. C. B. Mohr (Paul Siebeck), (Philosophie und Geschichte, Heft 69), Tübingen, 1949, s. 17-40.

104) "Amerikanischer Strassenbau in der Türkei", [Türkiye'de Amerikan Yol İnşaatı], **Zeitschrift für Raumforschng** (Bonn), 1950, s. 395 vd.

105) "Der Islam in der neuen Türkei. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung", [Yeni Türkiye'de İslâm. Bir Hukuk Târihi Araştırması], **WI** NS I/1-2 (1951), s. 1-174. -Özel Baskı: Leiden, E. J. Brill -Haberler ve ilâvelerle birlikte- **WI** NS II/4 (1953), s. 278-287. (Türkçe Çevirisi: -ilâve makâlelerle birlikte- **Yeni Türkiye'de İslamlık**, (Çeviren: Hayrullah Örs), Bilgi Yayınları, özel dizi: 10, Ankara, 1972).

106) "Das Osmanische Scheinkalifat von 1922", [1922 Yılında Osmanlı Sözde Halifeliği], **WI** NS I/3 (1951), s. 195-228. (Türkçe Çevirisi:

"1922 Yılında Osmanlı Sözde Halifeliği", **Yeni Türkiye'de İslâmlık**, Ankara, 1972).

107) "Zwei Unterredungen mit Abd ur-Rahman Şeref u.a. Mitteilungen", [Abdurrahman Şeref ile İki Görüşme -ve başka makâleler-], **WI** NS I/3 (1951), s. 229-233.

108) "Ziya Gökalp, L'Independance du Khalifat", [Ziyâ Gökalp, Hilâfetin Bağımsızlığı], **WI** NS I (1951), s. 301-304.

109) "Die Europaeisierung der Türkei", [Türkiye'nin Avrupalılaşması], **Übersee-Rundschau** (1952), s. 482 vd.

110) "Der türkisch-armenische Friedensvertag von Gümrü (Alexandropol) u.a. Mitteilungen", [Türk-Ermeni Gümrü (Alexandropol) Barış Antlaşması -ve diğer başka makâleler-], **WI** NS II/1 (1952), s. 25-61.

111) Zeitschriftenschau: *Zum Islam der Gegenwart*, [Dergi tanıtımı: *Islam der Gegenwart* Dergisi Üzerine], **WI** NS II/1 (1952), s. 62-68.

112) "Aus der Endzeit des Osmanischen Reiches. -Neue Prüfungsordnung für türkische Geistliche", [Osmanlı Devleti'nin Son Zamanları. -Türk Din Adamları İçin Yeni Sınav Düzeni -ve başka makâleler-], **WI** NS II/2 (1952), s. 126-135.

113) "Zur Form der Eheschliessung in der Türkei. Eine rechtsvergleichende Untersuchung", [Türkiye'de Evlenme Akdinin Biçimi Üzerine. Karşılaştırmalı Bir Hukuk İncelemesi], **WI** NS II/2 (1952), s. 143-214.

114) "Ankara wird Hauptstadt der neuen Türkei", [Ankara Yeni Türkiye'nin Başkenti Olacaktır], **WI** II/1 (1952), s. 262-267.

115) "Türkisches Gesetz zum schutz des Gewissens und Versammlungsfreiheit vom 24 Juli 1953", [Toplantı Özgürlüğü ve Vicdânın Korunmasına Yönelik 24 Temmuz 1953 Târihli Türk Yasaları], **WI** II/1 (1952), s. 267-268.

116) "Die Südwestkaukasische Regierung von Kars", [Güneybatı Kafkasya Kars Hükûmeti], **WI** II/1 (1952), s. 47-51.

117) "Die Eide von Sivas und Ankara", [Ankara ve Sivas Yeminleri], **WI** II/2 (1952), s. 61.

118) **Festschrift Friedrich Gies aus Anlass der Siebzigsten Geburtstag,** [Friedrich Gies'in 70. Doğum Günü Armağanı], Leipzig, 1941.

119) "General Milne zur Entsendung M. Kemals nach Anatolien u.a. Mitteilungen", [M. Kemâl'in Anadolu'ya Gönderilmesi Karşısında General Milne'nin Tutumu -ve başka makâleler-], **WI** NS II/4 (1953), s. 267-277.

120) "Geschichte der russisch-türkischen Kaukasusgrenze", [Türk-Rus Kafkas Sınırının Târihi], **Archiv des Völkerrechts** IV (1953), s. 198-206. (Türkçe Çevirisi: **Ulus**, 27.11 ve 2.12.1953, (Çeviren: Tahsin Banguoğlu)).

121) "Die Eroberung Konstantinopels im Jahre 1453 und ihre Bedeutung für Geschichte und Gegenvart", [1453 Yılında Konstantinopolis'in [İstanbul'un] Fethi ve Târihteki ve Bunun Günümüzdeki Önemi], **Die Welt als Geschichte** 1953, s. 210-220.

122) "Ein Osmanisches Verbot des Tscharschaf", [Çarşaf Hakkında Bir Osmanlı Yasağı], **WI** NS III/1-2 (1953), s. 46-49.

123) "Türkische Gesetzsammlungen", [Düstur], **WI** NS III/3-4 (1953), s. 225-234.

124) "Die Osmanischen Armeeinspektionen u.a. Mitteilungen", [Osmanlı Ordu Müfettişlikleri -ve diğer makâleler-], **WI** NS III/3-4 (1954), s. 254-281.

125) "Ansprache Mustafa Kemals von Minber der Pascha-Moschee in Balıkesir am 7 Februar 1923", [Mustafa Kemâl'in 7 Şubat 1923 Târihinde Balıkesir'de Paşa Câmii'nin Minberindeki Konuşması], **WI** II/4 (1953), s. 272-274.

126) "Hoca Es'ad, Müfti der Nationalarmee", [Millî Ordunun Müftüsü: Hoca Esad Efendi], **WI** II/4 (1953), s. 270-272.

127) "Mustafa Kemal und Aserbeidschan", [Mustafa Kemâl ve Azerbaycan], **WI** II/4 (1953), s. 276-277.

128) **Aus der Geschichte des Islamischen Orients**, [Müslüman Doğu'nun Târihinden], Tübingen, 1949.

129) "Vollzug der Todesstrafe in der Türkei", [Türkiye'de Ölüm Cezâsının İnfâzı], **Westöstliche Abhandlungen**, Rudolf Tschudi zum 70. Geburtstag, [Rudolf Tschudi'nin 70. Doğum Gününe Armağan], s. 338-341, Otto Harrossowitz, Wiesbaden, 1954.

130) "The Moral Decline of the Ottoman Dynasty", [Osmanlı Hanedanlığının Mânevî Çöküşü], **WI** NS IV/1 (1955), s. 10-14 ve 201 (23 rd International Congress of Orientalists in Cambridge, 23.VIII.1954), [23.VIII.1954 Târihinde Cambridge'de Toplanan Uluslararası 23. Oryantalistler Kongresi].

131) "Die Reformdekrete von 1839 und 1856", [1839 ve 1856 Târihli Reform (Tanzimat ve Islâhat) Fermanları], **WI** NS IV/1 (1955), s. 51-58.

132) "İstanbuler Gedenkfeiern nach dem zweiten Siege von İnönü 1921", [1921 Târihli İkinci İnönü Zaferi'nden Sonra İstanbul'daki Kutlama

Törenleri]; "Aus drei Briefen des Praesidiums für die geistliche Angelegenheiten", [Diyânet İşleri Başkanlığı'nın Üç Mektubu], **WI** NS IV/2-3 (1955), s. 212- 216.

133) "Die 'İmam-Ehe' in der Türkei", [Türkiye'de İmam Nikâhı], **WI** NS IV (1955), s. 164-201. (Türkçe Çevirisi: **Sabri Sakir Anşoy'un Hâtırasına Armağan**, (Çeviren: Ahmet Mumcu), Ankara, 1964, s. 11-34).

134) Zur Ziya Gökalp-Bibliographie, [Ziyâ Gökalp Bibliyografyası Üzerine], **Festschrift Zeki Velidi Togan**, [Zeki Velidi Togan Armağanı], İstanbul, (1950-1955), s. 127-130.

135) "Die Christliche Mission in der Türkei", [Türkiye'de Misyonerlik], **Saeculum** 7 (1956), s. 68-78. -Özel Baskı: **Informationsdienst** 19 (1970), s. 16 vd.

136) "Neures Schriftum zum türkischen Unabhangigkeitskriege (1919-1923)", [Türk Kurtuluş Savaşı (1919-1923) Hakkında Son Yayınlar], **ZDMG** 105 (1956).

137) "Der Islam in der neuen Türkei", [Yeni Türkiye'de İslâm], **Europaeische-asiatiache Dialog**, Schwann Verlag, Düsseldorf, 1956, s. 23 -3l.

138) "Beitraege zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhaengigkeit", [Türk Kurtuluş Savaşı Târihine Katkılar], **WI** NS V/1-2 (1957), s. 1-64. -(Eleştirel bir analiz için bakınız: Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da 1919-1922,** Ankara, 1959; ikinci baskı: 1981).

139) "Ali Fuad: 'Die Braut des Glaubenszeugen'", [Şehidin Gelini], (çeviri), **WI** NS V (1957), s. 111-114.

140) "Neue Amnestie für türkische 'İmam-Ehen' u.a. Mitteilungen", [İmam Nikâhları İçin Çıkarılan Yeni Af Yasası -ve başka makâleler-], **WI** NS V/l-2 (1957), s. 115-120.

141) "Die Bedeutung der Stadt İstanbul in der Geschichte der Eheschliessungsformen", [Evlilik Akitlerinin Târihinde İstanbul Şehrinin Önemi] , (22. Congres des Orientalistes [22. Oryantalistler Kongresi] İstanbul, 1951, II (1957), s. 59-262.

142) "Taite de Paix et d'Amitie entre le Gouvernement Imperial Ottoman et le Gouvernement de l'Union des Montagnards du Caucase (8.VI.1918)", [Kafkas Dağıstan Birliği Hükûmeti ile Osmanlı Devleti Arasında 8.VI.1918 Târihli Barış ve Dostluk Antlaşması], **WI** NS V (1957), s. 259-262.

143) "Auf dem Wege zur Türkischen Republik. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Türkei", [Türkiye Cumhuriyeti'ne Giden Yol.

Türkiye'nin Anayasal Târihine Bir Katkı], **WI** NS V/3-4 (1958), s. 206-218.

144) "Johannes Lepsuis: Zum 100. Geburtstag am 15.XII.1958", [Johannes Lepsius'un 100. Doğum Günü Anısına. 15.XII.1958], **Die Zeichen der Zeit** (Berlin-Ost), 12 (1958), s. 447-450.

145) "Mehmed VI. Der Letzte Sultan der Osmanen", [Son Osmanlı Sultanı VI. Mehmed (Vahdettin)], (XXIV. International Orientalistenkongress in München 1957), [1957 Yılında Münih'te Toplanan XXIV. Uluslararası Oryantalistler Kongresi], Wiesbaden 1959, s. 402 vd.

146) "Die Frauenfrage in der Türkei", [Türkiye'de Kadın Sorunu], **Saeculum** X (1959), s. 360-369.

147) "Osmanisch-aserbeidschanischer Zusatzvertrag vom 4.VI.1918", [4.VI.1918 Târihli Osmanlı-Azerbaycan Ek Antlaşması], **WI** VI (1959-1961), s. 133-136.

148) "Haben wir von den Muslims zu lernen?" [Müslümanlardan Öğrenmeli miyiz?], **Le Levant** (Strassburg) 1960, Nr. 4, s. 7 ve **Informationsdienst** (Wiesbaden), Nr. 22 (1971), s. 5.

149) "Persönlichkeit und Werk Kemal Atatürks", [Kemâl Atatürk'ün Kişiliği ve Eserleri], **Das Parlament,** Jahrgang 10, Nr. 34-35, 24.VIII.1960, s. 2.

150) "Traegt die Islamische Eheschliessung religiösen Charakter?", [İslâmi Evlilik Akdi Dinî Karakter Taşıyor mu?], **Isl.** 37, s. 246-249, (XIV. Deutsche Orientalistentag, Halle, 30.VII.1958), [30.VII.1958 Târihinde Halle'de Yapılan XIV. Alman Oryantalistler Toplantısı].

151) "Die Heutige Lage des Islams in der Türkei", [Türkiye'de İslâmiyetin Günümüzdeki Durumu], **WI** NS VI/3-4 (1961), s. 185-202. (Türkçe Çevirisi: "İslâmlığın Türkiye'de Günümüzdeki Durumu", **Yeni Türkiye'de İslâmlık**, Ankara, 1972, s. 129-139).

152) "Neues zur russisch-türkischen Freundschaft von 1919-1939", [1919-1939 Yılları Arasında Türk-Rus Dostluğuna İlişkin Yeni Bilgiler], **WI** NS VI/3-4 (1961), s. 203-222.

153) "Atatürk, Gründer der neuen Türkei", [Yeni Türkiye'nin Kurucusu Atatürk], (Türkçe Çevirisi: "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusu Atatürk", **Hür Vatan**, 11-12.XI.1961 ve **Forum**, 1.XI.1961, VI. Türk Târih Kongresi, Ankara, 23.X.1961).

154) "Mustafa Kemal (Atatürk)", **Bustan** (Wien) 3 (1961), s. 3 vd.

155) "Nationalismus und Islam im türkischen Unabhaengigkeitskriege", [Türk Kurtuluş Savaşı'nda Milliyetçilik ve İslâm], **Zeitschrift für Kurturaustausch** (Stuttgart), Jahrgang 12, s. 126 vd.

156) "Kemal Atatürk, ein grosser Revolutionaer und Diplomat", [Büyük Bir Devrimci ve Diplomat: Kemâl Atatürk], **Zeitschrift für Kulturaustausch** (Stuttgart), Jahrgang 12, s. 129-135. (Türkçe Çevirisi: "Büyük İnkılâpçı ve Diplomat Atatürk", **Ulus,** 20-29.IV.1956 ve V. Türk Târih Kongresi, Ankara, 1960).

157) "Der Eid in der türkischen Verfassung", [Türk Anayasasında Yemin Metni], **WI** VIII (1962-1963), s. 16-24.

158) "Zu den russisch-türkischen Beziehungen", [Türk-Rus İlişkileri Üzerine], **WI** VIII (1962-1963), s. 35-43.

156) "Zum Wochenruhetag in der Türkei", [Türkiye'de Hafta Sonu Tâtili], **WI** VIII (1962-1963), s. 44 vd.

157) Die türkische Frage auf den allierten Konferenzen von 1920, [1920 yılındaki Müttefik Konferanslarında Türk Sorunu], **WI** VIII (1962-1963), s. 46 vd.

158) Zur Wahl des "Kalifen" Abdülmecid, [Abdülmecid'in "Halife" Seçilmesi Üzerine], **WI** VIII (1962-1963), s. 46-57.

159) Ehrenschutz Gottes und der Propheten in der Türkei, [Türkiye'de Allah'ın ve Peygamberin Manevî Varlığının Korunması], **Orient** 15 (1962), s. 296-303.

160) Zur gegenwaertigen Lage des Islams auf Zypern u.a. Mitteilungen, [Kıbrıs'ta İslâmiyetin Bugünkü Durumu Üzerine -ve başka makâleler-], **WI** VIII (1962-1963), s. 194-197.

161) Le role du communisme dans le relations russo-turques de 1919 a 1922, [1919-1922 Yılları Arasında Türk-Rus İlişkilerinde Komünizmin Rolü], **Orient** (Pâris), Nr. 26 (1963), s. 31-46. (Türkçe Çevirisi: **Yeni İstanbul**, 18-23.VIII.1964).

162) Ein Amerikanisches Mandat für die Türkei, [Türkiye İçin Amerikan Mandası mı?], **WI** VIII (1962-1963), s. 219-234.

163) Vom Kampf der Islamisten und der Kemalisten in der Türkei, [Türkiye'de İslâmcılarla Kemâlistlerin Mücâdelesi -ve başka makâleler-], **WI** VIII (1963), s. 252-259. (Türkçe Çevirisi: "İslâmcılarla Atatürkçüler Arasındaki Mücâdele", **Yeni Türkiye'de İslâmlık**, Ankara, 1972.)

164) Die Bedeutung der Religion für Mustafa Kemal (Atatürk), [Mustafa Kemâl (Atatürk) İçin Dinin Anlamı], **Kairos** (Salzburg) V (1963), s. 138.

165) Mustafa Kemal et la Proclamation de la Republique en Turquie, [Mustafa Kemâl ve Türkiye'de Cumhuriyetin İlânı], **Orient** 27 (1963), s. 29-44.

166) Die Rezeption des Schweiz. Zivilrechts und die türkische Verfassung vom 9. Juli 1961, [İsviçre Modeli. 9 Temmuz 1961 Târihli Türk Anayasasına göre Medenî Hukuk], **WI** VIII (1963), s. 257 vd.

167) Die Türkisch-Ortodoxe Kirche (mit Nachtragen), [Türk Ortodoks Kilisesi -ilâvelerle birlikte-], **Isl.** 39 (1964), s. 95-129, 45 (1969), s. 317-323, 46 (1970), s. 225 vd.

168) Mondros'a Giden Yol, **B** XXVIII (1964), s. 141-152.

169) Zur Ausbildung der Geistlichen in der Türkei. -Ein neueres Oberhaupt der Türkisch-Orthodoxen Kirche, [Türkiye'de Din Adamlarının Eğitimi Üzerine. -Türk-Ortodoks Kilisesi'nin Yeni Başkanı], **WI** IX (1964), s. 260-264. (Türkçe Çevirisi: "Türkiye'de Din Adamlarının Yetiştirilmesi Üzerine", **Yeni Türkiye'de İslâmlık**, Ankara, 1972).

170) Die türkische Dorfinstitute, [Türkiye'de Köy Enstitüleri], **Bustan** 4 (1964), s. 10-14.

171) Eine Unterredung M. Kemals mit McArthur von 1932. -Ein Angebot M. Kemals an die Englaender (?) v. Nov. 1918. -Ein Fetwa gegen Bolschewismus, [M. Kemâl'in McArthur ile 1932 Yılında Yaptığı Görüşme. -M. Kemâl'in 1918 Yılının Kasım Ayında İngilizlere (?) Bir Önerisi. -Bolşevizme Karşı Bir Fetva], **WI** X (1965-1967), s. 66-70.

172) Zur Geschichte des Namens "Tatar", ["Tatar" Adının Târihi Üzerine], **Reşid Rahmeti Arat İçin**, Ankara, 1966, s. 278-285.

173) M. Kemal und der Glaubenskrieg, [Mustafa Kemâl ve Din Savaşı], **WI** X (1965-1967), s. 174-180.

174) Neuordnung der geistlichen Verwaltung in der Türkei, [Türkiye'de Dini Yönetimin Yeni Düzeni], **WI** X (1965-1967), s. 181-192.

175) Deutsch-Türkische Militaerkonvention v. 18.X.1917, [18.X.1917 Târihli Türk-Alman Askerî Antlaşması], **WI** X (1965-1967), s. 193-201.

176) Konnte Tevfik Pascha die Dynastie Osman retten? u.a. Mitteilungen, [Tevfik Paşa Osmanlı Hanedanlığını Kurtarabilir miydi? -ve başka makâleler], **WI** X (1965-1967), s. 202-206.

177) Der Weg nach Mundros im Lichte der englischen Dokumente, [İngiliz Belgelerinin Işığında Mondros'a Giden Yol], **B** XXXI (1967), s. 113-133.

(Türkçe Çevirisi: **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Çeviren: Cemâl Köprülü, Türk Târih Kurumu Yayınları, Ankara, 1971).

178) Das Todesurteil gegen Mustafa Kemal, [Mustafa Kemâl'in İdam Hükmü], **Anatolica** I (İstanbul 1967), s. 143-150.

179) Ein scherifisches Bündnisangebot an M. Kemal. Ein Beitrag zur Geschichte der arabisch-türkischen Beziehungen, [Bir Şerif'in Mustafa Kemal'e İttifak Önerisi. Türk-Arap İlişkileri Târihine Bir Katkı], **Der Orient in der Forschung** (Festschrift für Otto Spies zum 5.IV.1966), [Otto Spies'e Armağan], Otto Harrossowitz, Wiesbaden 1967, s. 371-394.

180) Die Griechische Landung in İzmir im Lichte der britischen Dokumente, [İngiliz Belgelerinin Işığında Yunanlıların İzmir Çıkartması], **Mitteilungen der Deutsch-Türkischen Gesellschaft**, Heft 73, s. 9-13 (Türkçe Çevirisi: **B** XXXII (1968), s. 567-576).

181) Die Nichtabdankung des Sultan Mehmed VI, [Pâdişah VI. Mehmed'in Tahtı Terk Etmemesi], **WI** XI (1968), s. 228-233.

182) M. Kemal'i Alıp Götürmek İsteyenler, **B** XXXII (1968), s. 499-508.

183) Yeni Görüşle Millî Mücâdele, **Ulus**, 19.V.1969 ve (Der National Kampf in neuer Sicht), **Mitteilungen der Deutsch-Türkischen Gesellschaft**, Heft 78, s. 11-17.

184) Wissenschaftliche Koranübersetzungen in die europaischen Hauptsprachen, [Temel Avrupa Dillerinde Bilimsel Kur'an Çevirileri], **Necâti Lugal Armağanı**, Ankara, 1968, s. 367-382.

185) Die Deutsch-Türkische Vertraege v. 27.X1.1917. -Die Deutsch-Georgische Abkommen v. 28.V.1918, [27.XI.1917 Târihli Türk-Alman Antlaşması; 28.V.1918 Târihli Alman-Gürcü Antlaşması], **WI** XII (1969-1970), s. 90-96.

186) Die İmam-Hatip Schulen in der Türkei, [Türkiye'de İmam-Hatip Okulları], **WI** XII (1969), s. 125.

187) Auftrag und Vollmacht M. Kemals v. 6.V.1919, [M. Kemâl'in 6.V.1919 Târihindeki Görev ve Yetkisi], **WZKH** 62 (1969), s. 264-279.

188) Misâk-ı Millî ve Mustafa Kemâl, **Cumhuriyet** (2.II.1970).

189) Büyük Millet Meclisi'nin 50. Yıldönümü Münâsebetiyle, **Ulus**, 23.IV.1970 ve **B** XXXIV (1970), s.185-188.

190) Atatürk Bir Diktatör mü idi?, **Türk Kültürü** IX (1970), s. 43 vd.

191) Zwei Streitfragen aus der Frühgeschichte der Türkischen Revolution, [Türk Devriminin Erken Dönemine İlişkin İki Tartışmalı Konu], **WI** XIII (1971), s. 162-167.

192) Telegrammweschel zwischen Mehmed VI und Georg V, [VI. Mehmed ile V. George Arasındaki Telgraf Alışverişi], **WI** X/3-4 (1967), s. 202.

193) Vollstreckung der Todesstrafe in der Türkei, [Türkiye'de Ölüm Cezâsının İnfâzı], **WI** X/3-4 (1967), s. 204.

194) Das Verhaeltnis Ankara-Moskau, [Ankara-Moskova İlişkileri], **Das Parlament**, Jahrgang 10, Nr. 34-35.

195) M. Kemal General Harrington ile Görüşmek İstemiş midir?, **B** XXXVI (1972), s. 169 vd.

196) M. Kemal'in Amiral Brook'a Mektubu, **B** XXXVI (1972), s. 535-543.

197) Vom Islam in der Heutigen Türkei, [Bugünkü Türkiye'de İslâmiyet], **WI** XIII (1971), s. 145-162.

198) Atatürk ve Trakya'da Türk Sınırı, **VII. Türk Târih Kongresi II** (1973), s. 813-835.

199) Yeni Türkiye'de Kur'an-ı Kerim Kursları, **Zeki Velidi Togan Armağanı**, İstanbul, 1973, s. 47-63 ve **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 5, Cüz: 1-4, İstanbul, 1973, Çeviren: Nimet Arsan.

200) Türkiye Cumhuriyeti'nin İlânı -Atatürk Devrimlerinin Başlangıcı, **B** XXXVII (1973), s. 471-479. Çeviren: Nimet Arsan.

201) Kemalizmin Temel Düşünceleri ve Târihi, **Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu**, İstanbul, 10.XII.1973.

202) Der Türkische Unabhaengigkeitskrieg in neuer Sicht, [Yeni Bir Bakışla Türk Kurtuluş Savaşı], **Deutsch-Türkische Gesellschaft E.V.** (sonderabdruck [özel baskı]), Bonn, Mitteilungen, Heft 78, 1969, s. 11-18.

203) VI. Mehmed'in İngiltere'ye İkinci Antlaşma Teklifi, **B** XXXVIII/151, (1974), s. 493-497.

204) Note Mustafa Kemals an Earl Curzon vom 30.IV.1920, [Mustafa Kemâl'in Earl Curzon'a 30.IV.1920 Târihli Notu], **WI** XVI (1975).

205) I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası, Çeviren: Mihin Lugal, **VIII. Türk Târih Kongresi**, **B** XLI/164, (1977), s. 733-743.

206) Die Elviye-i Selâse: Kars, Ardahan und Batum, **WI** NS XVIII/1-2 (1977-1978), s. 19-40.

207) Zum Eintritt der Türkei in den Weltkrieg, [Türkiye'nin Dünyâ Savaşı'na Girişi], **WI** NS XIX/1-4 (1979), s. 223-225.

208) Des Mots Importants de Mustafa Kemal (Atatürk), [Mustafa Kemâl (Atatürk)'ün Önemli Düşünceleri], **B** XLI/1 (1981), s. 177.

209) Nachtraege zu "Der Islam in der neuen Türkei", ["Yeni Türkiye'de İslâmiyet"e İlâveler], **WI** NS XX/3-4 (1980), s. 200 vd.

209) Havza'da Mustafa Kemal Paşa, **B** XLI/182 (1982), s. 347-352.

II. Ansiklopedilere ve Kollektif Eserlere Katkıları

1) **Wörterbuch der Völkerrechts und Diplomatie**, [Diplomasi ve Devletler Umûmî Hukûku Sözlüğü], (Berlin 1924-1925) I, s. 287 vd: Eritre, s. 289 vd: Estonya, s.780: Kurland, s. 825 vd: Letonya, s. 832: Livonya, II s. 551 vd: Somali.

2) **Enzyklopaedie des Islams**, [İslâm Ansiklopedisi], III (1933-1936), s. 775 vd: Muhtar Paşa ve Gazi Ahmet.

3) **Handbuch dar Orientalistik**, [Oryantalizm El Kitabı], 1. Abt., 6. Bd., 3. Absch. (Leiden 1959: E. J. Brill), s. 70-97: Geschichte der Türkei seit dem Wafferstillsland von Mudros (30.10.1918), [30.10.1918 Târihli Mondros Mütârekesi'nden İtibâren Türkiye Târihi].

4) **Der Grosse Herder**, (genişletilmiş 2. Bd. (Freiburg 1962), s. 1002 vd: Der Islam in der neuen Türkei, [Yeni Türkiye'de İslâmiyet].

5) **Weltgeschichte der Gegenwart**, [Günümüz Dünyâ Târihi], (Bern, 1962: France Verlag), Bd. I, Die Staaten [Devletler]: s. 641-654.

6) **Die Religion in Geschichte und Gegenwart**, [Târihte ve Günümüzde Din], (3. baskı), Bd. VI (Tübingen 1962: I. C. B. Mohr (Paul Siebeck)), s. 1075-1078: Türkei, [Türkiye], I. Târih, B. Yeni Zamanlar -1839'dan itibâren- II. Türkiye'de Dinî Propaganda.

7) **Handbuch der Europaischen Geschichte**, [Avrupa Târihi El Kitabı], (Stuttgart: Union Verlag), Bd. 6 (1968), s. 539-546: Das Osmanische Reich vom Berliner Kongress bis zu seinem Ende, [Berlin Kongresi'nden Yıkılışına Dek Osmanlı Devleti Târihi]: Bd. 7: Die Türkei als Nationalstaat seit der Revolution Mustafa Kemals (1920-1922), [Mustafa Kemâl Devriminden İtibâren Ulusal Devlet Olarak Türkiye].

8) **Neue Deutsche Biographie**, [Yeni Alman Biyografisi], (München), Bd. 10: Heinrich August Jaeschke.

III. Ortak Çalışmalar

1) **Kritische Bearbeitung von H. C. Armstong**, [H. C. Armstong'un Kritik Çalışması], **Der Graue Wolf**, [Bozkurt], Berlin 1933: S. Fischer Verlag.

2) Siegfried Rzeppa, Personen und Sachregister zu den türkischen Geschichtskalendern für 1918-1934, [1918-1934 Yılları Türkiye Kronolojisi İçin Kişi ve Konu İndeksi], **MSOS** XLI (1938), s. 1-52.

3) Franz Taeschner, Antichristen Bestrebungen im Vorderen Orient, [Ön Asya'da Anti-hıristiyan Eğilimler], **Christen und Antıchristen**, Münster-Hiltrup 1954: Herz Jesu-Missionshaus, s. 182-192.

4) **Kritische Bearbeitung von Philip Price**, [Philip Price'ın Kritik Çalışması], **Die Türkei**, [Türkiye], Nürnberg 1958: Hans Carl Verlag.

5) Übersetzung von Sabri Şakir Ansay, Das Türkische Recht, [Sabri Şakir Ansay tercümesi], [Türk Hukûku], **Handbuch der Orientalistik**, I. Abt., Genişletilmiş Bd. III: Das Orientalische Recht, [Doğu Hukûku], (Leiden 1964: E. J. Brill), s. 441-461.

IV. Yayın Faaliyetleri

1) Mitredaktor der Abt. II der **MSOS**, [*MSOS*'un II. Kısmının redaktörlerinden], XXIV-XXXV (1931-1932).
2) Mitherausgegeber der **WI**, (*WI*'in yayıncılarından: 14-17 (1932-1935); herausgegeber v. Bd. 18-25 (1936-1944), [18-25. ciltleri arasında *WI*'nın yayıncısı (1936-1944)]; mit sonderband 1941, [1941 Yılı Özel Sayısının yayıncısı]: Festschrift Friedrich Giese zum 70. Geburtstag und Neue Serie I-VI (1951-1960), [Friedrich Giese'nin 70. Doğum Gününe Armağan'ın ve *WI*'ın Yeni Serisi'nin I-VI (1951-1960) yayıncısı].
3) Herausgegeber der Abt. **Vorderasien der Studien zur Auslandskunde**, *[Vorderasien der Studien zur Auslandskunde* dergisinin yayıncısı], Bd. 1, Lief. I-II Berlin 1944: Junker und Dünnhaupt.

V. Anısına Yazdıkları

1) Edgar Pröbster [için], **WI** 24 (1943), s. 129 vd.
2) Friedrich Giese [için], **ZDGM** 99 (1949), s.7-10 ve **Neue Deutsche Biographie** (München), Bd. 6 (1964), s. 377.
3) Sebastian Beck [için], (W. Björkman ile birlikte), **ZDGM** 105 (1955), s. 1-5.
4) Erich Pritsch [için], **WI** VIII (1962), s. 1 vd.

VI. En Önemli Kitap Tanıtma Yazıları

1) Adams, T. W: AKEL, The Communist Party of Cyprus, [Kıbrıs Komünist Partisi AKEL], (Stanford, Calif. 1971), **WI** XIII, s. 242.
2) Allen, Henry Elisha: The Turkish Transformation, [Türk Dönüşümü], (Chicago 1935), **WI** 18, s. 142 vd.
3) Anchieri, E.; Migliorini, E ve Rossi, E: La nuova Turchia, [Yeni Türkiye], (Roma 1939), **OLZ** 43, s. 255 vd.
4) Anderson, J. N. D: Islamic Law in Africa, [Afrika'da İslâm Hukûku], (Londra 1954), **WI** IV, s. 224 vd.
5) Ansay, Tuğrul: American-Turkish Private International Law, [Türk-Amerikan Husûsî Devletler Hukûku] ve (Don Wallace Jr. ile birlikte): Introduction to Turkish Law, [Türk Hukûkuna Giriş], (Ankara, 1966), **ZvglRW** 71 (1969), s. 85 vd.

6) Arsan, Nimet: Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1918), (Ankara 1964), **WI** X, s. 105 vd.

7) Ayiter, Kudret: Das Staatsangehörigkeitsrecht der Türkei, [Türkiye'de Vatandaşlık Hukûku] (Frankfurt 1970), **ZvglRW** 72 (1971), s. 242 vd.

8) Bayur, Hikmet: Atatürk, (Ankara, 1963), **WI** X, s. 105 vd.

9) Bekata, Hıfzı Oğuz: Aydın Din Adamları, (Ankara, 1962), **WI** IX, s. 304.

10) Bennigsen, A ve Quelquejay, Ch: Le "Sultangalievisme" au Tatarstan, [Tataristan'da "Sultan Galiyevcilik"], (Paris 1960), **Jahrbuch für Geschichte Osteuropas** 9 (1961), s. 454 vd.

11) Berkes, N: Turkish Nationalism and Western Civilization, [Türk Milliyetçiliği ve Batı Uygarlığı], (Londra 1959), **WI** VI, s.172 vd.

12) Berkes, N: The Development of Secularism in Turkey, [Türkiye'de Laikliğin Gelişimi], [Türkçe Çevirisi: Türkiye'de Çağdaşlaşma], (Montreal 1964), **WI** X, s. 108 vd ve **HZ** 202 (1966), s. 499.

13) Bhamdoun: The Proceedings of the First Muslim-Christian Convocation, [Birinci Müslüman-Hıristiyan Toplantısı], (New York 1955), **WI** V, s. 126 vd.

14) Bıyıklıoğlu, T: Trakya'da Milli Mücâdele I-II, (Ankara 1955-1956), **WI** V, s. 149-152.

15) Bisbee, E: The New Turks, Pioneers of the Republic, 1920-1950, [Cumhuriyetin Öncüleri, Yeni Türkler: 1920-1950], (Philadelphia 1951), **WI** II, s. 140 vd.

16) Bonelli, L: Lessico turco-italiano, [Türkçe-İtalyanca Sözlük] (Roma 1939), **WI** 22, s. 162 vd. ve IV, s. 68 vd.

17) Bowen, H: British Contributions to Turkish Studies, [Türk Araştırmalarına İngiliz Katkıları], (Londra 1945), **WI** IV, s. 68 vd.

18) Butler, R. (editor): Documents on British Foreign Policy 1919-1939 [1919-1939 Yılları Arasında İngiliz Dış Politikası Üzerine Belgeler], First Series, XIII (1963), **WI** X, s. 105 vd.

19) The Cambridge History of Islam, (editor: P. M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis), (Cambridge 1970), **WI** XIII, s. 230.

20) Coşar, Ömer Sami: Milli Mücadele Basını (İstanbul 1964), **WI** X, s. 105

21) Devereux, R: The First Ottoman Constitutional Period, [İlk Osmanlı Anayasası Dönemi], (Baltimore 1963), **WI** VIII, s. 279 vd.

22) Davison, R. H: Reform in the Ottoman Empire, (Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform], (Princeton 1963), **WI** IX, s. 292-295.

23) T. C. Diyanet İçleri Başkanlığı: Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meâl), (Ankara, 1961), **WI** VIII, s. 59 vd.

24) Dodd, C. H: Politics and Government in Turkey, [Türkiye'de Siyâset ve Hükûmet], (Manchester 1969), **Isl.** 48, s. 352 vd.

25) Duda, H. W: Vom Kalifat zur Republik, [Hilâfetten Cumhuriyete], (Viyana 1948), **Isl.** 29, s. 78 vd.

26) Esmer, A. Ş: Siyasî Târih 1919-1939, (Ankara 1953), **WI** III, s. 285 vd.

27) Evans, L: United States Policy and the Partition of Turkey 1914-1924, [Birleşik Devletler Politikası ve Türkiye'nin Paylaşılması 1914-1924] (Baltimore 1965), **WI** X, s. 130.

28) Frey, F. W: The Turkish Political Elite, [Türk Siyâsal Eliti], (Cambridge, Mss. 1965), **WI** X, s. 240 vd.

29) Freye. R. N. (editor): The Near East and the Great Powers, [Yakın Doğu ve Büyük Güçler], (Cambridge, Mass. 1951), **WI** II, s.76 vd.

30) Freye, R. N: Islam and the West, [İslâm ve Batı], (Den Haag 1957) **WI** V, s. 132 vd.

31) Giannini, A: Le Costituzioni degli Stati del Vicino Oriente, [Yakın Doğu Devletlerinin Anayasaları], (Roma 1931), **OLZ** 36, s. 498 vd.

32) Giannini, A: L'Ultima Fase della Questione Orientale 1913-1932, [1913-1932 Yılları Arasında Doğu Sorununun Son Durumu], (Roma 1933), **OLZ** 38, s. 110 vd.

33) Gibb, H. A. R: Mohammedanism, [Müslümanlık], (Londra 1953), **WI** II, s. 294 vd.

34) Godchot, J. E: Les Constitutions du Proche et Moyen-Orient, [Orta Doğu'nun ve Geleceğin Anayasaları], (Paris 1957), **WI** VI, s. 158 vd.

35) Guse, F: Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest, [Dünyâ Savaşı'nda Brest Barış Antlaşmasına Kadar Kafkas Cephesi], (Leipzig 1941), **OLZ** 45, s. 318-321 ve **WI** 23, s. 103 vd.

36) Gökbilgin, M. T: Milli Mücadele Başlarken (Cilt: I, Ankara 1959), **B** XXIV, s. 205-208.

37) Halide Edib: The Turkish Ordeal, [Türk'ün Ateşle İmtihanı], (Londra 1928), **MSOS** XXXII, s. 202, (anonim).

38) Halide Edib: Turkey Faces West, [Türkiye Batı'ya Dönüyor], (New Haven 1930), **OLZ** 34, s. 878 vd.

39) Halpern, M: The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa, [Orta Doğu'da ve Kuzey Afrika'da Sosyal Değişim Politikası], (Princeton 1963), **WI** IX, s. 277-280.

40) Harris, G. S: The Origins of Communism in Turkey, [Türkiye'de Komünizmin Kökenleri], (Stanford, Calif. 1967), **WI** XII, s. 149 vd.

41) Hartmann, R: Die Arabische Frage. Rückblick und Ausblick, [Arap Sorunu. Geriye Bakış ve Gelecek], **ON** IV, s. 273-277 ve **WI** 20, s. 146 vd (anonim).

42) Heuser, F. ve Şevket, İ: Türkisch-Deutsches Wörterbuch, [Türkçe-Almanca Sözlük], (3. baskı, Wiesbaden 1954), **WI** III, s. 293-296.

43) Heyd, U: Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp, [Türk Milliyetçiliğinin Temelleri. Ziyâ Gökalp'In Hayâtı ve Öğretileri], (Londra 1950), **Orient** 5, s. 113 vd.

44) Heyd, U: Language Reform in Modern Turkey, [Modern Türkiye'de Dil Reformu], (Kudüs 1954), **WI** IV, s. 69 vd.

45) Hindbeck, H: Der Wind schlaegt um am Bosporus, [Boğaz'da Hava Değişimi], (Berlin 1935), **OLZ** 40, s. 311 vd.

46) Hirsch, E. E: Die Verfassung der Türkischen Republik, [Türkiye Cumhuriyeti Anayasası], (Frankfurt 1966), **WI** XII, s. 150 vd.

47) Hony, H. C. ve İz. F: A Turkish-English Dictionary, [Türkçe-İngilizce Sözlük], (2. baskı, Oxford 1957), **WI** V, s. 290 vd. (ayrıca bakınız: İz. F).

48) Heskins, H. L: The Middle East Problem Area in World Politics, [Dünyâ Politikasında Orta Doğu Sorunu], (New York 1954), **HZ** 183, s. 730 vd.

49) Hostler, Ch. W: Türken und Sowjets, [Türkler ve Sovyetler], (Frankfurt 1960), **HZ** 193, s. 502 vd.

50) Hüber, R: Die Bagdadbahn, [Bağdat Demiryolu], (Berlin 1943), **WI** 23, s. 196 vd.

51) İskit, S. R: Türkiye'de Matbuat Rejimleri, (İstanbul 1939), **WI** 22, s. 164.

52) İz, F. ve Hony, H. C: An English-Turkish Dictionary, [İngilizce-Türkçe Sözlük], (Oxford 1952), **WI II**, s. 307 vd.

53) Jansky, H: Lehrbuch der Türkischen Sprache, [Türkçe El Kitabı], (2. baskı, Wiesbaden 1954), **WI** IV, s. 70 vd.

54) Jansky, H: Deutsch-Türkische Wörterbuch, [Almanca-Türkçe Sözlük], (Wiesbaden 1961), **OLZ** 59, s. 384-387.

55) Karabekir, K: İstiklâl Harbimiz, (İstanbul 1960), **WI** VII, s. 224 vd.

56) Karpat, K. H: Turkey's Politics. The Transition to a Multi-Party System, [Türkiye'nin Politikası. Çok Partili Sisteme Geçiş], (Princeton 1959), **WI** VI, s. 309.

57) Kedourie, E: England and the Middle East, [İngiltere ve Orta Doğu], (Londra 1956), **WI** V, s. 147 vd.

58) Kinross, Lord: Atatürk. The Rebirth of a Nation, [Atatürk. Bir Ulusun Yeniden Doğuşu], (Londra 1964), **WI** X, s. 107.

59) Kissling, H. J: Osmanisch-Türkische Grammatik, [Osmanlıca-Türkçe Gramer], (Wiesbaden 1960), **WI** VI, s. 302 vd.

60) Kohn, H: Nationalismus und Imperialismus im Vorderen Orient, [Ön Asya'da Milliyetçilik ve Emperyalizm], (Frankfurt 1931), **OLZ** 36, s. 320 vd.

61) Kral, A. v: Das Land Kemal Atatürks, [Kemâl Atatürk'ün Ülkesi], (2. baskı, Viyana 1937), **OLZ** 41, s. 635 ve **WI** 19, s. 158 vd.

62) Kress v. Kressensteim, F: Mit den Türken zum Suezkanal, [Türklerle Süveyş Kanalı'na], (Berlin 1938), **WI** 22, s. 164 vd.

63) Krüger. K: Die neue Türkei, [Yeni Türkiye], (Berlin 1963), **WI** VIII, s. 281 vd.

64) Law in the Middle East, [Orta Doğu'da Hukuk], (editors: Majid Khadduri ve H. J. Liebesny), (Washington 1955), **WI** IV, s. 223 vd.

65) Levonian, L: The Turkish Press 1925-1932, [1925-1932 Yılları Arasında Türk Basını], (Atina 1932), **OLZ** 37, s.320 vd.

66) Lewis, B: The Emergence of Modern Turkey, [Modern Türkiye'nin Doğuşu], (Londra 1961), **WI** VII, s. 222 vd.

67) Lewis, G. L: Turkey, [Türkiye], (New York 1955), **Middle Eastern Affairs** VII, s. 67 vd.

68) Litmann, E: Islamisch-arabische Heiligenlieder, [İslâm-Arap İlâhileri], (Wiesbaden 1951), **WI** II, s. 299.

69) Luke, H: The Making of Modern Turkey, [Modern Türkiye'nin Kuruluşu], (Londra 1936), **OLZ** 40, s. 541 vd.

70) Luke, H: Cities and Men, [Şehirler ve İnsanlar], I-III (Londra 1953, 1956), **WI** V, s. 142 vd.

71) Mardin, Ş: The Genesis of Young Ottoman Thought, [Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu], (Princeton 1962), **WI** VIII, s. 210-213 (Türkçe Çevirisi: Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu].

72) Mikusch, D. v: Gasi Mustafa Kemal. Zwischen Europa und Asien, [Avrupa ile Asya Arasında Gâzi Mustafa Kemâl], (Leipzig 1929), **OLZ** 34, s. 247-252.

73) Montety, H. de: Femmes de Tunisie, [Tunuslu Kadınlar], (La Haye 1958), **WI** VI, s. 156 vd.

74) Mühlmann, C: Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg, [Dünyâ Savaşı'nda Türk-Alman Askerî İttifâkı], (Leipzig 1940), **OLZ** 45, s. 318-321 ve **WI** 23, s. 103 vd.

75) Okur, H, Y: Atatürk'le Onbeş Yıl, (İstanbul 1962), **WI** IX, s. 300-303.

76) Padwick, C. E: Call to İstanbul, [İstanbul'a Çağrı], (Londra 1958), **WI** VI, s.147 vd.

77) Pallis, A. A: Greece's Anatolian Venture -and after, [Yunanistan'ın Anadolu Mâcerâsı ve Sonrası], (Londra 1937), **OLZ** 41, s. 315 vd.

78) Paret, R: Symbolik des Islam, [İslâm'ın Sembolleri], (Stuttgart 1958), **WI** VI, s. 144 vd.

79) Paret, R: Die Welt des Islam und die Gegenwart, [İslâm Dünyası ve Günümüz], (Stuttgart 1961), **WI** VII, s. 231 vd.

80) Paret, R: Der Koran, [Kur'an], (Stuttgart 1963), **WI** IX, s. 271.

81) Pearson, J. D: Index Islamicus 1906-1955, 1956-1960, 1961-1965, und 1966-1970, (Cambridge 1958, 1962, 1967, 1972), **WI** VI s. 149 vd, VIII s. 198, XII s. 137 vd, XVI.

82) Peters, L: Grammatik der türkischen Sprache, [Türkçe Gramer], (Berlin 1947), **WI** IV, s. 70 vd.

83) Peters, L: Die Geschichte der Türken, [Türklerin Târihi], (Stuttgart 1961), **WI** VIII, s. 83 vd.

84) Pattard, E. X: Le visage nouveau de la Turquie, [Türkiye'nin Yeni Çehresi], (Pâris 1931), **OLZ** 36, s. 252 vd.

85) Pritsch, E: Die Islamische Staatsidee, [İslâm'da Devlet Fikri], **ZvglRW** 53, s. 33-72.

86) Pritsch, E: Tanfid al-ahkâm, **ZDMG** 98, s. 237-281 ve **WI** I, s. 243 vd.

87) Robinson, R. D: The First Turkish Republic, [Türkiye'de Birinci Cumhuriyet], (Cambridge, Mass. 1963), **WI** IX, s. 295.

88) Roccalta. P. di: Ankara e Kemal Pascia, [Ankara ve Kemâl Paşa], (Roma 1952), **OLZ** 37, s. 544 vd.

89) Rossi, E: Manuale di lingua turca, [Türkçe El Kitabı], (Roma 1939, 1964), **WI** 22, s. 163 vd, X, s. 115 vd.

90) Rühl, Ph: Türk. Sprachlehre, [Türkçe Dil Eğitimi], (Heidelberg 1954), **WI** IV, s. 70 vd.

91) Rummel, F. v, Kolshorn, O. ve Wenzel, H: Die Neue Türkei, [Yeni Türkiye], (Berlin 1941), **WI** 23, s. 104 vd.

92) Rummel, F.v, Kolshorn, O. ve Wenzel, H.: Die Türkei auf dem Wege nach Europa, [Avrupa Yolunda Türkiye], (Münih 1952), **WI** II, s. 311 vd.

93) Runyun. M: Hacıbayram Minberinden Hutbelerim, (İstanbul 1968), **WI** XIII, s. 140.

94) Sâbis. A.İ: Harb Hatıralarım I-III, V, (İstanbul 1943, Ankara 1951 ve 1952), **WI** IV, s. 232, V, s. 152 vd.

95) Safa, Peyami: Zwichen Ost und West, [Doğu ve Batı Arasında], (Leipzig 1943), **WI** I, s. 312.

96) Schacht, J: Problems of Modern Islamic Legislation, [Modern İslâm Mevzuatının Sorunları], **Studia Islamica** XII, s. 99-129 ve **WI** VI, s. 288.

97) Scipio, L. A: My Thirty Years in Turkey, [Türkiye'de Geçen Otuz Yılım], (Ringe, N. H. 1955), **WI** V, s. 149.

98) Smith, W. C: Islam in Modern History, [Yakın Târihte İslâm], (Princeton 1957), **WI** V, s. 280 vd.

99) Söylemezoğlu, G. K: Başımıza Gelenler, Hâtıraları I-IV; Yok Edilmek İstenen Millet, (İstanbul 1939, 1946, 1949, 1953, 1955, 1957), **WI** VI, s. 173 vd. (Türkçe Çevirisi: Gotthard Jaeschke, Gâlip Kemalî Söylemezoğlu'nun Eserlerine Toplu Bakış, Çeviren: Cemil Koçak, *Târih ve Toplum*, Sayı: 3, (Mart 1984), s. 76-77).

100) Sözeri, M. S: Din Dersleri, (İstanbul 1957), **Isl.** 36, s. 275 vd.

101) Sperduti, G: Aspetti giuridici della questione del Sangiaocato di Alessandretta, [Hatay (Alexandretta) Sancağı'nın Hukûkî Sorunlarının Değişik Yönleri], (Mailand 1939), **WI** 22, s. 166 vd.

102) Spies, O: Türkische Chrestomatie, [Türk Seçme Nesir Parçaları], (Wiesbaden 1957), **WI** V, s. 288.

103) Spies, : Türkisches Puppentheater, [Türk Gölge Oyunu], (Emsdetten 1959), **WI** VI, s. 305.

104) Spies, O: Türkischer Sprachführer, [Türkçe Dil Kılavuzu], (Bonn 1966), **WI** X, s. 252 vd.

105) Spies, O: Türkische Maerchen, [Türk Masalları], (Düsseldorf 1967), **WI** XII, s. 161 vd.

106) Spies, O; Spuler, B: Die Mongolen in Iran, [İran'da Moğollar], (Leipzig 1939), **WI** 25, s. 192-195.

107) Spies, O; Spuler, B: Idel-Ural. Völker und Staaten zwischen Wolga und Ural, [Volga ve Ural Arasındaki Halklar ve Devletler], (Berlin 1942), **WI** 23, s. 201 vd.

108) Spies, O; Spuler, B: Die Goldene Horne, [Altın Boynuz (Haliç)], (Leipzig 1943), **WI** 23, s. 192-195.

109) Steuerwald, K: Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart, [Günümüz Türkçesi Üzerine İncelemeler], I-III (Berlin 1963, 1964, 1966), **WI** IX, s. 285 vd, X, s. 252.

110) Steuerwald, K: Taschenwörterbuch, I. Türkisch-Deutsch, II. Deutsch-Türkisch, [Cep Sözlüğü, I. Türkçe-Almanca, II. Almanca-Türkçe], (Berlin 1966), **WI** X, s. 253.

111) Steuerwald, K: Türkische-Deutsche Wörterbuch, [Türkçe-Almanca Sözlük], (Wiesbaden 1972), **Isl.** 50, s. 200 vd.

112) Stirling, P: Turkish Village, [Türk Köyü], (Londra 1965), WI X, s. 109 vd.

113) Szyliowicz, J. S: Political Change in Rural Turkey, [Türk Kırsal Kesiminde Siyâsî Değişim], Erdemli (Den Haag 1966), **Isl.** 44, s. 312 vd.

114) Şensoy, N. ve Tolun, O: Das Türkische Strafgesetzbuch v. 1.III.1926, [1.III.1926 Târihli Türk Cezâ Kânunu], (Berlin 1955), **WI** IV, s. 233 vd. (ayrıca bakınız No: 131).

115) Tevetoğlu, F: Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (Ankara 1967), **WI** XII, s. 149 vd.

116) Thomas, L. V: The United States and Turkey and Iran, [Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye ve İran], (Cambridge, Mass. 1951), **WI** II, s. 77 vd.

117) Topf. E: Die Staatenbildungen in den arabischen Teilen der Türkei, [Türkiye'nin Arap Bölgesindeki Devlet Kuruluşları], (Hamburg 1929), **OLZ** 33, s. 1018-1022.

118) Toscano, M: Storia Diplomatica dell' Intervento Italiano. I: Il Patto di Londra, II: Gli Accordi di San Giovanni de Moriana, [İtalyan Müdahalesinin Diplomatik Târihi, I. Londra Antlaşması, II. San Giovanni ve Moriana Antlaşmaları], (Bologna 1934), (Mailand 1936), **OLZ** 41, s. 675-678.

119) Toynbee. A. J: Survey of International Affairs 1928, [1928 Yılında Uluslararası İlişkilere Genel Bir Bakış], (Londra 1929), **OLZ** 35, s. 178 vd.

120) Trumpener, U: Germany and the Ottoman Empire 1914-1918, [Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu 1914-1918], (Princeton 1968), **WI** XII, s. 147 vd.

121) Tunaya, T. Z: Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, (İstanbul 1952), **WI** II, s. 309 vd.

122) Türk İstiklâl Harbi I-VI (Ankara 1962-1964), **WI** X, s. 111 vd.

123) Unat, F. R: İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi, (Ankara 1960), **WI** VIII, s. 85 vd.

124) Veou, P. du: La Passion de la Cilicie 1919-1922, [1919-1922 Yılları Arasında Kilikya'nın Izdırâbı], (Pâris 1938), **OLZ** 43, s. 40 ve **WI** 20, s. 147 vd.

125) Waugh, T: Turkey yesterday, today and tomorrow, [Türkiye: Dün, Bugün ve Yarın], (Londra 1930), **OLZ** 35, s. 338 vd.

126) Weiker, W. F: The Turkish Revolution 1960-1961, [Türk İhtilâli: 1960-1961] (Washington 1963), **WI** VIII, s. 289.

127) Woodsmall, R. F: Women and the Near East, [Yakın Doğu ve Kadınlar], (Washington, 1960), **WI** VII, s. 205 vd.

128) Yakın Târihimiz, F. Kandemir I-IV (İstanbul 1962-1963), **WI** IX, s. 295-300.

129) Yalman, A. E: Turkey in My Time, [Benim Zamânımda Türkiye], (Horman, Okla. 1956), **WI** V, s. 289 vd.

130) Zeine, N. Z: Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism, [Arap-Türk İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu], (Beyrut 1958), **ZDMG** 111, s. 198 vd.

131) Ziemke, K: Das türkische Strafgesetzbuch v. 1.III.1926, [1.III.1926 Târihli Türk Cezâ Kânunu], (Berlin 1927), **WI** IV, s. 233 vd (ayrıca bakınız: No: 114].

132) Ziemke, K: Die neue Türkei, [Yeni Türkiye], (Stuttgart 1930), **OLZ** 34, s. 554-557.

VII. Gotthard Jaeschke'nin Onurlandırıldığı Yerler

1) Unat, F. R, **Belleten** XXVIII (1964).

2) Tevetoğlu, F, **Türk Ansiklopedisi** XXI (1972) 22.

3) Koçak, Cemil, Gotthard Jaeschke (1884-1984), **Târih ve Toplum**, Sayı: 3, (Mart 1984).

4) Şeref üyelikleri: (a) Türk İnkılâp Târihi Enstitüsü, Ankara, 28.IV.1955 (b) Türk Târih Kurumu, Ankara, 25.IV.1959

VII. Diğer Alanlar

Schriftleiter des Monatsblattes **Der Religiöse Sozialist**, [*"Der Religiöse Sozialist" dergisinin Yazı İşleri Müdürü*], (Berlin 1922-1923), Jahrgang I-II.

Auf den Erdschias im November, [Kasım Ayında Erciyes'te], **Kasseler Post**, 19.II.1928, (anonim).

Die Teilung Deutschlands, [Almanya'nın Parçalanması], **ZG** XXIII (1952), s. 436-439 –karşılaştırınız: XXIV, s. 253.

Die Teilung Österreiches, [Avusturya'nın Parçalanması], **ZG** XXV (1954), s. 365 vd.

Zur Probleme der Marne-Schlacht von 1914, [1914 Yılındaki Marn Meydan Muharebesi'nin Sorunları Üzerine], **HZ** 190 (1960), s. 311-348.

Besprechungen v. Asprey, R. B: The First Battle of Marne, [Marn'da İlk Savaş], (Londra 1962), **HZ** 198 (1964), s. 410.

"Schlieffenplan" und "Marneschlacht". –Die Ernennung des jüngeren Moltke zum Generalstabschef, ["Schlieffen Plânı" ve "Marn Saldırısı". -Genç Moltke'nin Genelkurmay Başkanlığı'na Atanması], Druckmanuskripte (Münster 1969, 1971), 15 ve 19 s.

DİZİN

57. Alay Şehitliği 110
12 Temmuz Beyannâmesi 287
1933 üniversite reformu 292
1984 [kitap] 273
2. Doğu Ordusu 92
3. Kolordu 92, 188
31 Mart Ayaklanması (1909) 70, 81, 123, 176, 177, 179, 181
8. Kolordu 96
II. Abdülhamid 25, 46, 47, 50-52, 62, 63, 122, 163, 164, 166, 167, 177, 180, 181
II. Wilhelm 85
IV. Mehmed 177
VI. Mehmed/Vahdettin 137, 157, 326

A

Abbas Halim Paşa 53-54
Abdullah Cevdet 53, 69
Abdullah Paşa [Doğu Ordusu Komutanı] 187
Abdurrahman Paşa [Kastamonu valisi] 60, 61
Abdurrahman Şeref Bey 46
Abdülmecit Efendi 138, 140, 149
Adalbert Graf Sternberg 179
Adam Smith 273
Adana 126, 127, 230, 276, 309, 311, 313, 330
adem-i merkeziyetçilik 53
Adenauer [Federal Almanya başbakanı] 233
Adıvar, Hâlide Edib 128, 129
Âdil Bey [Baytar Umum Müfettişi] 76
Adliye Vekâleti 76
Afganistan 200
Afyon 75, 76
Ağaoğlu, Ahmet 89
Ağaoğlu, Samet 29, 84, 278-289
Ağaoğlu, Tektaş 280, 281
Ahâli Fırkası 70
Ahmad, Feroz 134
Ahmet Cevat 52
Ahmet Nesimi 90
Ahmet Rızâ 56, 69, 87, 177, 180
Ahmet Şerif 60
Ahmet Şükrü Bey [Cemil Filmer'in babası] 122
Akçura, Yusuf 52
Akdeniz 173, 185, 231
Aker, Şefik 118
Akka 172
Aksal, İsmâil Rüşdü 158
Akşam (gazete) 204
Akşin, Niyâzi 306
Alaşehir 73-77
Alaşehir Kongresi 74
Alçıtepe 110
Aldan, Mehmet 95
Ali İhsan Paşa [9. Ordu Kumandanı] 98
Âli Karar Heyeti 77, 78
Ali Rızâ Paşa 64, 66
Âli, Sabahattin 291
Allardt, Helmuth 198

Alman Askerî Islâhat Heyeti 102, 104
Alman Başkomutanlığı 222
Alman Dışişleri Bakanlığı 194, 196, 197, 256, 320
Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivleri 193, 212
Alman İdâdisi 73
Alman İmparatorluk Meclisi 179
Alman ordusu 222, 227, 230, 232, 330
Alman Protestan Kilisesi 236
Almanya 19, 55, 154, 166, 169, 182-184, 187, 191, 192, 194-198, 206, 211, 212, 220-236, 239-242, 245-247, 251, 252, 254, 255, 259, 260, 295, 299, 301, 302, 319, 321
Amerika [ABD] 140, 141, 145, 161, 167, 265, 287, 331
Anadolu 48, 65, 67, 173, 182, 187, 229, 267, 292, 304, 329, 333
Anadolu gazetesi 75
Anadolu'da Tanin [Ahmet Şerif'in kitabı] 60
Anafartalar Şimâl Grubu 105
Anayasa Mahkemesi 265, 289
Anday, Kadri Râşit 56
Ankara 10, 20, 48, 63, 67, 74, 76-78, 84, 151, 154, 192-194, 196-201, 205, 206, 211-213, 220, 222-225, 227, 230, 234-236, 240, 241, 248, 251-255, 260, 261, 275, 291-293, 309, 320, 324, 326, 333
Ankara Hukuk Fakültesi 272
Ankara Hükûmeti 74, 75, 164
Ankara Palas 199
Ankara Sineması 129
Antalya 75, 76, 324
Antalya Rüşdiyesi 59
Anti-nazi direniş hareketi/anti-faşist direniş hareketi 259
Anvers 234
Anzak askerleri 116
Anzak Cephesi 108, 111, 115
Anzak Koyu 110
Arabi Bey 159
Arabistan 69, 155
Arap dünyâsı 132, 133
Arap milliyetçiliği 132
Ardahan 67
Ardıç, Engin 137
Arıburnu komutanlığı 115
Arıburnu Muharebeleri Raporu 118
Arıkan, Saffet (Maarif vekili) 248
Arkadaşım Menderes [Samet Ağaoğlu'nun kitabı] 278
Arnavutluk 69, 225, 302
Askerî Temyiz Dâiresi 66
Asya İçin Mücâdele [Hans Rohde'nin kitabı] 224
Âşinâ Yüzler [Samet Ağaoğlu'nun kitabı] 278
Aşkın Zaferi [Ebubekir Hâzim Tepeyran'ın roman taslağı] 58
Atatürk, Mustafa Kemâl 107, 222
Ateşgüneş [kulüp adı] 144
Âtıf Bey [Ankara vâlisi] 76, 77
Atina 162, 223, 224, 323
Auer, Alois [Hammer'in elyazması hatıralarının teslim edildiği kişi] 171
Avrupa basını 44
Avustralya 151
Avusturya 47, 95, 171, 235, 260
Avusturya Komünist Partisi 259, 260
Avusturya ordusu 95
Âyan Meclisi 70, 263

Ayasofya 50
Ayazağa 164
Ayazpaşa 151, 164
Ayazpaşa Câmii 165

B

Babamın Arkadaşları [Samet Ağaoğlu'nun kitabı] 278
Bâbıâli 200, 325
Bâdemköy 182
Bağdat 63
Bahriye Vekâleti 203
Baise Hanım [Bezmi Nusret Kaygusuz'un karısı] 73
Bakırköy 307, 309, 311, 313
Bakü 98, 100
Balıkesir 295
Balkan gazetesi 55
Balkan Savaşı Sırasında Türk Ordusunda Muharebe Kuralları [Hans Rohde'nin kitabı] 224
Balkan Savaşı Sırasında Yaşadıklarım [Hans Rohde'nin kitabı] 224
Balkan Savaşı/Harbi 47, 49, 55, 92-94, 96, 102, 104, 105, 123, 181-190, 221, 223, 224, 228, 238, 239, 302
Balkan, Ethem Rûhi 50
Balkanlar 41, 47, 54, 223, 225, 226, 258, 303
Barutçu, Fâik Ahmet 32
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi 20
Başbakanlık Umûmî Murâkabe Heyeti/Yüksek Denetleme Kurulu 273
Başkanlık Müsteşarlığı 274
Baykut, Câmi 323, 325
Bekir Sâmi Bey 326
Bektâşi 75
Belçika 226
Bele, Refet 128, 138
Belge fetişizmi 17
Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (kitap) 18
Belger, Nihat Reşat 323
belgesel târihçilik 14
Belgrad 54
Belli, Mihri 143
Ben de Yazdım (Celal Bayar'in anı kitabı) 34
Berker, Şevki 163
Berkes, Niyazi 290, 296
Berktay, Halil 108
Berlin 55, 163, 166, 187, 194, 195, 197, 221, 222, 224, 235, 236, 244, 320, 321, 323
Berlin Üniversitesi 222
Beşiktaş Askerî Rüştiyesi 123
Beyaz Ordu 98
Beykoz 307, 309, 311, 318
Beyoğlu 126, 172, 304
Beyrut 64, 140
Biga olayı 67
Bir Hanımefendi Vardı [Cather'in eseri] 273
Birinci Dünyâ Savaşı/Harb-i Umûmî 47, 49, 73, 79, 96, 97, 108, 122, 190-192, 222, 225, 257
Bleda, Mithat Şükrü 87
Boğaziçi Üniversitesi 275
Bolayır 184, 185
Bombasırtı 111
Bonapart, Napolyon 172
Bostancı 107
Bölükbaşı, Osman 283, 285
Breisgau 320
Breslau 184
Brest-Litovsk 323

Brindizi 153
Bulgar ordusu 102, 103
Bulgaristan 54-56, 103, 104, 140, 141, 153, 156, 223, 225, 226, 229, 257, 262, 323
Bulgaristan Fevkâlâde Komiserliği 54
Bulgaristan Hükûmeti 55
Bulgar-Yunan Antlaşması (1919) 257
Bulgur Palas 126
Bursa 125, 307-309, 311, 315
Buşo [mebus] 90
Bükreş 323
Bünyan 307, 311, 316
Büyük Çekmece 173
Büyükbabam Son Sadrâzam Ahmet Tevfik Paşa [Şefik Okday'ın kitabı] 158

C
Caddebostan 274
Câmi Bey [dahiliye vekili] 74-76
Canbolat 103
Cather, Willa 273
Cebelitârık 145, 223, 233
Celâl Bayar 34, 277, 285
Celâlettin Ârif 323
Cemâl Bey [Dahiliye Vekili] 73
Cemâl Paşa 86, 125
Cemil Bey [Dahiliye vekili] 76
Cengiz Han 156
Cezâyir 135
Champagne 320
CHP Meclis Grubu 298-301, 303
CHP/CHF 21, 277, 298, 301, 302
Churchill, Winston 230, 276
Cıvaoğlu, Güneri 136
Cimcoz, Salâh 88
Conk, Cemil 101, 104, 118, 189
Conkbayırı 110, 115
Cumhurbaşkanlığı Kalemi Mahsus Müdürlüğü 273
Cumhuriyet (gazete) 204, 272
Cumhuriyet dönemi 20, 79, 81, 122, 152

Ç
Çakmak, Fevzi 37, 226, 287
Çamlıca Kız Lisesi 125
Çanakkale 105-109, 111-118, 120, 121, 124, 173, 182, 184, 185, 221
Çanakkale Anıtı 116
Çanakkale Boğazı 108, 182, 221
Çanakkale Cephesi Harekâtı [kitap] 118
Çanakkale Deniz Savaşı [kitap] 118
Çanakkale Savaşı 101, 104, 106-108, 112, 114, 118i 120, 243
Çanakkale Seferi [Cemil Conk'un tuttuğu günlük] 104
Çankaya 200, 228, 273-277
Çanlar Kimin İçin Çalıyor [kitap] 129
Çatalca 182, 183, 188, 189, 238
Çatalca Cephesi 97, 183, 221, 224
Çavdar, Tevfik 62
Çerkes Ethem 74

D
Dâhiliye Nâzırlığı 48, 66, 73
Dâmat Ferit Paşa 64-66, 73, 163, 324, 326, 328
Dâmat Mahmut Celâleddin Paşa 53
Danimarka 223, 226, 235
Danişmend, İsmâil Hâmi 328
Darülfünun 57, 291
Dawson, Nadine 159

Dedeağaç 62
Dedeağaç Mutasarrıflığı 62
Defterdar 307-309, 311, 315
Demirci Efe 74
Demirel, Süleyman 274
Demokrat Fırkası 69-72
Demokrat Parti 278, 279, 282-289
Demokrat Parti Ankara İl İdâre Kurulu 283
Demokrat Parti Birinci Büyük Kongresi 288
Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu 281, 283-285, 287
Demokrat Parti Genel İdâre Kurulu Zabıtları 281
Demokrat Parti İkinci Büyük Kongresi 289
Demokrat Parti Meclis Grubu 283, 284
Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri/Bir Soru [Samet Ağaoğlu'nun kitabı] 278
Denizli 311
Derin, Altan 274
Derin, Haldun 272-277
Dersaâdet 331
Devlet Şûrâsı [Şûrâ-yı Devlet] Tanzimat Dâiresi 63
Devletçilik 272
Die Welt des Islams (İslam Dünyâsı) [dergi] 320
Dil ve Târih-Coğrafya Fakültesi [DTCF] 292, 293
Dilmen, Hilmi [Hasan Hilmi] 95, 96
Divân-ı Harb 49, 57, 65, 66
Diyarbakır 156, 311
Doğu Dilleri Enstitüsü 320
Doğu Ordusu [1. Ordu] 187
Dolmabahçe [Sarayı] 141
Dörtlü Takrir 18
Dr. Ali 52
Dr. Nâzım 53, 56, 57
Dr. Sabri 51, 56
Drottningholm [İsveç gemisi] 146, 223, 233
Düsseldorf 195

E

Edebiyat Anıları [Hüseyin Cahit Yalçın'ın kitabı] 79
Edebiyât-ı Cedide (dergi) 46
Edirne 61, 102-104, 123, 124, 187, 329
Edirnekapı Şehitliği 259
Efes Müzesi 155
Ege Denizi 108
Eichholzer, Herbert 260
El-Ariş 172
El-Ariş Antlaşması 173
Eldem, Sâdi 151
Eldem, Sedat Hakkı 143
Emrullah Efendi [Maarif Nazırı] 89
Enerji ve Tabiî Kaynaklar Bakanlığı 21
Enver Paşa 86, 105, 127, 143, 151, 155, 156, 167, 195
Enver, Ali 151
Ereğli 307, 309, 311, 314
Ereğli Kömür Havzası 324
Erenköy Limanı 109
Ergil, Doğu 136
Erim, Nihat 37, 284
Erkân-ı Harbiye 100
Ermeni tehciri 86, 89
Ermenistan 98, 330, 331
Ertegün, Münir 141
Ertuğrul Efendi 138
Erzincan 305, 311, 314

Erzincan depremi 305
Erzurum 309
Erzurum Kongresi 328
Esat Paşa 114, 118
Eski Şeyler [Ebubekir Hâzim Tepeyran'ın öykü kitabı] 58
Etili, Ziyâ Gevher 291
Eyüp 51
Eyüp Câmii 51

F

Fahri Paşa 182, 184
Fâruk Efendi [Abdülmecit Efendi'nin oğlu] 138, 147, 152, 154, 267
Fâtih Askerî Rüştiyesi 50
Fatma Hidâyet Hanım [Cemil Filmer'in annesi] 122
Fedâkârân-ı Millet Cemiyeti 69
Federal Alman Cumhuriyeti 233
Felâh-ı Vatan Grubu 66
Fırkalar ve Ben [Bezmi Nusret Kaygusuz'un kitabı] 72
Fırtına [Shakespeare'in eseri] 272
Fikir Hareketleri [dergi] 79, 84
Filibe 54, 55
Filistin 132, 182, 221
Filistin Cephesi 125, 222
Filmer, Cemil 122, 130
Filyos 311
Fischer, August 326
Flensburg 235
Folkeston [İngiltere'de bir yer adı] 53
Frankfurt an der Oder (Berlin'in doğusunda bir şehir) 222
Frankfurt Üniversitesi 235
Fransa 136, 140, 172, 173, 260, 324
Fransız İhtilâli 171
Freiburg Üniversitesi 320
Fuat Kemâl [Sıhhiye Vekâleti Memurlar Müdürü] 76
Fuat Şükrü 69

G

Galatasaray (Lisesi) 48, 144, 151
Galiçya Cephesi 95
Gallipoli [kitap adı] 118
Gâzi Ahmet Muhtar Paşa 64
Gâzi Osman Muhtar Paşa 49
Gazze 172
Gazze Cephesi 126
Geçmişiniz İtinayla Temizlenir (kitap) 18
Gedeleç, Kemâl (Başbakanlık Müsteşarı) 268, 271
Gelibolu [mekan, film adı] 59, 106-112, 115, 118, 120, 121, 163
Gemlik 307, 309, 316
Genç Türk hareketi/Genç Türk örgütü/Genç Türkler 62, 131,
Genelkurmay Başkanlığı 113, 118
General Wilson 67
Georgeon, François 132
Geschichte des Osmanischen Reiches/Osmanlı Devleti Târihi/Hammer Târihi 170
Gestapo 259, 260
Girit 69
Goeben 184, 189
Gospodin Radoslavof [Bulgaristan Başbakanı] 55
Gökçay, Hayri 96, 99
Göteborg 233
Göztepe 128
Graz 171
Greifswald Üniversitesi 320
Gross-Stürlack (yer adı, Nadolny'nin doğduğu yer) 194

Guhr [Emekli Tümgeneral] 227, 228, 254
Guse, Felix 191
Gülşinas Hanım 156
Gümülcineli İsmâil [mebus] 90
Günaydın (gazete) 274
Gündüz, Âsım 30, 226
Gürcistan 98
Güzel Sanatlar Akademisi 259-261
Güzel Sözler [Ebubekir Hâzim Tepeyran'ın müntehâbâtı] 58

H

H. Nâzım [Ahmet Reşit Rey'in takma adı] 46
Habib Bey [mebus] 90
Hacı Âdil Bey [Dahiliye Nâzırı] 88
Hâdisat (gazete) 324
Hainfeld Arşivi 171
Hainfeld Şatosu Arşivi 171
Hâkimiyet-i Milliye [Demokrat Fırka'nın yayın organı] 71, 325
Halep 126, 172, 330
Hâlim 153
Hâlis Bey [Binbaşı] 118
Halkçı [gazete] 79
Halkevleri/Halk Ocakları 21
Hallacyan Efendi [Nâfiâ Nazırı] 89
Hamidiye 184
Hamidiye Süvâri Alayları 63
Hannover 235, 236
Harbiye Mektebi 50, 101
Harbiye Nezâreti 127, 182, 187, 220
Hareket Ordusu 177-179
Harem 62, 122, 123, 180
Hart [Gelibolu'nun yazarı] 118
Hasan Hâzim [Ebubekir Hâzim Tepeyran'ın kitabı] 58
Hasan Mazhar Paşa 59
Hâtırât-ı Niyâzi [Resneli Niyazi Bey'in Anıları] 41
Haydar Rüştü 75
Haydarâbad 150
Haydarpaşa Garı 195, 196
Hayfa 182, 220-224, 237, 238
Hâzim Bey [Dâhiliye Nâzırı] 66
Hazine-i Hassa Nezâreti 63
Helden, William 144
Heller, Otto 260
Hemingway, Ernest 129
Hereke 308, 309, 311, 315
Heyet-i Mahsusa 76-78
Heyet-i Temsiliye 74
Hicaz 64
Hickey, M. [Gallipoli'nin yazarı] 118
Hilâfet 90, 132, 133, 134, 152, 263, 265
Hilmi Bey [Ardahan mebusu] 67
Hilmi Paşa [sadrazam] 177
Hindistan 134
Hint Hilâfet Komitesi 324
Hirsch, Ernst 214
Hitler, Adolf 195, 225, 226, 231, 232, 321
Hoca Kâsım Efendi [mebus] 91
Hochwaechter, G. von 186-189
Hollanda 150, 226
Holstein (Alman diplomat) 195
Holzmister, Clemens 260
Hürriyet ve İtilâf Fırkası 48, 49, 72
Hüseyin Hilmi Paşa [sadrazam] 87

I
Irak 69, 132, 133
Irkçılık-Tûrancılık dâvâsı 295
Isparta 59, 307-309, 311, 316

İ
İbrâhim Fâzıl Paşa 324
İbrâhim Temo 69, 71
İkdam [gazete] 118
İkinci Dünyâ Savaşı 129, 130, 166, 195, 223, 224, 228, 230, 295
İkinci Meşrûtiyet 41, 55, 57, 69, 78, 79, 81, 83, 90, 91, 102, 123, 176, 179
İlhan, Attilâ 290
İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları [konferans] 14
İnan, Âfet 154
İngiliz ordusu 127
İngiltere 53, 70, 147, 150, 172, 173, 223, 229, 233, 234, 301
İnönü, İsmet 37, 124, 167, 222, 226-228, 251, 252, 268, 279, 299, 303, 304
İnsan Hakları Derneği 288
İnşaat ve Tahsilât Kâtiplikleri 59
İrade-i Milliye (Sivas) gazetesi 328
İran 133, 134, 159, 194, 195, 323
İrlanda 176
İskenderiye (Mısır) 49, 140, 149
İskenderun 53
İslâmiyet 162, 319, 323, 330
İsmâil Hakkı Babanzâde 90
İsmâil Hakkı Paşa [Levâzım Reisi] 89
İsmâil Paşa [mebus] 146
İsmâil Paşa [Tevfik Paşa'nın babası] 156
İstanbul 46-51, 54-57, 63, 66, 67, 71, 73, 81, 96, 101, 103, 105, 122, 124-128, 130, 138, 146, 149, 151, 159, 164-166, 172-178, 180, 182-184, 187, 189, 192, 194-200, 203-206, 213, 220, 222, 223, 242, 243, 251, 259, 260-263, 265, 273, 274, 275, 302, 304, 309, 326, 328,
İstanbul Hükûmet(ler)i 49, 74, 75, 151, 164
İstanbul Mülkiye Mektebi 59
İstanbul Şehreminiliği 63, 65
İstanbul Üniversitesi 291
İstibdat devri 68
İstiklâl Mahkemesi/İstiklâl Mahkemeleri 84, 90, 266
İsveç 146, 195, 196, 223, 233
İsviçre 162, 194, 223, 233
İsviçre Kızıl Haçı 223, 233
İtalya 47, 137, 225, 231, 235, 302, 331
İtalyan Barış Delegasyonu 324
İtalyan ordusu 203, 225
İtilâfçı (çevreler) 46, 73, 102
İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti 70
İttihat ve Terakki Cemiyeti 42-44, 47, 48, 50-57, 61, 69, 73, 83, 87
İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır merkezi 41, 42, 44
İttihat ve Terakki Kulüpleri 48
İttihat ve Terakki Merkezi Umûmîsi 48
İttihatçılık 47, 48, 75
İzmir 49, 61, 68-73, 75-78, 104, 105, 128, 129, 147, 309, 311, 320, 323, 329, 330

İzmir İdâdisi 68, 69
İzmir Kısmet Oteli 137
İzmir-Bornova Nâhiye Müdürlüğü 73
İzmit 307-309, 311, 318
İzzet Paşa [Ordu Kurmay Başkanı] 183, 184

J
Jaeschke, Gotthard 9, 319, 320, 322, 334, 337
Jön Türk hareketi/Jön Türklük/Jön Türkler 52, 56, 62, 69, 180

K
Kabataş İskelesi 128
Kabatepe 110
Kabatepe Müzesi 111
Kafekorso [İzmir'deki eğlence yeri] 72
Kafkas Cephesi 96, 97, 99
Kafkasya 98
Kâhire 53, 140, 173
Kâmil Bey 143, 151
Kâmil Paşa [sadrazam] 93, 103
Kanal seferi 116
Kanlısırt 111, 118
Kânun-i Esâsî 265
Kar Çiçekleri [Ebubekir Hâzim Tepeyran'ın Türkçe şiir kitabı] 58
Karabekir, Kâzım 30, 298, 301, 305
Karabük 307, 309, 311, 317
Karadağ 103
Karadeniz 76, 302
Karaosmanoğlu, Yâkup Kadri 75
Karasu Efendi 88
Kâsım [Adliye Vekâleti Zat İşleri Başmuavini] 76
Kastamonu 60, 61
Kaya, Şükrü 88, 152
Kaygusuz, Bezmi Nusret 68, 69, 71, 73, 75, 76, 78
Kayseri 307, 309, 311, 313
Kayseri Bölge Cezâevi 286
Kazan 98
Keller [Almanya'nın Ankara Büyükelçisi] 191, 212
Kemâlistler 325
Kemâlizm 131-135
Kılkış, Hüsnü [Ankara Merkez Komutanı] 228
Kırım 156
Kırk Kilise (Kırklareli) 188
Kızılay 146, 305
Kiel 233
Klonaridis [İzmir'deki eğlence yeri] 72
Konya 60
Kopenhag 323
Koraltan, Refik 283
Kordon [İzmir] 72
Kozlu Linyit Ocakları 127
Kozmidi Efendi 91
Köln Üniversitesi 306
Köni, Osman Nûri 283, 284
Königsberg (yer adı) 194
Köprülü, Fuat 284
Köy Enstitüleri 295
Kramer [İzmir'deki eğlence yeri] 72
Krol, Hans (Alman Büyükelçiliği Müsteşarı) 191, 198, 206, 212, 252
Kudüs 126, 127
Kuleli Askerî İdâdisi 101, 123
Kuleli Askerî Tıbbiyesi İdâdisi 50, 56
Kuran, Ercüment 29
Kurtuluş (semt) 126

Kurtuluş Savaşı (İstiklâl Harbi) / Türk Bağımsızlık Savaşı 113, 222, 224
Kuşadası 148
Kutschbach, A. 176, 181
Kuvâ-yı Millîye 65, 74, 326
Küçük Ethem [Ethem Ruhi Balkan'ın lâkabı] 50-53
Küçük Paşa [Ebubekir Hâzim Tepeyran'ın romanı] 58
Küçük Sait Paşa [sadrazam] 87

L
Laiklik 21, 264, 319
Larnaka 173
Lâtife Hanım [kitap adı, kişi adı] 128, 197
Les Fleurs Degenerees [Ebubekir Hâzim Tepeyran'ın Fransızca şiir kitabı] 58
Lichterfelde (semt adı) 221, 320
Limasol 173
Liverpool 233
Lizbon 233
Lloyd George 324
Londra 53, 104, 222
Londra Konferansı 151
Lozan (Antlaşması) 257, 268
Lozan Hukuk Fakültesi 272
Lule [Selim'in kardeşi] 159, 160
Lûtfi Fikri Bey 90
Lüleburgaz 184, 188
Lütfullah 53

M
Maarif Meclisi Kâtipliği 60
Maarif Vekâleti 260, 261, 291, 292
Mâbeyn Başkâtipliği 46
Macaristan 47
Madam Pyobert 160, 161
Mahipeyker (Enver Paşa'nın kızı) 151
Mahkeme-i Kübra [Recep Bey'in kitabı] 50
Mahmud Muhtar Paşa 92-94, 186, 188, 189
Mahmut Şevket Paşa 104
Main Üniversitesi 235
Makedonya 48, 55, 81, 177, 180, 323
Malatya 307, 311, 314
Malezya 135
Malta 79, 163, 173
Manastır 45, 48, 63
Manton 140
Maraş 330
Marmara 115, 184, 185
Marmara'da Bir Ada [Samet Ağaoğlu'nun kitabı] 278
Marsilya 53, 56
Matbuat Müdürlüğü 90
Matmazel Suhetin 60, 61
Mayatepek, Türkân 151
Meclis-i Mebusan 48, 66, 70, 88, 90, 91
Mehmet Ali Bey 73
Mehmet Ali Paşa 54
Mekteb-i Mülkiye 46
Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye 56
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne 50
Mektupçu Kalemi Mümeyyizliği 60
Mektupçu Vekilliği 60
Memleket gazetesi 328, 333
Menemencioğlu, Nûman 228
Menteşe, Halil 90
Mersinli Cemal Paşa 29
Meşveret [gazete] 56
Metternich 171
Mevlâna Mohammad Ali 324
Mısır 49, 53, 54, 96, 134, 140, 141, 146, 147, 148, 160, 172, 173
Michaelsen, Erich 256-258

Mihver devletleri 304
Millet Partisi 285, 288
Milletlerin Zenginliği [kitap] 273
Millî Eğitim Bakanlığı 294
Millî İstihbârat [Teşkilatı] 167
Millî Korunma Kânunu 304
Millî Kütüphâne 10, 11, 236
Millî Mücâdele 66, 68, 75, 76, 78, 102, 113, 131, 132, 152, 153, 166, 267, 268, 303, 319, 320, 326
Millî Şef/Millî Şeflik (dönemi) 268, 290, 292-295
Milliyet (gazete) 136, 150, 204, 262
Mithat Paşa 62
Modernleşme 132-134, 198, 319
Mondros Mütârekesi 196
Monte Carlo 140
Moorehead [*Gelibolu* kitabının yazarı] 118
Morto Koyu 109
Moskova 141, 194, 222, 302, 323
Muammer Bey 128
Musâ Kâzım Efendi [şeyhülislam] 89
Mussolini, Benito 226
Mustafa Muğlalı Olayı 289
Mustafa Paşa Divân-ı Harbi 65
Musul 63, 148, 149
Mûtedil Hürriyetperveran Fırkası 70
Mutluay, Rauf 79, 80
Mübâdele/Türk-Yunan mübâdelesi 21, 223, 256-258
Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti 67
Mülkiye Tıbbiyesi 57
Münster/Westf. Üniversitesi 321
Müstakiller Grubu 285
Müşir Fuad Paşa 326
Müşir Recep Paşa 53
Müştak Lütfi Bey 76
Mütâreke (dönemi) 49, 128
Müttefikler/Müttefik Devletler 125, 229-234, 303

N
Nablus 126, 127
Nâciye Sultân 127, 155
Nâdir [suikastçı] 51
Nâfiâ Vekâleti 76
Nâsır, Abdü'l-Cemal [rejimi] 134
Nasyonal-Sosyalist/Nazi 195, 321
Nâzım Paşa 93, 182, 183
Nazi Almanyası 19, 220, 295
Nâzilli 307-309, 311, 314
Neclâ Sultan 138
Nehru 134
Neslişah Sultan 148, 154
Neumark, Fritz 206, 214
Nevsâli Millî 82
New York 141, 142
Nice 138, 159
Niesky 320
Niğde 59, 60
Niğde Rüşdiyesi 59
Niyâzi Bey [bkz: Resneli Niyâzi] 41-45
Norveç 226
Nur Baba [Yâkup Kadri Karaosmanoğlu'nun romanı] 75
Nûrettin Paşa 67
Nûri Paşa 143
Nutuk 164, 326, 328

O
Oberpeilau 320
Oder Irmağı 235
Office of War Information [Amerikan radyosu] 145

Okday, A. Şefik 136, 158, 162, 166, 167
Okday, Ali Nûri [Şefik Okday'ın babası] 158
Okday, İsmâil Hakkı 141, 150, 158, 164
Okyar, Fethi 18, 28, 184-186
Omurtak, Sâlih 232
Orbay, Rauf 22
Ordu Film Merkezi 127
Orhan Efendi 148, 159
Ortadoğu 191
Ortaköy 127
Ortaylı, İlber 134
Oruç, Ârif 262, 266
Orwell, George 273
Oryantalizm Akademisi 171
Osman Nizâmî Paşa 325
Osmanlı Devleti 47, 55, 67, 108, 132, 163, 165, 169, 172, 179, 180, 319
Osmanlı gazetesi 53
Osmanlı İmparatorluğu 157, 220, 221, 327
Osmanlı Ordusu 103, 182-189, 228, 237
Osmanlı Sosyalist Fırkası 70
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e: Pâdişah Yâveri İki Sadrâzam Oğlu Anlatıyor [Şefik Okday'ın kitabı] 158
Osmanlıcı (ideoloji) 44
Osmanlı-Prusya münâsebetleri/ Osmanlı-Alman ilişkileri 168, 169
Osmanlı-Yunan savaşı 50

Ö

Ömer Fevzi Efendi [mebus] 91
Ömer Nâci 87
Öner, Kenan 283, 284
Öner-Yücel Dâvâsı 296
Örs, Hayrullah 175
Öymen, Altan 35
Özbaş, Halil 145
Özbaş, Hümeyrâ 136, 139, 142, 150, 154-159, 164,
Özel evrak/husûsî arşiv 39
Özel, Soli 137

P

Padel (başkonsolos) 196
Papa XV. Benedikt 324
Paramound Jurnalleri 130
Pâris 49, 52-54, 56, 57, 62, 137, 160, 161, 222, 246, 260, 323
Pâris Konferansı 163
Paris Match 136
Park Otel 144, 151, 164-167
Parti Büyük Divânı [CHP parti komitesi] 206
Pellworm Adası 234
Pera [İstiklâl] Caddesi 178, 179
Peşte 49
Petrograd 323
Peyâm-ı Sabah [gazete] 66
Pichon [Fransız Dışişleri Bakanı] 327
Pirinç Palas 126
Plöeşti petrol yatakları 229
Polonya 130
Portekiz 223
Posidon [İzmir'deki eğlence yeri] 72
Potsdam (Konferansı) 320
Prens Eugen [Hammer'in büyükbabası] 171
Prens Sabahattin 53, 69
Princeton Üniversitesi 145
Prusya Ordusu 101, 220, 221
Prusya Yüksek Mahkemesi 320
Purgstall, Joseph von Hammer 170

Pyrs [İngiliz donanmasında filo amirali] 104

R
Rahmi Bey [İzmir vâlisi] 73, 104
Recep Bey [Gelibolu Mutasarrıfı] 163
Recep Bey [Harbiye Mektebi kolağası] 50
Reichbach 320
Rejimi (Cumhuriyeti) Koruma Kânunu 266
Resmî Gazete 21
Resne [coğrafi yer olarak] 43
Resne Komutanlığı 44
Resne Millî Taburu 43
Resneli Niyazi 41
Reşat Paşa [Dr., 150'liklerden] 137
Reval 43
Rey, Ahmet Reşit [Kudüs mutasarrıfı, Manastır, Ankara ve Halep valisi] 46-49
Rheinland 235
Rızâ Nur 29, 30
Rıza Paşa [mebus] 91
Rızâ Şah 134
Robert Koleji 273, 275
Rodos 173
Rohde, Dieter (Hans Rohde'nin oğlu) 220, 241-243, 251, 254
Rohde, Hans 181, 186, 220, 237-239, 254, 255
Roma 53, 222, 323, 324
Romanya 140, 146, 223, 229
Rosenberg 191
Rudolf Nadolny 191, 192, 194, 198, 211
Rumeli [coğrafi yer olarak] 43, 330
Rumeli gazetesi 54
Rus İhtilâli [1917 İhtilâli] 96
Rus ordusu 223, 235
Rusçuk 54
Rusya 98, 99, 172, 194, 325

S
Sabah (gazete) 136
Sabahat Hanım [Cemil Filmer'in eşi] 128
Sabancı Üniversitesi 107
Sabiha Sultan 138, 154
Sabri Hoca [mebus] 91
Sabri Mekke [Abdülhamid döneminden] 51
Sâdıkulmüeyyet Paşa [Bulgaristan Fevkâlâde Komiseri] 55
Saffet Bey [Merkez komutanı] 102
Said-i Kürdî 70
Sait Halim Paşa 53, 87, 127, 323
Sâlih Münir Paşa 52
Sâlih Paşa [sadrazam] 66
Saltanat Konseyi (Şûrâ) 324
Samara-Kuybişef 99
San Remo 137, 138, 140, 160
Sânihat [Ebubekir Hâzim Tepeyran'ın denemelerinden mürekkep kitabı] 58
Saracoğlu, Şükrü 144, 167, 228, 266, 302
Sarıkamış [harekatı/meydan muharebesi] 97-99, 114, 116
Saydam, Refik 143, 167, 228, 304
Schacht, Hjalmar [Alman Mâliye Bakanı] 213
Schiller Lisesi 320
Schleswig-Holstein 233-235
Schütte-Lihotzky, Margarete 259-261

Schwarzwald 146
Seddülbahir [Cephesi] 108-110, 114
Seit [Alman albay] 187
Selânik 48, 55, 81, 178, 179
Selim Bey [son Osmanlı veliahtı] 136, 137
Senedat ve İlâmat Kâtipliği 59
Seniha Sultan 137, 159, 160
Serbest Cumhuriyet Fırkası [SCF] 18
Servet-i Fünun (dergi) 46
Sevr Antlaşması 49
Sevr Konferansı 163
Seyid Bey [mebus] 90
Shakespeare, William 272
Sırbistan 55, 103
Sibirya 99
Sicilya 231
Silâhsızlanma Konferansı 194
Silezya 320
Sinop 60, 61
Sinop İdâdi Mektebi 60
Sinop Kalesi 60
Sir Sidney Smith 173
Sirer, Reşat Şemsettin 293
Sirkeci (mekan adı) 51
Sivas 63, 67, 311, 317
Sivas Kongresi 324
Siyâsal Anılar [Hüseyin Câhit Yalçın'ın Yeni Ulus'taki yazı dizisi ve sonradan basılan kitabının adı] 79, 83
Sofya 55
Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi 56
Somel, Akşin 108
Sovyetler Birliği 134, 195, 200, 259, 260, 299, 302, 305
Soyak, Hasan Rızâ 274
Söke 145-147
Söylemezoğlu, Gâlip Kemâlî 322
St. Petersburg 194
Stalin, Joseph 130
Stalingrad 229
Steel [*Gelibolu*'nun yazarı] 118
Stockholm 195
Suhetin [Sinop'taki Rus konsolosu] 60, 61
Sultan Reşad 64
Sultanahmet Mitingi 128
Suriç [SSCB'nin Ankara Büyükelçisi] 200
Sûriye 69, 96, 132, 133, 172, 182
Sükûti, İshak 50, 53
Süleyman Emin Paşa [Devlet Şûrâsı Başkanı] 77, 78
Süleyman Nazif 324
Süreyyâ [Heyet-i Mahsusa üyesi] 76
Süvâri Muhafız Alayı Komutanlığı 122

Ş

Şâkir, Bahattin 89
Şam 125-127, 187, 253
Şapka inkılâbı 202
Şerifoğlu, Ömer Fâruk 85
Şevket [Nâfiâ Vekâleti Memurin Müdürü] 76
Şevket Bey [Müşir Recep Paşa'nın başyaveri] 53
Şişli 122
Şişli Terakki Lisesi 148
Şûrâ-yı Devlet 48
Şûrâ-yı Devlet Mülkiye ve Maarif Dâiresi 64

T

Tahran 223, 224
Tahrirat Kalemi 59
Tahrir-i Emlâk Kalemi 59
Taksim Kışlası 177, 179
Takvim-i Vekâyi 65, 328

Talât Hanım [Hümeyra Hanım'ın kayınvalidesi] 146
Talât Paşa [Talât Efendi] 61, 86, 123, 124
Tan gazetesi 331
Tanin 79, 83
Tanzimat 175
Tarabya 195, 196, 242, 243, 260
Târih metodolojisi 18
Târih ve Toplum (dergi) 9, 136
Taşkent 100
Taşkışla 52
Taşköprü 311, 316
Taut, Bruno Julius Florian 259
Tâyinat Kânunnâme-i Hümâyûnu 95
TBMM 67, 74, 303, 320
Tek-parti dönemi 286
Tengirşenk, Yusuf Kemâl 266
Tenis Eskrim Dağcılık 144
Tepeviran 59
Tepeyran, Ebubekir Hâzim 58, 67
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası [TPCF] 198, 298
Tesalya (savaşı) 50, 51
Teşkilât-ı Esâsîye 266
Teşkilât-ı Mahsusa 56, 98, 100
Tevfik Paşa 66, 151, 152, 155, 162-166, 327, 328
Tınaz, Nâci 268, 270
Ticâret Mektebi 69
Tiflis 320
Tokatlıyan Oteli 126
Tophâne Kışlası 179
Topkapı [Sarayı] 143
Toplumsal Târih (dergi) 9
Trablusgarb 47, 52, 53, 69, 101
Trabzon 67, 99
Trabzon Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti 67
Trakya 102, 221, 228, 229, 302, 303, 323
Tschumi, Elisabeth [Tevfik Paşa'nın karısı] (Afife Hanım) 162
Tschumi, Jakop 163
Tugaç, Hüsamettin 99
Tugay, Emine Fuad 92
Tunaya, Târık Zafer 71
Tunçay, Mete 262, 290, 297
Türk Devrimi 131, 132, 135
Türk Dil Kurumu 268
Türk Hava Kuvvetleri 151
Türk İnkılâp Târihi Enstitüsü 321
Türk milliyetçiliği 87, 91, 133
Türk Müslüman Kardeşler Birliği 98
Türk Ocakları 21
Türk sinema târihi 122
Türk Târih Kurumu [TTK] 29, 292, 321
Türk-Alman Dostluk Antlaşması [Türkiye ile Almanya Arasında Mün'akit Muhadenet Muahedenâmesi] 192
Türk-Alman ilişkileri 168, 197, 232, 301
Türk-Bulgar Antlaşması (1913) 257
Türkçedeki Gelişmeler [Haldun Derin'in kitabı] 272
Türkçeleştirme/sâdeleştirme 32
Türkgeldi, Âli Fuat 326
Türkistan 100
Türkiye 10, 20, 55, 85, 106, 107, 120, 129, 132-134, 137, 141, 143-147, 151, 152, 166, 168, 169, 176, 177, 179, 191-198, 201, 202, 212-215, 220-234,

236, 248, 255, 258, 260, 261, 263, 264, 265, 272, 282, 295, 301, 302, 305, 306, 309, 319-321
Türkiye gazetesi 70
Türkiye İş Bankası 79
Türkiye Komünist Partisi 260
Türkiye Kronolojisi [Gotthard Jaeschke'nin kitabı] 319
Türkiye Kurtuluş (İşçi ve Çiftçi) Fırkası 262
Türkiye Selâmet-i Umûmiye [Demokrat Fırka'nın yayın organı] 71
Türkiye'de Devletçilik [Haldun Derin'in kitabı] 272
Türkiye'de Siyâsî Partiler [Târık Zafer Tunaya'nın kitabı] 71
Türk-Sovyet ilişkileri 197

U
Ubeydullah Efendi 87
Ulrich, Eva (Hans Rohde'nin nişanlısı) 221
Ulus (gazete) 79
Ulus Matbaası 77
Ulviye Sultan 156, 157, 163, 164, 166
Umûmî Müfettişlikler 34
Uran, Hilmi 34
Urfa 126, 330
Urla 77
Us, Âsım 37, 279
Uşak 75

Ü
Üçlü İttifak/Batı İttifâkı 301
Ülkütaşır, Şâkir
Ümrâniye (Koçkiri) Hâdisesi 67
Ünaydın, Rûşen Eşref 325
Ürdün 221
Üsküdar Paşakapısı Askerî Rüşdiyesi 101

V
Vaniköy 125
Vâ-Nû, Müzehher 297
Vâ-Nû, Vâlâ Nûrettin 297
Varlık Vergisi Kânunu [VVK] 305
Varna 54, 172
Vâsıf Efendi 147
Vehip Paşa 155
Vekiller Meclisi 93
Venedik 49, 204
Venizelos 323
Vidin 54
Villa Manolya 138
Viranşehir 126
Viyana 53, 54, 146, 171, 259-261
Viyana Bilimler Akademisi 171
Volkan [gazete] 70
von Blücher, Wipert (Nadolny'nin çalışma arkadaşı) 195
von der Goltz, Freiherr Colmar [von der Goltz Paşa] 187
von Echt, Reinhard Bachofen 170
von Falkenheim (Alman generali) 222
von Lossow [Üstteğmen] 187
von Papen, Franz (Almanya'nın Ankara Büyükelçisi) 191, 198, 212, 239, 240
von Ribbentrop [Alman politikacı] 232
von Rosenberg, Frederic Hans [Almanya'nın Ankara Büyükelçisi] 206
von Sanders, Liman 104, 114, 115, 190
von Thugut, Freiherr 172

W
Wallenberg (İsveç'in İstanbul Büyükelçisi) 195
Washington 222
Waytman [Orgeneral] 124
Weimar Cumhuriyeti/Dönemi 191
Willi Frank (kod adı: Herald) 260
Wilson [ABD Başkanı] 67
Windsor'un Şen Kadınları [Shakespeare'in eseri] 272
Wollf-Metternich, Graf 194
World Fair 141

Y
Yahyâ Çavuş Şehitliği 109
Yahyâ Kaptan Olayı 67
Yakacık Yedek Subay Talimgâhı 95, 124
Yakın Doğu 258
Yakın Târihimiz (dergi) 22
Yalçın, Hüseyin Câhit 79, 82-84, 91
Yalman, Ahmet Emin 141, 143, 144
Yanya'dan Ankara'ya [İsmâil Hakkı Okday'ın kitabı] 154
Yarın (Oruç'un yayımladığı gazetesi) 262, 263
Yedigün [dergi] 79, 85
Yemen 102
Yeni Câmi 81
Yeni Gün [gazete] 66
Yeni Ulus [gazete] 79
Yıldız (Sarayı) 65, 122, 178, 181, 327
Yıldız suikastı 122
Yıldız yağması sorgusu 65
Yırcalı, Sıtkı 295
Yugoslavya 229
Yunan adaları 146
Yunanistan 51, 103, 225, 226, 302
Yunus Nâdi Ödülü 272
Yurt ve Dünyâ (dergi) 295
Yücel, Hasan Âli 292, 294

Z
Zafer gazetesi 285, 289
Zâlimâne Bir İdam Hükmü [Ebubekir Hâzim Tepeyran'ın kitabı] 64, 65
Zeki Bey [Dr. Reşat Paşa'nın vekilharcı] 137, 140
Zeynelâbidin Hoca [mebus] 91
Ziyâ Gökalp 87
Ziyâ Paşa [Erazi-i seniye komisyonu başkanı] 63
Zülüflü İbrâhim Paşa 51
Zülüflü İsmâil Paşa 146

Yakın tarih denildiğinde adı ilk akla gelen târihçilerden CEMİL KOÇAK, *Geçmiş Ayrıntıda Saklıdır*'da literatürde pek rastlanmayan, ama birbirinden değerli bilgiler içeren "eskimiş" anıları, günlükleri ve kitapları yeniden hayata döndürüyor. Eskimiş, solmuş, unutulmuş, köşede kalmış, zamânında dahi gözden kaçmış, bugün ise hatırlanması bile mümkün olmayan, dahası yayınlandığı sırada önemli bulunmuşsa da artık terk edilmiş, bâzıları tanınmamış, bâzıları zor hatırlanabilir kitaplar, günlükler, gazete tefrikası olup orada kalmış, dergi koleksiyonlarında saklanmış anılar, kısaca kaybolmuş seslerin yeniden duyulabilmesini sağlıyor.

Tüm bunları büyük bir titizlikle yaparken okurlarına geçmişi ayrıntıda aramak gerektiğini hatırlatıyor. Tarihseverlerin dikkatini çekecek kitaptan bazı başlıklar: İttihatçıların ve itilâfçıların anıları, yaşayanların gözünden Balkan savaşlarını anlatan hâtıralar, Türkiye'de her geçen gün efsâneleşen Çanakkale'nin gerçek tarihi üzerine eserler, Türkiye'de yaşamış asker, diplomat ve bilimadamı Almanlar üzerine ayrıntılı bilgiler, Milli Şef İsmet İnönü üzerine yazılan, ama yayınlanamayan bir biyografinin ilginç hikâyesi, Nazi karşıtlarının İstanbul'daki faaliyetleri, son pâdişah Vahdettin'in torunu Hümeyrâ Özbaş ile ve Türkiye'de görev yapmış Alman subaylarından Hans Rohde'nin oğlu Dieter Rohde ile Türk-Alman ilişkilerinden Hitler Almanyası'na kadar ayrıntılı bilgilerin bulunduğu çarpıcı röportajlar...

Geçmiş Ayrıntıda Saklıdır, târihe farklı bir gözle bakmak isteyen ve yaşayanların gözünden târihin nasıl okunacağını merak eden herkes için ideal bir kaynak niteliğinde.

0634070 AFC

17,50 TL